

XALQARO MOLIYA FANIDAN MA'RUZA MATNLARI

I MODUL. XALQARO MOLIYA ASOSLARI

1-mavzu. Fanning predmeti va o'rganish usullari, xalqaro moliya munosabatlarining nazariy asoslari

1. Xalqaro moliyaning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati.
2. Jahon moliyaviy muhiti va unda xalqaro moliya munosabatlarining tutgan o'rni.
3. Milliy iqtisodiyot rivojlanishida xalqaro moliya munosabatlarining roli va ahamiyati.

Tayanch so'z va iboralar

To'lov balansi, transmilliy korporatsiyalar, portfel investorlar, eksport, import, fond birjalari, yevrokreditlar, valyuta kursi, iqtisodiy integratsiya.

1. Xalqaro moliyaning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati

Ma'lumki, xalqaro moliya – xalqaro moliyaviy resurslar majmuini va ularning harakatlanishini ifodalovchi tushuncha hisoblanadi. Xalqaro moliya munosabatlari muayyan maqsadlarni amalga oshirish uchun xalqaro darajada shakllantirilgan moliyaviy resurslarni taqsimlash va ulardan foydalanish jarayonidagi iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi. Xalqaro moliya munosabatlari o'ziga xalqaro valyuta munosabatlari, xalqaro kredit munosabatlari, xalqaro investitsiya munosabatlari, xalqaro savdo munosabatlari, xalqaro soliq munosabatlari, xalqaro lizing munosabatlari, mamlakatlar to'lov balansini boshqarish, xalqaro moliya tashkilotlari bilan aloqalar kabi munosabatlarni qamrab oladi. Globalashuv jarayoni – jahon savdosining o'sishi, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kengayishi, kapitalning xalqaro oqimini rivojlanishi, xizmatlar va mahsulotlarning xalqaro xarakati xalqaro moliyaning rivojlanishiga zamin yaratdi. Shuningdek, mazkur holat jahon moliya bozorlarining, xalqaro moliyaviy korporatsiyalarning yuzaga kelishiga, davlatlararo moliyaviy munosabatlarning va xalqaro moliyaviy faoliyatning boshqa jihatlarini murakkablashuviga olib keldi.

Xalqaro moliya doimiy o'zgaruvchan xalqaro pul tizimlarining holati va rivojlanishini, alohida mamlakatlar to'lov balansining o'zgarishini, xalqaro moliya bozorlari, xalqaro moliyaviy korporatsiyalar, xalqaro bank va investitsion faoliyatni namoyon etadi. Xalqaro moliya tizimining asosiy ishtirokchilar bo'lib quyidagilar hisoblanadi: banklar, transmilliy korporatsiyalar, portfel investorlar va xalqaro rasmiy karzdorlar. Xalqaro moliyaviy operatsiyalar alohida mamlakatlarning moliya tizimiga jiddiy ta'sir ko'rsatuvchi kuch hisoblanadi.

Xalqaro moliya o'zida obyektiv asosga ega bo'lgan moliyaviy munosabatlarni ifodalaydi. Xalqaro moliyaning moddiy asosi bo'lib mamlakatlar o'rtasida amalga oshiriladigan xalqaro moliyaviy oqimlar, jumladan, pul oqimlari – import qilingan mahsulot va xizmatlarning to'lovlari hamda mahsulot va xizmatlar eksportidan kelgan valyuta tushumlari, ushbu oqimlar xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasini

ifodalashi mumkin, lekin ular turli mamlakatlarga tegishli bo'ladi, shu boisdan mamlakatlar o'rtasidagi pul oqimlari xarakatini namoyon etadi. Shuningdek, kredit mablag'lari oqimi ham ikki tomonlama bo'lib hisoblanadi, bir tomondan qarzni berilishi bo'lsa boshqa tomondan esa, uning qaytarilishi va foizlarning to'lanishi namoyon bo'ladi. Shunday qilib, mazkur oqimlar asosida moliyaviy resurslarning mamlakatlar o'rtasidagi xarakati yuzaga keladi. Ularning taqsimlanishi bir tomondan valyuta kurslari asosida ikkinchi tomondan esa, bojxona tariflari asosida boshqariladi.

Moliyaviy resurslar xalqaro moliya tashkilotlari va institutlari faoliyati jarayonida shakllanadi va foydalaniladi. Mazkur institutlar va tashkilotlar davlatlararo tuzilmaga ega bo'lib muayyan funktsiyalarni bajaradi. Ularning moliyaviy ta'minoti umumlashgan (masalan, BMT byudjeti) yoki maqsadli (aniq dasturlar va tadbirlar uchun mo'ljallangan) fondlar orqali amalga oshiriladi.

Moliyaviy resurslarning muayyan qismini xalqaro darajada markazlashuvi jahon xo'jaligi ehtiyojlarini ta'minlaydi, bunday resurlarni shakllantirishning iqtisodiy shart-sharoitlari bo'lib, iqtisodiy integratsiyaning kuchayishi, turli sohalaridagi xalqaro loyiha va dasturlarni amalga oshirishda mamlakatlarning ishtiroki, kredit va savdo munosabatlarini rivojlanishi hisoblanadi.

Shunday qilib, xalqaro moliya – bu xalqaro moliya bozori va xalqaro institutlar tomonidan shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishini o'z ichiga olgan moliyaviy resurslar xarakati asosida hosil bo'lgan munosabatlar tuzilmasi bo'yicha murakkab tizimdir.

Mamlakat davlat moliyasining xususiyatlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- bitta mamlakat xududidan chiqmaydi;
- xorijiy subyektlarni jalb qilmaydi;
- milliy qonunchilik asosida amalga oshiriladi;
- mamlakat ichida amalga oshiradigan hisob-kitoblarni o'zida ifodalaydi.

Xalqaro moliya esa turli xildagi jihatlarni o'rganadi. Bularga:

– iqtisodiy kategoriya sifatida – moliyaviy resurslarning fondlari bo'lib, xalqaro iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish asosida tashkil etilgan hamda xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan umumiy ehtiyojlarni qondirish va jahon darajasida ijtimoiy takror ishlab chiqarishning rentabelligini va uzluksizligini ta'minlash uchun foydalaniladi.

– institutsional jihatdan – bu banklar, valyuta va fond birjalari, xalqaro moliya institutlari, mintaqaviy moliya-kredit tashkilotlari, xalqaro va mintaqaviy iqtisodiy tashkilotlar va birlashmalar majmui bo'lib ular orqali jahon moliyaviy oqimlarining xarakati amalga oshiriladi.

– iqtisodiy munosabat sifatida – bu, jahon bozorida kapital, xizmatlar, tovarlar xarakati vaqtida milliy mahsulotlarning qayta taqsimlanishi jarayonida yuzaga keluvchi pul ko'rinishidagi munosabat. Davlatlararo va transmilliy moliya-kredit munosabatlarini o'z ichiga oladi va ularda xorijiy elementlar ishtirokini ifodalaydi.

Xalqaro moliyaning asosiy funktsiyalariga quyidagilar kiradi:

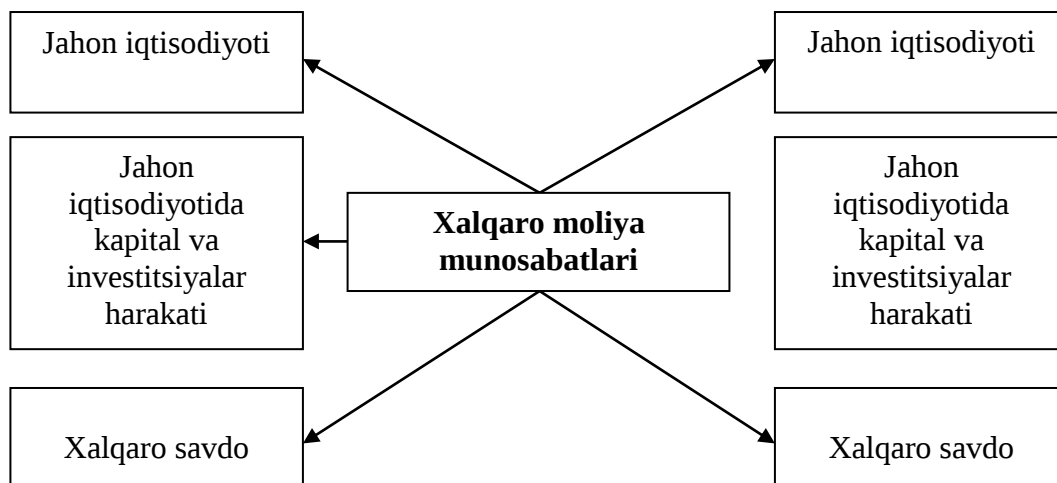
- taqsimlash funktsiyasi;
- nazorat funktsiyasi;

- takror ishlab chiqarish jarayoniga moliya yordamida xalqaro valyuta-kredit va moliya tashkilotlarining aralashuvi bilan bog'liq tartibga solish funktsiyasi;
- barqarorlashtirish funktsiyasi. Mazkur funktsiya jahon xo'jaligi tizimida iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar uchun barqaror sharoitni yaratishda namoyon bo'ladi.

Xalqaro moliya munosabatlari shakllanishi va rivojlanishining asosiy omillari quyidagilardan iborat:

1. Jahon bozorlarining vujudga kelishi, ayniqsa tovar bozorlari.
2. Xalqaro mehnat taqsimoti.
3. Iqtisodiy aloqalarning baynalmilallashuvi va globallashtirish.
4. Iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida integratsiya jarayonlarining kuchayishi.
5. Ilmiy-texnika taraqqiyoti;
6. Xalqaro moliya munosabatlarining ko'p tomonlama tartibga solish tizimini takomillashtirilishi;
7. Jahon iqtisodiyotida global muammolarning keskinlashuvi.

Xalqaro moliya jahon xo'jaligining aniqlovchi tizimlaridan biri hisoblanib, milliy va jahon iqtisodiyotiga aniqlovchi ta'sir ko'rsatadi.

Xalqaro moliya munosabatlari va xalqaro qayta ishlab chiqarish jarayonlarining o'zaro bog'liqligi

Xalqaro moliya yaxlit tizim sifatida faoliyat ko'rsatadi va uning elementlariga quyidagilar kiradi:

- Jahon valyuta tizimi – milliy va zahira valyutalar, xalqaro jamoaviy valyutalar, o'zaro konvertirlash shartlari, valyuta pariteti, valyuta kursi, valyuta kurslarini tartibga solishning milliy va xalqaro mexanizmlaridan tashkil topgan.
- Xalqaro hisob-kitoblar – moliyaviy instrumentlar, ishlab chiqarish omillari, tovarlar xarakati, shuningdek, xalqaro hisob-kitoblar bilan bog'liq barcha operatsiyalarni aks ettiruvchi to'lov balansiga xizmat qiladi.
- Xalqaro moliya bozorlari va muayyan moliyaviy instrumentlar savdosi mexanizmlari – valyuta, kredit, qimmatli qog'ozlar.
- Xalqaro soliqqa tortish – pul mablag'lari fondlarini shakllantirish metodi sifatida.

– TMKlarning xalqaro moliyaviy menejmenti, bunda transmilliy moliyalashtirish, risklarni boshqarish, xalqaro investitsiyalash jarayoni asosiy o‘ringa chiqadi.

2. Jahon moliyaviy muhiti va unda xalqaro moliya munosabatlarining tutgan o‘rni

Jahon iqtisodiyotining tizim sifatidagi faoliyati tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish omillarining harakati bilan bog‘liq. Ushbu bog‘liqlik asosida xalqaro moliya munosabatlari yuzaga keladi.

Xalqaro moliya munosabatlari bu xalqaro moliya bozori ishtirokchisi bo‘lgan shaxsning qaroriga muvofiq tarzda o‘ziga tegishli bo‘lgan xorijiy valyutalarning harakat jarayonini tavsiflovchi fundamental iqtisodiy kategoriyadir.

1970 yillarda xalqaro moliya tizimida sezilarli o‘zgarishlar sodir bo‘ldi va mazkur o‘zgarishlar ta‘sirida zamonaviy jahon valyuta-moliya tizimi shakllana boshladi. Jahon moliya tizimidagi o‘zgarishlar va xalqaro moliya munosabatlarining rivojlanishi ko‘p jihatdan transmilliy korporatsiyalar faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, ular tomonidan butun dunyo bo‘ylab ishlab chiqarish tarmoqlarini vujudga keltirish hamda barcha resurslardan samarali foydalanishga qaratilgan global strategiya amalga oshirildi. Shuningdek, xalqaro moliya munosabatlari rivojlanishida moliyaviy jihatdan barqaror hamda ko‘p sonli xorijiy filiallarga ega bo‘lgan transmilliy banklar muhim rol o‘ynadi.

Xalqaro kreditlashdan foydalanish xususiyatining o‘zgarishi bilan bog‘liq ravishda xalqaro kredit bozori hajmi keskin ortib bordi. Uning oxirgi yo‘nalishi nafaqat xalqaro ayriboshlash sohasi (mahsulotlar, xizmatlar va boshq.) balki, ishlab chiqarish sohasi ham bo‘ldi. Bu holat, birmuncha yirik kreditlarni uzoq muddatlarga jalb etishni, shuningdek, moliya-kredit xizmatlari majmuasini rivojlantirishni talab etardi. 1970 yillarda xalqaro kreditni to‘lov balansining taqchilligini bevosita yoki bilvosita moliyalashtirish uchun foydalana boshladilar. Xususiy firmalar bilan bir qatorda yirik qarzdorlar sifatida hukumatlar, davlat tashkilotlari va korxonalar, xalqaro kredit tashkilotlari yuzaga keldi.

Ushbu davrda neft import qiluvchi rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar to‘lov balanslari jami taqchilligining qariyb 60% xalqaro kapital bozorlari hisobiga moliyalashtirildi. Xalqaro kredit hajmining oshishi nafaqat yevrokreditlarning o‘sishi hisobiga balki, xorijiy kreditlash bozorlari kengayishi hisobiga sodir bo‘ldi. Yaponiya milliy valyutasi “iena” hisobiga xorijiy kreditlar bozori hajmining oshishi natijasida Tokioda ienadagi xorijiy obligatsiyalar emissiyasi hajmi keskin ortdi. Mazkur holat natijasida Yaponiya ienasi yevrovalyuta bozorida keng qo‘llanila boshlandi.

1970 yillarda xalqaro kapital bozori kengayishiga bir qator omillar ta‘sir ko‘rsatdi va natijada xalqaro resurslar aylanishi va likvidligi oshib bordi. Ushbu davrda jahon iqtisodiyoti ikkita neft inqirozini boshdan kechirdi va neft narxining birdaniga keskin o‘zgarishiga sabab bo‘ldi. Mazkur holat natijasida neft eksport qiluvchi mamlakatlarda yirik valyuta ortiqchaligi, neft import qiluvchilarda esa, jumladan ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda joriy hisoblar bo‘yicha taqchillik

yuzaga keldi. Bu taqchillik asosan retsipient-mamlakatlarga xalqaro banklar, yevroobligatsiyalar bozori orqali tushgan neftedollarlar hisobiga qoplandi.

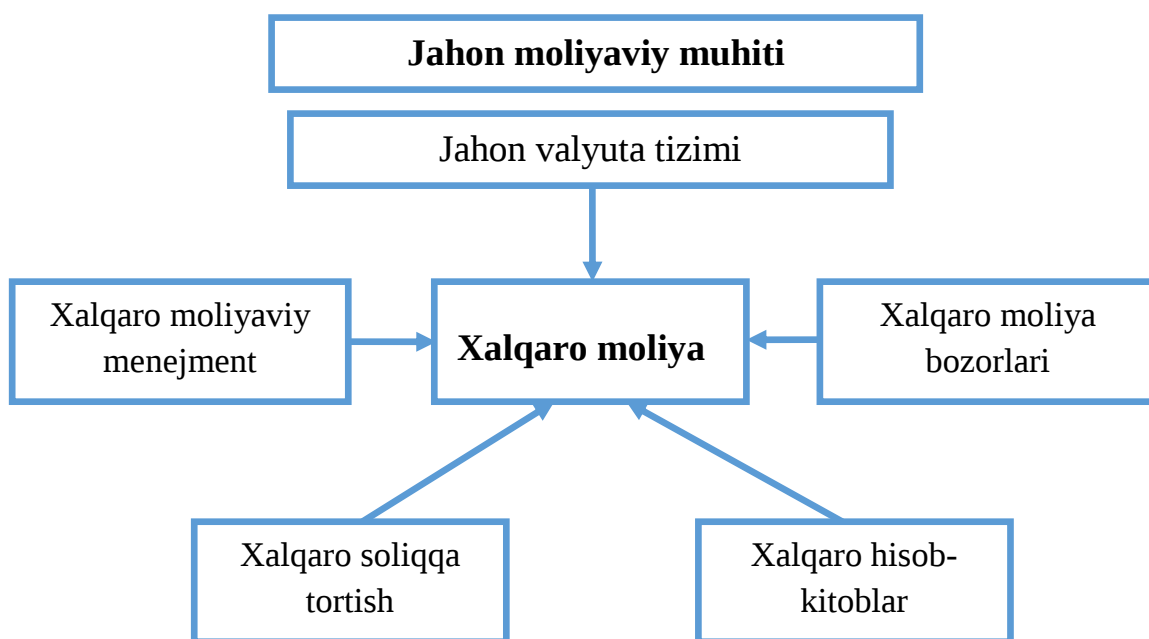
Jahon iqtisodiyotida ro'y bergan boshqa muhim o'zgarishlar ham xaqaro moliya munosabatlari rivojlanishiga ijobiy va salbiy jihatdan sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi. Ushbu o'zgarishlar jumlasiga, jahon va hududiy valyuta tizimlaridagi o'zgarishlar, valyuta tizimi tamoyillarining o'zgarishi, qarzдорlik inqirozlari, mamlakatlar tomonidan iqtisodiy integratsion birlashmalarning tuzilishi, xalqaro va mintaqaviy moliya tashkilotlarining vujudga kelishi, transmilliy korporatsiya va banklar faoliyatining kengayishi, jahonda ro'y bergan moliyaviy-iqtisodiy inqirozlarni kiritish mumkin.

Xalqaro moliyaning barcha tashkiliy elementlari jahon moliyaviy muhitida birlashadi.

Jahon moliyaviy muhiti – investorlar va korporatsiyalar moliyasi, banklar boshqaruvchilari qabul qiluvchi qarorlarga ta'sir ko'rsatadi hamda jahon moliya bozori o'sishi sharoitini aniqlaydi.

Xalqaro moliya tizimining asosiy funktsiyalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- valyutalar ayriboshlash va hisob-kitob tizimi shartlarining birxillashuvi;
- valyuta kurslari rejimlarini tartiblashtirish va valyuta cheklovlarini tartibga solish;
- xalqaro valyuta likvidligini tartibga solish;
- kredit, sug'urta, investitsiya va fond operatsiyalari xalqaro qoidalarini birxillashtirish;
- mazkur funktsiyalarni amalga oshiruvchi va nazorat qiluvchi xalqaro moliya institutlarini tashkil etish.

Xalqaro moliyaning tuzilmasi

Xalqaro moliya munosabatlarining sub'ektlari sifatida quyidagilar ishtirok etadi: davlat, korxona, tashkilotlar, firmalar hamda xalqaro tashkilotlar va moliya

instituti, transmilliy korporatsiyalar, transmilliy banklar, birjalar, jismoniy shaxslar. Xalqaro moliya munosabatlari turli mamlakatlarning xo‘jalik yurituvchi sub’ektlari o‘rtasida, davlat va boshqa mamlakatlar xukumatlari hamda xalqaro tashkilotlar o‘rtasida, davlat va korxonalar bilan xalqaro moliya instituti o‘rtasida yuzaga kelishi mumkin.

Davlat xalqaro moliya sohasida faoliyat ko‘rsatuvchi asosiy sub’ekt hisoblanadi.

Markaziy banklar – bu iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish organi bo‘lib, ularga monopol tarzda banknotalar chiqarish, pul muomalasi, kredit va valyuta kursini tartibga solish, valyuta zahiralarini saqlash vazifalari biriktirilgan.

Xalqaro tashkilotlar – ular xalqaro shartnoma asosida tashkil etilgan bo‘lib, doimiy faoliyat ko‘rsatuvchi organlarga ega bo‘lgan holda jahon xo‘jaligi birliklarining iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishiga yordamlashish vazifalarini bajaradi.

Xalqaro valyuta-kredit va moliya tashkilotlari – jahon iqtisodiyotini barqarorlashtirish maqsadida xalqaro valyuta va moliya-kredit munosabatlarini tartibga solish uchun davlatlararo kelishuvlar asosida tashkil etilgan iqtisodiy tashkilotlar.

Xalqaro moliyaning rivojlanishida transmilliy korporatsiyalar va transmilliy banklar kabi sub’ektlar faol rol o‘ynaydi.

3. Milliy iqtisodiyot rivojlanishida xalqaro moliya munosabatlarining roli va ahamiyati

Jahon iqtisodiyotining rivojlanish jarayoni xalqaro moliya munosabatlarining rivojlanish evolyutsiyasi bilan uzviy bog‘liqdir. Xalqaro moliya munosabatlari jahon xo‘jaligining shakllanishi jarayonida alohida o‘rin tutadi.

Xalqaro moliya munosabatlari asta-sekin jahon xo‘jaligining tarkibiy elementiga aylana bordi. Hozirgi vaqtda xalqaro moliya munosabatlarini jahon xo‘jaligining rivojlanishi natijasida shakllangan mustaqil iqtisodiy tizim sifatida baholash mumkin.

Jahon xo‘jaligi – bozor iqtisodiyotining ob’ektiv qonuniyatlariga bo‘ysunuvchi xalqaro moliya munosabatlari orqali o‘zaro bog‘liq milliy iqtisodiyotlar yig‘indisi sifatidagi global iqtisodiy tizimdir.

Jahon xo‘jaligining barqaror rivojlanishida alohida olingan milliy iqtisodiyotlar holati muhim o‘rin tutadi. Chunki, milliy iqtisodiyotlar jahon iqtisodiyotining asosiy sub’ekti hisoblanadi.

Milliy iqtisodiyotning rivojlanishida uning tashqi dunyo bilan aloqalari holati, mamlakatning xalqaro moliya munosabatlaridagi ishtiroki muhim o‘rin tutadi. Mamlakatning xalqaro moliya munosabatlaridagi ishtirokining kuchayishida xalqaro moliya munosabatlarini amalga oshirish mexanizmlarini samarali tarzda tashkil etish bilan uzviy bog‘liqdir.

Ta’kidlash joizki, xalqaro moliya munosabatlarining predmeti ikkita muhim tarkibiy qismni o‘ziga qamrab oladi, ya’ni xalqaro moliyaviy munosabatlar va ularni amalga oshirish mexanizmi. Ma’lumki, mamlakatlar o‘rtasidagi xalqaro moliya munosabatlari muayyan mexanizm orqali amalga oshiriladi, bunda xalqaro

tashkilotlar tomonidan belgilangan me'yoriy normalar, davlatlararo darajadagi shartnoma va bitimlar, mamlakatlar o'rtasida o'zaro qabul qilingan kelishuvlarga amal qilinadi.

Xalqaro moliya munosabatlari mexanizmiga huquqiy normalar va ularni amalga oshirish vositalari (shartnomalar, kelishuvlar, bitimlar, rezolyutsiya va konventsiya) xalqaro iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishga qaratilgan yo'l-yo'riqlarni amalga oshirishni muvofiqlashtiruvchi xalqaro moliya tashkilotlari kiradi.

Xalqaro moliya munosabatlari jahon xo'jaligi tizimida tez-tez takrorlanib turuvchi turli xil darajadagi kompleks, alohida olingan bir mamlakat va ularning hududiy birlashmalari va sub'ektlari, alohida tashkilotlar o'rtasidagi aloqalarni o'z ichiga oladi.

Xalqaro moliya munosabatlari tuzilmaviy jihatdan quyidagilarni o'rganishni taqozo etadi:

- xalqaro valyuta munosabatlari;
- xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlar;
- xalqaro savdo munosabatlari;
- investitsiyalar va kapitalning xalqaro harakati;
- mamlakatlar to'lov balanslarini boshqarish;
- xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish;
- xalqaro moliya tashkilotlari faoliyati va boshq.

Xalqaro moliya munosabatlarining ob'ektiv asosini xalqaro mehnat taqsimoti va jahon xo'jaligi hamda undagi iqtisodiy aloqalar tizimi tashkil qiladi. Hozirgi zamon jahon xo'jaligi milliy iqtisodiyotlar yig'indisidan iborat bo'lgan global iqtisodiy tizim bo'lib, bozor iqtisodiyotining ob'ektiv qonunlariga, xalqaro mehnat taqsimotiga, ishlab chiqarish va kapitalning xalqaro harakatiga muvofiq tarzda o'zgarib boradi.

Xalqaro moliya munosabatlari rivojlanishining milliy iqtisodiyotga ta'siri quyidagi muhim xususiyatlar orqali namoyon bo'ladi:

- Moliyaviy globallashtirish jarayoni. Mazkur jarayon quyidagi o'zgarishlarni o'z ichiga qamrab oladi:

- mamlakatlarni jahon iqtisodiyotidagi jarayonlarga jalb etish;
- ishchi kuchi, texnologiya, kapital, mahsulotlar va xizmatlarning global bozorlarini barpo etish;
- jahon xo'jalik aloqalarining global infratuzilmasini yaratish;
- xalqaro moliya munosabatlari bilan milliy iqtisodiyotning qoidalarini universallashtirish;
- yirik ishlab chiqarishga asoslangan xalqaro ishlab chiqarish tarmoqlarini vujudga keltirish.

- Iqtisodiy integratsion hudud va birlashmalarning tashkil topishi. Milliy iqtisodiyotlarning xalqaro mehnat taqsimotiga asoslangan holda iqtisodiy jihatdan birlashish jarayoni hisoblanadi.

- Xalqaro moliya bozorlaridagi o'zgarishlar. Milliy iqtisodiyotda faoliyat ko'rsatayotgan moliya institutlarining jahon moliya bozorlaridagi ishtirokini muvofiqlashtirib boradi.

- Global raqobatlashuv jarayonining keskinlashuvi. Ushbu holat, milliy

iqtisodiyotlar tomonidan jahon bozorlarida o‘rin egallash uchun yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarish va ularni sotish jarayonida vujudga keladi.

- Transmilliy korporatsiyalar va transmilliy banklar rolining ortib borishi. Bu holat, jahon iqtisodiyotida transmilliylashish jarayoni kuchayishi, ya’ni, alohida mamlakatlarga yoki bir nechta mamlakatlarga tegishli xalqaro kompaniyalar va banklar faoliyatining rivojlanishi, ular tomonidan xorijiy filiallarning kengaytirilishi orqali yuzaga keldi.

- Mamlakatlarda tashqi iqtisodiy faoliyatning erkinlashtirilishi. Mazkur holat, milliy iqtisodiyotning tashqi dunyo uchun ochiqlik darajasi orqali ifodalanadi. Bunda, xalqaro moliya munosabatlarining ishtirokchilari uchun muayyan shart-sharoitlarning yaratilishi, xususan, xalqaro savdoda bojlarning pasaytirilishi, xorijiy investorlarni keng jalb etishga qaratilgan qulay investitsiya muhitining yaratilishi hamda valyuta cheklovlarining bekor qilinishi kabi tadbirlar amalga oshirilishi muhim o‘rin tutadi.

- Tashqi iqtisodiy aloqalarning xalqaro me’yoriy-huquqiy bazasini qabul etilishi.

- Mamlakatlar o‘rtasidagi moliyaviy munosabatlarni xalqaro jihatdan tartibga solish va nazorat qilish tizimini tashkil qilinishi.

Alohida olingan milliy iqtisodiyotning xalqaro moliya munosabatlaridagi ishtirokini bir necha miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan tavsiflash mumkin:

- eksport kvotasining miqdori, bunda eksport hajmi YaMMga nisbatan foizda hisoblanadi;

- import kvotasining miqdori, bunda import hajmi YaMMga nisbatan foizda hisoblanadi;

- tashqi savdo kvotasining miqdori, bunda tashqi savdo aylanmasi hajmi YaMMga nisbatan foizda hisoblanadi.

Mazkur ko‘rsatkichlarni hisoblash asosida mamlakatning xalqaro moliya munosabatlaridagi ishtirokini baholash mumkin.

Jahon iqtisodiyotida ro‘y bergan o‘zgarishlar xalqaro moliya munosabatlarining istiqbolda rivojlanish tendentsiyalarini belgilab berdi:

- xalqaro moliya munosabatlari sohasida ikki tomonlama munosabatlardan ko‘p tomonlama munosabatlarga o‘tish;

- jahon xo‘jaligida xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;

- xalqaro savdo munosabatlarining an’anaviy tovarlar savdosidan milliy ishlab chiqarish jarayonlarida bevosita xizmat ko‘rsatish vositasiga aylanib borishi;

- kapital migratsiyasining globallashuvi;

- hududiy iqtisodiy integratsiya jarayonlarining yanada kengayishi va jadallashuvi.

Jahon savdosining o‘sishi, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kengayishi, xalqaro kapital harakatining rivoji, chegaralararo tovarlar, xizmatlar hamda ishchi kuchi migratsiyasi xalqaro moliya munosabatlarining rivojlanishiga, shuningdek, jahon moliya bozorlarining taraqqiy etishiga hamda transmilliy korporatsiyalar faoliyatining kengayishiga, xalqaro moliyaviy faoliyatning boshqa jabhalarini jadallashuviga imkon yaratdi

Moliyaviy globallashuv sharoitida xalqaro moliyaning vazifalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- milliy iqtisodiyotlarning yagona xalqaro tizimga integratsiyalashuvini ta'minlash;

- xalqaro savdo hamda tovarlar, xizmatlar va kapital ayirboshlashning oqilona harakatini tashkil etish;

- milliy iqtisodiyotlarni xalqaro iqtisodiy va moliyaviy o'zgarishlarga moslashtirish;

- mamlakatlarning milliy moliyaviy siyosatini yuritishida tavsiyalar berish.

Xalqaro moliya munosabatlari tarkibiga xalqaro aylanmaga kelib tushgan va xalqaro iqtisodiy munosabatlarda, ya'ni rezidentlarning tashqi dunyo bilan yuzaga keladigan munosabatlarida qo'llaniladigan moliyaviy munosabatlar tizimi kiritiladi. Xalqaro moliya quyidagilarga xizmat qiladi:

Birinchidan, turli mamlakat rezidentlari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarga va o'zaro hamkorlikka;

Ikkinchidan, jahon mamlakatlarining turli xil moliyaviy institutlar bilan yuzaga keladigan o'zaro munosabatlariga;

Uchinchidan, turli mamlakatlar rezidentlarining xalqaro moliya bozorlaridagi operatsiyalarini tashkil etishga.

Jahon iqtisodiyoti globallashuvi sharoitida xalqaro moliya munosabatlari tobora rivojlanib bormoqda. Bunda, avvalo mamlakatlar o'rtasidagi savdo munosabatlarining taraqqiy etishi alohida o'rin tutmoqda. Ushbu holat o'z navbatida xalqaro valyuta munosabatlari va xalqaro xisob-kitoblarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

2-mavzu. Jahon iqtisodiyoti globallashuvi

1. Jahon iqtisodiyoti globallashuvi tushunchasining mohiyati va uning asosiy jihatlari.
2. Globallashuv jarayonining asosiy manbalari, omillari va rivojlanish bosqichlari.
3. Globallashuvning milliy iqtisodiyot barqarorligiga ta'siri.

Tayanch so'z va iboralar

Globallashuv, global oligopoliya, baynalmilallashuv, nou-xau, xalqaro mehnat taqsimoti, xalqaro savdo, xalqaro migratsiya.

1. Jahon iqtisodiyoti globallashuvi tushunchasining mohiyati va uning asosiy jihatlari

XX-XXI asrlar bo'sag'asida jahon iqtisodiyotida yangi termin globallashuv degan tushuncha paydo bo'lgan edi. Ushbu jarayon hozirgi kunda ko'pgina mamlakatlarning iqtisodchi olimlari tomonidan alohida ilmiy muammo sifatida tadqiq etilmoqda.

Globallashuv jarayoning rivojlanishi natijasida butun dunyo yagona global tizimga aylanishi sodir bo'ladi. Globallashuv jarayoni 1990 yillardan juda dolzarb masalaga aylandi, biroq mazkur jarayonning turli xil jihatlari ilmiy tadqiqotlarda 1960-1970 yillardan boshlab jiddiy muhokama qilina boshlagan edi.

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi – bu, dunyo maydonini yagona hududga aylanishini anglatadi va bunda tovar va xizmatlar, kapital, axborotlar oqimining erkin harakati yuzaga keladi. Shuningdek, mazkur jarayon natijasida zamonaviy institutlar rivojlanishini rag'batlantiruvchi g'oyalarning tarqalishi va ularni tashuvchilarning erkin harakatlanishiga imkon yaratiladi.

Globallashuv jarayoni zamonaviy jahon iqtisodiyotining muhim tendentsiyalaridan hisoblanadi. Chunki ushbu jarayon jaxon iqtisodiyotida ro'y berayotgan boshqa tendentsiyalar kuchsiz namoyon bo'layotgan mamlakatlar iqtisodiyotida ham kuzatilmokda. Rivojlanayotgan mamlakatlarning aksariyat qismi transmilliylashish, integratsiyalashish va industriallashish jarayonlariga kam jalb etilgan. Shu bilan bir vaqtda ushbu mamlakatlar jaxon tovarlar, xizmatlar, kapital (asosan iqtisodiy yordam ko'rinishida), ishchi kuchi (eksporterlar sifatida) va texnologiyalar bozorining faol ishtirokchilari sanaladi.

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi – jahon iqtisodiyotining o'zaro bog'liq bo'lgan turli ishlab chiqarish soha va jarayonlarining kuchayib borishi, jahon xo'jaligida tovarlar, xizmatlar, kapital, ishchi kuchi va texnologiyalar bozorini asta-sekinlik bilan yagona bozorga aylanishini bildiradi.

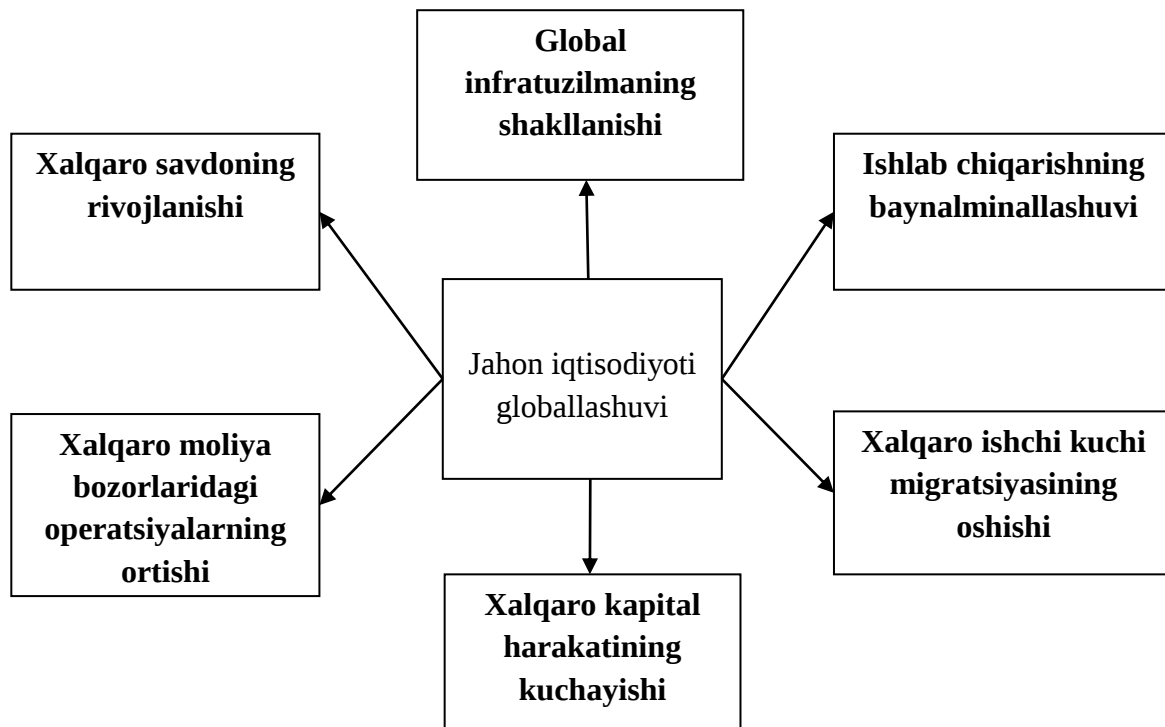
Jahon iqtisodiyotida globallashuv jarayoni unga teskari jarayon iqtisodiy faoliyatning hududiy integratsiyalashuv jarayoni bilan birga kechmoqda. Ushbu jarayon cheklangan miqyosda, tovarlar va ishlab chiqarish omillarining erkin harakatiga asoslangan mamlakatlar guruhini qamrab oladi.

Hududiy integratsiyalashuv, bir tomondan, turli mamlakatlarning iqtisodiy jihatdan birlashish jarayonini rag'batlantirsa, ikkinchi tomondan, alohida iqtisodiy

guruhlar o'rtasida qarama-qarshilik va raqobatni kuchaytirish orqali jahon iqtisodiyotining globallashtirish jarayonini sekinlashtiradi.

Globallashtirish jarayonining quyidagi jihatlarini alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

- moliyaviy markazlashuvning kuchayishi;
- iqtisodiyotda axborotlar ahamiyatining oshishi. Shuningdek, axborot almashinuv darajasining keskin sur'atlarda kuchayishi;
- global oligopoliyaning to'xtovsiz kengayishi;
- transmilliy korporatsiyalar sonining ortishi;
- iqtisodiy diplomatiyaning shakllanishi va rivojlanishi.

Jahon iqtisodiyoti globallashtirish.

Globallashtirish jarayoni jahon iqtisodiyotining quyidagi asosiy sohalari bo'yicha keng rivojlanmoqda:

- tovarlar, xizmatlar va intellektual mulk ob'ektlarining xalqaro savdosi;
- ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati;
- xalqaro moliya-kredit va valyuta operatsiyalari;
- ishlab chiqarish, ilmiy-texnikaviy, texnologik va axborotlar sohasidagi hamkorlik.

Iqtisodchi olimlar fikriga ko'ra jahon iqtisodiyotida globallashtirish jarayoni quyidagi holatlarni o'z ichiga oladi:

- mintaqaviy integratsion jarayonlarni jadallashtiradi;
- xo'jalik yuritishni to'liq erkinlashtirmagan davlatlar iqtisodiyotini ochiqlikni ta'minlaydi;
- istalgan bozorlarga barcha ishtirokchilarning qarshiliksiz kirishini ta'minlaydi;
- moliyaviy va savdo operatsiyalarni amalga oshirishga tegishli tartiblarni universallashtiradi;

- bozorlarni tartibga solish va nazorat qilishni bir me'yorga keltiradi, ya'ni unifikatsiya qiladi;
- kapitalni joylashtirish, investitsion jarayonlar va umumjahon to'lov- hisob tizimiga qo'yilgan talablarni standartlashtiradi.

2. Globallashuv jarayonining asosiy manbalari, omillari va rivojlanish bosqichlari

Globallashuv tushunchasi yagona xalqaro iqtisodiy, huquqiy va madaniy-axborot makonini shakllanishini anglatadi. Globallashuv jarayoni iqtisodiy doiradan chiqqan holda jamiyat xayotining barcha asosiy sohalariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayon XX oxiri XXI asr boshida jahon iqtisodiyotida alohida rol o'ynab, xalqaro iqtisodiy va siyosiy munosabatlarning yangi tizimini shakllanishiga kuchli turki berdi.

Birinchidan, globallashuv mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy masofani qisqartiruvchi aloqa vositalari va transport sohasida ilmiy-texnik taraqqiyotni jadallashuvini, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvini hamda dunyo rivojlanishining ob'ektiv omillarini yuzaga keltiradi. Bu holat, dunyoning istalgan nuqtasidan zarur axborotni xoxlagan vaqtda olish va tezda qaror qabul qilishga imkon beradi, telekommunikatsiyaning zamonaviy tizimlari kapitalni xalqaro investitsiyalashni amalga oshirishni engillashtiradi. Dunyoning axborot integratsiyalashuvi sharoitlarida xo'jalik yuritishning xorijiy tajribasini o'zlashtirish va texnologiyalarni o'tkazish birmuncha tezlashadi.

Globallashuvning ikkinchi manbasi – proteksionizm siyosatini cheklashga sabab bo'luvchi va jahon savdosini erkin qiluvchi savdoning liberallashuvi hamda iqtisodiy liberizatsiyaning boshqa shakllaridir. Buning natijasida turli xil savdo tariflari jiddiy ravishda pasaydi, tovarlar va xizmatlar savdosidagi boshqa ko'plab to'siqlar bartaraf etildi. Boshqa liberizatsiya tadbirlari ishlab chiqarishning qolgan omillari va kapital harakati kuchayishiga olib keldi.

Baynalmilallashuv jarayonining uchinchi manbasi va globallashuvning asosiy manbalaridan biri transmilliylashuv hodisasi bo'ldi. Ushbu holatda transmilliy kompaniyalar etakchi kuch sifatida namoyon bo'ladi va ular bir vaqtning o'zida baynalmilallashuv jarayonining asosiy ishtirokchilari hisoblanadi.

Globallashuv jarayoni barcha mamlakatlar iqtisodiyotida kuzatilmoqda. Ushbu jarayon mahsulotlar ishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatish, ishchi kuchlaridan foydalanish, investitsiya va texnologiyalarni bir mamlakatdan boshqalariga tarqalishiga ta'sir ko'rsatmoqda. Bularning barchasi pirovardida ishlab chiqarishning samaradorligi, mehnat unumdorligi va raqobatbardoshlikning oshishida namoyon bo'ladi. Aynan globallashuv jarayoni xalqaro raqobatlashuvni kuchayishiga olib keldi.

Zamonaviy transmilliy korporatsiyalar, oldingi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan TMKlardan farqli ravishda, asosan axborot va moliyaviy bozorlarda faoliyat ko'rsatmoqda. Mazkur bozorlarning global miqyosda birlashuvi sodir bo'lmoqda va natijada yagona jahon moliyaviy-axborot makoni shakllanmoqda.

Bunga muvofiq tarzda TMKlarning va ular bilan chambarchas aloqador bo'lgan milliy iqtisodiy tuzilmalar hamda tashkilotlarning roli oshib bormoqda.

Hozirgi paytda yangi texnologiyalarning 80% TMKlar tomonidan yaratilmoqda, ayrim holatlarda ularning daromadlari ayrim yirik mamlakatlarning yalpi milliy daromadidan oshib ketmoqda. Aytish joizki, dunyoning 100ta yirik iqtisodiyoti ro'yhatida 51ta o'rinni TMKlar egallagan. Ular faoliyatining muhim qismi gipertexnologiyalarni (yoki metatexnologiyalar) ishlab chiqish bilan bog'liq. Bular jumlasiga, yangi kompyuterlar avlodi, kompyuter dasturlari, ishlab chiqarishda foydalaniladigan texnologiyalarni va boshqalarni kiritish mumkin.

Globallashuv jarayonining yana bir muhim jihatini texnologik innovatsiyalar rivojlanishiga tegishli bo'lib, yangi texnologiyalar globallashuvni harakatga keltiruvchi kuch bo'lishi bilan birgalikda xalqaro raqobatlashuvni kuchaytirgan holda uning rivojlanishini va mamlakatlar o'rtasida tarqalishini rag'batlantiradi.

Globallashuvning to'rtinchi manbasi sifatida erkin savdo tizimini va bozor iqtisodiyotini baholashda global hamfikirlikka erishishni keltirish mumkin.

Aytish joizki, jahon iqtisodiyoti globallashuvining yana bir muhim xususiyati, XX asrning oxirgi yillarida moliya bozorlarining jadal rivojlanishida namoyon bo'ldi. Moliya bozorlarining (valyuta, fond, kredit va boshq.) yangi roli keyingi yillarda jahon iqtisodiyoti arxitekturasini keskin o'zgartirdi. Bir necha o'n yillar ilgari moliya bozorlarining asosiy maqsadi iqtisodiyotning real sektori faoliyatini ta'minlashdan iborat edi. Hozirgi davrda esa, jahon moliya bozoridagi o'zgarishlar butun dunyo mamlakatlari iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatishning muhim omili sifatida namoyon bo'lmoqda.

Moliyaviy globallashuv jarayoni ayniqsa jahon iqtisodiyotining uchta asosiy markazlarida kuchaygan bo'lib, ularga AQSh, G'arbiy Yevropa va Yaponiya kiradi. Moliyaviy spekulyatsiya operatsiyalari ham aynan mazkur uchta chegaralaridan tashqi dunyoga tarqaladi. Valyuta bozorining global aylanmasi bir kun davomida 0,9-1,1 trln. AQSh dollariga etadi.

Jahon iqtisodiyoti globallashuvining bosqichlari

Bosqichlar	Bosqichlarning xususiyatlari
I-bosqich. 1870-1920 yillar	Xom-ashyo manbalarining egallanishi. Tabiiy resurslarning kapital va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni eksport qiluvchi mamlakatlar nazorati ostidagi hududlarda ishlatilishi.
II-bosqich. 1920-1970 yillar	Yangi bozorlarning vujudga kelishi va egallanishi. Xorijiy investitsiyalarni tayyor mahsulotlar eksportiga yo'naltirilgan ishlab chiqarishlarga safarbar etilishi.
III-bosqich. 1970 yildan hozirgi davrgacha	Sanoati rivojlangan mamlakatlarda tabiiy resurslarga egalik qilishdan tashqari quyidagi maqsadlarning yuzaga kelishi: – investitsiyalar tarkibini samarali taqsimlash; – global yoki hududiy iqtisodiy integratsiya afzalliklaridan foydalanish; – qo'shimcha texnologik, tashkiliy yoki bozor imkoniyatlariga ega bo'lish; – global raqobatbardoshlikni oshirish va mustahkamlash.

Globallashuv jarayonini rivojlantiruvchi asosiy omillar sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Ishlab chiqarish, fan-texnika va texnologik omillar:
 - ishlab chiqarish ko'lamining keskin kuchayishi;
 - ishlab chiqarishning yangi texnologik usullariga – yuqori, ilmiy sig'imli texnologiyalarga o'tish;
 - mahsulotlar, xizmatlar, kapital va ishchi kuchlari harakatidagi to'siqlarga barham berilishi;
 - mahsulotlar va xizmatlarni tezlik bilan tarqatishni ta'minlovchi transport va aloqaning sifatli tizimi yaratiladi;
 - ilmiy va intellektual bilimlarni almashishning samarali tizimi vujudga keladi.

2. Tashkiliy omillar;
 - ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatini amalga oshirishning xalqaro shakli sifatida transmilliy korporatsiyalarning yuzaga kelishi;
 - nohukumat tashkilotlarining ko'p millatli yoki jahon darajasiga chiqishi;
 - ko'p millatli kompaniyalar va boshqa tashkilotlarning global iqtisodiyotda asosiy rol o'ynovchi xususiy yoki davlat tashkiloti sifatida o'zgarishi.

3. Iqtisodiy omillar:
 - kapital bozori, mahsulotlar va xizmatlar savdosining erkinlashuvi hamda jahon savdosini erkinlashtiruvchi va proteksionizm siyosatini cheklovchi iqtisodiy erkinlashuvning boshqa shakllarini keng joriy etilishi;
 - kapital to'planishi va markazlashuvining kuchayishi, hosila moliyaviy instrumentlar bilan bog'liq operatsiyalarning oshishi, valyutaviy bitimlarni amalga oshirish vaqtining keskin qisqarishi;
 - xalqaro moliya tashkilotlari tomonidan makroiqtisodiy siyosatning yagona mezonlarini joriy etilishi va boshqa iqtisodiy siyosatga oid talablarning bir xillashirilishi;
 - standartlashtirish tendentsiyasining kuchaytirilishi. Barcha mamlakatlar tomonidan texnologiya, ekologiya va moliyaviy tashkilotlar faoliyatida, shuningdek, buxgalteriya va statistik hisobotlar tizimida yagona standartlardan foydalanishning keng joriy etilishi.

4. Axborot omillari:
 - moliyaviy, iqtisodiy ilmiy-texnik hamda ishlab chiqarishga oid ma'lumotlarni almashinish tizimining tubdan o'zgarishi. Ma'lumotlarni taqdim etish, qabul qilish va qayta ishlashning mutlaqo yangi tizimlarining yuzaga kelishi va rivojlanishi nou-xau va professional xizmatlarni o'z ichiga olgan moliyaviy va mahsulot bozorlarini birlashtiruvchi global tarmoqni yaratishga yordam berdi.
 - bitta markaz orqali turli mamlakatlarda joylashgan ishlab chiqarishlarni boshqarishga imkon beruvchi tizimning shakllanishi;
 - mahsulotlarni realizatsiya qilishning yangi shakllari vujudga kelishi.

Yuqoridagi qayd etilgan omillar ta'siri natijasida globallashuv jarayoni kuchaygan holda jahon iqtisodiyotining barcha soha va bo'g'inlarini egallab boradi.

3. Globallashuvning milliy iqtisodiyot barqarorligiga ta'siri

Jahon iqtisodiyotida zamonaviy globallashuv jarayonlari eng avvalo sanoati rivojlangan mamlakatlar mavqeini mustahkamlab, ularga qo'shimcha afzalliklar beradi. Xalqaro mehnat taqsimoti doirasida globallashuv jarayonining kengayishi iqtisodiy past rivojlangan mavqeini salbiy o'zgarishiga sabab bo'lib, ularni globallashuv jarayonini sub'ektlariga emas, balki ob'ektlariga aylantirishi mumkin. Demak, globallashuv jarayonining alohida mamlakatlar iqtisodiyotiga ijobiy ta'sirining darajasi ushbu mamlakatlarning jahon iqtisodiyotida tutgan o'rniga bog'liqdir.

Jahon iqtisodiyotining globallashuv darajasini quyidagi ko'rsatkichlar yordamida ifodalash mumkin:

- xalqaro tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish hajmi hamda uning o'sish sur'atlari;
- to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi va dinamikasi;
- kapitalning xalqaro markazlashuvi hajmi va dinamikasi;
- yirik, murakkab xalqaro investitsiya loyihalari (loyihaviy moliyalashtirish) hajmi va dinamikasini mazkur loyihalarning umumiy ko'rsatkichiga (ham ichki, ham tashqi) nisbati;
- tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi hajmi va dinamikasini yalpi milliy mahsulotga nisbati;
- patentlar, litsenziyalar, nou-xau bilan bog'liq xalqaro operatsiyalar miqyosi;
- bank va boshqa kredit muassasalarining xalqaro operatsiyalar hajmi va dinamikasini ularning umumiy faoliyati hajmi va dinamikasi hajmiga nisbati;
- xalkaro fond bozorlari hajmi va dinamikasi;
- valyuta bozorlari hajmi va dinamikasi.

Makroiqtisodiy darajadagi globallashuv davlatlar va integratsion birlashmalarning iqtisodiy faolligini oshirib, savdo va investitsiya munosabatlaridagi to'siqlarni bartaraf etgan holda erkin savdo hududlarini tashkil etish asosida yuzaga keladi.

Globallashuv jarayonlari davlatlararo xo'jalik yuritish uchun iqtisodiy, huquqiy, axborot va siyosiy miqyosdagi o'zaro kelishuvlarni qamrab oladi.

Bundan tashqari globallashuv jarayoni dunyoning yirik mintaqalarida xo'jalik yuritishning bozor tizimini maqsadli shakllantirishga qaratilgan davlatlararo muvofiqlashtirilgan chora-tadbirlarni qamrab oladi.

Mikroiqtisodiy darajadagi globallashuv kompaniyalar faoliyatining ichki bozordan tashqarida kengayishi natijasida yuzaga keladi. Ko'pgina yirik transmilliy korporatsiyalar global miqyosda harakat qiladi va shu jihatdan transmilliy korporatsiyalar globallashuv jarayonining sub'ekti bo'lib, uni harakatga keltiruvchi asosiy kuch hisoblanadi.

Globallashuv jarayonining afzalliklari sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

- globallashuv xalqaro raqobatning kuchayishini yuzaga keltirdi. Bozorlarning kengayishi va undagi raqobat jarayonining kuchayishi nafaqat milliy

darajada balki, jahon miqyosida ishlab chiqarishning o'sishini rag'batlantiruvchi xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuviga hamda ixtisoslashishiga olib keladi.

- ishlab chiqarish tarmoqlarida tejamkorlikning ortishi. Bu holat, narxlarini pasayishi va xarajatlarni qisqarishiga, pirovardida barqaror iqtisodiy o'sishga olib kelishi mumkin.

- globallashuvning ijobiy jihatlaridan yana biri – erkin savdodan keladigan yutuq barcha mamlakatlarni qanoatlantiradi;

- xorijiy davlatlarning ilg'or ilmiy-texnik, texnologik yangiliklarini amaliyotga tatbiq etish natijasida iqtisodiy barqarorlikka erishilishi;

- globallashuv jarayonida xalqaro raqobat kuchayib milliy bozordagi ichki raqobatchilarga tashqi bozordagi kuchli raqiblar ham qo'shiladi va natijada narxlarini pasaytirish va yuqori sifatli mahsulotlarni tanlash imkoniyatini beradi;

- globallashuv jarayoni xorijiy davlatlarning ilg'or ilmiy-texnik, texnologik va nisbatan kam xarajat talab qiladigan yangiliklarni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatini beradi Bunda jahon miqyosidagi innovatsiyalarni amaliyotga uzluksiz tatbiq etilishiga imkon yaratiladi.

Globallashuv jarayonining salbiy oqibatlarini yuzaga keltiruvchi muammolar sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

- globallashuv afzalliklarining milliy iqtisodiyotlar alohida tarmoqlari o'rtasida bir xil taqsimlanmasligi;

- milliy iqtisodiyotda sanoatlashishning sekinlashuvi;

- ayrim mamlakatlarda milliy iqtisodiyotni nazorat qilish jarayoni mustaqil hukumatdan boshqalarga, jumladan kuchliroq davlatlarga yoki transmilliy korporatsiyalar ixtiyoriga o'tishi;

- jahon miqyosida milliy iqtisodiyotlarning o'zaro bog'liqligi tufayli global beqarorlikning yoki mintaqaviy darajada moliyaviy sohadagi beqarorlikning yuzaga kelishi. Milliy iqtisodiyotlarda yuzaga keluvchi iqtisodiy turg'unliklar yoki inqirozlarning mintaqaviy hatto global darajada salbiy oqibatlarga olib kelishi;

- globallashuv milliy va jahon iqtisodiy rivojlanishining beqarorligi va notekisligini kuchaytiradi. Ushbu holat milliy xo'jalik majmualarining global bozor sharoitlarida samarali faoliyat yurita olmaydigan eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish bo'g'inlariga bo'linishi bilan bog'liq;

- globallashuv davlatning makroiqtisodiy darajada tartibga solish rolini sezilarli darajada cheklaydi va davlatning ichki, tashqi iqtisodiy aloqalarga ta'sir ko'rsatishining an'anaviy dastaklarini o'zgartirib yuboradi;

- globallashuv ishlab chiqarish va iste'molda salbiy tashqi omillarning ommaviy tarqalishiga olib keladi. TMKlarning global jahon bozorlariga chiqishi va globallashuv jarayonidan foyda olishga intilishi borasidagi kuchli raqobat ularning atrof-muhitni ifloslantiruvchi ishlab chiqarish yoki sog'liq uchun zararli transgen mahsulotlarni yaratish kabi jamiyat uchun zararli faoliyat bilan shug'ullanishlariga olib keladi.

Globallashuv jarayoni mamlakatlar uchun yuqorida qayd etilganlardan tashqari yana ko'plab muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Jumladan:

- rivojlanayotgan mamlakatlarda texnologik jarayon ortda qolishining kuchayishi;

- ijtimoiy-iqtisodiy qatlamlarga ajralishning ortishi, marginalizatsiya xatari (jahon darajasidagi iqtisodiy o‘shishdan qolib ketishning kuchayishi);
- aholining asosiy qismida qashshoqlashuvning ortishi;
- moliyaviy barqarorlik darajasi past bo‘lgan mamlakatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikning kuchayishi;
- TMKlar tomonidan mamlakatlarda milliy iqtisodiy siyosatni yuritishga to‘sqinlik qilinishi;
- kelajakdagi taraqqiyotga to‘sqinlik qiluvchi tashqi qarz darajasining o‘shishi va boshq.

3-mavzu. Xalqaro moliya tizimi.

1. Xalqaro moliya tizimining mohiyati, tarkibi va rivojlanish xususiyatlari.
2. Xalqaro moliya tizimini isloh qilish yo‘nalishlari.

Tayanch so‘z va iboralar

Jahon moliyaviy arxitekturasini, xalqaro moliya tizimini, xalqaro moliya tashkilotlari, moliyaviy inqiroz, tashqi savdo, eksport, import, xalqaro investorlar, offshor hududlar, makroiqtisodiy siyosat, iqtisodiy integratsiya.

1. Xalqaro moliya tizimining mohiyati, tarkibi va rivojlanish xususiyatlari

Xalqaro moliya jahon iqtisodiyotidagi valyuta, kredit va moliya munosabatlarini, barcha moliyaviy oqimlarni, xalqaro kreditlarni, kapitalning xalqaro harakatini o‘z ichiga qamrab oladi.

Xalqaro moliya doimiy o‘zgaruvchan xalqaro valyuta tizimi holatini va rivojlanishini, alohida mamlakatlarning to‘lov balansi, xalqaro moliya bozorlari, xalqaro korporatsiyalar faoliyati, xalqaro bank va investitsiya faoliyatidagi o‘zgarishlarni aks ettiradi.

Xalqaro moliyaning globallik xususiyati butun jahon iqtisodiyotini qamrab olishidan iborat bo‘ladi. Bu jarayonda barcha milliy moliyaviy, xalqaro iqtisodiy, siyosiy tuzilmalar va institutlar o‘zaro bog‘liqlikda faoliyat yuritadi. Xalqaro moliya tizimining rivojlanishi jahon siyosiy va iqtisodiy rivojlanish jarayonlarining butun majmuasi bilan bog‘liq holda bu jarayonlarning barcha jihatlariga ta’sir ko‘rsatmoqda.

Xalqaro moliya munosabatlarining holati xalqaro moliya tizimining rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Xalqaro moliya tizimi xalqaro huquq me’yorlari, xalqaro va mintaqaviy kelishuvlarda hamda xalqaro moliyaviy munosabatlarda ishtirok etayotgan mamlakatlarning milliy qonunchiligida qayd etilgan pul oqimlarini tashkil etish va tartibga solishning shakli hisoblanadi. Xalqaro moliya tizimining faoliyati va barqarorligi uning tamoyillarini jahon xo‘jaligi tuzilmasiga hamda etakchi mamlakatlar manfaatlariga muvofiqlik darajasiga bog‘liq bo‘ladi.

Ma'lumki, xalqaro moliya bir tomondan moliyaviy munosabatlarning jahon xo'jaligi aloqalarida kengayishi, boshqa tomondan esa, jahon iqtisodiyotining quyi moliya tizimlari paydo bo'lishi va rivojlanishi natijasida yuzaga keldi. Jahon iqtisodiyotining bir qismi bo'lgan xalqaro moliya dunyo moliyaviy resurslari majmuini o'zida ifodalaydi.

Xalqaro moliya tizimi jahon pul mablag'lari harakati bilan bevosita bog'liqlikka ega bo'lgan o'zaro munosabatlar majmuini o'z ichiga oladi hamda xalqaro biznes (tashqi savdo faoliyati, kredit berish, turizm, ilmiy-texnik hamkorlik va boshq.) va davlatlararo moliyaviy munosabatlarni amalga oshirish uchun xizmat qiladi.

Xalqaro moliya tizimi barqarorligini ta'minlash va uning samarali rivojlanishiga erishishning asoslari ishlab chiqarish va biznesni rivojlantirish, muvozanatli davlatlararo valyuta bozorini shakllantirish, mehnat resurslarining xalqaro taqsimotini va yagona global xo'jalik tizimini tashkil etish orqali yaratiladi.

Xalqaro moliya munosabatlarining barqaror tizimini ishonchli moliya institutlarini tashkil etilmasdan yaratish mushkul, chunki bu tizim global darajada pul-kredit munosabatlarini tartibga solish shaklini o'zida ifodalaydi.

Zamonaviy xalqaro moliya tizimi - bu global valyuta munosabatlarining samarali tashkil etilgan shakli bo'lib, u turli davlatlar o'rtasida tuzilgan shartnomalar bilan tartibga solinadi.

Xalqaro moliya tizimining tarkibiy tuzilmasi bir nechta qismlardan iborat bo'ladi:

1. Jahon pul - valyuta munosabatlari ifodasi bo'lib xizmat qiladigan jahon pul tizimi.

2. Valyuta kursi - bir davlat pul birligining boshqa davlat pul birligida ifodalangan narxi.

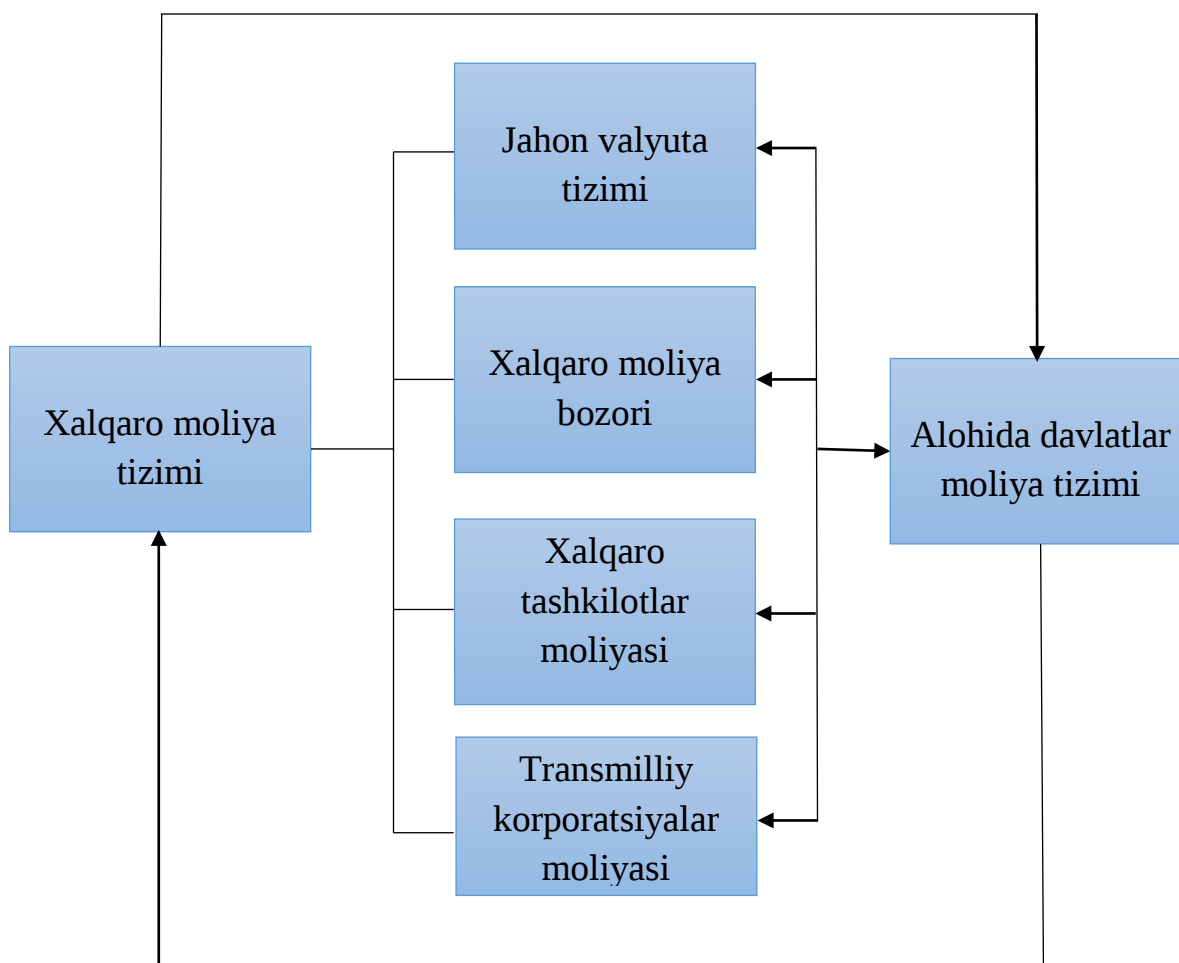
3. Milliy valyuta bozorlari. Bunday bozorning birinchi ko'rinishi oltin bozori bo'ldi. Uning savdosi rasmiy narxda amalga oshirildi. Bu holatda rasmiy narx tushunchasi xalqaro kelishuvlar bilan belgilanadigan narxni o'z ichiga oldi. Oltin narxining kelishilgan darajasini saqlab qolish uchun markaziy banklar intervensiyani qo'llashdi. Biroq, jahon moliya tizimidagi o'zgarishlar natijasida oltinning belgilangan narxini saqlab turish imkoni bo'lmadi va u bosqichma-bosqich o'zgarib bordi.

4. Xalqaro valyuta-moliya tashkilotlari. Mazkur tashkilotlar xalqaro moliya tizimi barqarorligini ta'minlash va jahon iqtisodiyoti mamlakatlarini rivojlantirish maqsadlarida tashkil etildi.

Xalqaro moliya tizimining tarkibiy tuzilmasi quyidagi rasmda ifodalangan.

Xalqaro moliya tizimining barcha elementlari har bir milliy moliya tizimiga xosdir. Umuman olganda, xalqaro moliya operatsiyalarining aksariyat qismi milliy moliya tizimlari tuzilmasida amalga oshiriladi va ular xalqaro moliya tizimining elementlari sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu operatsiyalarning farqli tomoni shundaki, ularda tomonlarning kamida bittasi har doim norezident hisoblanadi. Bunday operatsiyalar uchun milliy qonunchilikda har doim ularni amalga oshirishning maxsus qoidalari va tartiblar ishlab chiqiladi. Ularning xususiyati,

maqsadga muvofiqligi va samaradorligi doimo tadqiqotchilar va davlat organlarining diqqat markazida bo'lishi kerak.

Xalqaro moliya tizimi elementlari

Xalqaro moliya tizimining rivojlanishi bilan birga aynan xalqaro moliya munosabatlarining harakatiga bog'liq bo'lgan qo'shimcha umumqabul qilingan me'yorlar, faoliyat qoidalari va tuzilmalar yuzaga keladi. Ularning funktsiyalari va milliy tuzilmalar bilan o'zaro munosabatlarining xususiyati doimo iqtisodiy fanning tadqiqot mavzusi sifatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, xalqaro moliya tizimi – bu moliyaviy resurslarning jahon bozorlarida xalqaro kelishuvlar asosida o'zaro hamkorlik qiluvchi va ishlab chiqarishning kapital kabi omili harakatida ishtirok etuvchi transmilliy banklar va korporatsiyalar, mintaqaviy tartibga soluvchi organlar, dunyo mamlakatlarining milliy moliya tizimlarini o'z ichiga oluvchi jahon iqtisodiyoti moliyaviy globallashtirishining asosiy omillari majmuasidir.

Xalqaro moliya tizimining asosiy funktsiyalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- valyutalar ayriboshlash va hisob-kitob tizimi shartlarining bixillashuvi;
- xalqaro moliya munosabatlarining yagona shakllarini joriy etish;
- valyuta kurslari rejimlarini tartiblashtirish va valyuta cheklovlarini tartibga solish;

- xalqaro valyuta likvidligini tartibga solish;
- kredit, sug'urta, investitsiya va fond operatsiyalari xalqaro qoidalarini bixillashtirish;

- mazkur funktsiyalarni amalga oshiruvchi va nazorat qiluvchi xalqaro moliya institutlarini tashkil etish.

Uning asosiy funktsiyalari tarkibida, birinchi navbatda, xalqaro moliya munosabatlarining yagona shakllarini joriy etishni ajratib ko'rsatish lozim, buning natijasida xalqaro moliya bozorida muvozanatning ta'minlanishiga erishiladi. Bu funktsiya xalqaro hisob-kitoblar asosiy shakllarining qoidalarini bixillashtirish, valyutalarning o'zaro almashinuvi shartlarini belgilash, valyuta kurslarini tartibga solish, valyuta va moliyaviy cheklovlarni davlatlararo tartibga solish hamda xalqaro kreditlash, investitsiyalash va sug'urta qilishning yagona qoidalarini yaratish orqali xalqaro moliyaviy tashkilotlarni tashkil etishda amalga oshiriladi.

Xalqaro moliya tizimining eng muhim elementi sifatida valyuta kurslarini shakllantirish, xalqaro to'lovlar uzluksizligini ta'minlash, mamlakatlar o'rtasidagi savdo-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishiga salmoqli ta'sir ko'rsatish imkoniga ega bo'lgan jahon valyuta tizimi namoyon bo'ladi. Mazkur tizim doirasida valyuta ayirboshlash tartiblarini belgilash, valyuta kurslarining keskin tebranishlarini tartibga solish, turli moliyaviy risklarni oldini olish va boshqarish kabilar amalga oshiriladi.

Zamonaviy moliya tizimi iqtisodiy sub'ektlar moliyaviy faoliyatini ta'minlashga yo'naltirilgan moliyaviy vositalar, mexanizmlar va tartiblar-qoidalar, o'zaro bog'liq va birgalikda faoliyat yurituvchi institutlarning murakkab majmuasini o'zida ifodalaydi.

Jahon iqtisodiy tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lgan moliya tizimi doimiy o'zgarish va rivojlanish jarayonida bo'ladi. Jahon iqtisodiyoti globallashtiruvining ta'sirini inobatga olgan holda, moliya tizimi rivojlanishining mezon sifatida quyidagi institutsional o'zgarishlarni qayd etish lozim:

- jahon moliya tizimining tranzaksion xarajatlari hajmi;
- moliyaviy bozorlar va milliy moliya tizimlarining faoliyati to'g'risidagi axborotning to'liqligi;
- yagona ishlab chiqarish jarayoni doirasida global moliya tizimining faoliyat yuritish tamoyillari va usullarini amalga oshirish.

Jahon moliya tizimining globallashtiruv sharoitida mamlakatning milliy moliya tizimi tabiiy ravishda xalqaro talablarga javob beradigan o'zaro hamkorlik yo'nalishlari va shakllarini joriy etishni hamda milliy manfaatlariga javob beradigan eng muhim va samarali moliyaviy institutlar va vositalarni saqlab qolishni talab qiladi.

Xalqaro moliya tizimi rivojlanishining quyidagi asosiy xususiyatlarini keltirish mumkin:

- jahon bozorining hamda jahon moliya tizimi turli ishtirokchilari o'rtasidagi amalga oshiriladigan moliyaviy bitimlarning keskin o'sishi;
- soxta kapital va spekulativ operatsiyalarning o'sishi;
- xalqaro moliya tizimida moliyaviy tuzilmalarning faoliyatini nazorat qilishga qaratilgan va barcha uchun umumiy bo'lgan huquqiy me'yorlarning yo'qligi;
- yuqori va kam rivojlangan davlatlar o'rtasidagi tafovutning kengayishi;

- xalqaro qarzдорlik muammosining kuchayishi;
- milliy va yevrovalyuta kapital bozorlarining birlashishi;
- xalqaro kapital harakatidagi institutsional to‘siqlarning kamayishi;
- bozor iqtisodiyotidagi etakchi mamlakatlar investorlari aktivlarining xalqaro diversifikatsiyalashuv darajasining sekinlashishi;
- moliyaviy globallashtirishning yuzaga kelishi va kuchayishi;
- xalqaro bozorning valyuta bozori bilan birlashishi.

2. Xalqaro moliya tizimini isloh qilish yo‘nalishlari

Xalqaro moliya tizimini isloh qilishning asosiy sabablari qatorida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin: xalqaro tashkilotlarning rivojlanayotgan mamlakatlarga moliyaviy yordam berish imkoniyati xususiy kapital oqimining hajmiga nisbatan cheklanganligi; xalqaro tashkilotlarning inqirozlarni oldini olish, ularga qarshi kurashish, takrorlanishiga yo‘l qo‘ymaslik va ularning tarqalish sohasini cheklashga qodir emasligi; moliyaviy va valyuta inqirozlarining takrorlanish va ta’sir etish ko‘lamining kengayishi; jahon iqtisodiyotining globallashtirish bir vaqtning o‘zida bir qator rivojlanayotgan mamlakatlarda faoliyat yurituvchi va investitsiyalarni amalga oshiradigan mamlakatlarda moliyaviy vaziyatni beqarorlashtirishga qodir bo‘lgan yangi xalqaro investorlarning yuzaga kelishiga hamda rivojlanayotgan mamlakatlarda moliyaviy bozorlarni davlat tomonidan tartibga solish samaradorligini kamaytiradigan offshor hududlar miqdorining o‘shishiga imkon yaratdi; xalqaro tashkilotlar tomonidan moliyalashtirish dasturlarini amalga oshirish natijasida kelib chiqadigan nizolarning chuqurlashuvi; moliyaviy bozorlardagi, ayniqsa, qarz majburiyatlari bozoridagi operatsiyalar hajmining o‘shishi hamda xalqaro moliya bozorining yuqori darajada rivojlanishi o‘rtasida keskin farqlanish hamda uni tartibga solish uchun tegishli institutsional tuzilmaning yo‘qligi.

Xalqaro moliya tizimini isloh qilish jarayoni tuzilmaviy muammolarni bartaraf etish, ayniqsa, moliya tizimining barqarorligini ta’minlash masalasini hal qilish bilan birga amalga oshiriladi. Ushbu bosqichda moliya tizimini mustahkamlash jarayonida quyidagi chora-tadbirlar namoyon bo‘ladi:

- bank nazoratining xalqaro standartlarini yaratish;
- iqtisodiy ma’lumotlarning ommaviy ravishda oshkor etilishi uchun xalqaro standartlarni takomillashtirish;
- XVFning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish;
- XVFning yangi kreditlash mexanizmlarini yaratish;
- moliyaviy bozorlarni tartibga solish bo‘yicha hech bo‘lmaganda mintaqaviy darajada yagona me’yoriy-xuquqiy xujjatlarni joriy etish.

Xalqaro moliya tizimini isloh qilish masalasi jahon iqtisodiyotida ro‘y bergan moliyaviy-iqtisodiy inqirozdan keyin yanada dolzarb ahamiyat kasb etdi.

Xalqaro moliya tizimini isloh etish tuzilmaviy jihatdan turli yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin. Biroq, xalqaro moliya tizimini isloh etishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

- moliyaviy bozorlar va investitsiya institutlarini tartibga solish hamda ular faoliyatini takomillashtirish;

- yangi iqtisodiy siyosatga o'tish;
- xalqaro moliya institutlari tizimini isloh qilish;
- yangi xalqaro tashkilotlarni tashkil etish.

Mazkur yo'nalishlar doirasida amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlarni quyida batafsil ko'rib chiqamiz:

1. Moliyaviy bozorlar va investitsiya institutlarini tartibga solish:

- xalqaro moliya tizimini mustahkamlash, bank tizimi, fond bozori va boshqa moliyaviy institutlarni tartibga solish va nazorat qilish bo'yicha xalqaro printsiplar va standartlarni ishlab chiqish hamda joriy etish orqali milliy moliyaviy institutlarni isloh qilish;

- to'lov tizimlari, buxgalteriya hisobi va auditning takomillashgan standartlarini hamda bankrotlik tartib-qoidalarini ishlab chiqish va joriy etish orqali moliya tizimi infratuzilmasini mustahkamlash;

- rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlarda moliyaviy operatsiyalarni nazorat etishning mustahkam xuquqiy tartibini joriy etish;

- hosilaviy qimmatbaho qog'ozlar bozorini va xalqaro darajadagi investitsion loyihalarni nazorat qilish;

- qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish va kredit mablag'laridan foydalanish orqali yanada samarali investitsiyalashning yangi texnologiyalarini ishlab chiqish;

- offshor hududlar faoliyatida xalqaro tartiblarni to'liq joriy etish uchun sharoit yaratish;

- xalqaro kapital harakatini qattiq nazorat qilish.

2. Yangi iqtisodiy siyosatga o'tish:

- ichki bozorlarning faoliyat yuritish erkinligini kengaytirish va rivojlanayotgan mamlakatlar bozorlarida valyutani tartibga solishning samarali mexanizmini joriy qilish hamda xalqaro moliya munosabatlari rivojlanishi uchun eng maqbul shart-sharoitlarni yaratish;

- ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning xalqaro transfertlari tizimida baravarlikni ta'minlash;

- xususiy biznesni davlat tomonidan yanada qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy imtiyozlarni ob'ektiv taqsimlash mexanizmlarini ishlab chiqish;

- inqiroz jarayonlarining ta'siri ostida aholining moliyaviy yo'qotishlarini kamaytirish variantlarini o'rganish, shuningdek jamiyatning eng zaif qatlamlari himoyasini ta'minlashga qaratilgan siyosatni shakllantirish;

- xususiy va davlat sektori, shuningdek, xalqaro moliya tashkilotlari faoliyatining oshkoralik darajasini oshirish.

3. Xalqaro moliya institutlari tizimini isloh qilish:

- xalqaro moliya institutlari faoliyatida asosiy ustuvorlikni milliy iqtisodiyotlardagi muammolarni hal etishga yo'naltirish;

- xalqaro kreditlashdan xalqaro moliyalashtirish tizimiga alohida e'tibor berish;

- iqtisodiy inqiroz oqibatlarini boshdan kechirayotgan mamlakatlarga investorlarning ishonchini oshirish;

- iqtisodiy rivojlangan davlatlardagi inqirozning chuqurlashishiga qarshi kurashish;
- moliyaviy inqirozlar xavfini kamaytirish, ularning mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'sir etish ko'lamini kamaytirish;
- inqiroz jarayonlarini bartaraf etishga qaratilgan moliyaviy xarajatlar darajasini qisqartirish, shuningdek ularni qisqa muddatda bartaraf etish;
- kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan inqiroz jarayonlari ta'sirida investorlarning moliyaviy yo'qotishini kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish;
- risklarni minimallashtirish va jamiyatning eng zaif qatlamlarini himoya qilish salohiyatiga ega bo'lgan hamda jahon bozorining afzalliklaridan va kapital harakatidan samarali foydalanadigan xalqaro moliya tizimini shakllantirish;
- davlat darajasida moliyaviy va makroiqtisodiy muvozanatsizlikka qarshi kurashish;
- xalqaro moliyalashtirish tizimida islohotlar o'tkazish;
- inqiroz jarayonlarini bartaraf etish mexanizmlarining samaradorligini oshirish va iqtisodiy inqirozlarni bashorat qilish va ularni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqishda xususiy biznesni jalb qilish yo'llarini shakllantirish;
- davlatlarning kapital harakati va moliya sohasidagi siyosatini Xalqaro valyuta fondi tomonidan yanada samarali monitoring qilinishi;
- XVF tomonidan a'zo mamlakatlarning, ayniqsa, moliya va kapital oqimlari sohasida olib borilayotgan siyosatini nazorat qilishni hamda XVF faoliyati ustidan davlatlarning nazorat qilishini kuchaytirish, uning kam rivojlangan kreditga qaram mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'sirini kamaytirish;
- davlat darajasida makroiqtisodiy siyosatni takomillashtirish.

4. Yangi xalqaro tashkilotlarni tashkil etish:

- yuqori sur'atdagi inflyatsiyani bartaraf etish va aholini ish bilan ta'minlash darajasini oshirishga qaratilgan, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning makroiqtisodiy siyosat sohasidagi sa'y-harakatlarini yanada samarali muvofiqlashtirish uchun maxsus davlatlararo institutni shakllantirish yoki mavjud xalqaro moliya tashkilotlarining vakolatlarini kengaytirish;
- Global operatsiyalarda ishtirok etadigan tashkilotlar faoliyatini nazorat etish va tartibga solishning yagona qoidalarini ishlab chiqishga qaratilgan xalqaro tartibga soluvchi moliya tizimini shakllantirish. Ushbu jarayonda muhim omil tartibga solish siyosatini amalga oshirishga bag'ishlangan forumlarni o'tkazishda G-7 davlatlarining moliyaviy boshqaruv organlari vakillari, iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlar va xalqaro moliya institutlari vakillarining doimiy uchrashuvlari bo'lishi mumkin. Bunday masalalarni hal qilishning imkoniyatlari sifatida Xalqaro hisob-kitoblar banki (BIS) va Qimmatli qog'ozlar komissiyalari xalqaro tashkiloti (IOSCO) kabi xalqaro institutlarni ular faoliyatida iqtisodiyoti rivojlanayotgan davlatlarning keng ishtirok etishini ta'minlash sharti bilan qayta tashkil etish lozim.

4-mavzu. Xalqaro valyuta munosabatlari

1. Valyuta kursi va uning turlari
2. Valyuta operatsiyalarining mohiyati
3. Valyuta siyosati

Tayanch soʻz va iboralar

Valyuta kursi, toʻgʻri va teskari kotirovka, kross-kurs, valyutalarning xarid qobiliyati pariteti, valyuta kursiga taʼsir etuvchi omillar, valyuta konvertatsiyasi, valyuta kurslarini prognozlash (bashoratlash), premiya (mukofot), diskont, Fisher samarasi, valyuta bozori, market-meyker, spot operatsiyasi, valyuta pozitsiyalari, arbitraj, muddatli bitimlar, valyuta siyosati, diskont (foiz stavkasi) va deviz siyosati, valyutaviy cheklashlar, valyuta kursi rejimi, Marshall - Lerner sharti, J– egri chizigʻi, imkonsiz uchlik yoki trilemma, Mandell - Fleming modeli, Triffin paradoksi, joriy xalqaro operatsiyalar, savdo bilan bogʻliq boʻlmagan pul joʻnatmalari, kapital harakati bilan bogʻliq valyuta operatsiyalari, chet el valyutasidagi hisob-kitoblar va toʻlovlar, valyutani nazorat qiluvchi organlar, valyuta birjasi.

1. Valyuta kursi va uning turlari

Valyuta kursi(exchange rate) bir mamlakat pul birligining ikkinchi bir mamlakat valyutasiga nisbatan bahosi hisoblanadi.

Valyuta yoki ayriboshlash kursi maʼlum bir mamlakatni tashqi dunyo bilan bogʻlab turadi, shuningdek milliy iqtisodiyot holatini tashqi dunyo bilan taqqoslash, xalqro iqtisodiy operatsiyalar samaradorligini baholash imkonini beradi. Valyuta kursi mamlakatning joriy iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy holati va istiqboldagi rejalari toʻgʻrisidagi barcha maʼlumotlarni oʻzida mujassam etadi. Iqtisodiyoti nisbatan ochiq mamlakatlar uchun valyuta kursi muhim koʻrsatkichlardan hisoblanadi. Chunki uning iqtisodiyotga bevosita yoki bilvosita taʼsir etishi, valyuta kursidagi keskin oʻzgarishlar esa, milliy iqtisodiyotda inqirozli holatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Xususan, valyuta kursining oʻzgarishi mamlakatdagi umumiy talab hajmiga, narxlar darajasiga, foiz stavkalar oʻzarishiga, mamlakat ichidagi daromadlar taqsimotiga, va iqtisodiyotning boshqa sohalariga ham oʻz taʼsirini koʻrsatadi.

Valyuta kurslari oʻzgarishining erkinlik darajasiga koʻra valyuta kurslari qatʼiy belgilangan, chegaralangan egiluvchan, suzuvchi valyuta kurslariga boʻlinadi.

Qatʼiy belgilangan valyuta kursida milliy valyutalar oʻrtasidagi rasman oʻrnatilgan nisbataing vaqtinchalik 2,25 foizdan oshmagan miqdorda tebraniishga ruxsat beriladi.

Chegaralangan egiluvchan valyuta kursida milliy valyutalar oʻrtasidagi rasman oʻrnatilgan nisbataing belgilangan qoidaga muvofiq katta boʻlmagan miqdorda tebraniishga ruxsat beriladi.

Suzuvchi valyuta kursida talab va taklif taʼsirida erkin oʻzgaradigan almashuv kursi boʻlib, maʼlum sharoitlarda davlat valyuta intervensiyasi orqali unga taʼsir oʻtkazishi mumkin.

Nominal valyuta kursi (nominal exchange rate) – bir milliy valyuta birligining xorijiy valyuta birligiga ifodalangan bozordagi bahosi, yoki ikki valyuta o‘rtasidagi joriy kursdir.

Real valyuta kursi (real exchange rate) – nominal valyuta kursi asosida ikki mamlakatdagi bir xil turdagi tovar va mahsulotlar narxlari darajasini o‘zaro nisbati orqali hisoblangan valyuta kursidir. Real ayirboshlash kursi xalqaro iqtisodiy nazariyada “savdo shartlari” (terms of trade)dan birinio‘zida namoyon etadi. Jahon iqtisodiyotida milliy iqtisodiyotlarni, xususan, YaIM, YaMD (Yalpi milliy daromad)ni o‘zaro solishtirish odatda, real valyuta yoki valyutalarning xarid quvvati pariteti (RRR) bo‘yicha hisoblangan kurslari orqali amalga oshiriladi.

Nominal samarali valyuta kursi(nominal effective exchange rate, NEER)–bu mamlakatdagi valyuta operatsiyalarida tashqi savdoda asosiy hamkor bo‘lgan mamlakatlar valyutalarining salmog‘ini inobatga olgan holda hisoblangan, indeks ko‘rinishidagi valyuta kursidir.

Real samarali valyuta kursi (real effective exchange rate, REER). Nominal samarali valyuta kursidan real tendentsiyalarni aniqlash, ya‘ni inflyatsiya ko‘rsatkichlarini chiqarib tashlagan holda mamlakatlardagi ishlab chiqarish, iste‘mol xarajatlarini solishtirish uchun real samarali valyuta kursi hisob-kitob qilinadi.

Valyutalarning xarid qobiliyati pariteti (purchasing-power parity (PPP))asosida hisoblangan valyuta kursi – turli mamlakatlardagi sifati, miqdori va boshqa xususiyatlari bir xil bo‘lgan mahsulotlar va xizmatlarning milliy valyutada ifodalangan qiymatni o‘zaro tenglashtirish orqali aniqlanadigan valyuta kursidir.

Valyuta kursiga ta’sir etuvchi omillar. Valyuta kursiga ta’sir etuvchi fundamental omillarning 4 turini alohida ajratib ko‘rsatish mumkin. Xususan:

1. *Iqtisodiy omillar.* Iqtisodiy omillarning asosiylari sifatida mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar(YaIM, Sanoatning o‘sishi, ishsizlik va aholining mehnat bilan bandligi, inflyatsiya, foiz stavkalar va h.k.)ning o‘zgarishi, mamlakatlar markaziy banklari boshliqlarining chiqishlari va yig‘ilishidagi qarorlar, valyuta intervensiyasi, moliya bozorining valyutadan tashqari boshqa bozorlaridagi o‘zgarishlarni qayd etib o‘tish mumkin.

2. *Siyosiy omillar.* Siyosiy omillarning asosiylari sifatida prezident, davlat va hukumat boshliqlarini saylash jarayoni va uning natijalari, ularning iste‘foga chiqishi, shuningdek, markaziy banklar yoki pul-kredit siyosati bilan shug‘ullanuvchi davlat organlari rahbar kadrlar almashinuvi, geosiyosiy to‘qnashuv va inqirozlarni ko‘rsatish mumkin.

3. *Turli xabarlar va kutishlar.* Global valyuta bozorida investorlarni harakatga keltiruvchi shunday ibora bor, ya‘ni “turli xabarlar, mish-mish gaplar, ovozalar asosida valyutalarni sotib ol va fakt (dalil, isbot)larga asoslangan holda ularni sot”. Global valyuta bozorida oltin qoidaga aylangan ushbu ibora, shuningdek boshqa psixologik omillar investorlarning bozordagi harakatini faollashtirishi yoki susaytirishi mumkin.

4. *Fors-major holatlari.* Favqulotda sodir bo‘lgan hodisalar, masalan, suv toshqini, zilzila, yirik ko‘lamli yong‘in, turli zararli epidemiyalarni, gaz va boshqa zarralarni ommaviy tarqalishi, kuchli to‘fon yoki dovullar va h.k.lar natijasida turli

darajadagi vayronagarchilikni yuzaga kelishi. Shuningdek, mamlakatda terroristik hurujlarni, hujum va harakatlari sodir etilishi ham valyuta kurslari o'zgarishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Valyutalarning eng asosiy xususiyatlaridan biri bu uning konvertatsiyasi, ya'ni ayirbolanish qobiliyati hisoblanadi. **Valyuta konvertatsiyasi** bu milliy valyutaning xorijiy valyutaga erkin ayirboshlanish, xorijiy mahsulot va xizmatlarni to'lash qobiliyatidir.

Valyutalar konvertatsiya darajasiga qarab, asosan 3 turga bo'linadi:

1. Erkin konvertatsiya qilinadigan;
2. Qisman konvertatsiya qilinadigan;
3. Konvertatsiya qilinmaydigan.

Erkin konvertatsiya qilinadigan valyutalarga milliy iqtisodiyoti mustahkam, iqtisodiy o'sish imkoniyatiga ega bo'lgan, milliy valyutasiga chet ellik hamkorlar ishonadigan, odatda sanoati rivojlangan mamlakatlar ega bo'ladilar. O'zining milliy valyutasining erkin konvertatsiyasini ta'minlash maqsadida davlatlar ichki bozorda mahsulotlar va xizmatlarning jahon bozoridagi narxlarini shakllantirgan va unga ta'sir ko'rsatmagan holda erkin tashqi savdo rejimini tashkil etishlari zarur bo'ladi. Buning uchun esa, mamlakat Markaziy banki valyuta ayirboshlash operatsiyalarini tartibga solish, xorijiy valyutani olib kelish va chiqib ketish bo'yicha ma'muriy cheklovlarni joriy etmasdan, o'zida etarlicha oltin-valyuta zaxirasiga ega bo'lishi talab etiladi. Mamlakatlar tomonidan milliy valyutaning boshqa xorijiy valyutalariga nisbatan to'liq konvertatsiyasiga rasmiy ravishda (ya'ni, amalda esa boshqacha bo'lgani holda) erishish mamlakat uchun katta miqdorda iqtisodiy zarar keltirishi mumkin.

Erkin konvertatsiya qilinadigan valyutalarning ma'lum bir qismi zaxira valyutalar hisoblanadi. **Zaxira valyutalar** boshqa mamlakatlar markaziy banklari tomonidan saqlanadigan va xalqaro hisob-kitoblar uchun zaxira vositasi hisoblangan valyutalaridir. Bugungi kunda, zaxira valyutalar sifatida AQSh dollari, funt sterling, yevro, Yaponiya yenasi, Shveytsariya franki qayd etilmoqda.

Qisman konvertatsiya qilinadigan valyutalar cheklangan miqdordagi xorijiy valyutalariga ayirbosh qilinib, barcha turdagi xalqaro to'lovlarda foydalanilmaydi. Dunyoning ko'plab mamlakatlari, jumladan asosan rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarning valyutalari qisman konvertatsiya qilinadigan valyutalar sifatida qayd etiladi.

Konvertatsiya qilinmaydigan valyutalar boshqa mamlakatlar valyutalariga ayirboshlanmaydi. Ular faqat mamlakat ichida milliy pul birligi sifatida foydalaniladi.

Valyuta kurslarini prognozlash (bashoratlash) – kelajakda yuzaga keladigan valyuta kurslarini hisoblashdir. Bunday hisob-kitoblarning keng tarqalgan turi bu forward kursini hisoblashdir.

2. Valyuta operatsiyalarining mohiyati

Valyuta bozorlarida banklar va kompaniyalar valyuta operatsiyalarini, ya'ni valyutalarning oldi-sotdisini amalga oshiradilar.

Valyuta bozorlari- bu talab va taklif asosida turli xil valyutalar oldi-sotdi qilinadigan rasmiy markazlardir. Ya'ni, valyuta bozori - bu chet el valyutasini oldi-sotdisini va chet el valyutasidagi qimmatbaho qog'ozlarni, hamda valyutaviy kapitalni investitsiya qilish munosabatlarini amalga oshiruvchi iqtisodiy munosabatlarni namoyon qiluvchi markaz hisoblanadi. Valyuta bozori moliya bozorining muhim va asosiy qismini tashkil qiladi.

Valyuta bozorlaridagi operatsiyalarning asosi bo'lib, tashqi savdo bo'yicha xalqaro hisob-kitoblar, xalqaro turizm, kapitallar va kreditlarning davlatlararo harakati hamda chet el valyutasini oldi-sotdi qilish bilan bog'liq boshqa hisob-kitob operatsiyalari hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, milliy iqtisodiyotni faqat shu mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan barcha ehtiyojlarni qondirib bo'lmaydi. Demak, mamlakatlar o'rtasida eksport-import operatsiyalari albatta amalga oshishi yuz beradi.

Hozirgi zamon valyuta bozorlarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ular zamonaviy elektron aloqalar orqali bir-biri bilan uzviy bog'langan. Turli mamlakatlarda joylashgan xalqaro valyuta bozorlari valyutalarni oldi-sotdi qilish jarayonida bir-biriga nisbatan doimiy ta'sirda bo'ladi. Jahon valyuta bozorlari asosan valyutaviy cheklashlar bo'lmagan yoki zaif tarzda mavjud bo'lgan mamlakatlarda joylashgan.

Valyuta bozorlarining, asosan, 3 turini ko'rsatish mumkin, ular milliy, hududiy va jahon valyuta bozorlaridir.

Valyuta bozorida sotib oluvchi sifatida - talab va sotuvchi sifatida - taklif, bir-biri bilan uchrashadi. Sotib oluvchi yoki sotuvchi sifatida qatnashayotgan har qanday iqtisodiy sub'ekt, ya'ni davlat, xo'jalik sub'ekti yoki fuqaro o'zining moliyaviy qiziqishlariga ega bo'ladi. Bu moliyaviy qiziqishlar bir-biri bilan mos kelishi ham, mos kelmasi ham mumkin. Manfaatlar bir-biri bilan mos kelgan taqdirda, valyuta qimmatliklarini oldi-sotdisi haqida bitim tuziladi. Shuning uchun, valyuta bozori valyuta qimmatliklarini sotuvchi va xaridorning qiziqishlarini namoyon qiluvchi o'ziga xos iqtisodiy instrument hisoblanadi.

Funksional nuqtai nazardan qaraganda, valyuta bozorlari o'z vaqtida xalqaro hisob-kitoblarni, valyuta risklarini sug'urtalashni, valyuta zaxiralarini diversifikatsiyalashni, valyuta interventsiyasini amalga oshiradigan va valyuta bozorida qatnashuvchilarning kurslari o'rtasidagi farq natijasida keladigan daromadni o'zida namoyon qiladi.

Institutsional nuqtai nazardan qaraganda, valyuta bozorlari vakolatli banklarning, investitsion kompaniyalarning, birjalar, brokerlik idoralari, chet el banklari tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarini o'zida namoyon qiladi. Tashkiliy-texnik nuqtai nazardan qaraganda, valyuta bozori jahonning turli mamlakatlari bilan xalqaro hisob-kitoblar va boshqa valyuta operatsiyalarini bir-birini o'zaro bog'lovchi telegraf, telefon, teleks, elektron aloqa vositalari va shu kabi kommunikatsiya tizimlari yig'indisini o'zida namoyon qiladi.

Valyuta bozorida sotuvchi va xaridor o'rtasida chet el valyutasini oldi-sotdi qilishda dallol bo'lib, faqatgina **banklar** qatnashadilar. Valyuta bo'limining asosiy vazifasi bo'lib, o'zining mijozlariga ma'lum bir valyutadagi aktiv va kapitallarini

boshqa bir xorijiy valyutaga konvertirlashni ta'minlash hisoblanadi. Bu jarayon "naqd bitim", ya'ni spot operatsiyasi yoki "muddatli bitimlar", ya'ni ularning keng tarqalgan shakli - forvard operatsiyalari shaklida bo'lishi mumkin.

Jahon valyuta bozorida valyuta oldi-sotdisi tunu-kun amalga oshiriladi. Bunga asosiy sabab, jahon hududiy valyuta bozorlarining turli soat millarida joylashganligi bilan bog'liqdir. Hozirgi vaqtda Osiyo - Tokio, Gonkong, Singapur, Melburndagi markazlari bilan, Yevropa - London, Frankfurt-na Mayne, Tsyurix, Amerika - Nyu-York, Chikago, Los-Andjeles valyuta bozorlari jahon valyuta bozorlarining asosiy qismini egallagan.

Xorijiy valyutadagibitimlar dunyoning ko'plab banklarida, taxminan, ertalab soat 9⁰⁰ da boshlanadi, biroq, dilerlarning ish faoliyati bu bitimlarni tuzishdan kamida bir soat oldin boshlanadi. Har kuni ertalab, chet el valyutasi bo'yicha mas'ul xodim (bo'lim boshlig'i) o'zining xodimlarini bitimlar tuzish bo'yicha me'yoriy hujjatlar, hamda zaruriy ma'lumotlar va yangiliklar bilan ta'minlaydi.

Jahonning hududiy valyuta bozorlarida odatda barcha valyutalar kotirovka qilinmaydi, balki faqatgina, ushbu bozorda qatnashayotganlarga kerakli bo'lgan valyutalar, ya'ni mahalliy pul belgilari va bir qator etakchi erkin konvertirlanadigan valyutalar, birinchi navbatda, zaxira valyutalar (AQSh dollari, Yaponiya ienasi, yevro, Shveytsariya franki va shu kabi valyutalar)dan keng foydalaniladi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda, kurs asosan, yirik banklar, xalqaromoliyaviy tashkilotlarning market-meykerlari tomonidan, kutilayotgan talab va taklif o'rtasidagi farqqa bog'liqlikda o'rnatiladi.

Market-meykerlar- bu turli valyutalarni bitimlar bo'yicha sotib olish va sotish kurslari kotirovkasini doimiy ravishda amalga oshiruvchi moliya muassasalari hisoblanadi.

Albatta, market-meykerlar faqatgina chet el valyutalarini milliy valyuta bilan solishtirmaydilar, balki ular milliy valyutaga tegmagan holatda chet el valyutalarini o'zlarini kotirovkalarini ham amalga oshirishlari mumkin.

Umuman, ma'lum bir valyutalarni emitenti bo'lgan mamlakatlarda shu valyuta bo'yicha market-meykerlar mazkur mamlakatda joylashgan bo'ladi. Yevro bo'yicha etakchi market-meykerlarni Germaniyadan, Shveytsariya franki bo'yicha esa, Shveytsariyadan topish mumkin. Market-meykerlar o'zi mutaxassis bo'lib hisoblangan valyutani oldi-sotdi kursi kotirovkasini amalga oshiradi.

Nisbatan kam banklar, butun dunyo bo'yicha valyuta kotirovkasini beradilar, shunday bo'lsada, Buyuk Britaniyaning keng tarmoqli kliring banklari kabilar o'z mijozlariga keng ko'lamda kotirovkalarini taklif etadi.

Valyuta bozorida kam uchraydigan valyuta bilan bog'liq operatsiyalarni tijorat banklarida diling bo'limini o'zi emas, balki qo'shimcha bo'limlar amalga oshiradilar. Kam uchraydigan valyutalar, asosan, valyuta bozori rivojlanmagan mamlakatlarda yoki chet el valyutasi bilan bog'liq operatsiyalarga ma'lum bir cheklovlar qo'yilgan mamlakatlarda uchraydi. Albatta, bunday cheklovlar mamlakat hududiga valyuta kirib kelishiga emas, balki ko'proq chiqib ketishiga joriy qilinishi keng qo'llaniladi. Agar, banklar ushbu (kam qo'llaniladigan) valyutalar bo'yicha mijozlarning talablarini bajara olmasa, ular o'zlarining filiallari yoki boshqa valyutalarda pul qabul qilish yoki to'lovni amalga oshirish maqsadida vakillik banklardan foydalanadilar.

Naqd kassa bitimi deganda, odatda, spot operatsiyalari tushuniladi.

Spot operatsiyasi, qoida bo'yicha, bitim kunini hisobga olmagan holatda, ikki ish kuni davomida valyutani ayirboshlash bitimini bildiradi.

Shuni alohida qayd etib o'tish lozimki, valyuta operatsiyalari ichida eng ko'p qo'llaniladigani spot operatsiyalaridir va ushbu bozorlarda tijorat banklarining ulushi sezilarli darajada. Tijorat banklari tomonidan amalga oshirilayotgan valyuta operatsiyalarining tarkibiga qaraladigan bo'lsa, unda spot operatsiyalari hajmi jami valyuta operatsiyalarining 80 foiz miqdorini tashkil etadi.

Shuning bilan birga, spot operatsiyalari tijorat banklarining valyuta operatsiyalari ichida eng ko'p riskka tortilgani bo'lib hisoblanadi. Bunga asosiy sabab, spot operatsiyalarining qisqa muddatliligi va ularni sug'urtalashning imkoniyatini yo'qligidir. Shu sababli, tijorat banklariga **valyuta pozitsiyalari bo'yicha limitlar** joriy etilgan.

Vakolatli banklarning ochiq valyuta pozitsiyasi yuritilishi haqidagi hisobotni tahlil qilishning zarurati Markaziy Bank tomonidan respublikadagi mavjud vakolatli banklarning valyutaviy risklari kamaytirilishiga qaratilgan siyosati bilan izohlanadi.

Valyuta pozitsiyasiga limit har bir davlatning iqtisodiy holati va mamlakat moliyaviy tizimining o'ziga xosligidan kelib chiqib o'rnatiladi.

Xorijiy valyutalar qator sabablarga ko'ra spot shartlari asosida oldi-sotdi qilinadi. Xususan, import mahsulotlari, shuningdek chet el aktivlari (obligatsiya, ko'chmas mulk va h.k.) uchun to'lovlarni amalga oshirish, chet elga sayohat yoki xizmat safarlarini moliyaviy ta'minlash va boshq. Spot operatsiyalari orqali banklar o'z mijozlarining xorijiy valyutadagi ehtiyojlarini qondiradi, arbitraj (spekulyativ) operatsiyalarni amalga oshiradi, xorijiy valyutadagi qisqa muddatli kapital harakatini yuzaga keltiradi.

Spot shartlari asosida valyutalar savdosida keng tarqalgan usullardan biri marja asosidagi savdo hisoblanadi. Spot bitimida marja boshlang'ich kapital vazifasini bajarib, dilerlik yoki kliring, birja, savdo markazi uchun o'tkaziladigan operatsiyalarga garov rolini bajaradi. Savdo tashkilotchisiga taqdim etilganidan so'ng uni kredit "elkasi" yoki "richagi" orqali bir necha barobar (1:30, 1:40, 1:50 yoki 1:100 va h.k.)ga oshirgan holda valyutalar savdosini amalga oshirish mumkin. Natijada, qo'yilgan summadan bir necha barobar katta mablag' bilan valyutalar oldi-sotdi operatsiyalari amalga oshirib, qo'yilgan marjadan ko'p bo'lmagan zarar bilan katta miqdordagi foydani olish mumkin bo'ladi. Kurslar o'zgarishidan ko'rilgan zarar hajmi birjaga ko'yilgan marjadan chegirib (ayirib) olinadi, natijada garov ta'minotigiz kamayib boradi. Aksincha, spot bitimida valyuta kurslari tebranishidan foyda ola boshlasangiz, ular marja ustiga ko'shilib boradi.

Arbitraj operatsiyalari – valyuta kurslarifarqidan foyda olish maqsadida amalga oshiriladigan spekulyativ operatsiyalardan biridir. Bunda odatda, arbitrajyor ma'lum bir qisqa vaqt oralig'ida turli joylardagi valyuta bozorlarida shakllangan bir turli valyuta kurslari farqidan foyda oladi. Ya'ni, bir joydan valyutani arzon sotib olib, boshqa bir joyda qimmatroqqa sotadi. Bu kabi, qisqa muddatli valyuta arbitraji operatsiyalarida risk darajasi uzoq muddatli valyuta operatsiyalariga nisbatan kam bo'ladi. Arbitrajyorlar valyuta bozordagi kurslarning o'zgarish tendentsiyalarini aniqlash maqsadida doimo ularni kuzatib boradilar, yirik banklar faoliyati natijalarini

prognostlash, bozorga keskin ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar.

Muddatli bitimlar bilan bog'liq operatsiyalar. Tijorat banklarining **muddatli bitimlari** deb, belgilangan muddatda, ammo ikki ish kunidan keyin amalga oshiriladigan operatsiyalarga aytiladi.

Amaliyotda muddatli bitimlarning keng tarqalgan quyidagi turlari mavjud:

- forvard valyuta bitimlari;
- moliyaviy fyuchers bitimlari;
- valyuta opsiioni;
- svop operatsiyalari.

Forvard valyuta bitimi - bu, valyuta bo'yicha bitim imzolangan sanadan boshlab, ikki ish kunidan keyin amalga oshiriladigan to'lovni nazarda tutuvchi bitimdir. Bu bitim aniq bir sanada, yoki ikki sana orasida amalga oshirishni nazarda tutishi mumkin.

Quyidagilar ushbu bitimning ayrim o'ziga xos bo'lgan jihatlari mavjud:

a) bu voz kechib bo'lmaydigan va majburiy shartnomadir. Bitim tuzilgandan keyin mijoz bitimdan voz kechishga xaqqi yo'q. Mijoz shartnomada ko'rsatilgan chet el valyutasini sotib olishi yoki sotishi shart.

b) bu bitim chet el valyutasidagi aniq bir summani tashkil etadi. Mijoz bitimda ko'rsatilgan summadan ko'proq valyutani sotib olishga ham, sotishga ham haqqi yo'q.

v) bitim kelajakdagi aniq bir sanada bajarilishi shart (ikkita aniq sananing orasida). Mijozda forvard bitimi bajarilish sanasini uzoqlashtirishga ham, yaqinlashtirishga ham vakolat yo'q.

Forvard valyuta bitimining shartlari qattiq hisoblanadi, va agar mijoz uning shartlarini bajara olmasa, bank mijozning forvard valyuta bitimidagi majburiyatlarni bajarmasdan ketib qolishiga yo'l qo'ymaydi, balki bitimning muddatini "uzaytiradi" yoki bank o'z hisobidan majburiy ravishda "so'ndiradi".

Valyuta opsiioni. Valyuta opsiioni uning xaridoriga ma'lum bir huquqni beradi, ayni paytda, uning zimmasiga kelajakdagi ma'lum muddatda belgilangan narx bo'yicha xorijiy valyutaning muayyan miqdorini xarid qilish yoki sotish majburiyatini yuklamaydi. Opsionni sotuvchi xaridor oldida kelajakdagi muayyan muddatda qat'iy belgilangan narx bo'yicha muayyan miqdordagi xorijiy valyutalarini xarid qilish va sotish majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi. Opsion xaridori (shuningdek, opsiyon egasi deb nomlanadi) ushbu operatsiyani amalga oshirish huquqini olish evaziga belgilangan miqdordagi pulni - vositachilik haqini to'laydi. Opsion oldindan belgilangan muddatgacha kuchga ega bo'ladi. Ushbu muddat **ekspiratsiya sanasi** deb ataladi.

3. Valyuta siyosati

Bozor iqtisodiyoti bilan bog'liq jarayonlarni boshqarishda, milliy valyutaning xalqaro mavqeini belgilashda va mamlakatning joriy hamda kelajakdagi iqtisodiy munosabatlari tizimida valyuta siyosati muhim rol o'ynaydi. U "ko'p qirrali bashorat" (iqtisodiy rivojlanish barqarorligini ta'minlash, ishsizlikning oldini olish va

inflyatsiyani jilovlash, to'lov balansining aktivligini saqlab turish) muhiti hisoblangan iqtisodiy siyosatning asosini egallashda, etakchi o'rin egallaydi.

Valyuta siyosatining shakli va o'rni, mamlakatning valyuta-iqtisodiy holati, jahon xo'jaligining evolyutsiyasi, jahon maydonidagi o'rni bilan aniqlanadi.

Valyuta siyosati - valyuta muammolarini hal etish bo'yicha qarorlar tayyorlash, qabul qilish va tadbiriq etishdan iboratdir. Mamlakatlararo valyutani boshqarish tashkiloti bo'lib XVF hisoblanadi.

Valyuta siyosati huquqiy jihatdan valyutaviy qonunlar asosida tartibga solinadi. Bularga huquqiy darajadagi chegaralarning o'rnatilishi, mamlakat ichkarisida va mamlakat tashqarisida valyuta qimmatliklari bilan bo'ladigan munosabatlarni tartibga solish, yana valyutaviy muammolar bo'yicha ikki tomonlama va ko'p tomonlama, mamlakatlararo valyutaviy kelishuvlarni tuzish kiradi.

Valyutani tartibga solishningbevosita yo'li qonuniy hujjatlar va hukumatning ijro organlari orqali amalga oshirilishi hisoblansa, **bilvosita** yo'l bilan bozor agentlarining iqtisodiy harakatlanishiga, iqtisodiy usullar, xususan, valyuta-kredit usullari bilan ta'sir etiladi.

Xalqaro tartibga solishda valyuta, kredit va moliya siyosati quyidagi sabablar bilan shakllangan:

1. Milliy iqtisodiyotda valyuta, kredit va moliya munosabatlarining bir-biriga o'zaro bog'liqligi.

2. Xo'jalik munosabatlarini erkinlashtirish sharoitida bozor va davlat boshqaruvining bozor tomon yuz tutishi.

3. Jahon siyosiy va iqtisodiy maydonida asosiy kuch hisoblangan uchta asosiy hamkorlik va qarama-qarshi markazlarning tashkil topishi: AQSh, G'arbiy Yevropa va Sharqiy Osiyo (Yaponiya, Xitoy, Koreya, Singapur, Malayziya).

4. Jahondagi etakchi valyutalar, kredit va moliya bozorlari, ya'ni suzib yuruvchi kurslar, foiz stavkalari, birja inqirozlari va boshqalar o'zgarishining beqarorligi.

5. Ichki milliy iqtisodiy siyosatning, shuningdek, valyuta, kredit, moliya, bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lmagan va ularning xalqaro xo'jalikdagi integratsiyalashuvi.

Valyuta siyosati maqsad va amalga oshirish muddatiga ko'ra **tarkibiy va joriyga** bo'linadi. **Tarkibiy valyuta siyosati**- jahon valyuta tizimi tarkibini o'zgartirishga qaratilgan uzoq muddatli tadbirlar majmuidir. Tarkibiy valyuta siyosati, joriy valyuta tizimiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. **Joriy valyuta siyosati**- valyuta kursi, valyuta operatsiyasi, valyuta bozorining faoliyati va oltin bozorini qisqa vaqtda tezkorlik bilan boshqarishdir.

Valyuta siyosatining quyidagi shakllari mavjud: diskont, deviz siyosati va uning ko'rinishlari: valyuta interventsiyasi, valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish, valyutaviy cheklashlar, devalvatsiya, revolvatsiya.

Diskont (foiz stavkasi) siyosati. Markaziy bankning foiz siyosati, odatda milliy valyutaning amaldagi massasiga ta'sir ko'rsatish, ya'ni uni kamaytirish yoki ko'paytirish orqali valyuta kursiga ta'sir etish mexanizmidir. Foiz stavkasi- ssuda kapitalining yillik daromadini uning mutloq kattaligiga nisbatidan kelib chiqadi. Foiz o'zining iqtisodiy ma'nosi bo'yicha, ssuda kapitalidan foydalanganlik uchun to'lanadigan qo'shimcha qiymatdir. Foiz stavkalari odatda foyda me'yori orqali

aniqlanadi, lekin amaliyotda foiz stavkasi darajasi ssuda kapitallariga bo'ladigan talab va taklifdan kelib chiqadi. Bu talab va taklif bir qancha fundamental iqtisodiy hamda boshqa, ya'ni davriy o'zgarishlar, inflyatsiya darajasi, iqtisodiyotga davlatning aralashuv darajasi, Markaziy bank va davlatning byudjet-soliq siyosati va h.k. omillarga bog'liq.

Foiz stavkalari tarkibi asosida ob'ektiv tarzda pul bozori stavkasi yotadi. Ya'ni, tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalari asosida Markaziy bankning qayta moliyalash kreditlari stavkalari, pul bozori vositalari, shuningdek, banklararo kredit va depozit bozori foiz stavkalari, turadi.

Pul-valyuta bozorining stavkalar tarkibini asosiy elementlariga xazina veksellari stavkalari kiradi. Ba'zan bumamlakatlarda rasmiy foiz stavkasidan past bo'ladi. Chunki, xazina veksellariga kafolatlovchi sifatida hukumatning o'zi turganligidir. Shuningdek, hukumatning o'zi kafolat beruvchi sifatida turganligi uchun bu vekselar eng likvidli aktivlar toifasiga kiradi.

Xalqaro ssuda kapitallari bozorining rivojlanishi bilan LIBOR stavkasiga o'xshash boshqa stavkalar paydo bo'ldi: PIBOR (Parij), SIBOR (Singapur), NIBOR (Nyu-York, Norvegiya), KUBOR (Quvayt), LYuKSIBOR (Lyuksem-burg) va shu kabilar.

Bularning barchasida valyutadagi foiz stavkalari "tenglashish" an'anasiga ega, chunki ular Yevrobozorda hududiy jihatdan yaqin joylashgan.

Deviz siyosati. Markaziy bankning deviz siyosati muomaladagi xorijiy valyuta miqdoriga ta'sir etish orqali valyuta kursiga ta'sir ko'rsatish, shuningdek, chet el valyutasidagi aktivlar barqarorligini ta'minlashga qaratiladi.

Valyuta interventsiyasi. Markaziy bankning deviz siyosatining eng keng tarqalgan shakli, valyuta interventsiyasi hisoblanadi.

Markaziy bankning milliy valyuta kursiga ta'sir etish maqsadida valyuta bozorida chet el valyutalarini sotib olish yoki sotishiga **valyuta interventsiyasi** deyiladi.

5-mavzu. Jahon valyuta tizimi va uning rivojlanish bosqichlari

1. Jahon valyuta tizimi va uning asosiy funktsiyalari.
2. Jahon valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari va uning xususiyatlari.
3. Yevropa valyuta tizimining asosiy elementlari va rivojlanishi bosqichlari.

Tayanch soʻz va iboralar

Valyuta tizimi, valyuta savati, EKYu, oltin pariteti, Triffen dilemmasi, oltin demonetizatsiyasi, oltin deviz andozasi, valyuta intervensiyasi.

1. Jahon valyuta tizimi va uning asosiy funktsiyalari va elementlari

Xalqaro moliya munosabatlari rivojlanishida valyuta tizimining samarali tashkil etilishi va uning barqarorligi muhim oʻrin tutadi. Valyuta tizimi deganda, valyuta munosabatlarini tashkil etishning tashkiliy-huquqiy shakli tushuniladi. Valyuta tizimining holati mamlakatda valyuta munosabatlarini boshqarish va tartibga solish jarayoniga bevosita bogʻliq boʻladi.

Valyuta tizimining uchta asosiy shaklini ajratib koʻrsatish mumkin:

– Milliy valyuta tizimi – maʼlum bir mamlakat hududida valyuta munosabatlarini tashkil etish, tartibga solish bilan bogʻliq tadbirlar majmuasini ifodalaydi.

– Mintaqaviy valyuta tizimi – muayyan bir mintaqa doirasidagi mamlakatlar tashabbusiga koʻra tashkil etilgan valyuta tizimini ifodalaydi.

– Jahon valyuta tizimi – mamlakatlar oʻrtasidagi valyuta munosabatlarini amalga oshirish uchun tashkil etilgan, instrumentlar, shartnomalar, tartib-qoidalar va tashkilotlarning majmuasidir.

Jahon valyuta tizimining asosiy vazifasi, xalqaro savdo jarayonida va turli valyutalardagi hisob-kitoblarda xalqaro valyuta likvidligini taʼminlash iborat.

Jahon valyuta tizimi quyidagi asosiy funktsiyalarni bajaradi:

– tartibga solish – valyutalar oʻrtasidagi munosabatlarga taʼsir koʻrsatuvchi toʻlov balansida yuzaga keladigan nomutanosibliklarni bartaraf etish;

– likvidlilik – zahira birliklarini aniqlash hamda toʻlov balansining nomutanosibliklarini qoplash uchun ularni qoʻllash imkoniyatlari va tashkil etish shakllarini belgilash;

– boshqarish – xalqaro moliyaviy institutlarni tashkil etish va ularning vakolatlari orqali hisob-kitoblarning uzluksizligini taʼminlab borish.

Jahon valyuta tizimining asosiy maqsadlari boʻlib quyidagilar hisoblanadi:

– mamlakatlar oʻrtasidagi xalqaro hisob-kitoblarning uzluksizligini taʼminlash;

– mamlakatlar milliy valyutasi barqarorligini taʼminlashni qoʻllab-quvvatlash;

– jahon xoʻjaligining turli iqtisodiy tizimlari oʻrtasida samarali mehnat taqsimotini taʼminlash;

- jahon ishlab chiqarishi umumiy hajmining o‘shishiga va aholi bandlik darajasining oshishiga erishish;
- milliy iqtisodiyotlarda barqaror iqtisodiy o‘shishni ta’minlash;
- inflyatsiyani jilovlash va tashqi iqtisodiy muvozanatni ushlab turish va boshq.

Valyuta tizimlari muayyan elementlarni o‘ziga qamrab olgan holda faoliyat yuritadi.

Milliy valyuta tizimi quyidagi elementlarni o‘zida mujassamlashtiradi:

- milliy valyuta;
- milliy valyutaning almashinish rejimi;
- milliy valyuta pariteti;
- milliy valyuta kurs rejimi;
- valyuta cheklovlari holati;
- mamlakatning xalqaro valyutaviy likvidligini tartibga solish;
- milliy valyuta bozorida operatsiyalarni yuritish tartibi.

Jahon valyuta tizimiga esa quyidagi elementlar kiradi:

- xalqaro to‘lov vositasi;
- valyuta kurslarini belgilash va saqlab turish mexanizmi;
- valyutalarni konvertatsiyalash shartlari;
- valyutaviy cheklashlarni davlatlararo tartibga solish;
- xalqaro valyutaviy likvidlikni ta’minlash va tartibga solish;
- xalqaro hisob-kitob shakllarini umumlashtirish;
- oltin va valyuta bozorlarida ishlash rejimlari;
- valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo institutlarning huquq

va majburiyatlari.

Jahon valyuta tizimi rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan omillar sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

- mahsulot ishlab chiqarishning rivojlanish darajasi;
- xalqaro mehnat taqsimoti jadallashuvi darajasi;
- jahon bozori rivojlanish darajasi;
- xo‘jalik yuritishning tizimlari rivojlanish darajasi.

Mamlakatlar o‘rtasidagi ikki tomonlama iqtisodiy munosabatlarning ko‘p tomonlama munosabatlar sifatida rivojlanishi bilan jahon valyuta tizimining ahamiyati yanada orta boshladi. Chunki, mamlakatlar o‘rtasidagi xalqaro savdo, kredit, investitsiya va kapital harakati bilan bog‘liq bo‘lgan moliyaviy munosabatlar jahon valyuta tizimi doirasida belgilangan muayyan tamoyillar asosida amalga oshirilardi.

2. Jahon valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari va uning xususiyatlari

Jahon valyuta tizimining samarali hamda barqaror faoliyat ko‘rsatishi uning jahon xo‘jaligi tuzilmasi va holatiga muvofiqlik darajasiga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Xalqaro moliyaviy muhitda yuzaga kelgan bir qator o‘zgarishlar hamda mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar rivojlanishining ta’siri natijasida jahon valyuta tizimining amal qilish tamoyillari ham o‘zgardi.

Jahon valyuta tizimi rivojlanish jarayonida quyidagi bosqichlarini bosib o‘tdi:

- Parij valyuta tizimi (1867-1914 y.y.);
- Genuya valyuta tizimi (1922-1929 y.y.);
- Bretton-vuds valyuta tizimi (1945-1976 y.y.);
- Yamayka valyuta tizimi (1976 yildan hozirgi davrgacha).

Birinchi jahon urushidan keyin mamlakatlar o‘rtasidagi tashqi iqtisodiy aloqalarning qayta tiklanishi natijasida jahon valyuta tizimining yangi tamoyillarini ishlab chiqishga zarurat tug‘ildi. Ushbu davrdan jahon valyuta tizimi rivojlanishining yangi bosqichi amal qila boshladi. Mazkur bosqich oltin quyilma andozasi yoki **Genuya valyuta tizimi** sifatida nom oldi.

1922 yilda Genuyada o‘tkazilgan moliyaviy va iqtisodiy masalalar bo‘yicha xalqaro konferentsiyada rivojlangan mamlakatlardagi oltin zahiralari tashqi savdo va boshqa operatsiyalar bo‘yicha xisob-kitoblarni tartibga solish uchun etarli emas deb ta’kidlandi. Xalqaro aylanmada oltin va funt sterlingdan tashqari AQSh dollaridan ham keng foydalanish tavsiya etildi. Xalqaro to‘lov vositasi rolini bajarishga yo‘naltirilgan ikkala valyuta ham deviz nomini oldi. Germaniya, Avstraliya, Daniya, Norvegiya kabi ko‘pgina mamlakatlar oltin deviz standartiga qo‘shilishdi.

Genuya valyuta tizimining asosiy tamoyillari ham oldingi Parij valyuta tizimi tamoyillariga o‘xshash edi. Mazkur tizimda ham oltin oxirgi jahon puli sifatidagi rolini saqlab qoldi, shu bilan birgalikda oltin paritetlari ham qoldirildi.

Genuya valyuta tizimi quyidagi tamoyillarga asoslanib faoliyat ko‘rsatgan:

1. Tizim asosini oltin va deviz valyutalar tashkil etdi. Ushbu davrda 30 ta mamlakatning pul tizimi oltin-deviz standartiga asoslandi. Biroq, zahira valyuta mavqei rasmiy jihatdan hech bir valyutaga berilmadi, funt sterling va AQSh dollari ushbu sohada etakchilik uchun raqobatlashdi.

2. Oltin paritetlari saqlab qolindi. Valyutalarning oltinga almashinuvi nafaqat bevosita yo‘l bilan (AQSh, Frantsiya, B.Britaniya) balki bilvosita, xorijiy valyutalar orqali ham amalga oshirildi.

3. Erkin suzuvchi valyuta kurslari rejimi qayta tiklandi.

4. Valyutani tartibga solish faol valyuta siyosati shaklida xalqaro konferentsiyalarda amalga oshirildi.

Oltin deviz andozasi oltin andozasining muayyan shaklini ifodalab, bunda alohida milliy banknotalar oltinga emas balki boshqa mamlakatlarning valyutalariga (oltin quyilmalarga almashinuvchi devizlarga) almashtirilar edi.

Mazkur sharoitda, milliy valyutalarni oltinga almashtirishning ikkita asosiy usuli shakllandi:

1. bevosita – deviz rolini bajaruvchi (funt sterling, AQSh dollari) valyutalar uchun;

2. bilvosita – mazkur tizimning qolgan barcha valyutalari uchun.

Ushbu jahon valyuta tizimida erkin suzuvchi valyuta kurslari tamoyili qo‘llanilgan. Genuya tizimining tamoyillariga muvofiq a‘zo mamlakatlarning markaziy banklari milliy pul birliklari valyuta kurslarining mumkin bo‘lgan tebranishlarini valyutani tartibga solish usullarini (asosan valyuta interventsiyasi) qo‘llagan holda ushlab turishlari lozim edi.

barqarorlashtirish fondlari xizmat qildi, mazkur fondlardan eksportni rag'batlantirish maqsadlarida milliy valyuta kursini pasaytirishda foydalanilgan. Bunday fondlar Buyuk Britaniyada 1932 yilda, AQShda 1934 yilda, Belgiyada 1935 yilda, Kanadada 1935 yilda, Gollandiyada 1936 yilda tashkil etilgan.

Ikkinchi jahon urushi xalqaro valyuta va iqtisodiy munosabatlarning to'liq izdan chiqishiga sabab bo'ldi. Xalqaro savdo va xalqaro moliya munosabatlarining asosi butkul o'zgarib ketdi. Mazkur o'zgarishlar natijasida mamlakatlar tomonidan yangi jahon valyuta tizimini tashkil etishga tashabbus qilindi.

Bretton-Vuds valyuta tizimi (*Bretton Woods system*) – ikkinchi jahon urushidan keyin shakllangan va milliy valyuta tizimlarini etakchi mamlakatlar valyuta tizimiga moslashtirishga asoslangan jahon valyuta tizimidir. Mazkur jahon valyuta tizimi 1944 yil 22 iyulda Bretton-Vudsdagi (Nyu-Xempshir shtati) xalqaro konferentsiyada qabul qilindi. Shuningdek, ushbu tizim doirasida Xalqaro valyuta fondi va Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki kabi tashkilotlarni tashkil etish qarori qabul qilindi.

Bretton-Vuds tizimi – savdo xisob-kitoblari va pul munosabatlarini tashkil etishning xalqaro tizimidir. Bu oltin deviz andozasidan erkin savdo orqali valyutalarning talab va taklifi muvozanatini o'rnatuvchi Yamayka tizimiga o'tish bosqichi bo'ldi. Bretton-Vuds tizimida oltin bilan bir qatorda AQSh dollariga jahon puli funktsiyasi berildi.

Bretton-Vuds tizimini tashkil etishdan maqsad:

- xalqaro savdo hajmini qayta tiklash va oshirish;
- tashqi savdo balansidagi vaqtinchalik qiyinchiliklarga barham berish uchun davlatlarga moliyaviy resurslar ajratish;
- barqaror almashuv kurslariga ega bo'lgan, xalqaro valyuta tizimini tashkil etish;
- qattiq valyuta nazorati bekor qilinishi va barcha valyutalarning konvertirlanishiga erishish.

Bretton-Vuds tizimining oqibati: mamlakatlar iqtisodiyotining dollarlashuvi, ushbu holat pul massasini milliy nazorat ostidan chiqib ketishiga olib keldi.

Bretton-Vuds tizimi quyidagi asosiy tamoyillarga ko'ra amal qildi:

- xalqaro xisob-kitoblarda oltin o'zining oxirgi pul funktsiyasini saqlab qoldi;
- dollar yoki oltindagi qa'tiy belgilangan valyuta paritetlari o'rnatildi;
- asosiy valyutaning kursi (AQSh dollari) oltinga nisbatan qa'tiy belgilandi;
- asosiy valyutaga nisbatan ishtirokchi mamlakatlar valyutalari uchun qa'tiy belgilangan almashinuv kurslari o'rnatildi;
- markaziy banklar milliy valyutalarning asosiy valyutaga nisbatan barqaror kursini ($\pm 1\%$) valyuta intervensiyalari yordamida saqlab turishdi;
- valyuta kurslarini revalvatsiya yoki devalvatsiya orqali o'zgartirish mumkin edi;
- tizimning tashkiliy bo'g'inlari sifatida Xalqaro valyuta fondi va Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki tashkil etildi.

AQSh dollari uchun 1 troya untsiya 35 dollar nisbatda oltin standarti o'rnatildi. Natijada AQSh zaiflashgan raqobatchisi Buyuk Britaniyani ortda qoldirgan holda

valyuta ustunligini oldi. Amalda xalqaro valyuta tizimining dollar ustunligiga asoslangan dollar standarti yuzaga keldi.

XX asrning o'rtalarida jami dunyo oltin zahirasi 70% AQShga tegishli bo'ldi. Dollar – oltinga almashinuvchi valyuta zahira aktivlari, valyuta intervensiyalari va xalqaro xisob-kitoblarda ustunlik qiladigan vosita hamda valyuta paritetlarida asos bo'ldi. Bir vaqtning o'zida AQShning milliy valyutasi jahon puli sifatida faoliyat ko'rsatdi.

Xalqaro valyuta fondiga a'zo mamlakatlar o'zlarining valyuta kurslarini dollarga yoki oltinga nisbatan belgiladilar, o'z navbatida dollar oltinga bog'langan edi. Shuning uchun oltinning dollardagi bahosi barcha narx xisob-kitoblari uchun asos bo'ldi. Barcha jahon narxлари dollarda belgilana boshladi. Xalqaro to'lov vositalari asosiy zahira valyutasi sifatida AQSh dollari va oltindan tashkil topgan bo'lishi kerak edi. Markaziy banklar o'zlaridagi dollarni AQSh g'aznachiligidan qat'iy belgilangan kurs bo'yicha oltinga almashtirishlari mumkin edi.

Odatda, Bretton-Vuds tizimi 1944 yildan 1971 yilgacha davr mobaynida mavjud bo'lgan bo'lsa ham, haqiqatda mazkur tizim 1959 va 1968 yillar o'rtasidagina muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatgan xolos. 1946 yildan 1959 yil yanvargacha valyuta kurslari barqarorlashtirish kreditlari hisobiga ushlab turilgan. 1959 yildagina G'arbiy Yevropa mamlakatlarining valyutalari erkin konvertatsiyalanishi bilan Bretton-Vuds tizimi to'liq miqyosda faoliyatini boshlagan.

Bretton-Vuds valyuta tizimining inqirozga uchrash sabablari:

- AQSh iqtisodiyotining berqarorligi va u bilan bog'liq ziddiyatlarning rivojlanishi. 1967 yilda iqtisodiy o'sishning pasayishi bilan sodir bo'lgan valyuta inqirozining boshlanishi.

- Inflyatsiyaning kuchayishi jahon narxлари va kompaniyalarning raqobatbardoshligiga salbiy ta'siri ko'rsatdi hamda "issiq" pullarning spekulyativ ko'chishini rag'batlantirdi. Turli mamlakatlarda inflyatsiyaning turli sur'atlari valyuta kurslari dinamikasiga ta'sir ko'rsatdi, pullarning xarid qobiliyatini pasayishi esa kurslarning keskin o'zgarishiga sharoit yaratdi.

- 1970 yillarda spekulyativ operatsiyalar mamlakatlar o'rtasidagi "issiq" pullar harakatini tezlashtirgan holda valyuta inqirozini yanada kuchayishiga sabab bo'ldi. "Issiq" pullarning shiddatli oqimi ko'rinishidagi dollar ortiqchaligi bir mamlakatdan boshqasiga kirib kelishi valyuta bozorlarida keskin o'zgarishlarni keltirib chiqardi.

- Bretton-Vuds tizimi tamoyillarining jahon maydonida kuchlar nisbati o'zgarishiga nomuvofiqligi. Milliy valyutalarni qo'llashga asoslangan valyuta tizimi jahon xo'jaligi baynalmillashuvi bilan qarama-qarshilikka keldi. Ushbu qarama-qarshilik AQSh va Buyuk Britaniya iqtisodiy holatining zaiflashishiga muvofiq kuchayib bordi. Chunki ular zahira valyutasi mavqeidan foydalangan holda to'lov balanslarining taqchilligini milliy valyuta emissiyasi evaziga pasaytirishdi. Bu holat, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarning manfaatlariga zid bo'ldi.

- TMKlarning valyuta sohasidagi roli: TMK turli valyutalardagi yirik miqdordagi qisqa muddatli aktivlarga ega bo'ladi, mazkur aktivlar ular faoliyat ko'rsatayotgan mamlakatlar markaziy bankining valyuta zahiralaridan ham ortiq

bo'lishi mumkin. Ushbu mablag'lar milliy nazoratdan chiqishi va oqibatda foyda ko'rish maqsadida valyutaviy spekulyatsiyalarda ishtirok etishi mumkin.

Yamayka valyuta tizimi – zamonaviy jahon valyuta tizimi bo'lib, alohida mamlakatlarning valyuta tizimlariga emas, balki huquqiy mustahkamlangan davlatlararo tamoyillarga asoslangandir. Yamayka valyuta tizimining o'ziga xos xususiyati erkin suzib yuruvchi valyuta kurslarini joriy etilishi bo'ldi.

Bretton-vuds tizimining inqirozi valyuta islohotlarining ko'pgina loyihalarini keltirib chiqardi: jumladan, jamoaviy zahira birliklarini tashkil etish, tovar va oltin bilan ta'minlangan jahon valyutalarini chiqarish va oltin standartiga qaytish loyihalari.

Monetarizm tarafdorlari davlat aralashuviga qarshi bozor tomonidan tartibga solishni yoqlashdi, to'lov balansini avtomatik tarzda o'z-o'zidan tartibga solinish g'oyasiga asoslangan holda suzuvchi valyuta kurslari rejimi joriy etishni taklif qilishdi (M. Fridman, F. Maxlup va bosh.). Neokeynsianchilar J.M.Keynsning xalqaro valyuta tashkil etish to'g'risidagi oldingi g'oyasiga qaytishdi (R. Triffin, U. Martin, A. Dey. F. Peru, J. Denize). AQSh oltinni to'liq demonetizatsiya qilish va dollarning mavqeini qo'llab-quvvatlash maqsadida xalqaro likvid vositani tashkil etish yo'lini tutdi. G'arbiy Yevropa, ayniqsa Frantsiya dollarning etakchiligini cheklash va XVF kreditlarini kengaytirish sari harakat qildi.

Valyuta inqirozidan chiqishga bag'ishlab jahon miqyosida bir qator konferentsiyalar o'tkazildi. 1972-1974 yillarda XVF jahon valyuta tizimini isloh qilish loyihasini tayyorladi.

Mazkur loyiha 1976 yilda XVFga a'zo mamlakatlarning kelishuviga ko'ra Kingstonda o'tkazilgan konferentsiyada rasmiy jihatdan kuchga kirdi. Yamayka valyuta tizimi asosiga oltin standartidan to'liq voz kechish tamoyili qo'yildi.

Mazkur tizimga muvofiq valyuta munosabatlari quyidagi tamoyillarga asoslangan holda amalga oshirilishi lozim:

- oltin andozasi tizimi rasman bekor qilindi;
- oltin demonetizatsiyasi belgilandi, uning jahon puli funktsiyasi bekor qilindi;
- valyutani oltinga bog'lovchi oltin paritetlari taqiqlandi;
- markaziy banklarga bozor bahosi bo'yicha oltinni oddiy tovar sifatida sotish va sotib olishga ruxsat etildi;
- SDR (Special Drawing Rights) standarti joriy etildi, undan jahon puli sifatida, shuningdek, valyuta almashinuv kurslarini o'rnatish hamda rasmiy aktivlarni baholashda foydalanish ko'zda tutildi.
- alohida markaziy banklarga ichki pul siyosatini mustaqil o'tkazish imkoniyati kengaytirildi. Mamlakatlarning markaziy banklari valyutaning qa'tiy belgilangan paritetini ushlab turish uchun valyuta bozorlari faoliyatiga aralashishga majbur emaslar. Biroq, ular valyuta kurslarini barqarorlashtirish uchun valyuta intervensiyalarini amalga oshiradilar.
- zahira valyutalari sifatida AQSh dollari, Germaniya markasi, funt sterling, shveytsariya franki, yaponiya ienasi, frantsuz franki rasman tan olindi (yevro muomalaga kiritilishiga qadar);

- erkin suzuvchi valyuta kurslari rejimi o‘rnatildi, shuningdek, ularni jahon valyuta bozorida talab va taklif asosida shakllantirish belgilandi;
- davlatlarga valyuta kursi rejimini mustaqil belgilashga ruxsat etildi.

Yamayka bitimining barcha ishtirokchi mamlakatlari asosida valyutalarning oltin tarkibi yotgan qat’iy belgilangan valyuta kurslaridan valyuta bozorlaridagi talab va taklif ta’sirida muayyan chegaralarda erkin o‘zgaruvchan suzuvchi valyuta kurslariga o‘tishdi.

3. Yevropa valyuta tizimining asosiy elementlari va rivojlanishi bosqichlari

Yevropa valyuta tizimi – bu mintaqaviy valyuta tizimi bo‘lib, Yevropa iqtisodiy integratsiyasi doirasida milliy valyutalar harakati bilan bog‘liq iqtisodiy munosabatlar majmuasini o‘zida ifodalaydi. Yevropa valyuta tizimi zamonaviy jahon valyuta tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U uchta asosiy elementni o‘z ichiga oladi:

- EKYu (European currency unit) standart. EKYu – shartli jamoaviy valyuta bo‘lib, Yevropa ittifoqiga kiruvchi, Yevropaning etakchi mamlakatlarining 12 ta valyutasiga asoslanadi. Har bir valyutaning savatdagi og‘irligi a’zo davlatning Yevropa ittifoqi YaMMda va ittifoq ichidagi eksportdagi ulushiga bog‘liq holda aniqlanadi.

- Birgalikda suzuvchi valyuta kursi, mazkur kursni $\pm 2,25\%$ chegarada tebranishi belgilangan edi, 1993 yilda valyuta muammolarining kuchayishi bilan bog‘liq holda tebranish doirasi $\pm 15\%$ gacha kengaytirildi (“yevropa valyuta iloni”).

1989 yilda J.Delor (Yevropa ittifoqi komissiyasi raisi) tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy va valyuta ittifoqini barpo etish dasturi G‘arbiy Yevropa integratsiyasi rivojidagi keskin burilish bosqichi bo‘ldi.

“Delor rejasi” doirasida quyidagi maqsadlar ko‘zda tutilgan edi:

- umumiy bozorni tashkil etish, bozor mexanizmini takomillashtirish maqsadida raqobatni rag‘batlantirish;

- qoloq hududlarni tarkibiy jihatdan birxillashtirish;

- inflyatsiyani jilovlash, narxlar darajasi va iqtisodiy o‘shishni barqarorlashtirish, davlat byudjeti kamomadini cheklash hamda ushbu kamomadni qoplash usullarini takomillashtirish maqsadida byudjet-soliq siyosatlarini muvofiqlashtirish;

- pul-kredit va valyuta siyosatlarini muvofiqlashtirish uchun muayyan organi tashkil etish;

- yagona valyuta siyosati, qat’iy belgilangan valyuta kurslari va jamoaviy valyuta - EKYuni joriy etish.

1991 yildan Yevropa valyuta tizimida “Delor rejasi” asosida valyuta-iqtisodiy ittifoqni bosqichma-bosqich shakllantirishni nazarda tutuvchi Maastrix shartnomasi ishlab chiqildi va mazkur shartnoma doirasida 1999 yil 1 yanvardan yagona yevropa valyutasini joriy etishga mo‘ljallangan islohotlar amalga oshirildi.

Yevropa valyuta tizimiga kirish uchun dastlabki qadamlarni tashlashga Germaniya, Frantsiya va Belgiya tayyor bo‘lib ularning imkoniyatlari yuqori

baholandi. Birmuncha past salohiyat bilan Avstriya, Ispaniya, Portugaliya, Italiya, Finlandiya, Irlandiya o‘rin egalladi, Shveytsariya va Daniya esa ularga ergashdi. Valyuta ittifoqiga Buyuk Britaniyaning qo‘shilishi dolzarb masala bo‘ldi.

Valyuta ittifoqini shakllantirish va yagona valyutani joriy etish bo‘yicha reja ishlab chiqildi. Birinchi bosqich 1998 yildan Markaziy bankni (Frankfurt-na-Mayne) tashkil etishdan boshlandi. Yevropa Markaziy bankiga quyidagi funktsiyalar birlashtirildi:

- valyuta operatsiyalarini samarali tashkil etish;
- yevrohududga a‘zo bo‘lgan davlatlarning maxsus almashinuv resurslarini saqlash;

- to‘lov hisob-kitob tizimi ustidan nazorat olib borish;
- yevrohududda pul emissiyasini tashkil qilish.

Yevrokengash “yevro hudud”ga kiruvchi mamlakatlarni aniqladi. Tanlash mezonlari sifatida quyidagilar o‘rnatildi:

- Inflyatsiya sur‘ati Yevropa Ittifoqining uchta narxlar darajasi eng barqaror mamlakatlarning o‘rtacha inflyatsiya darajasidan 1,5 foiz punktiga oshmasligi kerak.

- Davlat byudjeti taqchilligi YaIMning 3%dan oshmasligi kerak.

- Davlat qarzi YaIMning 60%dan oshmasligi lozim;

- Milliy valyutaning almashinuv kursi ikki yil mobaynida Yevropa valyuta tizimida amaldagi ($\pm 15\%$) tebranish chegarasidan chiqib ketmagan bo‘lishi lozim.

Ikkinchi bosqich 1999 yil 1 yanvardan boshlandi. “Yevro hudud”ga kirgan mamlakatlar milliy valyutalarining almashinuv kurslari yevroga nisbatan qat‘iy belgilandi, yevro naqdsiz shaklda EKYuni birga bir nisbatda almashtirish asosida kiritildi.

Uchinchi bosqich 2002 yil 1 yanvardan boshlandi. Yagona namunada turli nominatsiyalarda yevro banknot va tangalarining muomalasi amalga oshirildi, ular a‘zo-mamlakatlarning milliy valyutalari bilan parallel muomalada bo‘ldi hamda asta-sekinlik bilan milliy pul birliklarini almashtirish sodir bo‘ldi.

To‘rtinchi bosqichda, 2002 yil 1 iyuldan. Ishtirokchi mamlakatlarning milliy valyutalari butunlay o‘zlarining pul funktsiyasini yo‘qotdi.

Ikkinchi tomondan nisbatan barqaror moliya bozori tashkil etildi. Oldingi holatga nisbatan yevrohududda yagona valyutani kiritilishi likvidlikni oshiradi hamda raqobatni kuchaytirib, tovarlarni Yevropa Ittifoqi doirasida taqsimlanishi engillashtirdi. Shuningdek, hududda moliyaviy operatsiyalar bilan bog‘liq xarajatlarni kamaytirdi.

6-mavzu. Xalqaro moliya munosabatlarida valyuta risklarini boshqarish

1. Valyuta risklari tushunchasining iqtisodiy mohiyati va turlari.
2. Valyuta riskining yuzaga kelish sabablari.
3. Valyuta riskini boshqarish usullari va ularning mohiyati.

Tayanch soʻz va iboralar

Valyuta riski, operatsion valyuta riski, translyatsion valyuta riski, iqtisodiy valyuta riski, valyuta pozitsiyasi, xedjerlash, liding va legging, kross xedjirlash, valyuta diversifikatsiyasi, fyuchers, forward, opsiyon.

1. Valyuta risklari tushunchasining iqtisodiy mohiyati va turlari

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning uzoq yillar mobaynidagi tajribasi asosida tovarlar va xizmatlar, ekvivalent qiymatlar bilan oʻzaro almashinishning oʻzaro manfaatli shakllari shakllandi.

Xalqaro savdo-kredit va toʻlov munosabatlari hamma vaqt valyuta hisob-kitoblari bilan qamrab olingan. Bu degani, tashqi iqtisodiy faoliyatning sub'ekti hisob-kitoblarni uning uchun xorijiy hisoblangan valyutada amalga oshiradi.

Xalqaro shartnomani amalga oshirish davrida, bir qator iqtisodiy omillarning ta'siri ostida shartnomadagi valyuta kursi boshqa valyutalar kursiga nisbatan oʻzgarishi kuzatiladi. Bu esa oʻz navbatida shartnomada ishtirok etuvchi taraflarning ma'lum bir yoʻqotishlariga olib kelishi mumkin.

70-yillarning boshidan barcha davlatlarning erkin suzadigan kurslar rejimiga oʻtishi, tashqi iqtisodiy munosabatlar sohasida sezilarli salbiy oqibatlarga olib keldi. Boshqacha qilib aytganda, jahon bozorida valyuta kurslarining erkin suzish sharoitida iqtisodiy muvozanatsizlik kuchaydi.

Valyuta riski deganda, tashqi iqtisodiy faoliyat jarayonida ayirboshlash kurslarini oʻzgarishidan yoki boshqa turli valyuta operatsiyalarini amalga oshirilishida yuzaga kelishi mumkin boʻlgan yoʻqotishlar (yoki daromad olish) tushuniladi. Valyuta risklarining yuzaga kelishining asosiy sababi – valyuta kurslarini oʻzgarishi hisoblanadi.

Valyuta risk tijorat riskining bir koʻrinishi boʻlib, xalqaro moliya munosabatlari ishtirokchilari faoliyatida yuzaga keladi.

Valyuta risklari xorijiy valyutalarni turli xil kurs asosida sotish va sotib olish jarayonlarida muayyan zarar sifatida ifodalanadi. Valyuta risklari bank operatsiyalari bozorining baynalmilallashuvi, transmilliy korporatsiyalar va moliyaviy tashkilotlarning tashkil etilishi hamda ular faoliyatining diversifikatsiyalashuvi bilan bogʻliq boʻlib, valyuta kurslarining keskin tebranishi natijasida pul yoʻqotishlari holatini yuzaga keltiradi. Bunda valyuta kurslarining bir-biriga nisbatan oʻzgarishi bir qator omillar ta'siri orqali sodir boʻladi: jumladan, valyutalarning ichki qiymati oʻzgarishi bilan bogʻliq pul oqimlarining mamlakatlar oʻrtasida doimiy koʻchib yurishi, spekulyatsion operatsiyalarning rivojlanishi va boshqalar.

Istalgan valyutani tavsiflovchi asosiy omil bo'lib, rezident va norezidentlarning valyutaga bo'lgan ishonch darajasi hisoblanadi. Valyutaga bo'lgan ishonch murakkab ko'p omilli mezon bo'lib o'z ichiga mamlakat iqtisodiyotining ochiqlik darajasi, iqtisodiyotning erkinlashuvi va almashinuv kursi rejimi, mamlakat savdo balansi holati, asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar holati va istiqbolda mamlakat rivojlanishining barqarorligiga investorlarning ishonchi kabi bir qator ko'rsatkichlarni qamrab oladi.

Valyuta riskini uch turga ajratish mumkin:

- operatsion valyuta riski;
- translyatsion valyuta riski;
- iqtisodiy valyuta riski.

Operatsion valyuta riski. Operatsion risk asosan savdo operatsiyalari, shuningdek, dividend to'lovlari va moliyaviy investitsiyalash bo'yicha pulli shartnomalar bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Operatsion risk pul mablag'lari harakatida yuzaga kelgan holda foyda darajasiga bevosita salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu riskni pul mablag'larining kutilayotgan oqimiga almashinuv kursi o'zgarishining bevosita ta'siri natijasida yuqori foydaga erishmaslik yoki zararning yuzaga kelishi holati sifatida ta'riflash mumkin.

Sotilgan mahsulotga xorijiy valyuta olishi lozim bo'lgan eksport qiluvchi milliy valyutaga nisbatan xorijiy valyuta kursining pasayishi natijasida zarar ko'radi. Xorijiy valyutada to'lovni amalga oshirishi lozim bo'lgan import qiluvchi esa, milliy valyutaga nisbatan xorijiy valyuta kursining oshishidan zarar ko'radi.

Valyutalar almashinuvini taqozo qiluvchi bitimlar bilan bog'liq risk narxlar siyosati yordamida boshqarilishi mumkin. Shuningdek, riskga pulni to'lash va olish muddatlari ham birmuncha ta'sir ko'rsatishi mumkin. Agar valyuta tushumi va valyuta xarajatlari o'zaro bir biriga muvofiq bo'lsa operatsion riskni kamaytirish mumkin.

Translyatsion valyuta riski. Mazkur risk hisob-kitob yoki balans riski sifatida ham ma'lumdir. Uning manbai bo'lib, turli mamlakatlar valyutalarida ifodalangan aktiv va passivlar o'rtasidagi nomuvofiqlik holati hisoblanadi. Bu riskning paydo bulishiga kompaniya balansini hisob-kitob qilish jarayonida aktiv va passiv tomonlari o'zaro munosabatlarining to'g'ri kelmasligi sabab bo'ladi. Kompaniya shaxobchalari turli mamlakatlarda joylashgani va shu mamlakatlarda milliy valyuta kursi o'zgarib turishi ushbu risklarni yuzaga keltiruvchi asosiy shartlardir.

Masalan, Britaniya kompaniyasi AQShda o'zining sho'ba kompaniyasiga ega bo'lib, uning AQSh dollaridagi aktivlari mavjud. Agar Britaniya kompaniyasining AQSh dollaridagi etarlicha passivlari bo'lmasa, ushbu aktivlarning AQSh dollaridagi to'langan qiymati tufayli kompaniya riskka duchor bo'ladi. Funt sterlingga nisbatan AQSh dollarining qadrsizlanishi natijasida sho'ba kompaniyalar aktivlari qiymatining balans bahosini pasayishiga olib keladi, chunki asosiy kompaniyaning balans hisoboti funt sterlingda ifodalanadi. Shu singari, mazkur valyuta kursining oshishi holatida xorijiy valyutadagi passivlar bilan kompaniya riskka duchor bo'ladi. Agar kompaniya o'z faoliyatida translyatsion riskni muhim ahamiyat kasb etmaydi deb hisoblasa, u holda bunday riskni xedjirlashga zaruriyat sezilmaydi. Chunki, aktiv va passivlar o'zgarishini balans hisobotida ularning asosiy valyutadagi bahosida

ifodalash muhim ahamiyat kasb etmaydigan buxgalteriya hisob-kitoblari hisoblanadi. AQShdagi sho'ba kompaniyasining funt sterlingda ifodalangan aktivlari qiymati AQSh dollarining funt sterlingga nisbatan almashinuv kursi harakati bilan birgalikda tebranadi, bu holat esa, sho'ba kompaniyaning foyda darajasiga yoki asosiy faoliyatiga umuman ta'sir ko'rsatmasligi mumkin. Shuning uchun, translyatsion riskni xedjirlashga qilinadigan xarajatlar hech qanday ahamiyat kasb etmaydi, chunki amalda kurs tebranishda yo'qotish riski yuzaga kelmaydi. Agar kursning o'zgarishi barqaror kursga nisbatan og'ish sifatida baholansa ushbu fikr o'zini oqlaydi. Biroq, kurs o'zgarishining muayyan tendentsiyasi mavjud bo'lsa, u holda kursdan u yoki bu tomonga og'ish holati mavjud bo'lganda bu tendentsiya sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Iqtisodiy valyuta riski. Iqtisodiy risk kompaniya iqtisodiy holatiga almashinuv kursi o'zgarishining salbiy ta'siri ehtimoli sifatida ta'riflanadi. Bir xil turdagi tovarlarni ishlab chiqaruvchilar hamda boshqa turdagi tovarlarni ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobatlashuvning o'zgarishi, shuningdek, muayyan tovar belgisi iste'molchilari ehtiyojining o'zgarishi natijasida risk yuzaga kelishi mumkin.

Iqtisodiy valyuta riski mamlakatlar o'rtasida tovar almashishda, tayyor mahsulotlarni sotib olish yoki sotishda valyutalar kursining o'zgarishida yuzaga keladi. Kompaniya ishlab chiqarayotgan mahsulotini boshqa mamlakatga sotish yoki kompaniyaning o'sha mamlakatdagi shoxobchasida sotib olinadigan tovarlarni hisob-kitob qilish jarayonida valyuta kursi iqtisodiy valyuta risklarini yuzaga keltiradi.

Iqtisodiy riskka o'z xarajatlarini faqat milliy valyutada amalga oshiruvchi kompaniyalar hamda valyuta kursi o'zgarishiga ta'sir ko'rsatish qobiliyatiga ega bo'lgan eng kam darajada duchor bo'lishadi. Mazkur kompaniyalar o'z mahsulotlarini faqat mamlakat ichida sotishadi va tovarlar tomonidan raqobatga uchrashmaydi, shuningdek, kursning ijobiy o'zgarishi natijasida narxlar birmuncha foydali bo'lishi mumkin. Biroq, bunday kompaniyalar ham to'liq riskdan himoyalangan emas, chunki almashinuv kursining keskin tarzda o'zgarishi ular faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi ham mumkin.

Almashinuv kurslarining tebranishi kompaniyalarning xarajatlari tarkibiga yoki ularning milliy valyutada ifodalangan sotish narxlariga ta'sir etib boshqa ishlab chiqaruvchilar tomonidan raqobatlashuv darajasiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Faqat ichki bozorda faoliyat ko'rsatib milliy valyutada xarajatlar qiluvchi kompaniya milliy valyuta kursining oshishidan zarar ko'radi, chunki raqobatchi import tovarlar birmuncha arzon bo'ladi.

2. Valyuta riskining yuzaga kelish sabablari

Valyuta kurslarining muvozanatsizligi xalqaro mehnat taqsimotiga, xalqaro savdo balansiga va hajmiga salbiy ta'sir etadi, shuningdek, tovarlar va xizmatlar ekvivalent almashuvini qiyinlashtiradi,

Valyuta kurslarining muvozanatsizligi import va eksport qiluvchilarni o'zlarining xorijdan sotib olish va xorijga sotish operatsiyalarini qisqartirishga majbur qiladi. Chunki, import va eksport qiluvchilar valyutalarning qisqa muddatli davriy oraliqdagi o'zgarishini oldindan bila olmaydilar. Shuning uchun, import qiluvchi ma'lum bir tovarni o'zini valyuta xavf-xatariga qo'yib, chet davlatdan sotib

olganidan ko'ra, o'z mamlakatida ishlab chiqarilayotgan o'rinbosar tovarni sotib olgani afzalroqdir.

To'lovi kelgusida amalga oshishi ko'zda tutilgan, shartnoma tuzilish paytida ma'lum bir summada qayd etilgan har qanday kredit operatsiyasi, shartnoma valyutasi ishtirokchi uchun xorijiy bo'lgan tarafning valyuta xavf-xatariga chalinadi. Kreditor, o'zining xorijlik kontragentlariga kreditni bergan holda, qiymatni ekvivalent miqdorda ololmaslik xavf-xatariga uchraydi. qarz oluvchi ham, agarda to'lov paytida qarz valyutasining kursi shartnoma tuzilgan sanaga nisbatan ko'tarilsa, zarar ko'rishi mumkin.

Eksport va import qiluvchilar, valyuta riski bilan, tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirganda to'qnashadilar. Eksport qiluvchi, agarda u tovarlarni to'lovi kechiktirilgan holda sotgan bo'lsa, va baho valyutasi sifatida import qiluvchi valyutasi yoki uchinchi davlat valyutasi olingan bo'lsa, valyuta riskiga duchor bo'ladi. Agarda, baho valyutasining kursi eksport qiluvchi milliy valyutasiga nisbatan pasaysa, unda eksport qiluvchi zarar ko'rishi mumkin.

Shunday qilib, eksport qiluvchi uchun valyuta riski bo'lib, shartnomaning tuzilishidan to'ijro etilgunga qadar davr ichida, baho valyutasi kursining milliy valyutaga nisbatan pasayishi hisoblanadi. Demak, valyuta riski barcha tashqi iqtisodiy aloqalar bilan bog'liq shartnomalarga ta'sir etadi.

Import qiluvchi uchun valyuta risklari quyidagi holatlarda vujudga keladi: agarda, tovarlar, bahosi chet el valyutasida qat'iy belgilanib sotib olinayotgan bo'lsa. Bunda, agar chet el valyutasining kursi import qiluvchi valyutasiga nisbatan ko'tarilsa, unda import qiluvchi tomonidan sotib olingan tovarlar uchun haq to'lashda, milliy valyutada ko'proq xarajat qilinishiga to'g'ri keladi.

Ma'lumki, hech bir xalqaro savdo shartnomasi bir kun ichida tuzilib, u bo'yicha to'lov ham bir kun ichida amalga oshmaydi. Shunga ko'ra, albatta, valyuta riski shartnoma muddatiga to'g'ri proporsional ravishda ortib boradi.

Bizning fikrimizcha, shartnomaning imzolanish paytigacha (shartnomani tayyorlash davrida) xorijiy valyuta kursining o'zgarish riski valyuta riskiga kirmaydi, u ko'proq baho xavf-xatariga yoki valyuta kursi o'zgarishi bilan bog'liq raqobatdoshlikning yomonlashish xavf-xatariga kiradi. Bunday risk, shartnomaning tuzilish davrida, muhokamalar paytida hal etilishi mumkin. Xususan, muzokaralar davrida valyuta kursini to'satdan o'zgarib ketishi natijasida shartnoma ishtirokchisi (bunday o'zgarish zararlarini qisman yoki to'la qoplash maqsadida) shartnomadagi dastlabki bahoning bir muncha o'zgartirilishini talab qilishi mumkin yoki bu shartnomadan boshqa kontragent foydasiga butunlay voz kechishi mumkin.

Shartnoma tuzilib, imzolanganidan so'ng, yuqorida bayon etilgan o'zgartirishlarni shartnoma shartlariga kiritib bo'lmaydi (agarda, shartnoma shartlarida bu xususida valyuta shartlari (ogovorka) mavjud bo'lmasa).

Fikrimizcha, baho o'zgarishi bilan bog'liq riskga, valyuta shartnomasining inflyatsion qadrsizlanish riski ya'ni, tovar baholarining o'sishi shaklida ifodalangan valyuta qiymatlarining tovar baholariga nisbatan o'zgarish riski kiradi. Ba'zi tadqiqotchilar tomonidan ular valyuta riskining amal qilish shakllariga kiritilgan.

Valyuta riski bunday turining zaminida, valyuta riski paydo bo'lishi bilan bevosita aloqada bo'lmagan, ammo unga bilvosita valyuta kursi orqali ta'sir etadigan, valyutalarni tovarlarga nisbatan qadrsizlanishining umumiy tendentsiyasi yotadi.

Uzoq muddatli davrda tashqi iqtisodiy munosabatlar samaradorligi uchun, kurslar o'zgarishi oqibatidagi yo'qotishlarga karaganda, inflyatsion omil nisbatan chuqurroq salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Kurslar harakatidagi va valyutalarni sotib olish qobiliyatidagi farqlar, tashqi iqtisodiy shartnomalar ishtirokchisi bo'lgan har birining yo'qotishlar va daromadlar balansining nafaqat valyuta kursini ijobiy yoki salbiy harakatiga, balki valyutalar kurslari o'zgarishining o'zaro nisbati va birgalikdagi harakatiga bog'liq. Masalan, agarda valyutalarning tashqi qadrsizlanishi (valyuta kursini pasayishi) uni ichki bozordagi qadrsizlanishidan o'sib ketsa, unda xorijlik import qiluvchilar qo'shimcha foyda olish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Chunki, ular o'z valyutasida xarajatlarni oshirmasdan turib, qadrsizlanib borayotgan mamlakatning valyutasiga ko'proq tovarlar sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Yuqorida bayon etilgan fikrlar, barcha xo'jalik shartnomalarining samaradorligiga ta'sir etgan holda, valyuta riskini tashqi iqtisodiy shartnomalar samaradorligini ko'rsatuvchi ahamiyatli, ammo yagona omil emasligini ko'rsatadi.

Valyuta riskining alohida holati sifatida, valyuta mablag'larini joylashtirish paytida vujudga keladigan valyuta avuarlarining (Avuarlar – mijozning bankdagi turli aktivlari, mol-mulki, pul mablag'lari. Ko'pincha bankning xorijda joylashgan boshqa bankning hisobvaraqlarida bo'lgan chet el valyutasidagi pul resurslariga, qimmatli qog'ozlari va oltinga nisbatan qo'llaniladi. Biror-bir mamlakatga tegishli bo'lgan bunday mablag'larning jami uning chet el avuarlarini tashkil etadi.) qadrsizlanish riskini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bunday risk turi bo'yicha valyuta zararlarini banklar singari, mijozlar va davlat ham ko'rishi mumkin. Bu holda vujudga keladigan valyuta riski mazmun jihatidan har qanday savdo-kredit operatsiyasidagi valyuta riski singari bo'ladi, chunki valyuta mablag'larini joylashtirish bilan bog'liq operatsiyalar kredit xarakteriga ega. Bu holda valyuta riskini hisobga olish xususiyatlari va uni sug'urtalash uslublari (valyuta mablag'larini joylashtirishda) riskni valyuta riskining alohida turiga ajratishga asos bo'ladi.

Eksport qiluvchi (kreditor), agarda shartnomaning tuzilishi va u bo'yicha to'lovning amalga oshirilishi davri ichida baho valyutasining kursi uning milliy valyutasiga nisbatan pasaysa, zarar ko'radi. Import qiluvchi (debitor) uchun esa zararlar, kursning yuqoridagiga nisbatan qarama-qarshi harakati natijasida paydo bo'ladi.

Valyuta riski xalqaro savdo va kredit munosabatlarini qiyinlashtirib yuboradi, oqibatda mazkur munosabatlar ishtirokchilari valyuta xavf-xatarlarini o'rganish orqali ularni bartaraf etish yo'llarini qidira boshlaydilar.

Tashqi iqtisodiy shartnoma ishtirokchilari uchun valyuta riskini paydo bo'lishining quyidagi shartlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- ochiq valyuta pozitsiyasining mavjudligi;
- shartnoma valyutasi sifatida xorijiy valyutadan foydalanish;
- shartnomaning tuzilishi va u bo'yicha hisob-kitob orasida vaqt uzilish davrining mavjudligi.

Valyuta pozitsiyasi – dilerning talab va majburiyatlarini nisbati. U ikki qismdan iborat, ya'ni "uzun" va "qisqa" pozitsiyadan.

"Uzun" pozitsiyada dilerning talablari aks etadi. Talablar esa, diler tomonidan valyuta sotib olinganda hosil bo'ladi.

"Qisqa" pozitsiyada dilerning majburiyatlari aks etadi. Majburiyatlar esa, diler tomonidan valyuta sotilganda hosil bo'ladi.

Agarda, dilerning talablari majburiyatlaridan ko'p bo'lsa, unda valyuta pozitsiyasi "uzun" pozitsiya bo'yicha ochiq hisoblanadi. Agarda, dilerning majburiyatlari talablaridan ko'p bo'lsa, unda valyuta pozitsiyasi "qisqa" pozitsiya bo'yicha ochiq hisoblanadi. Dilerni talab va majburiyatlari o'zaro teng bo'lsa, unda valyuta pozitsiyasi yopiq hisoblanadi.

Valyuta kurslari muvozanatsizligi qanchalik yuqori bo'lsa, valyuta riski shunchalik yuqori bo'ladi. Hozirgacha, biz valyuta riski tushunchasini faqat bir operatsiyaga nisbatan ko'rib chiqqan edik. Agarda, tashqi iqtisodiy aloqalar ishtirokchilari bo'lmish taraflar xorijiy valyutada ifodalangan majburiyatlar va talablarga ega bo'lib, ko'p turdagi operatsiyalarni amalga oshirsa, unda ular barcha operatsiyalar bo'yicha emas, balki faqat ochiq valyuta pozitsiyasi bo'yicha valyuta xatariga uchraydilar.

Ochiq valyuta pozitsiyasi valyuta riski bilan bog'liq bo'lib, banklarning (firmalarni) qo'shimcha daromad olish yoki ortiqcha xarajat (hatto bankrotlikka) qilishga olib keladi. Shu sababli, ko'pgina mamlakatlarda davlat moliya organlari ochiq valyuta pozitsiyalari miqdorlarini chegaralaydilar.

Odatda, valyuta riski muammosini hal etish bilan bog'liq firmaning faoliyati ochiq valyuta pozitsiyasi miqdori, ya'ni valyuta xatariga tortiladigan xorijiy valyutadagi summalarni aniqlashdan boshlanadi. Bu erda shuni hisobga olish kerakki, xorijiy valyuta sotib olinganda valyuta pozitsiyasining uzun pozitsiyasi ko'payadi yoki shu valyutadagi qisqa valyuta pozitsiyasi kamayadi (talablar oshadi yoki majburiyatlarni bir qismi bajariladi), xorijiy valyuta sotilganda esa buning teskarisi bo'ladi, ya'ni qisqa valyuta pozitsiyasi ko'payadi, yoki uzun pozitsiya kamayadi.

Ochiq valyuta pozitsiyasi yuqori darajadagi valyuta riski manbaidir. Valyuta yo'qotishlarni manbai bo'lgan, ochiq valyuta pozitsiyalarini aniqlanishi bilan, valyuta xavf-xatarlarini bartaraf etish zarurati tug'iladi.

Shunday qilib, yuqorida ko'rib chiqilgan valyuta riskining paydo bo'lish sharoitlariga (shartnomalarda xorijiy valyutaning ishlatilishi, shartnoma tuzilishi va ijro etilishi orasida vaqt uzilishining mavjudligi) yana bir sharoitni, ya'ni ochiq valyuta pozitsiyasini mavjudligini qo'shsa bo'ladi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan valyuta xavf-xatarlarining paydo bo'lish sharoitlari, birinchi navbatda, tashqi savdo va kredit shartnomalari bilan bog'liq aniq operatsiyalarga aloqadordir. Ular esa, o'z navbatida tashqi iqtisodiy aloqalar ishtirokchilarining valyutada zarar ko'rishiga olib kelishi mumkin.

3. Xalqaro moliya munosabatlarida valyuta risklarini boshqarish usullari va ularning mohiyati

Valyuta risklarini samarali boshqarish xalqaro moliya munosabatlari ishtirokchilari faoliyatida dolzarb masalalardan biri bo'lib hisoblanadi. Jahondagi yirik korporatsiyalar faoliyatida yuzaga keladigan moliyaviy risklarning barcha turlarini o'rganib borish hamda ularni oldini olishga qaratilgan tadbirlarni ishlab chiqishda alohida risklar bo'yicha menejerlik faoliyati yo'lga qo'yilgan. Risklar bo'yicha menejer moliyaviy risklarni oldini olish yuzasidan ishlab chiqilgan chora-tadbirlarni faoliyatning turli sohalari bo'yicha ma'sul bo'lgan boshqa mutaxassislariga taqdim etib boradi. Shuningdek, risklar bo'yicha menejer risklar darajasini aniqlash, ularni maksimal darajada kamaytirish va sug'urtalash masalalari bilan shug'ullanadi.

Zamonaviy jahon xo'jaligidagi munosabatlar bozor ishtirokchilaridan kon'yunktura o'zgarishiga tezda moslashishni, moliyaviy natijalarni uzoq muddatga bashoratlashni, samarali strategiya ishlab chiqish va uni amalga oshirishni hamda barqaror faoliyat yuritishni talab etadi.

Valyuta kurslari o'zgarishlarini aniqroq prognozlashtirish, valyuta risklarini sug'urtalash (xedjerlash)dan foydalanish zarurdir.

Valyuta riski sug'urtasi deganda, uni bartaraf etish bilan bog'liq choralar tushuniladi. Bunday choralarga, tashqi iqtisodiy operatsiyalar natijalarini, xorijiy valyutalar kursining o'zgarishiga bog'liqligini yo'qotishga qaratilgan choralar kiradi.

Bir qator firmalar, valyuta muvozanatsizligini zamonaviy xalqaro savdo muammolaridan biri deb hisoblab, hech qachon valyuta risklarini sug'urta qilmaydilar. Oqibatda, bunday firmalar katta zararlar ko'rgani holda ularning soni hozirgi kunda ancha kamaygan.

Boshqa korxonalar esa, valyuta kurslari prognozlarini hisobga olmay, barcha ochiq pozitsiyalarini qoplaydilar. Bunday siyosat albatta yaxshi oqibatlarga olib kelmaydi.

Valyuta chayqovi bo'yicha real zararlarning paydo bo'lishi, tashqi iqtisodiy munosabatlar ishtirokchisining har bir valyuta operatsiyasiga balansning boshqa tarafida operatsiyalarning qarama-qarshi turishi bilan izohlanadi. Masalan, eksport shartnomalaridan va berilgan kreditlardan keladigan tushumlar hajmining rejalashtirilgan natijalarga nisbatan kamayishi, olingan summa joriy xarajatlarni yoki jalb qilingan bank mablag'lari qiymatini qoplamasligiga olib kelishi mumkin.

Valyuta riskining sug'urtasi va sug'urtasiz shakli bilan bo'ladigan iqtisodiy operatsiyalarning samaradorligi operatsiyalarni amalga oshirish davrida valyuta kurslarining o'zgarishiga bog'liq.

Shartnoma ishtirokchisi boshqaruv qarorining samaradorligi – valyuta riskini sug'urta qilish yoki sug'urta qilmaslik – shartnoma tuzilishi va uning ijro etilishi davri orasida valyuta kurslarini istiqbol harakatlarining u tomondan oldindan to'g'ri baholanishiga bog'liq. Demak, valyuta kurslari o'zgarishini bashorat qilish, valyuta riskini sug'urta qilish va valyuta chayqovi orasidagi tanlovning zaruriy shartidir.

Valyuta kurslarini bashorat qilish deganda, maxsus ilmiy tadqiqot uslublari yordamida kurslarning kelgusidagi o'zgarishi haqida axborot olish tushuniladi.

Amaliyotga valyutalarning erkin suzadigan kurslari tizimining kirib kelishi bilan, ularning tebranishi masshtabli, oldindan bilib bo'lmaydigan va muntazam ravishda tebranadigan bo'ldi. Bu esa, o'z navbatida valyuta riskini yanada kuchaytishiga olib keldi.

Valyuta riskining boshqarish qiyin bo'lgan turi-bu iqtisodiy riskdir. Chunki firma bozordagi mavjud kon'yunktura o'zgarishidan ham talofat ko'rishi mumkin. Kurs o'zgarishi hisobiga korxona sotib oladigan xom-ashyo tovarlari va u sotadigan tayyor mahsulot kuchli ta'sir ostida qoladi. Bunda korxonaning rejalashtirilgan tushumga erisholmay qolishi valyuta kursi iqtisodiy riskining yorqin salbiy oqibati hisoblanadi. Chunki korxona talab va taklif qonunini tartibga solish imkoniyatiga ega emas. Shu tufayli bunday riskni boshqarish usuli sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Korxona operatsion faoliyatini restrukturizatsiya qilish. Bunda korxona xarid qiladigan xom-ashyolar va sotadigan tovarlari bitimining bir-biriga nisbatan teskari korrelyatsiyada bo'lgan valyutalarda tuzilishi maqsadga muvofiq sanaladi.

2. Sotib olinadigan va sotiladigan tovarlar bitimi muddatini birxillashtirish. Bunda korxona tovarlarini sotgan kuni xom-ashyo sotib oladi va valyuta kursi riskidan ma'lum ma'noda himoyalanaadi. Lekin korxona tovarlarini qachon va qancha miqdorda sotilishini rejalashtira olmaydi.

Translyatsion risk turli xorijiy valyutadagi mablag'larni jamlanma moliyaviy hisobotni tuzish paytida bitta valyutaga ayirboshlashda yuzaga keladi. Bunda kurs o'zgarishi haqiqatda salbiy ta'sirni yuzaga keltirmaydi. Chunki xorijiy valyutadagi mablag' haqiqatda ayirboshlanmaydi, u hisobraqamda turadi faqat bitta valyutaga hisobot uchun translatsiya qilinadi.

Lekin bunda muammo bu translatsiyaning bozor ishtirokchilariga bir aktsiyaga to'g'ri keladigan daromad sifatida signal berishida namoyon bo'ladi. Boshqacha aytganda, joriy kurs bo'yicha translatsiyalangan mablag'ning kamayishi hisobiga aktsiya bahosi pasayishi mumkin. Bu esa, investorlar uchun noxush xabar hisoblanadi. Shu tufayli, korxonalar translatsion riskni ham muddatli valyuta bozori bitimlari yordamida xedjirlashga kirishadi.

7-mavzu. Xalqaro kapital harakati

Reja:

1. Xalqaro kapital harakati: sabablari, omillari va ko'rsatkichlari
2. Xalqaro kapital harakatini tartibga solish usullari

Tayanch so'z va iboralar

Kapital harakati, investitsiya, eksport, import, portfel investitsiya, depozit.

1. Xalqaro kapital harakati: sabablari, omillari va ko'rsatkichlari

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda kapitalni davlatlararo taqsimlash iqtisodiy o'sishni ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Xalqaro kapital migratsiyasi jahon xo'jaligini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega, chunki u mamlakatlarning tashqi iqtisodiy va siyosiy aloqalarining mustahkamlanishiga olib keladi, ularning tashqi savdo aylanmalarini oshiradi, iqtisodiy rivojlanishni jadallashtiradi, ishlab chiqarish hajmlarini ko'paytiradi, ishlab chiqarilayotgan tovarlarning jahon bozoridagi raqobatbardoshligini, importyor mamlakatlar texnik salohiyatini o'stiradi va mamlakatdagi bandlikni oshiradi.

Kapital migratsiyasining sabablari quyidagilardan iborat:

- kapitalning foiz stavkasi bilan belgilanadigan turli chegaraviy unumdorligi;
- firmalarning o'z faoliyatini xalqaro diversifikatsiyalashtirishga intilishlari;
- tovarlarni import qilishga xalal beradigan va xorijiy ta'minotchilarni bozorga kapital olib kirishga undaydigan boj to'siqlarining mavjudligi;
- barqaror siyosiy vaziyat va qulay investitsiyaviy muhit. Mamlakatning xalqaro kapital migratsiyasidagi ishtirok etish darajasi qator ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Birinchi guruh ko'rsatkichlariga quyidagi mutlaq ko'rsatkichlar kiradi: kapital eksporti va importining hajmi, kapital eksporti-importi qoldig'i, mamlakatdagi xorijiy kapitalli korxonalar soni, ulardagi bandlar soni va h.k. Kapital eksporti-importi qoldig'idan kelib chiqib, jahon mamlakatlari kapital eksport qiladigan (Yaponiya, Shveytsariya), kapital import qiladigan (AQSh, Buyuk Britaniya) hamda eksport va import hajmi taxminan bir xil bo'lgan mamlakatlarga (Germaniya, Frantsiya) ajratiladi.

Boshqa guruh ko'rsatkichlar nisbiy ko'rsatkichlar bo'lib, ular xalqaro kapitallar migratsiyasining markazlari va mamlakatning kapital importi-eksportiga bog'liqligini aks ettiradi:

1) kapital importi koeffitsienti – import qilingan xorijiy kapitalning mamlakat YaIMdagi ulushini ko'rsatadi:

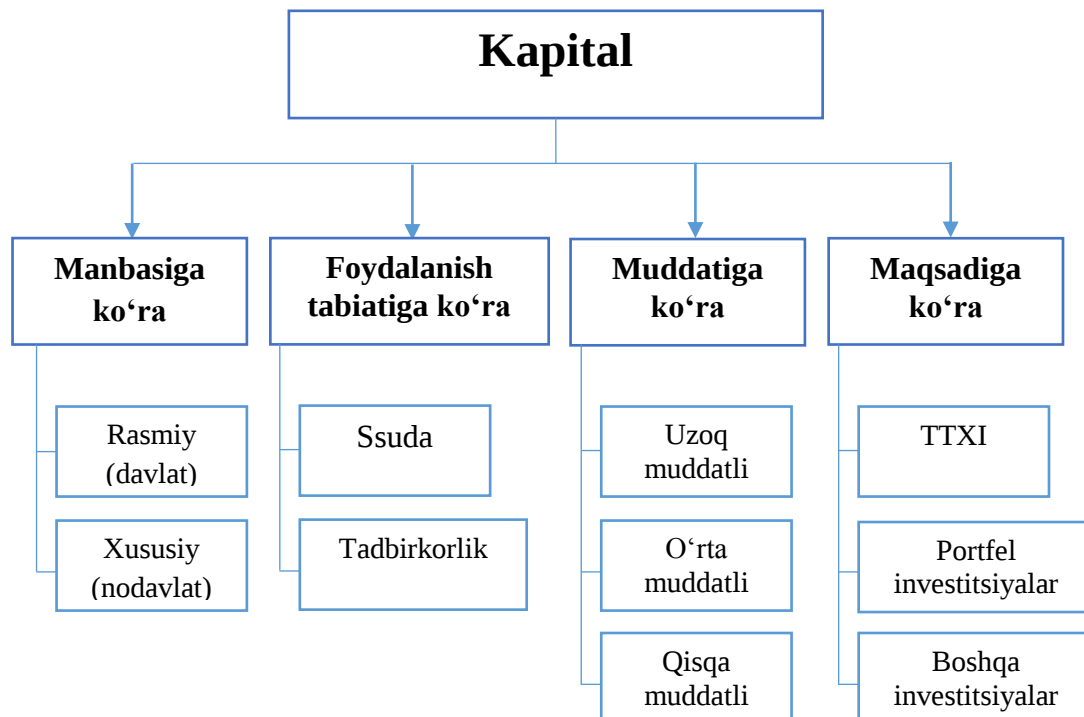
2) kapital eksporti koeffitsienti - eksport qilinadigan kapitalning YaIMdagi ulushini aks ettiradi:

3) kapital qo'yimalarga bo'lgan ichki ehtiyojda xorijiy kapital ulushi koeffitsienti:

AQShda barcha kapitalga bo'lgan ichki ehtiyojlarning 33 foizi xorijiy kapital hisobiga qondiriladi.

4) boshqa nisbiy ko'rsatkichlar: xorijiy yoki aralash kompaniyalarning milliy ishlab chiqarishdagi ulushi, kapital eksporti/importining oldingi davriga nisbatan o'sish sur'atlari, mamlakat aholisi jon boshiga to'g'ri keladigan xorijiy investitsiyalar summasi.

Xalqaro kapital migratsiyasining turli shakllari mavjud bo'lib, amaliyotda ular qator mezonlar bo'yicha tasniflanadi.

Xalqaro kapital migratsiyasining tasnifi.

Xalqaro kapital migratsiyasi kelib chiqish manbalariga ko'ra rasmiy kapital va xususiyy kapital ko'rinishida bo'ladi. Rasmiy kapital davlat byudjetidan xorijga chiqariladigan yoki byudjetdan bevosita hukumatlar qarori bilan, yoki hukumatlararo tashkilotlar qarori bilan qabul qilinadigan mablag'lardir.

Shakllariga ko'ra – bu davlat qarzlari, ssudalar, grantlar (sovg'alar), yordam ko'rinishida bo'lib, ularning xalqaro harakati hukumatlararo kelishuvlar bilan belgilanadi. Xalqaro tashkilotlarning kreditlari va boshqa mablag'lari ham shular qatoriga kiradi. Biroq har qanday hollarda ham bu soliq to'lovchilarning oluvchiga turli yo'llar bilan etib boradigan pullari hisoblanadi.

Xususiyy kapital – bu xususiyy shaxslar tomonidan xorijga joylashtiriladigan yoki xorijdan qabul qilinadigan nodavlat manbalar mablag'laridan iborat. Ular tarkibiga investitsiyalar, savdo kreditlari, banklararo kreditlash kiradi. Ular davlat byudjeti bilan bevosita bog'liq bo'lmaydi, biroq hukumat ularning ko'chib yurishini kuzatib turadi va o'z vakolatlari doirasida ularni nazorat qilib, boshqarishi mumkin.

Xalqaro kapital migratsiyasining asosiy shakllari tadbirkorlik va ssuda kapitallari ko'rinishida bo'ladi.

Kapitalning tadbirkorlik shaklidagi migratsiyasi uchun quyidagi uchta majburiy belgilar xos bo'ladi:

- xorijda ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilish yoki unda ishtirok etish;
- xorijiy kapital qo'yilmalarining uzoq muddatlilik;

- xorijiy korxonaga yoki uning bir qismiga mulkchilik huquqiga ega bo'lish.

Yuqorida qayd etib o'tilgan xususiyatlar va ishtirok etish maqsadlarining qanchalik amalga oshishiga bog'liq holda tadbirkorlik kapitalni chetga chiqarishning ikki turi ajratiladi: to'g'ridan to'g'ri (TTXI) va portfel investitsiyalar (PI).

TTXI – bu xorijiy kapitalning uzoq muddatli kiritilishi bo'lib, investor tashkil qilayotgan firma aksiyalari yoki aksioner kapitaliga to'la ega bo'lish yoki kamida 10 foizi xo'jalik faoliyatining ta'sirchan nazorat qilinishini ta'minlaydi.

XVF, IHTT (Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti) hamda BMT milliy hisoblari tizimidagi ta'riflarga muvofiq, TTXI tarkibiga quyidagilar kiritiladi:

- kompaniyalarning o'z kapitalini xorijga chiqarishi;
- to'g'ri investor xorijiy korxonadan olgan foydasini uning foydasiga qayta moliyalashtirishi;
- kapitalning bosh firma va uning xorijiy korxonalari o'rtasida ichki korporativ o'tkazmalari.

Portfel investitsiyalar – bu kapitalni xorijiy korxonalar qimmatli qog'ozlariga (korxona ustav kapitalining 10 %dan kam qismini) kiritish shaklida olib chiqib ketish bo'lib, investorlarga ular faoliyatini bevosita nazorat qilish imkonini bermaydi.

Ushbu turdagi tadbirkorlik kapitalini olib chiqib ketishning o'ziga xos belgilari 1-jadvalda yaqqol namoyish etilgan.

Jahon iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi jarayonida portfelli investitsiyalar ulushining ortishi tabiiy holdir. Bu ikkita holat bilan izohlanadi:

- jahon moliya bozorining jadal rivojlanishi;
- portfel investitsiyalarning yuqori likvidligi bilan bog'liq afzalliklar.

1-jadval

To'g'ridan to'g'ri va portfel investitsiyalar o'rtasidagi o'ziga xos farqlar

Belgilar	To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar	Portfel investitsiyalar
Olib chiqishning asosiy maqsadi	Xorijiy firmani nazorat qilish	Yuqori foyda olish
Maqsadga erishish yo'llari	Xorijda ishlab chiqarishni tashkil qilish va yuritish	Xorijiy qimmatli qog'ozlarni sotib olish
Maqsadga erishish usullari	a) xorijiy firmaga to'liq egalik qilish; b) aksiyalar nazorat pakctini sotib olish (XVF ustaviga ko'ra kompaniya aksiyadorlik kapitalining 25 foizidan kam bo'lmashligi kerak)	Xorijiy firma aksiyadorlik kapitalining kamida 25 foizini sotib olish (AQSh, Yaponiya va Germaniyada - 10%)
Daromad shakllari	Tadbirkorlik foydasi, dividendlar	Dividendlar, foizlar

Kapitalni olib chiqishning tadbirkorlik shakli ishlab chiqarish jarayonlariga bevosita aloqadorligi tufayli ko'pincha «ikkinchi iqtisodiyot», deb ataladi.

Boshqa shakl – ssuda kapitalining harakati milliy ishlab chiqarish jarayonlariga bevosita aloqaga ega bo‘lmasdan qabul qiluvchi mamlakatdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga bilvosita tarzda ta’sir qilishi mumkin. Kapitalning ssuda shaklidagi migratsiyasi deganda kapitalning barcha xalqaro harakatlanishi tushunilib, quyidagi turdagi to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar bundan mustasno:

- davlat va xususiy zayomlar;
- boshqa mamlakatlarning obligatsiyalari, xorijiy kompaniyaning veksellari va trattini sotib olish;
- qarzlar bo‘yicha to‘lovlar;
- banklararo depozitlar;
- rivojlanishga rasmiy yordam.

Xalqaro valyuta fondi yana - «boshqa investitsiyalar» guruhini ajratadi. Bu guruh investitsiyalar asosan xalqaro zayomlar va bank depozitlaridan tashkil topadi. Ular ba’zida portfel, ba’zida to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalar tarkibida bo‘lishi mumkin.

Demak, kapitalning har bir guruhi yana quyi guruhchalariga ajralib ketadi va ularni shartli ravishda eksport va import, deb hisoblash mumkin (2-jadval).

2-jadval

Xalqaro kapitalning funksional bo‘linishi

Guruhlar	Quyi guruhlar	Kapital harakati
To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar	Xorijda	Rezident va norezident o‘rtasida uzoq muddatli o‘zaro iqtisodiy manfaatning vujudga kelishiga olib keluvchi kapital harakati
	Mamlakat ichida	
Portfel investitsiyalar	Aktivlar	Qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisi bilan bog‘liq kapital harakati
	Passivlar	
Boshqa investitsiyalar	Aktivlar	Davlatlararo kreditlar va bank depozitlari bilan bog‘liq kapital harakati
	Passivlar	
Zaxira aktivlar	Monetar oltin	To‘lov balansi qoldig‘ini qoplash uchun foydalanish mumkin bo‘lgan aktivlar bilan bog‘liq kapital harakati
	Qarz olishning maxsus qoidasi (SDR)	
	XVFning zaxira pozitsiyasi	
	Xorijiy valyuta	

2. Xalqaro kapital migratsiyasini tartibga solish usullari

Jahon amaliyotida xalqaro kapital harakatini tartibga solishning milliy va xalqaro usullari qo‘llanilmoqda (2-rasm).

TTXIni xalqaro darajada tartibga solishning asosiy shakli xalqaro investitsion shartnomalar hisoblanadi. Xalqaro investitsion shartnomalarning mohiyati shundaki, ular ikki va ko‘p tomonlama milliy davlatlarning investitsiya siyosatlarini muvofiqlashtirish va xalqaro investitsiyalar sohasida tartibga solishning umumiy qoidalarini ishlab chiqishdan iborat.

Xalqaro investitsion shartnomalar qatnashchilar tarkibiga ko‘ra ikki tomonlama, mintaqaviy va ko‘p tomonlama bo‘lishi mumkin.

Ikki tomonlama investitsion shartnoma ikki mamlakat hukumatlari o‘rtasida investitsiyalarni amalga oshirish maqsadida tuzilgan.

Mintaqaviy investitsion shartnoma – bir mintaqaviy guruhga kiruvchi mamlakatlar hukumatlari o‘rtasida investitsiyalarni amalga oshirish xususida imzolanadigan maxsus shartnoma. Mintaqaviy shartnomalarning predmeti bo‘lib investitsion rejimni o‘rnatish, investorlarga kafolatlar berish, investitsion nizolarni tartibga solish, mintqa ichida kapital, texnologiya, malakali ishchi kuchining harakati uchun qulay erkinlikni ta’minlash hisoblanadi.

Ko‘p tomonlama investitsion shartnomalar manfaatdor mamlakatlarning investitsion hamkorlikda qatnashishi va a’zolari keng miqyosda qamrab olishni ko‘zda tutadi.

Xalqaro investitsion shartnomalar qatnashchilari sifatida milliy hukumatlar va Jahon savdo tashkiloti (JST), Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT), Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) kabi xalqaro iqtisodiy tashkilotlar qatnashishi mumkin.

Xalqaro kapitallar harakati jarayonining muhim xususiyatlaridan biri mazkur jarayonga davlatning faol aralashuvidir. Bunda davlat quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

- tartibga solish;
- nazorat qilish;
- rag‘batlantirish.

Jahon amaliyotida xalqaro kapitallar harakatini davlat tomonidan tartibga solishda muayyan ziddiyatlar mavjud. Jumladan, mamlakatlar, bir tomondan, xalqaro kapital harakati yo‘lidagi mavjud cheklovlarni bartaraf etishga harakat qilishsa, boshqa tomondan, xalqaro kapital harakatini cheklash choralarini ko‘rishmoqda. Ushbu holat milliy boshqaruv rejimlari qo‘llayotgan mamlakatlarda moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar ta’sirida proteksionistik tendentsiyalarning kuchayotganligidan dalolat beradi. Misol uchun, keyingi yillarda dunyoning aksariyat mamlakatlari milliy iqtisodiyotning turli tarmoqlariga xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish maqsadida ushbu sohani erkinlashtirishni davom ettirishdi. Shunga qaramasdan sanoat siyosati bilan bog‘liq yangidan-yangi tartibga soluvchi va cheklovchi chora-tadbirlar qabul qilindi. Ushbu tadbirlar avvalo xorijiy investorlarning bozorlariga kirib kelishi (masalan, qishloq xo‘jaligi, farmatsevtika) bilan bog‘liq siyosatni o‘zgartirishga, investitsiyalarni milliylashtirish va olib qo‘yishga nisbatan talablar, qazib olish tarmoqlari hamda TTXI chetga chiqarishga nisbatan tanqidiy yondashuvlarga qaratildi.

8-mavzu. Xalqaro lizing operatsiyalari

1. Xalqaro lizing operatsiyalarining mohiyati va shakllari.
2. Xalqaro lizing xizmatlarining jahon bozori.

Tayanch soʻz va iboralar

Xalqaro lizing, bevosita va bilvosita lizing, muddatli va qayta tiklanuvchi lizing, operatsion va moliyaviy lizing, andozali (standart), sof, qaytariluvchi, yaxlit, toʻla xizmatli, mol etkazib beruvchiga, qayta tiklanuvchi, vendor lizing, harakatlanadigan va harakatlanmaydigan (koʻchmas mulk) mulk, asbob-uskunani qoldiq qiymati lizingi, xalqaro kreditning valyuta-moliyaviy va toʻlov shartlari, xalqaro kreditning toʻlov valyutasi, summasi, muddati, bahosi va taʼminoti.

1. Xalqaro lizing operatsiyalarining mohiyati va shakllari.

Lizing (inglizcha leasing, lease-ijaraga berish soʻzidan olingan) lizing beruvchi tomonidan lizing oluvchiga moddiy qimmatliklarni turli muddatlarga ijaraga taqdim etilishidir. Xoʻjalik aloqalarining baynalminallashuvi sharoitida lizing operatsiyalariga boʻlgan ehtiyojning kuchayishi natijasida mazkur operatsiyalarning hajmi va foydalanish sohasi ortdi hamda ularni amalga oshirish texnologiyalari takomillashib bordi.

Xalqaro amaliyotda, muddati boʻyicha asbob-uskunalarini ijaraga berish quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. Qisqa va oʻrta muddatli - 3 yilgacha. Bunda, standart asbob-uskunalar, yaʼni avtomobillar, traktorlar, temir yoʻl vagonlari va shu kabilar lizingga beriladi;

2. Oʻrta va uzoq muddatli (lizing)da sanoat texnologiyasi bilan bogʻliq asbob - uskunalar ijaraga beriladi.

Lizingning yuqoridagi ikki turi oʻrtasidagi farq quyidagilarda namoyon boʻladi:

- rentingda shartnomadagi obʼekt davomli kelishuvlar boʻyicha ishlatilishi;
- uzoq muddatli ijarada esa, ijaraga berilayotgan asbob - uskuna shartnomada belgilangan meʼyoriy muddatgacha uzluksiz ishlatilishi mumkin.

Hozir zamonaviy lizing xizmatlari bozorida tuzilayotgan shartnomalarni keng tarqalishi - lizing shakllarining koʻpligi, uning koʻrsatkichlari tez surʼatlarda oʻsishi bilan izohlanadi.

Jahon bozorida lizing xizmatlarini asosiy qismi uch markazda keng rivojlangan. Bular:

1. AQSh;
2. Gʻarbiy Yevropa;
3. Yaponiya.

Xorijiy investitsiyalarni tovar shaklda jalb etishning bir koʻrinishi sifatida mamlakatda lizing xizmatlarini koʻpayishi iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish sektorini rivojlantiradi. Bundan tashqari, xalqaro lizing xalqaro kreditni bir shakli sifatida banklar va lizing kompaniyalari oʻrtasida raqobat kuchayishiga turtki boʻladi. Bu oʻz

navbatida, ssuda foizlari tushishiga, va natijada, kapitallarni ishlab chiqarish sohalariga oqib kirishi uchun qulay zamin yaratadi.

To'lov balansi taqchilligi sharoitida mamlakat tashqi qarzdorligiga xalqaro lizing operatsiyalarni qo'shilmasligi, uning tashqi iqtisodiy faoliyatdagi afzalligini ko'rsatadi.

Xalqaro lizing shakllari. Xalqaro lizing, bir vaqtning o'zida moliyalash va yangi texnologiyalarni xarid qilish masalalarini hal etish, aylanma mablag'larni to'ldirish hamda boshqa ehtiyojlar uchun mablag'larni ozod qilish imkoniyatini beruvchi moliyaviy vositalarning eng muhim shakllaridan biridir.

Xalqaro amaliyotda xalqaro lizing shartnomalarining quyidagi shakllari ishlab chiqildi.

1. Xalqaro lizing shakllarini tahlil qilishda uning eng keng tarqalganlarini (lizing oluvchi va lizing beruvchi o'rtasidagi munosabatlarni hisobga olib), **bevosita** (to'g'ridan-to'g'ri) va **bilvosita** (egri) lizing turlarini ajratishimiz mumkin.

- bevosita lizingda, lizing beruvchi bo'lib - bevosita mulk egasining o'zi bitimni amalga oshirilishida ishtirok etishi shart.

- bilvosita lizingda, ijara berilayotgan mulk egasi - uchinchi tomonning ishtirok etishi shartdir.

2. Xalqaro lizingni kreditlash usuli bo'yicha **muddatli** va **qayta tiklanuvchi** lizinglarga ajratish mumkin.

Muddatli lizingda ijara bir marotaba amalga oshiriladi. Qayta tiklanadigan lizingda esa, lizing shartnomasi bitimning birinchi muddati tugashi bilan qayta tiklanadi.

3. Shuningdek, xalqaro lizingni operatsion va moliyaviy lizinglarga bo'lish mumkin.

Operatsion lizingda korxonalar asbob-uskunaga mulk huquqini olmasdan turib, undan foydalanish uchun shartnoma tuzadilar.

Moliyaviy lizing deb, asbob-uskunani ijara olayotgan firma keyinchalik uni qoldiq qiymatda to'la sotib olishiga aytiladi.

4. **Andozali (standart) lizing.** Lizingning bu shaklida asbob-uskunani ishlab chiqargan shaxs uni lizing kompaniyasiga o'zi mustaqil tarzda sotadi. Lizing kompaniyasi asbob-uskunani iste'molchiga ijara beradi. Asbob-uskunani ishlab chiqaruvchi va uni lizingga oluvchi o'rtasidagi lizing shartnomasi bo'yicha huquqiy munosabatlar o'rnatilmaydi. Bu erda asbob-uskunaga texnik xizmat ko'rsatish masalasi to'liq hal etilmagan. Bu holda, asbob-uskunani ishlab chiqargan shaxs bilan, lizing oluvchi, o'ziga xizmat ko'rsatish uchun alohida bitim tuzishi lozim. Bunga asosiy sabab, lizing kompaniyasi texnik xizmat ko'rsatish masalalariga aralashmaydi.

5. **"Sof" lizing.** Bunda asbob-uskunalaridan foydalanish bilan bog'liq asosiy majburiyatlar lizing oluvchi bo'yniga tushadi. U soliqlar va har-xil yig'imlarni, to'lovlarni hamda asbob-uskunalaridan foydalanish bilan bog'liq barcha xarajat va sug'urta to'lovlarni to'laydi. Lizing oluvchi asbob-uskunani ishga soz holatda saqlashi lozim. Shu bilan birga, u ijara muddati tugaganda, lizing beruvchiga asbob-uskunani o'rtacha eskirishini hisobga olib, yaxshi holatda qaytarishi shartdir. Lizing beruvchi, lizing oluvchi olgan mulkdan foydalanishi bilan bog'liq harakatlarga javob

bermaydi. Lekin, u asbob-uskuna ishlatilayotgan mamlakatdagi hukumat va boshqa tashkilotlar tomonidan bo'lishi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirlar uchun javobgardir.

6. Qaytariluvchi lizing. Tijorat nuqtai nazaridan lizingning bu shakli firma mablag'larga kuchli ehtiyoj sezganda qo'llaniladi. Uning asosiy xususiyati bo'lib, firmaning moliyaviy holatini yaxshilashga samarali vosita sifatida namoyon bo'lishidir. Bu operatsiyaning mazmuni shundan iboratki, asbob-uskunaning egasi, asbob-uskunani lizing kompaniyasiga sotadi, va so'ngra, undan shu asbob-uskunani ijaraga oladi, ya'ni, asbob-uskunani sotgan shaxs lizing oluvchiga aylanadi. Bunday operatsiyalar asosan, muomalada oldin ham bo'lgan asbob-uskunalarga nisbatan qo'llanilishi qayd etiladi.

7. "Yaxlit" lizing. Bu lizingning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bo'lib lizing oluvchi uchun lizing beruvchi tomonidan qo'shimcha xizmatlarni taklif etilishi hisoblanadi. Lizingning bu shakli qimmat. Chunki, lizing beruvchi asbob-uskunani etkazib berish bilan birga ta'mirlash, sug'urtalash, ba'zi vaqtlarda ishlab chiqarishni boshqarish yoki yoqilg'i bilan ta'minlash kabi ishlarni ham amalga oshiradi. Odatda, lizingni bu turi yangi asbob-uskunalarini, xususan, kompyuterlar, samolyotlar va boshqa murakkab mashina hamda mexanizmlarga nisbatan qo'llaniladi.

8. To'la xizmatli lizing. Bu lizing "yaxlit" lizingga o'xshab ketadi, biroq, shartnomada bir qancha qo'shimcha xizmatlar ko'rsatishi ko'rib chiqiladi. Masalan, lizing beruvchi asbob-uskunani sotib olish masalalarini o'rganadi. Bu asbob-uskunani ishlatish uchun zarur bo'lgan xom-ashyo materiallari bilan ta'minlaydi. Shu bilan birga, asbob-uskunadan foydalanish uchun malakali mutaxassislar yollab beradi va boshqa bir qator xizmatlar ko'rsatadi.

9. Asbob-uskunani qoldiq qiymati lizingi. Lizingning bu shakli oldindan foydalanilgan asbob-uskunalarini ijarasi bilan bog'liq va u dilerlar (savdo agentlari) tomonidan keng foydalaniladi. Lizingning mazkur turi, odatda, 1 yildan 3-4 yilgacha bo'lgan muddatni o'z ichiga oladi.

2. Xalqaro lizing xizmatlarining jahon bozori.

Xalqaro lizing xizmatlarining jahon bozori — ikkinchi jaxon urushi davridan keyin quyidagi omillarni hisobga olgan holda keng rivojlana boshladi:

- likvid mablag'lar hajmining to'liq etishmasligi;
- investitsiyani optimallashtirishni talab qiluvchi raqobatning kuchayishi;
- ishlab chiqarish kengaytirilishi uchun korxonalarda etarli mablag'lar ajratilishida, uning foydasini chegaralanganligi;
- iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, xususan, investitsiya o'sishiga shart-sharoit yaratilishi uchun hukumat va moliyaviy organlar tomonidan lizing operatsiyalari rivojlanishiga ko'maklashish.

Xalqaro lizingning afzalliklaridan biri shuki, bunda takomillashgan texnika va jixozlardan foydalanish, moliyaviy va soliq bo'yicha yengilliklardan foydalanish imkoniyati yaratiladi. XVFining qaroriga binoan, chet el mashina va mexanizmlarini ijaraga olish, ijaraga oluvchi mamlakatning chet el qarzlari miqdorini oshirmaydi.

Jahonda lizing xizmatlari bozori rivojlanishida Amerika Qo'shma Shtatlari muhim o'rin tutadi. AQShda lizing beruvchilar uchta asosiy guruhga bo'linadilar:

mustaqil lizing kompaniyalari, banklar (banklar huzuridagi lizing kompaniyalar) va bog‘liq kompaniyalar (uskunalar ishlab chiqaruvchilar huzuridagi kompaniyalar). Mustaqil lizing kompaniyalariga lizing tarmog‘idagi mablag‘ aylanishining taxminan yarmi, yani 50-52 foizi, banklarga 27 va bog‘liq kompaniyalarga 19 foizi, bozorning boshqa ishtirokchilariga esa 2 foizi to‘g‘ri kelmoqda.

Yevropada esa lizing turlaridan biri bo‘lgan moliyaviy lizing 50-yillar oxiri 60-yillar boshlarida rivojlanishni boshladi. G‘arbiy Yevropada moliyaviy lizingni rivojlanishiga bir qancha omillar sabab bo‘ldi. Eng asosiysi bu 50-yillardagi ilmiy-texnika inqilobi bo‘lib, bu korxonalar tomonidan asosiy vositalarni yangilashning katta hajmdagi ehtiyojiga olib keldi. Moliyaviy lizing mexanizmi esa uskunlarni bank kreditlari orqali sotib olishdan ko‘ra korxonlar uchun qulay bo‘ldi. Xuddi shu davrga kelib moliyaviy xizmatlar bozori jadal rivojlanishi tufayli, yangi shakldagi moliyaviy kreditlash va past foizli stavkalar taklifi ko‘paydi.

Ushbu holat lizing faoliyatini soliqqa tortishning har tomonlama qulayligi bilan birgalikda lizing kelishuvlarini rivojlantirdi. Lizingni lizing beruvchilar uchun qulay qilib, lizing sektorini rivojlantirishda ijobiy rol o‘ynadi.

Quyidagi jadval ma’lumotlaridan ko‘rishimiz mumkinki, 2018 yil holatiga ko‘ra xalqaro lizing bozori hajmi 1287 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan. Bunda yuqori ulushni Shimoliy Amerika lizing bozori, keyingi o‘rinlarni esa Yevropa, Osiyo hududlari egallagan.

Jahonda lizing operatsiyalari hajmi o‘zgarishining geografik taqsimoti (2017-2018 yillar)

№	Hududlar	Yillik hajmi (mlrd. AQSh doll.)	2017-2018 yildagi o‘sish foizda	Jahon bozoridagi ulushi, foizda
1.	Shimoliy Amerika	460,11	3,2	35,8
2.	Yevropa	427,03	-0,3	33,2
3.	Osiyo	350,65	-1,0	27,2
4.	Avstraliya/Yangi Zelandiya	28,51	-9,5	2,2
5.	Janubiy Amerika	14,55	-14,5	1,1
6.	Afrika	6,16	9,0	0,5
Jami		1287,01		

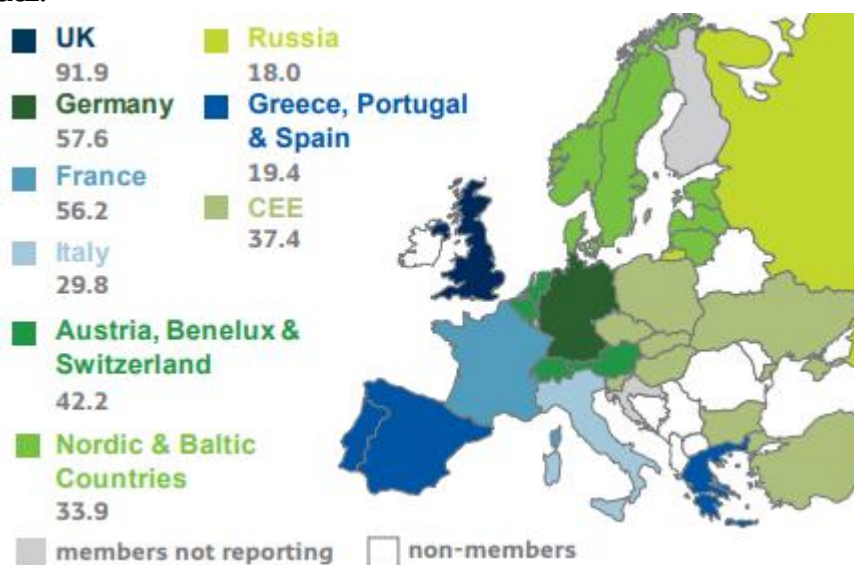
Hozirgi kunda amalga oshiriladigan xalqaro lizing operatsiyalarining yuqori ulushi AQSh hissasiga to‘g‘ri keladi. AQShda lizing yuksak sur‘atlarda rivojlanishining muhim sabablaridan biri lizing operatsiyalarini rivojlantirish borasida yaratilgan shart-sharoitlar hisoblanadi.

2018 yilda jahon bozorida lizing operatsiyalarning o‘sishi asosan Shimoliy Amerika va Afrika hududlariga to‘g‘ri keladi. Shimoliy Amerika hududi AQSh, Kanada va Meksika mamlakatlaridan iborat. Mazkur hudud ulushiga ko‘ra jahondagi yirik bozorni tashkil qilgan holda 2018 yilda 460,1 mlrd. AQSh dollarini, global bozorning 35,8 foiziga teng bo‘lgan. Mazkur hududda AQSh lizing bozorining asosiy ishtirokchisi hisoblanadi, 2018 yilda AQShning lizing operatsiyalaridagi ishtiroki hajmi 4,4 foizga oshgan.

Yevropa lizing bozori hajmi 2018 yilda oldingi yilga nisbatan 0,3 foizga pasaygan holda jami lizing operatsiyalari hajmi 427,03 mlrd. AQSh dollariga teng bo‘lib jahon lizing bozorida ikkinchi yirik hudud sifatida o‘z o‘rnini saqlab qolgan. Jami jahon bozori hajmining 33,2 foizi Yevropa hisobiga to‘g‘ri keladi. Yevropaning beshta etakchi mamlakatlari (Buyuk Britaniya, Germaniya, Frantsiya, Italiya va Polsha) jahondagi lizing operatsiyalari bilan shug‘ullanuvchi eng ilg‘or 10 ta mamlakat qatoriga kiradi hamda umumiy Yevropa hududining 64 foiz ulushini tashkil qiladi. Buyuk Britaniya va Germaniya dunyodagi eng yirik lizing bozori bo‘lib, Yevropada ham eng etakchi mamlakatlar sifatida o‘rin egallamoqda. Mazkur mamlakatlar 2018 yilda Yevropa bozorining 39 foizini va dunyo bozorining 13 foizini tashkil etgan.

Jahon lizing bozorida lizing operatsiyalari hajmi jihatidan uchinchi o‘rinni Osiyo hududi egallagan bo‘lib 2018 yilda 350,7 mlrd. AQSh dollarini yoki umumiy lizing bozori hajmining 27,2 foizini tashkil etgan. Jahon va Osiyo lizing bozorida asosiy etakchilikni Xitoy egallagan holda dunyodagi ikkinchi yirik lizing bozori hisoblanadi. Osiyo lizing bozorida keyingi o‘rinlarni Yaponiya, Tayvan, Koreya, Malayziya kabi mamlakatlar egallagan.

Xalqaro lizing milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunga sabab, rivojlanayotgan davlatlarda ishlab chiqarishni rivojlantirish va shu orqali mamlakatga valyuta tushumini oshirishda ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan asbob-uskunalar hamda yangi texnologiyalarga ehtiyoj seziladi. Ayniqsa oltin-valyuta zaxiralari cheklangan mamlakatlarga xalqaro lizing juda qo‘l keladi. Chunki asbob-uskunani sotib olishda lizing oluvchi mamlakat, ishlab chiqariladigan mahsulotning eksportbopligini isbotlagan holda va valyuta tushumi haqqoniyligini ta’riflab, xalqaro lizing munosabatlarida ishtirok etadi. Aynan xalqaro lizingning ahamiyati shu erda ko‘zga tashlanadi.

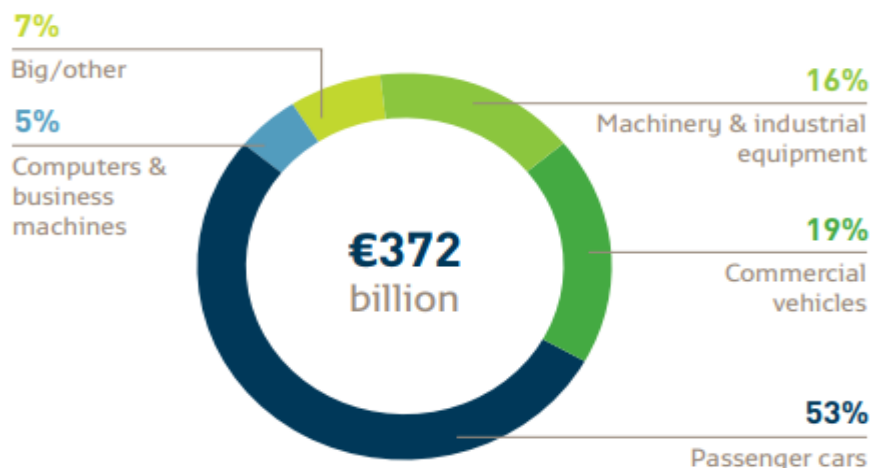

Yevropada lizing bozori holati (2018 yil)¹

2018 yil holatiga ko‘ra Yevropada amalga oshirilgan yangi lizing operatsiyalari hajmi 386,4 mlrd. Yevroni tashkil etgan holda mazkur ko‘rsatkich

¹ www.leaseurope.org – ma’lumotlari asosida shakllantirilgan.

oldingi yilga nisbatan 7,7 foizga oshgan. 2018 yilda lizing aktivlari portfeli hajmi 6,4 foizga oshib 832,6 mlrd. Yevroni tashkil etgan. 2018 yilda Buyuk Britaniya Yevropa lizing bozorida yuqori ulushni egallagan bo'lib uning hajmi 91,9 mlrd. Yevroni tashkil etgan, hajmi bo'yicha keyingi o'rinlarni Germaniya (57,6 mlrd. Yevro) va Frantsiya (56,2 mlrd. Yevro) egallagan. Gollandiya, Polsha, Rossiya va Bolgariyada lizing operatsiyalari hajmining o'sishi kuzatilgan bo'lib, lizing operatsiyalari bozorida avtomobilsozlik, mashinasozlik va sanoat jihozlari, shuningdek kompyuter texnologiyalari kabi tarmoqlarda faollik muhim ta'sir ko'rsatgan.

Amalga oshirilgan lizing operatsiyalarining aktivlar bo'yicha tarkibi.²

2018 yilda amalga oshirilgan lizing operatsiyalari hajmida yuqori ulushni yo'lovchi transportlari (53%), keyingi o'rinlarda savdo transport vositalari (19%), mashinalar va sanoat uskunalari (16%) kabilar tashkil etgan.

Jahon amaliyotida lizingning taraqqiyoti ko'p jihatdan davlatlarning qonunchiligida mavjud to'siqlar va shart sharoitlar asosida shakllanib kelmoqda. Bugungi kunda yirik xalqaro lizing tashkilotlaridan "Xalqaro moliya va lizing assotsiatsiyasi" va milliy lizing assotsiatsiyalarining Yevropa federatsiyasi (Leaseurope)ni alohida ajratib ko'rsatish mumkin.

Xalqaro lizing tashkilotlarining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- a'zo mamlakatlar milliy qonunchiligini o'rganish va taqqoslash;
- barcha xuquqiy, soliq va moliyaviy masalalarni hal etishda ko'maklashish;
- lizing bitimlarining shartlari to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish;
- lizing firmalarini tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan masalalarni o'rganish.

1965 yilda "Xalqaro moliya va lizing assotsiatsiyasi" (IFLA) tashkil topgan bo'lib keyinchalik uning tarkibiga ko'plab moliya va lizing tashkilotlari birikishni boshlashgan. Bugungi kunda uning a'zolari soni 25ta lizing tashkilotlaridan iborat bo'lib, xar bir davlat faqat bitta lizing tashkiloti bilan a'zolikka qabul qilinishi mumkin. IFLA a'zolari muhim bo'lgan xalqaro kredit institutlari bilan uzviy aloqalarga xam ega bo'lishadi.

"Xalqaro moliya va lizing assotsiatsiyasi" (IFLA)ga a'zo bo'lish uchun quyidagi talablarni bajarish lozim:

² www.leaseurope.org – ma'lumotlari asosida shakllantirilgan.

- lizing tashkiloti kredit va lizing asosida moliyalashtirishga yo‘naltirilgan bo‘lishlari lozim;
- barqaror moliyaviy tizimga ega bo‘lishi;
- lizing tashkilotlari o‘z faoliyati, kuch g‘ayrati bilan assotsiatsiya faoliyatini rivojlantirishga ko‘maklashishi talab qilinadi.

“Xalqaro moliya va lizing assotsiatsiyasi” (IFLA) o‘zining asosiy maqsadi sifatida, a‘zolari o‘rtasida forumlar tashkil etish va bu bilan ular o‘rtasida o‘zaro g‘oyalar, bilimlar, malaka va ma‘lumotlar almashinuviga zamin yaratishga qaratgan. Bunday o‘zaro almashinuvlar tomonlar manfaatlariga xizmat qilishga yo‘naltirilgan. Assotsiatsiya o‘z faoliyati doirasida a‘zolari faoliyat doirasi, ularning moliyaviy natijalari va shu kabi boshqa ma‘lumotlarni o‘rganib boradi va o‘z a‘zolari faoliyatini qiyosiy baholaydi.

9-mavzu. Xalqaro kredit va investitsiya munosabatlarining rivojlanishi

1. Xalqaro kredit, uning funktsiyalari va tamoyillari.
2. Xalqaro kreditning asosiy shakllari.
3. Xalqaro kredit operatsiyalarida faktoring va forfeyting.

Tayanch so‘z va iboralar

Xalqaro kredit, xalqaro kredit tamoyillari, funktsiyalari va shakllari, kredit diskriminatsiyasi, firmaning (tijorat) krediti, vekselli kredit, ochiq hisobvaraqlar bo‘yicha beriladigan kredit, xarid bo‘naki, bank kreditlari, eksport krediti, iste‘mol krediti, moliyaviy kredit, aktseptli-rambursli kredit, broker krediti, faktoring, forfeyting, tashqi iqtisodiy faoliyatni uzoq muddatli moliyalashtirish, kompensatsion bitimlar bo‘yicha kreditlar, qo‘shma moliyalashtirish, xalqaro sindikatlashgan yoki konsortsium kreditlari, byudjet mablag‘lari hisobdan ajratiladigan uzoq muddatli xalqaro kreditlar, investitsiya loyihalarini moliyalashtirish tamoyillari, risk darajasi yuqori bo‘lgan loyihalar, venchurli moliyalashtirish, loyihalarni moliyalashtirish bo‘yicha moliyaviy maslahat berish.

1. Xalqaro kredit, uning funktsiyalari va tamoyillari

Xalqaro kredit – bu tovar va valyuta ko‘rinishidagi mablag‘larni qaytarib berishlilik, muddatlilik, foiz to‘lashlilik shartlari asosida berish bilan bog‘liq bo‘lgan xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi ssuda kapitali harakatidir.

Xalqaro kredit munosabatlarining **sub‘ektlari** sifatida tijorat banklari, markaziy banklar, davlat organlari, yirik korxonalar, mintaqaviy va xalqaro moliya-kredit tashkilotlari qatnashadi.

Xalqaro kreditni yuzaga kelishiga sabab bo‘lib, ishlab chiqarishning milliy doiradan chiqishi, xo‘jalik aloqalari baynalminallashuv jarayonining tezlashishi, xalqaro kapitallarning markazlashuvi hamda ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi hisoblanadi.

Xalqaro kredit kapital ishlab chiqarishning dastlabki bosqichlarida vujudga kelgan va kapitalni jamg'arishning asosiy usullaridan biri bo'lgan.

Xalqaro kreditning asosiy **manbalari** bo'lib korxonalarining bo'sh turgan pul mablag'lari, bank va kredit tashkilotlariga jalb qilinadigan davlat va xususiy sektorning pul jamg'armalari hisoblanadi.

Mahsulotlarni takror ishlab chiqarish jarayonida xalqaro kreditga ob'ektiv zarurat yuzaga keladi va u xo'jalik sub'ektlarida mablag'larning doiraviy aylanishiga, mahsulotni ishlab chiqarish va sotish xususiyatlariga, tashqi iqtisodiy bitimlarning hajmi va muddatidagi farqlarga, iqtisodiyotda ishlab chiqarishni kengaytirishga mo'ljallangan yirik kapital qo'yilmalarini amalga oshirishga bog'liq bo'ladi.

Xalqaro kredit tamoyillari. Xalqaro kredit munosabatlarini tashkil qilish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Qaytarib berishlilik: agar olingan mablag'lar qaytarilmasa, pul kapitalini qaytarib bermaslik shakli namoyon bo'ladi, ya'ni moliyalashtirish yuzaga keladi;

2. Muddatlilik, ya'ni kredit shartnomasida ko'rsatilgan muddatda kreditni qaytarilishini ta'minlash;

3. Ta'minlanganlik, ya'ni olingan kreditni to'lashni kafolatlanganligi;

4. Maqsadlilik, ya'ni ssudani aniq ob'ektlarga yo'naltirishni ko'zlash va uni birinchi navbatda kreditor davlatning eksportini rag'batlantirish uchun qo'llash;

5. Foiz to'lashlilik.

Xalqaro kreditning tamoyillari uning bozor iqtisodiyoti qonunlari bilan aloqalarini ta'minlaydi, bozor sub'ektlari va davlatning joriy hamda strategik vazifalariga erishishi uchun ishlatiladi.

Xalqaro kreditning funktsiyalari. Xalqaro kredit xalqaro iqtisodiy aloqalarda ssuda kapitallari harakatini o'ziga xos xususiyatini namoyon etib, quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

1. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni talablarini qondirish uchun ssuda kapitallarini mamlakatlar o'rtasida qayta taqsimlash. Ssuda kapitallari xalqaro kredit mexanizmi orqali foydasi ko'proq, daromadliroq bo'lgan tarmoqlarga intiladilar. Shu orqali kredit milliy daromadni o'rtacha daromadga tenglashishiga imkoniyatni yuzaga keltiradi va uning massasini oshishiga olib keladi.

2. Haqiqiy pullarni kredit pullarga almashtirish, naqdsiz to'lovlarni rivojlantirish va tezlashtirish hamda naqd valyuta aylanmasini xalqaro kredit operatsiyalari bilan almashtirish orqali xalqaro hisob-kitoblar muomalasidagi sarfxarajatlarni iqtisod qilish. Xalqaro kredit asosida xalqaro hisob-kitoblarning kredit vositalari - veksellar, cheklar, shu jumladan, bank o'tkazmalari, depozit sertifikatlari va boshqalar yuzaga keldi. Ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi muomalasi vaqtini tejash kapitalning ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanilish davrini uzaytiradi va shuning asosida, ishlab chiqarishni kengaytirish va foydaning o'sishini ta'minlashga xizmat qiladi.

3. Kapitalning jamlanishi va markazlashishini tezlashtirish. Xorijiy kreditlarni jalb qilish tufayli qo'shimcha qiymatni kapitalga aylanish jarayoni tezlashadi, shaxsiy jamg'armalar chegarasi kengayadi, bir davlat tadbirkorlarining kapitallari boshqa davlatlarning mablag'lari qo'shilishi oqibatida ko'payadi. Xalqaro kredit avvaldan yakka korxonalarni aktsionerlik jamiyatlariga aylanishiga, yangi firmalar va

monopoliyalarni paydo bo'lishiga xizmat qiladi. Kredit boshqa mamlakatlarning kapitali, mulki va mehnatidan belgilangan me'yorlarda foydalanish imkoniyatini beradi. Yirik kompaniyalarga taqdim etiladigan imtiyozli xalqaro kreditlar va kichik hamda o'rta hajmdagi firmalarni jahon ssuda kapitallari bozoriga chiqishining qiyinligi jahonda kapitalni bir joyga to'planishi va markazlashuvining kuchayishiga olib keladi.

Xalqaro kreditning funktsiyalarining ahamiyati katta va u milliy va jahon xo'jaligi rivojlanishiga qarab o'zgarib turadi. Hozirgi sharoitda xalqaro kredit iqtisodiyotni tartibga solish funktsiyasini bajarmoqda va o'zi ham tartibga solinish ob'ekti bo'lib hisoblanmoqda.

2. Xalqaro kreditning asosiy shakllari

Ishlab chiqarishning va ayirboshlashning baynalminallashuvi, jahon xo'jaligi aloqalarini yangi shakllarini vujudga kelishi xalqaro kredit shakllarini xilma-xilligini rivojlanishiga ob'ektiv asos bo'lib xizmat qiladi.

Xalqaro kredit shakllarini bir necha turga bo'lib guruhlash mumkin:

1. Manbalari bo'yicha tashqi savdoni ichki, tashqi (chet) va aralash kreditlash va moliyalashtirish farqlanadi. Ular o'zaro bog'liq bo'lib, tovar harakatining eksportyordan importyorgacha bo'lgan barcha bosqichlariga xizmat ko'rsatadi. Tovlar sotuv jarayoniga qanchalik yaqin bo'lsa, odatda xalqaro kreditning shartlari ham qarz oluvchiga shunchalik qulay bo'ladi;

2. Qarz valyutasiga ko'ra qarzdor-mamlakat yoki kreditor-mamlakat valyutasida, uchinchi mamlakat valyutasida, SDR va xalqaro hisob-kitob valyutalarida taqdim etiladigan xalqaro kreditlar farqlanadi;

3. Muddatlariga ko'ra qisqa muddatli – 1 yilgacha, ayrim holatlarda 18 oygacha (o'ta qisqa muddatli – 3 oygacha, bir sutkalik va bir haftalik), o'rta muddatli – 1 yildan 5 yilgacha, uzoq muddatli – 5 yildan uzoq muddatlarga beriladigan xalqaro kredit turlari farqlanadi. Ba'zi mamlakatlarda 7 yilgacha muddatga berilgan kreditlar o'rta muddatli, 7 yildan ortiq muddatga berilgan kreditlar esa uzoq muddatli bo'lib hisoblanadi. Qisqa muddatli kredit odatda tadbirkorlarni aylanma kapital bilan ta'minlaydi va nosavdo xarakteridagi, sug'urta hamda spekulyativ operatsiyalarga xizmat ko'rsatgan holda tashqi savdo va xalqaro to'lovlarda qo'llaniladi. Uzoq muddatli xalqaro kredit odatda asosiy ishlab chiqarish vositalariga investitsiya qilish uchun mo'ljallangan bo'lib, mashinalar va butlovchi jihozlar eksportining 85 foizi hajmiga hamda tashqi iqtisodiy munosabatlarning yangi shakllari (yirik ko'lamdagi loyihalar, ilmiy tekshirish ishlari, yangi texnikani joriy etilishi)ga xizmat ko'rsatadi. Agarda qisqa muddatli kreditning muddati uzaytirilsa, unda u o'rta muddatli, ayrim holatlarda esa uzoq muddatli kreditga aylanadi. Qisqa muddatli kreditlarning o'rta va uzoq muddatli kreditlarga aylanish jarayonida odatda davlat kafil sifatida faol ishtirok etadi;

4. Ta'minlanganlik tamoyiliga ko'ra xalqaro kreditlar ta'minlangan va blankali kreditlarga farqlanadi. Kreditning ta'minoti bo'lib odatda tovarlar, tovarga egalik huquqini beruvchi va boshqa tijorat hujjatlari, qimmatli qog'ozlar, veksellar, ko'chmas mulk hamda qimmatliklar xizmat qiladi. Kredit olish uchun tovar garovi 3

shaklda amalga oshiriladi: qat'iy garov (tovarlarning ma'lum bir massasi bank foydasiga garov qilinadi); muomaladagi tovar garovi (ma'lum bir summadagi, tegishli assortimentdagi tovarning qoldig'i hisobga olinadi); qayta ishlovdagi tovar garovi (mazkur mahsulotlarni bankka garovga bergan holda garovga olingan tovardan mahsulotlar ishlab chiqarish mumkin).

Blankali kredit qarzdorning qarzini ma'lum bir muddatda so'ndirish majburiyati bo'yicha beriladi. Odatda bunday kredit hujjati bo'lib qarz oluvchining yagona imzosiga ega bo'lgan solo-veksel xizmat qiladi. Blankali kreditning turlari bo'lib asosan kontokorrent (bankning mijoz bilan barcha operatsiyalarini hisobga oluvchi yagona hisobvaroq) va overdraft (mijoz hisobidagi ortiqcha qoldiq mablag'lar krediti) kreditlar hisoblanadi.

5. Taqdim etilishi bo'yicha xalqaro kreditlar qarz oluvchi ixtiyori bilan uning hisobvarag'iga o'tkaziladigan moliyaviy (naqd ko'rinishdagi) kreditlar, importyor yoki bank tomonidan aktseptli tratta shaklidagi aktseptli kreditlar, depozit sertifikatlari, obligatsiyali qarzlar, konsortsial yoki sindikatlashgan kreditlar va boshqa shu kabilarga farqlanadi.

6. Kreditni qarzdorga kim taqdim etishiga qarab xalqaro kreditlar - firmalar, banklar, ayrim holatlarda vositachilar (brokerlar) tomonidan taqdim etiladigan xususiy kreditlarga; hukumat kreditlariga; xususiy tashkilotlar va davlat ishtirok etuvchi aralash kreditlarga; xalqaro, hududiy valyuta-kredit va moliyaviy tashkilotlarning davlatlararo kreditlariga bo'linadi.

7. Tashqi iqtisodiy bitimning qarz mablag'lari hisobidan qoplanishi bo'yicha xalqaro kreditlar quyidagilarga bo'linadi:

- tijorat krediti (asosan tashqi savdo va xizmatlar bilan bog'liq kreditlar);
- moliyaviy kredit (istalgan boshqa maqsadlarda foydalaniladigan, shu jumladan, kapital quyilmalar, investitsion ob'ektlarni qurish, qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish, tashqi qarzni to'lash, valyuta intervensiyasi maqsadlaridagi kreditlar);
- "oraliq" kreditlar (kapitallar, tovar va xizmatlarning chiqib ketishining aralash shakllariga xizmat qilishga mo'ljallangan).

8. Xalqaro kreditni ko'rinishi bo'yicha 2 ta asosiy shaklga bo'lib ko'rsatish mumkin:

1. Xalqaro bank krediti;
2. Xalqaro tijorat krediti.

Xalqaro bank krediti asosan valyuta (pul) ko'rinishida bo'lib, importyorlar tomonidan avans to'lovlari shaklida ham taqdim etilishi mumkin. Ayrim holatlarda valyuta krediti jihozlar etkazib berish bo'yicha tijorat bitimining shartlaridan biri hisoblanadi. Xalqaro tijorat krediti esa, odatda tovar ko'rinishiga ega bo'lib, asosan eksportyorlardan importyorlarga taqdim etiladi.

3. Xalqaro kredit operatsiyalarida faktoring va forfeyting

Faktoring ("factoring" inglizcha "factor" – vositachi so'zini anglatadi) – ixtisoslashgan moliyaviy kompaniya tomonidan mahsulotni sotuvchining sotib oluvchiga bo'lgan pul talablarini sotib olish shaklidagi kreditdir. Xalqaro faktoring – eksportyorning importyorga to'lanmagan mablag'lari bo'yicha to'lov talabnomasini

faktoring kompaniyasi (odatda bank) tomonidan sotib olish orqali eksportni kreditlash shakli hisoblanadi. Faktoring kompaniyalarining rivojlanishi 1960 yillardan boshlangan bo'lib, to'lovlarni kechikishi, amalga oshmasligi hamda eksportyorlarni kreditlarga bo'lgan talablarini ortib borishi bunga sabab bo'lgan. Uning tarixiy shakli "koloniya" ko'rinishidagi faktoring hisoblanadi. Unda tovarlar oldi-sotdisi, omborxona va komission operatsiyalar amalga oshirilgan. Qadimda va o'rta asrlarda xaridorlar guruhi yangi bozorlarda tovarlarni sotish bo'yicha agentlar rolini o'ynaganlar. Bu tovar faktoring deb yuritilgan. Moliyaviy faktoringlar dastlab AQShda 1890 yillarda Yevropadan gazlama importini qisqartirish va shu yo'l bilan milliy ishlab chiqaruvchilarni himoyalash maqsadida paydo bo'lgan. Bu kabi operatsiyadar ikkinchi jahon urishidan so'ng keng ko'lamda taraqqiy topdi.

Mablag'larni talab qilish muddati kelguncha eksportyorning avanslagan holda faktoring kompaniyasi uni kreditlaydi. Kreditlash hajmi mijozning kreditni to'lash qobiliyatiga ko'ra hisob-faktura summasining 70-90 foizi miqdorida bo'ladi. Qolgan 10-30 foizi kreditning foizi qilib hisoblanadi va komission xizmatlar xarajati mijoz hisobidan to'lanadi. Ushbu hisobvaroq mablag'lari faktoring kompaniya o'z zimmasiga olmagan tijorat risklarini (tovar sifatining talabga javob bermasligi, bog'lamining butligi, narx bo'yicha tortishuv va boshqalar) qoplashga xizmat qiladi. To'lov talabnomasini inkassatsiya qilingandan keyin faktoring kompaniyasi hisobni yopadi va eksportyorga uning qoldig'ini, shuningdek muddati o'tkazib yuborilganligi uchun iprotyor to'lagan jarimalar bilan birga qaytaradi.

Shartnomani tuzish nuqtai-nazaridan **xalqaro faktoringni** quyidagi **turlari** farqlanadi:

- o'zaro (ikki faktoringli) - eksportyor va importyor mamlakatiga mos ravishda tashqi iqtisodiy bitimlarga xizmat ko'rsatuvchi ikkita faktoring kompaniyasining o'zaro munosabatlari ko'rib chiqiladi;

- to'g'ridan-to'g'ri import – eksport tushumlarini inkassatsiya qilish yo'li bilan yoki importyorga to'lov kafolatini berish orqali eksportyor bilan tuziladigan iprotyor mamlakatlarida faktoring xizmat ko'rsatish (doimiy bitim) shartnomalari;

- to'g'ridan-to'g'ri eksport – eksportyorning mamlakatida o'z zimmasiga kredit riskini oluvchi faktoring kompaniya bilan faktoring shartnomasini tuzish. Bunda faktoring kompaniyasi importyorning to'lov qobiliyatiga baho beradi va unga taqdim etilgan hisob-fakturalarni inkassatsiya qiladi.

Faktoring operatsiyalarining qiymati (to'lov talabnomasi sifatida importyorning to'lov qobiliyatiga bog'liq holda bitim summasidan 0,5-2 foiz) komission xarajatlarini o'z ichiga oladi va kredit uchun foiz hisob-fakturaga avans to'lov shaklida bo'ladi.

Faktoring kreditlari uchun foiz odatda faktoring kompaniyalarini foydasini ta'minlash uchun rasmiy hisob stavkasidan 2-4 foiz yuqori bo'ladi. Nisbatan qimmat bo'lishiga qaramasdan eksportyorlar faktoring operatsiyasini o'tkazishdan manfaatdor bo'lishadi. Ya'ni **faktoring operatsiyalari eksportyorlarga quyidagi afzalliklarni taqdim etadi:**

- muddati 120 kun bo'lgan faktoring kreditlari orqali valyutaviy tushumlar shaklida asosiy summani muddatidan oldin olish imkoniyati;

- importyorlarning qarzlari inkassatsiya qilishdan ozod etish va inkassatsiya muddatini o'rtacha 15-20 foiz qisqarishi;

- faktoring kompaniyasi importyor bilan hisob-kitob operatsiyalariga malakali xizmat ko'rsatishi hisobiga buxgalteriya, boshqaruv va boshqa xarajatlarni qisqarishi

- importyor tomonidan to'lov muddatini o'tkazib yuborish yoki kechiktirish hisobiga shubhali debitorlik qarzдорlikni paydo bo'lishidagi risklarni bartaraf etish. Faktoring kompaniya to'lanmagan hisob-fakturalarni sotib olish orqali undagi barcha risklarni o'z zimmasiga oladi. Shuning uchun u importyorning to'lov qobiliyati nuqtai-nazaridan o'zi egallaydigan to'lov talabnomalarini diqqat bilan tekshiradi. Alohida importyorlar qarzlari bo'yicha limitlarni o'rnatadi;

- faktoring kompaniyasining turli-xil ya'ni yuridik, axborot-targ'ibot, maslahat va boshqa xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini mavjudligi.

Faktoring xizmat ko'rsatish to'g'risidagi shartnomaning mavjudligi bankdan kredit olishni engillashtirgan holda eksportyorning kredit qobiliyatini oshiradi. Bu esa o'z navbatida eksportyorni ishlab chiqarish faoliyatini takomillashtirish uchun sharoitni yaratib beradi va uning foydasini oshiradi.

Yirik transmilliy kompaniyalar tomonidan turli mamlakatlarga korxonalarga faktoring xizmatlarini ko'rsatish uchun maxsus tarmoqlar-filiallar ochiladi va ularning soni borgan hozirda ortib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi tomonidan 2000 yil 15 iyunda 476-son bilan tasdiqlangan ***“Tijorat banklari tomonidan O'zbekiston Respublikasi hududida faktoring operatsiyalarini o'tkazish tartibi to'g'risida”gi Nizom*** (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2000 yil 3 avgustda 953-son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan) mamlakatimizda faktoring operatsiyalarini amalga oshirish uchun asosiy me'yoriy hujjat hisoblanadi.

Ushbu hujjatga ko'ra faktoring – bu xo'jalik-yurituvchi sub'ektlar-ta'minotchilar (mijoz)ni bank (aktseptlangan (mijoz roziligi asosidagi) to'lovlarni olish huquqiga ega bo'lgan moliyaviy agent, ya'ni mijoz kontragenti uchun to'lovchi) tomonidan etkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlarga berilgan to'lov talabnomalarini regress (muomala) huquqisiz moliyalashtirilishi bilan bog'liq bank xizmat turlaridan biridir.

Mamlakatimizda to'lovchi moliyaviy agent (bank) tomonidan ko'rsatilgan faktoring xizmatlari bo'yicha pullik talabnomalarni mijoz tomonidan ijro etish muddati 90 kundan ortiq bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi. Faktoring operatsiyasi bo'yicha mijoz tomonidan muddatida to'lanmagan to'lovlarni yoki majburiyatlarni qonuniy asosda tugatish choralari ko'rishlari lozim.

Xorijiy valyutada talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'iga ega bo'lgan tashkilotlar, korxonalarga o'zlarining vakolatli banklari eksport operatsiyalari bo'yicha faktoring operatsiyalari xizmatini ko'rsatishi mumkin.

Forfeyting (inglizcha “forfeiting”, frantsuzcha “a forfait” degan so'zlardan olingan bo'lib, butunlay, to'laligicha, umumiy, yalpi summa degan ma'nolarni anglatadi) bir martalik to'liq to'lov evaziga to'lovchiga ma'lum bir huquqlar taqdim etilishini bildirib, forfet kompaniya yoki bank tomonidan veksellarni hamda boshqa qarz majburiyatlarini to'liq muddatga, oldindan belgilangan shartlar asosida sotib olinishi hisoblanadi. Forfeyting xalqaro savdo va xizmatlar ko'rsatish sohasida

mahsulotlar va xizmatlar bo'yicha kelajakda olinishi lozim bo'lgan tushumlar o'rniga mablag'larni o'sha kunning o'zida olish imkoniyatini yaratganligi uchun ham keng qo'llaniladi.

Eksport forfeytingi bu chet ellik importyordan eksportyorning to'lov talabnomalarini forfeytor tomonidan sotib olish shaklidagi kredit hisoblanadi. Forfeytor o'zi to'langan summani o'rnini qoplash uchun eksportyordan importyor jo'natgan to'lov qimmatli qog'ozini regress (muomala) huquqisiz to'liq muddatga sotib oladi. "Regress huquqisiz" tushunchasi barcha risklar va javobgarlik qarzдор zimmasiga olinishini bildiradi.

Forfeyting qimmatli qog'ozlarining asosiy turlari oddiy va o'tkazma veksellar hisoblanadi. Ular bilan operatsiyalar oson va sodda amalga oshiriladi. Veksellardan tashqari forfeyting ob'ekti bo'lib akkreditiv shaklidagi majburiyatlar olinishi mumkin. Akkreditiv xisob-kitob va pulli xujjat hisoblanadi. Bir bankning (kredit tashkilotining) boshqasiga transportga yuklab jo'natilgan mahsulot hujjatlari asosida maxsus hisobda saqlanayotgan mablag'larni o'tkazish yoki akkreditivni taqdim etuvchiga ma'lum bir summani to'lash to'g'risidagi topshiriig'ini o'zida namoyon etadi. Hujjatli akkreditiv chaqirib olinadigan va chaqirib olinmaydigan bo'lishi mumkin. Chaqirib olinmaydigan akkreditivda uning barcha shartlarga rioya etgan holda tijorat hujjatlarini bank-emitentga taqdim etilganda to'lovlarni amalga oshirish belgilangan.

Eksportni kreditlash shakli sifatida **forfeyting quyidagi xususiyatlarga ega:**

- amalda ma'lum to'lov talabnomalarini sotib olish. Forfeyting shartnoma qiymatining 100 foizigacha kreditlashni o'z ichiga olishi mumkin (bunda bojxona xarajatlari hisobga olinmaydi);

- yirik summadagi (250 ming AQSh dollaridan ortiq) va uzoq muddatli bitimlarda (6 oydan 10 yilgacha bo'lgan bitimlarda) foydalaniladi. Bunda eksportyor roziligi talab etiladi;

- importyor qarzlari birinchi toifali banklar tomonidan avallangan (kafolatlangan) veksellar shaklida rasmiylashtirilgan bo'lishi kerak, bu shart ularni qayta hisobga olib borish uchun zarurdir. Veksellarni uzatish indossament orqali rasmiylashtiriladi;

- yuqori qiymat. Veksellar hisobi ma'lum bir davlatning yoki LIBOR stavka orqali amalga oshiriladi, shuningdek qa'iy stavkadan ham foydalanish mumkin. Diskont hajmi ($LIBOR + \%$ (valyuta shartnomalarida o'rtacha 7-12,5% yillik stavka bo'ladi)) forfeytor o'ziga qabul qilgan risk, veksellarning muddati va valyutaga bog'liq;

- faktoringga xos bo'lgan barcha risklar (to'lovni, o'tkazmalarni amalga oshmasligi, valyutaviy va boshqalar) mavjud bo'lib, shuningdek, unga uzoq muddatli qarz talabnomalariga ega bo'lish bilan bog'liq bo'lgan risklar ham ko'shiladi;

- forfeytingdagi risklar hisobiga veksellar va boshqa qarz majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni o'tkazish usullari muhim ahamiyat kasb etadi. Odatda shuning uchun ushbu operatsiyaga qatnashuvchi banklar o'zaro korrespondentlik tarmoqlaridan foydalanishadi;

- forfeyting lizingdan oddiy xujjatlarni rasmiylashtirish bilan farq qilib, keyinchalik tasdiqlash hisobiga odatda telefon orqali amalga oshiriladi;

- forfeytingdan davlat va mahalliy tizimda foydalanish mumkin, shuningdek, eksport kafolat ostida moliyalashtiriladi.

Forfeyting eksport krediti sifatida **eksportiyorga bir qator afzalliklarni taqdim etadi**, ya'ni eksportdan tushumlarni muddatidan avval olish, debitorlik qarzlari qisman yo'qotish hisobiga korxona balansini yaxshilash, qarz talabnomalarni va unga xos risklarni samarali boshqarish. Bu eksportyorlarga muddati kechikayotgan to'lovlar bo'yicha bitimlarni tuzishga imkon beradi, shuningdek, davlat kafolati hamda kreditlarini olish iloji bo'lmaganda ularning moliyaviy imkoniyatlarini oshiradi. Forfeytingda qat'iy stavkalardan foydalanish qarz oluvchiga kredit bo'yicha xarajatlarni aniq rejalashtirish imkoniyatini beradi. Veksel qarz hujjatlarini rasmiylashtirish oddiy tarzda va operativ amalga oshiriladi. Sotib oluvchi uchun forfeytor tomonidan oldindan qat'iy stavkada kreditlashga opsiya taqdim etilishi mumkin va unga mahsulotning shartnomaviy bahosiga moliyalashtirish xizmatlari bo'yicha o'z xarajatlari kiritish imkoniyati mavjud. Sotib oluvchiga olingan mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovni muddatini o'zaytirish imkoni yaratiladi.

Forfeyting quyidagi **kamchiliklarga ega**:

- sotib oluvchi (importyor yoki qarzdor) qarz vositalarini haqiqiyligini ta'minlash bo'yicha javobgar hisoblanadi. U oddiy vekselar yoki trattalar, kafolatlar va avallar bo'yicha, shuningdek, halqaro bitimlarda forfeyting amalga oshirilsa valyutaviy qonunchilikdan to'la xabardor bo'lishi kerak;

- bank o'z xizmatlari uchun kreditlash operatsiyalariga nisbatan ko'proq foiz to'lovlarini undiradi va veksel va boshqa kredit hujjatlarini ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozorida sotishi mumkin;

- garov ta'minotchini izlashda qiyinchiliklar vujudga kelishi mumkin (kredit xujjati kabi, forfeytorni qanoatlantiruvchi garov ta'minotchini topish);

- boshqa turdagi kreditlarga nisbatan foiz stavkalari yuqori bo'ladi, biroq qarzdor sug'urta xarajatlari amalga oshirmaydi va bu ba'zan o'zini oqlaydi.

Forfeytingni amalga oshirish tartibi quyidagi operatsiyalar ketma-ketligidan iborat bo'ladi

1. Eksportyor va importyor to'lov muddatini ko'rsatgan holda o'zaro bitim, yoki shartnoma tuzadi.

2. Eksportyor operatsiya shartlarni aniqlovchi forfet-kompaniyaga ariza bilan murojaat qiladi. Agar eksportyor u bilan avvaldan maslahatlashgan bo'lsa, u shartnoma qiymatiga veksel hisobi bo'yicha xarajatlarni qo'shish imkoniyatiga ega bo'ladi.

3. Importyor tijorat vekselini yozib beradi va uni o'z mamlakatining bankida avallaydi, ya'ni kafolatlaydi.

4. Importyor o'z mamlakatining bankida indossatsiya³langan ya'ni bank tomonidan to'lovni amalga oshirish huquqi berilgan vekselni eksportiyorga jo'natadi.

³ Indossatsiya (nemischa "Indossament", frantsuzcha "endossement", lotincha "in" + "dorsum" orqasida, ortida degan ma'nolarni anglatadi) – qimmatli qog'oz, veksel, chek, konosament va boshqalarga bo'lgan huquqni boshqa shaxslarga o'tganligini tasdiqlovchi o'tkazma imzo. Imzo hujjat yuridik kuchga ega bo'lishi uchun kerak. Moliyaviy hujjatning orqa tomoniga o'tkazma yozuvini qo'yish.

5. Eksportyor vekselni indossatsiyalaydi va uni birlamchi bozorda regress (muomala) huquqini inkor etgan holda forfeit-bankga sotadi.

5a. Eksportyor chet el valyutasidagi tushumni forfeit-bankdan oladi.

6. Forfeiting banki vekselni indossatsiyalaydi va uni ikkilamchi bozorda qayta sotadi.

7. Forfeit-kompaniya (yoki vekselni oxirgi egasi) importyorga vekselni to'lash uchun taqdim etadi.

7a. Importer esa o'z banki orqali taqdim etilgan vekselni belgilangan muddatda to'lab beradi.

Forfeitingni qo'llash sohasi rivojlanib bormoqda, dastlab birinchi toifali eksport operatsiyalarida va chet eldagi qurilish korxonalarida, keyinchalik asbob-uskuna, xom-ashyo va keng qamrovli iste'mol tovarlari eksportida taraqqiy etmoqda. Forfeiting tijorat kreditini bank kreditiga aylanishining o'ziga xos bir ko'rinishi hisoblanadi. Bunday usulda tashqi savdoni kreditlash Angliya va Germaniyada keng tarqalgan. Oddiy forfeiting bitimida ishtirokchi tomonlar sotuvchi, solib oluvchi va bank-kreditor bo'lishadi.

Forfeiting operatsiyalari rivojlanishi bilan "a forfe" bozori shakllandi. Birlamchi bozorda forfeitorlar veksel shaklidagi importyorlarga bo'lgan to'lov talabnomalarini sotib olib eksportni kreditlaydilar. Ikkilamchi bozorda veksellarning belgilangan muddati davomida qayta-qayta hisobga olish amalga oshiriladi. Forfeitor komission foydasi odatda 1-1,5%ni tashkil etadi. Forfeitor importyordan bank kafolatini taqdim etishni talab qiladi, yoki o'zi qo'shimcha to'lov evaziga riskni zimmasiga olishi mumkin. Forfeitorlar qariyb barcha turdagi valyuta risklaridan eksportyorini himoyalaydi.

Forfeiting bitimida bir qator **cheklovlar** mavjud:

- sotib oluvchi avvaldan ogohlantirilgan bo'lishi va qarzni so'ndirishga rozi bo'lishi lozim;

- agar kompaniya xalqaro kompaniya yoki davlat tashkiloti hisoblanmasa, kreditor tanlovi asosida qarzni qaytarish majburiy ravishda bank yoki davlat tomonidan kafolatlangan bo'lishi lozim;

- forfeiting bitimlari bank kreditlaridan farqli ravishda sir saqlanadi, tashkil etilgandan so'ng reklama va e'lonlarda nashr qilinadi. Boshqa tomondan esa forfeit-kreditor ikkilamchi bozorda qarz qimmatli qog'ozlarini sotsa, bitim shartlari barchaga ma'lum bo'ladi. Shuning uchun ushbu holat forfeiting bitimida ko'rsatilishi lozim.

Forfeiting va faktoringni o'zaro o'xshash va farqli tomonlari (jadvalga qarang). Faktoringda moliya instituti (faktor) eksportyor bilan kelishgan holda eksport bitimini amalga oshirish bilan bog'liq moliyaviy majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Ya'ni xorijiy sotib oluvchidan tushadigan to'lovlarni undirish asosida eksportyorning asosiy faoliyatini yuritishini qo'llab-quvvatlaydi. *Faktoringa nisbatan forfeiting bir qator afzalliklarga ega.*

- faktoring qisqa muddatli moliyalashtirishda (90 kundan 180 kungacha bo'lgan oralikda) foydalaniladi. Bunda valyutalar miqdori nisbatan kam bo'ladi va eksportyor uchun risk yuzaga keladi (ya'ni moliya institutlari odatda qarzni 80

%gacha bo'lgan qismini qabul qilishadi va importyorning to'lov qobiliyati bo'lmaganda ekportyordan regress huquqini saqlashni talab qiladi);

- faktoring forfeytingdan ko'ra qimmatroq hisoblanadi. Ya'ni faktoringni foiz stavkasi forfeytingli moliyalashtirish shaklidan odatda yuqori bo'ladi;

- faktoring operatsiyasidan farqli ravishda forfeytingda bank to'liq muddat bilan jami summani veksel ko'rinishida barcha tijorat risklari bilan birga va regress huquqsiz o'z zimmasiga oladi. Bu esa eksportyor uchun ko'proq foydali hisoblanadi.

Forfeyting ham faktoring kabi debitorlik qarzlarni sotish operatsiyasi hisoblanadi. Shunday bo'lsada ular orasida bir qator farqlar mavjud.

Forfeyting operatsiyasining mohiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- sotuvchi xaridorga to'lov muddatini o'zaytirishga imkon bergan holda sotib oluvchidan qarz tilxati (veksel)ni yozib berishini talab qilishi mumkin. Majburiyatlarni bajarish muddati kelganda veksel bo'yicha sotib oluvchi hech qanday mojarosiz to'lovlarni olish huquqiga ega bo'ladi. Muddati uzaytirilga to'lovlar bo'yicha veksel aylanma veksel hisoblanadi. Riskni kamaytirish uchun sotuvchi veksel bo'yicha majburiyatlarni bajarish uchun uchinchi shaxs kafolatini talab qilishi mumkin. Vekselda uchinchi shaxs kafolati **aval** deb nomladani va bunday veksellar avallangan veksellar hisoblanadi. Veksel o'z xususiyatiga ko'ra kuponsiz (davriy foiz to'lovi bo'lmagan) obligatsiyalar turkumiga kiritish mumkin. Vekselni ixtiyoriy vaqtda unga yozgan holda uchinchi shaxsga (forfeytorga) sotish mumkin. Vekselni qayta yozib uzatuvchi **indossament** hisoblanadi. Vekselni sotgan holda uning egasi qarzni talab qilish huquqini forfeytorga beradi. Shunday qilib, tovarlarni etkazib beruvchi vekselni sotgan holda to'lov muddati kelgunga qadar mablag'larni olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

- vekselni sotishda uning egasi komission harajatlarni to'lamaydi. Vekselning nominal qiymatidan forfeytor tomonidan uning egasiga taqdim etiladigan chegirma hisobiga amalga oshiriladi. Bu chegirma "diskont" deb yuritiladi. Uning hajmi bitimni tuzuvchi tomonlar bilan kelishilgan holda o'rnatiladi. Bunda pul bozoridagi foiz stavkalar va risklar hisobga olinadi.

Faktoring operatsiyalari debitorlik qarzlarni o'z vaqtida so'ndirilmalik va ularni kreditlash manbalarining cheklanganligi oqibatida doimiy moliyaviy qiyinchiliklarga duchor bo'luvchi kichik va o'rta biznes korxonalari uchun samarali bo'ladi. Bu usul bunday korxonalarga ko'shimcha elementlari, ya'ni buxgalteriya, axborot-targ'ibot, reklama, sotish, yuridik, sug'urta va boshqa xizmatlarni taqdim etishi bilan ham ma'qul hisoblanib, ularni ishlab chiqarish faoliyatini rag'batlantiradi va ish haqi xarajatlarini qisqartirish imkonini beradi.

Forfeyting operatsiyasi uzoq muddatli va qimmat loyihalarni amalga oshirishga pul mablag'larini to'plash uchun yirik korxonalarga samaraliroq hisoblanadi.

10-mavzu. Xalqaro moliyaviy risklar va xalqaro reyting agentliklari

1. Risk tushunchasining iqtisodiy mohiyati va turlari.
2. Xalqaro moliya bozorida risklar tizimi va ularni boshqarish.
3. Xalqaro moliya bozorida risklarni baholashda xalqaro reyting agentliklari faoliyati.

Tayanch soʻz va iboralar

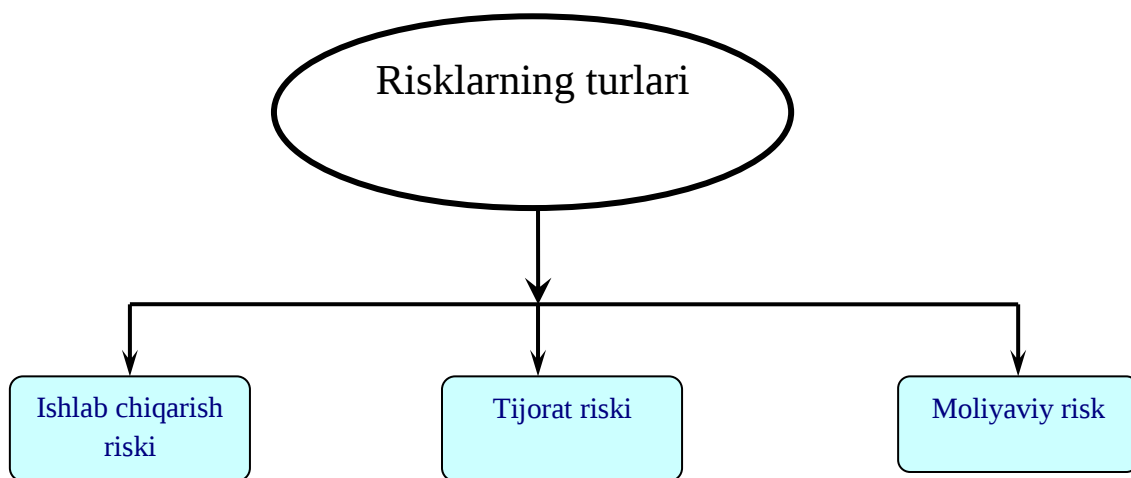
Risk, xejirlash, kompaniya, kredit riski, bozor riski, operatsion risk, likvidlilik riski, eksport, strategiya, aktivlar

1. Risk tushunchasining iqtisodiy mohiyati va turlari.

Iqtisodiyotda bozor munosabatlarining sogʻlom rivojlanishi bilan raqobat ham kuchaya boradi. Ana shu raqobat kurashiga bardosh berish uchun ishlab chiqarish jarayoniga texnika yangiliklarni joriy etish sari dadil harakat qilmoq lozim. Bu esa pirovard natijada riskni koʻpaytiradi.

Bunday sharoitda riskning boʻlishi tabiiy ekanligini tan olish, voqeliklar istiqbolini belgilashga oʻrganish, riskni baholash va uning yoʻl qoʻyilishi mumkin boʻlgan chegaralaridan hatlab oʻtmaslik lozimligini tan olish maqsadida muvofiq hisoblanadi.

Umuman olganda, bozor iqtisodiyoti sharoitida risklarning turlari bir nechta hisoblanadi. Lekin, bizning fikrimizcha, quyidagilar ularning asosiylari hisoblanadi.

Risklarning turlari

Ishlab chiqarish riski mahsulotlar, tovarlar ishlab chiqarish, xizmatlar koʻrsatish bilan yoki ishlab chiqarish faoliyatining har qanday turini amalga oshirish bilan bogʻliq. Bu riskni vujudga kelish sabablarining eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- a) ishlab chiqarish hajmining koʻzda tutilgan darajadan pasayishi;
- b) moddiy yoki boshqa xarajatlarning oʻsishi;
- v) soliqlar va boshqa majburiy ajratmalarni toʻlash va h.k.

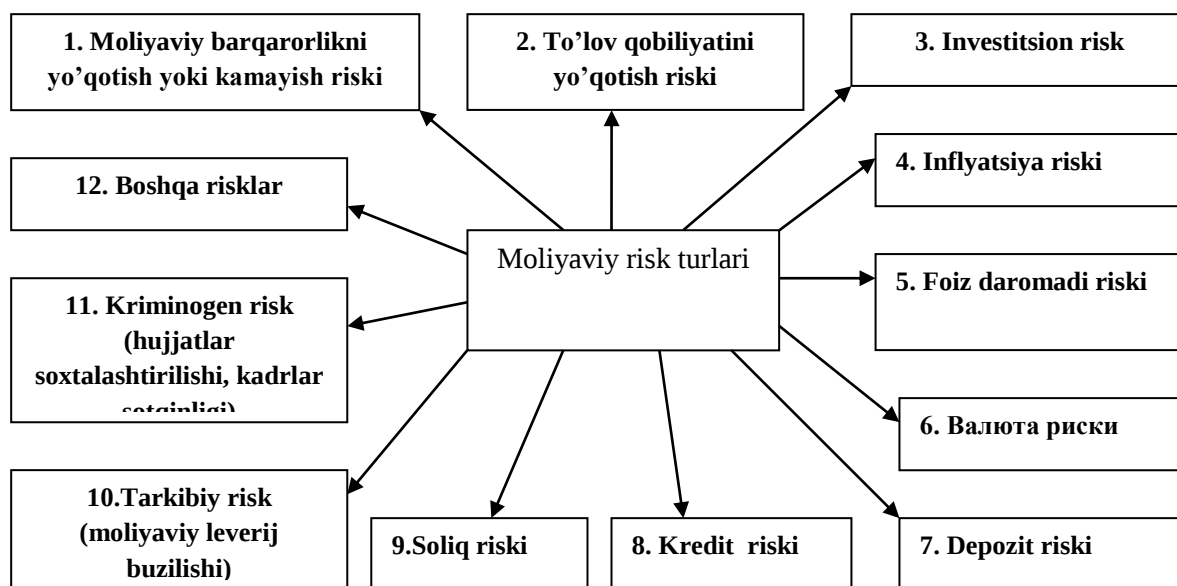
Ishbilarmon tomonidan ishlab chiqarilgan yoki sotib olingan tovarlar, mahsulotlar va xizmatlarni sotish jarayonida vujudga keladigan risk **tijorat riski** deyiladi. Bu riskning sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- a) bozor kon'yunkturasining o'zgarishi natijasida sotish hajmining kamayishi;
- b) mahsulotlar sotish bahosining ko'tarilishi;
- v) ko'zda tutilmagan holda sotib olish xajmining pasayishi;
- g) muomala jarayonida mahsulotlarning ko'payib ketishi va boshqalar.

Moliyaviy risk — bu korxonaning tijorat banklari va boshqa moliyaviy institutlar bilan vujudga keladigan munosabatlari sohasidagi risklar majmuasidir. Korxona faoliyatining moliyaviy riski aksariyat hollarda qarz mablag'larining o'z mablag'lariga nisbati bilan o'lchanadi.

Rivojlangan mamlakatlarda yirik firmalarning ko'pchiligi risk bo'yicha o'zining maxsus menejerlariga ega. Ular firma faoliyatining boshqa sohalarida ish olib borayotgan menejerlar bilan birgalikda riskli qarorlar bo'yicha javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Moliyaviy menejer bilan birgalikda riskli qarorlar bo'yicha javobgarlikni, risk darajasini aniqlash masalalari, moliyaviy faoliyatning barcha turlari oqibatlarini baholash, qimmatbaho qog'ozlarga investitsiyalashtirish risklarini baholash va boshqalar bilan risk bo'yicha menejerlar mashg'ul bo'ladi. Risk bo'yicha menejer-marketolog qator muammolarni xodimlar bo'yicha maxsus menejer va texnika xavfsizligi bo'yicha muhandis bilan birgalikda hal etadi.

Agar korxonalarda mavjud moliyaviy risklar tahlil etilsa, ularni korxona moliyaviy faoliyati davomida foyda yoki kapitalni yo'qotish ehtimoli deb ifodalash mumkin. Ushbu korxonalardagi moliyaviy risklarni bir necha turlarga bo'lish mumkin.

Moliyaviy risk turlari⁴

Korxonalarda risklar faol ravishda boshqariladi, ya'ni bu ularni oldindan ko'ra bilish, baholash, oldini olish va sug'urtalash asosida risklar neytrallashtirishga harakat qilinadi.

⁴ Хелдервич К. Основы финансового анализа. Уч.- М.: Финансы и статистика, 2003. - с. 72.

Risk mohiyati, ko'pincha, yakka tartibdagi tijorat va undan kutilayotgan moliyaviy risklarda yuzaga chiqadi. Moliyaviy risklar muayyan pul mablag'larini yo'qotish yoki hali olinmaslik ehtimoli bilan bog'liq. Tijorat risklari qatoriga sof va spekulyativ risklar kiradi. Birinchisi nolli natija kelib chiqishini yoki zarar ko'rish imkonini ko'rsatadi, ikkinchisi esa – ijobiy bo'lgani kabi salbiy natijalar ham kelib chiqish ehtimoli bilan tushuntiriladi. Moliyaviy risk bu – spekulyativ risk. Investor venchurli (riskli) kapital qo'yilmasini amalga oshirayotib, ikki natijani: foyda va zararni ko'z oldiga keltiradi. Moliyaviy riskning o'ziga xosligi qimmatli qog'ozlar fondlari bilan muayyan operatsiyalarni o'tkazishda zarar ko'rish ehtimolining mavjudligidir.

Moliyaviy risklar tarkibiga quyidagilar kiradi:

- kredit riski;
- foiz riski;
- valyuta riski;
- imkoniyatning boy berilishi riski va boshqalar.

Moliyaviy risk kutilayotgan daromadlilik darajasi bilan bog'liq. Risk mohiyati noaniqlik sharoitda xo'jalik qarorlarini amalga oshirishda bajaradigan funktsiyalarida ko'rinadi. Bunday funktsiyalarga muntazam va muhofaza funktsiyalari xos sanaladi.

Riskning muntazam funktsiyasi ziddiyatli tavsifga ega va ikki shaklda: konstruktiv va destruktiv shaklda namoyon bo'ladi. Riskning muntazam funktsiyasining konstruktiv shakli katalizatorning o'ziga xos rolini uning faolligi, o'sishga intilishi, ijodkorlik choralari qidirish bilan bajarishda yuzaga chiqadi. Bu bevosita venchurli kapital va innovatsion banklar faoliyati misolida ko'zga tashlanadi. Riskning muntazam funktsiyasining destruktiv shakli asoslanmagan riskli, volyuntarizmli qarorlarni qabul qilish va amalga oshirish bilan bog'liq.

Riskning muhofaza funktsiyasi ham ikki jihatga: tarixiy-genetik va ijtimoiy-huquqiy tomonga ega. *Birinchisi*, tsivilizatsion rivojlanishning ko'zda tutilmagan oqibatlaridan himoya qilish imkoniyatlari va mablag'lari bilan bog'liq. *Ikkinchisi*, ijodkorning riskka bo'lgan huquqini ta'minlashda namoyon bo'ladi. Shijoatli, mehnatkash odamlarga ishchining zarar ko'rishini yo'qotuvchi muhofaza, shuningdek, iqtisodiy, siyosiy va huquqiy kafolatlar zarur.

Riskni baholashda resurslarning yo'qotilish imkoniyatlarini, daromadlilikning pasayishini tahlil qilish va prognozlash markaziy o'rinegallaydi. Bunda o'ylangan modeldan faoliyatning real jarayonining chetlashishi oqibatida yuzaga chiquvchi tasodifiy, ko'zda tutilmagan yo'qotishlar nazarda tutiladi. Agar tasodifiy hodisalar yakuniy natijalarga ikkiyoqlama ta'sir ko'rsatsa, u va boshqalarni ham bir xil hisobga olishga to'g'ri keladi. Tadbirkorlik faoliyatida paydo bo'luvchi yo'qotishlar moddiy, mehnat, moliyaviy, vaqt, maxsus kabi turlarga bo'linadi. Korxona moliyaviy menejmentida yo'qotishlarning mumkin bo'lgan barcha turlari hisobga olinadi, biroq moliyaviy yo'qotishlar tahlili alohida ahamiyat kasb etadi.

Moliyaviy yo'qotishlar ko'zlangan manbalardan pul mablag'lari olinmaganda yoki hali olinmasligida, haridor tomonidan unga etkazib berilgan mahsulotlar uchun to'lov bajarilmaganida va boshqa hollarda pul mablag'larini va qimmatli qog'ozlarni yo'qotish, ko'zda tutilmagan to'lovlar natijasida ortiqcha pul sarflash va investitsiyalar riski bilan bog'liq pulli zararlar mavjud bo'lganida vujudga keladi.

Pulli zararlarning asosiy turlari inflyatsiyaning o'sishida, pul birligining valyuta kursi o'zgarishida paydo bo'ladi. Moliyaviy yo'qotishlar to'lovlarning muzlatilishi, qarz to'lovlarini kechiktirish yoki boshqalar sababli yakuniy, qaytarilmas va vaqtinchalik bo'lishi mumkin.

Risk mohiyatini aniqlashda muayyan qiyinchiliklarga duch kelinadi. Ushbu muammoga turli xil yondashuv va fikrlar mavjud. Bunday turli qarash va yondashuvlar quyidagilar bilan belgilanadi:

birinchidan, ushbu omilning keng qamrovligi bilan;

ikkinchidan, muammoning nisbatan echimi aniqlanmaganligi bilan;

uchinchidan, insonlarning amaliy faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi ehtimoliy omillarning mavhumligi bilan.

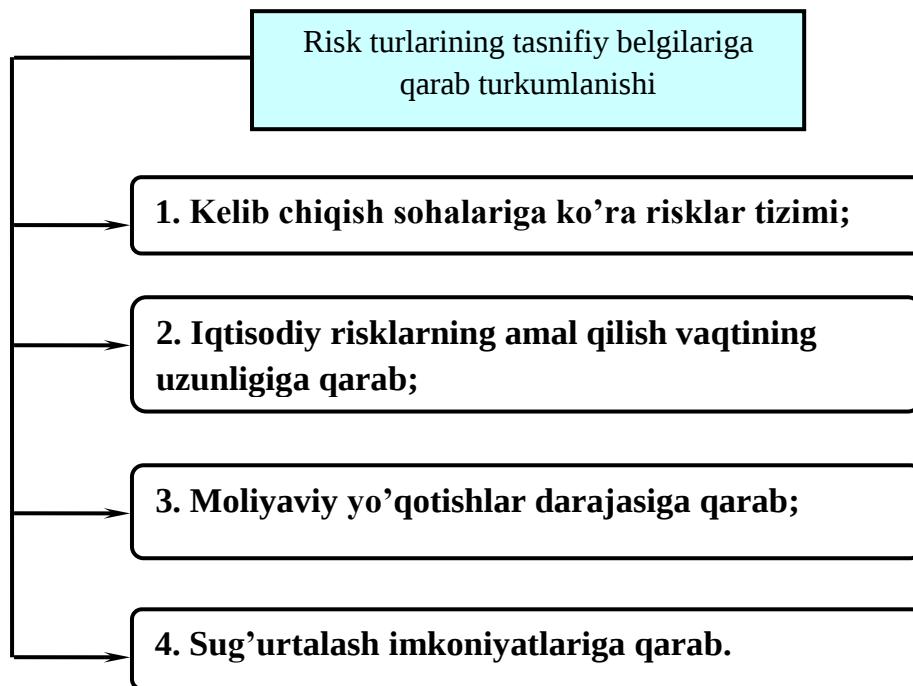
Biroq riskka shunday hislat xoski, bu tushuncha yutish va yo'qotish, omad va omadsizlik imkoniyatlari nisbatidagi noaniqlik (mavhumlik) bilan bog'liq. Risk tanlangan qarorlarni amalga oshirishning iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy sohadagi ijobiy va salbiy natijalari ehtimolining yig'indisi sifatida maydonga chiqadi. Shu bilan birga, risk novatorlik, innovatsion iqtisodiy faoliyat bilan ham chambarchas bog'liqdir. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt doimo «risk holatida» bo'ladi. Ayniqsa bu holat amalga oshirishning turli xil ehtimolini qamrab oluvchi bir qancha variantlardan birini tanlashning doimiy talabi mavjud bo'lgan bozor iqtisodiyotiga xosdir. Bozor iqtisodiyoti etarli daromadlilikni rag'batlantiradi. Biroq bozor sharoitida daromadlilikni oldindan belgilash tovar ishlab chiqarish qonunlari bilan, eng avvalo, qiymat qonuni bilan chegaralanadi. Riskni anglay olish xo'jalik yurituvchi sub'ektning mavjud ishlab chiqarish omillaridan birmuncha samarali foydalanishni modellashtirish orqali mavjud variantlardan muvofiq'ini tanlash va amalga oshirish yo'li bilan risk holatini hal etish va bartaraf qilishga imkon beradi.

“Risk” tushunchasi mazmuniga turli yondashuvlar bo'lishi mumkin. Biroq risk vaziyatining yuzaga kelishi har qanday sharoitda uchta shart bilan tavsiflanadi:

- mavhumlik (noaniqlik)ning mavjudligi;
- alternativ (muqobil) variantdagi echimni tanlashning zarurligi (tanlashdan voz kechish ham tanlovning bir ko'rinishi hisoblanadi);
- tanlangan muqobil variantni amalga oshirish ehtimolini baholash imkoniyatining mavjudligi.

Demak, umumiy holatda risk taxminlashtirilayotgan variantga nisbatan zarar ko'rish yoki daromadning olinmasligi holati yuzaga kelishining ehtimolidir.

Riskni baholash har bir rahbarning idrok etishiga bevosita bog'liq jarayon. Qabul qilinishi mumkin bo'lgan risk darajasini tanlash rahbarning muvaffaqiyatga erishishi yoki muvaffaqiyatsizlikka uchrashi bilan bog'liq bo'lgan kayfiyati bilan belgilanadi. Konservativ toifadagi rahbarlar, odatda, yangiliklarga haddan tashqari intilmasdan, har qanday riskdan qochishga harakat qiladilar. Boshqa toifadagi rahbarlar esa agar risk ixtiyoriy bo'lsa, risklashgan qarorlarni qabul qilish yo'lini tanlaydilar. Shu bilan birgalikda ular mabodo risk g'ayri ixtiyoriy xarakterga ega bo'lsa, undan qochishga harakat qiladilar. Shu toifadagi rahbarlar agar ijrochilarning malakali ekanliklariga to'la ishonsalar, eng qiyin yoki murakkab holatlarda ham riskli qarorlarni qabul qilishni ixtiyor etadilar.

Risklarning tasnifiy belgilari

Aksariyat mutaxassislarning fikriga ko'ra, qabul qilinishi lozim bo'lgan riskning darajasi ijrochilarning soniga teskari proportsionaldir. Lekin bu erda shuni muhimki, ijrochilar sonining minimallasuvi oqillik chegarasini kesib o'tmasligi kerak. Rahbarning riskli qaror sari yuz tutishi, ko'p jihatdan, noaniqlilik sharoitida qabul qilingan shunga o'xshash qarorlarni amalga oshirishdagi natijalar ta'sirida shakllanadi. Agar o'xshash qaror qabul qilish natijasida o'tgan davrda zarar ko'rilgan bo'lsa, rahbarda ehtiyotkorroq siyosat yuritish kayfiyati paydo bo'ladi. Aksincha muvaffaqiyatga erishilgan bo'lsa, bu holat rahbarni yana risk tomon undaydi.

2. Xalqaro moliya bozorida risklar tizimi va ularni boshqarish.

Xalqaro moliyaviy risk deganda yuqori turdagi moliya operatsiyalarini bajarish natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan holatlarni hisobga olmaslik, kerakli imkoniyatlardan to'g'ri foydalanmaslik va bir qancha boshqa omillar ta'siri natijasida ishlab chiqarish samarasidan kutilayotgan moliyaviy daromadning keskin kamayish ehtimoli tushuniladi yoki qisqacha aytganda, moliya operatsiyalarini bajarish natijasida kutilayotgan moliyaviy daromadning bir qancha omillar ta'sirida keskin kamayishi yoki yo'qotilish ehtimoli tushuniladi.

Xalqaro moliya bozorining har bir ishtirokchisi kelajakdagi hodisalarning noaniqligi tufayli ma'lum darajada riskka duchor bo'lishi va bu oqibatda uning faoliyatda zararining yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Keyingi yillarda jahon iqtisodiyotining ko'plab segmentlarida risk darajasining kuchayishi kuzatilmoqda. Bu rivojlangan mamlakatlarda moliyaviy qonunchilikning liberallasuvi, jahon moliyaviy bozoridagi jadal o'sish va moliyaviy globallasuv jarayoni bilan bevosita bog'liqdir. Bularning barchasi moliyaviy risklarning eng muhim manbalaridan biri bo'lgan moliya bozoridagi asosiy narx ko'rsatkichlarining (valyuta kurslari, foiz

stavkalari, birja narxlari va boshqalar) keskin o'zgarishiga olib keldi. Bu, ayniqsa, 2007-2009 yillarda global moliyaviy inqiroz davrida, valyuta kurslari va aktsiyalar narxlarining o'zgarishi natijasida ko'plab kompaniyalar va banklarning bankrot bo'lishiga olib kelgan davrda yaqqol namoyon bo'ldi.

Risklar va ularni boshqarish muammosi, ayniqsa xalqaro bozorda faoliyat ko'rsatadigan yirik kompaniyalar va banklar uchun dolzarbdir. Birinchidan, TMKlarning faoliyati faqat milliy bozorda ish olib boradigan kompaniyalarning faoliyatlariga qaraganda ancha murakkab bo'lib, bunday kompaniyalar ko'plab moliya vositalari va hisob-kitob mexanizmlaridan foydalangan holda ko'plab etkazib beruvchilar, pudratchilar va xaridorlar, moliyalashtirish manbalari va investitsiya yo'nalishlari bilan ajralib turadi. Shuning uchun, TMKlarda yuqori risk manbalari mavjud.

Ikkinchidan, yirik kompaniyalar odatda murakkab boshqaruv tuzilishi bilan ajralib turadi. Ko'plab filiallar, vakolatxonalar, sho'ba korxonlar moliyaviy, marketing va savdo siyosatini amalga oshirishda ma'lum darajadagi mustaqil siyosat yuritishga majbur bo'ladi. Bu jarayon kompaniyalarning risklarni boshqarishini sezilarli darajada murakkablashtiradi, aktivlar va passivlarni markazlashtirilgan boshqarish imkoniyatlarini cheklaydi.

Nihoyat, yirik kompaniyalar o'z faoliyatlarining xalqaro xususiyati bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos risklarni o'z zimmlariga oladilar. Masalan, milliy qonunchilikning o'ziga xos xususiyatlari ko'p millatli kompaniyalarning mol-mulki va daromadlariga ikki yoqlama soliq solinishiga olib kelishi mumkin, bojxona rejimlarining o'zgarishi yoki kapitalning harakatini cheklash pul oqimi tartibsizligi bilan birga bo'lishi mumkin.

Xalqaro bozorda faoliyat ko'rsatadigan yirik kompaniyalarda risklarni boshqarish mexanizmlari ham bir qator o'ziga xos xususiyatlarda farq qiladi. Bu bunday kompaniyalar uchun riskning katta ahamiyati va yirik kompaniyalar foydalanishi mumkin bo'lgan risklarni boshqarish vositalarining keng tanlanishi bilan bog'liq. Bunday kompaniyalar moliyaviy vositalardan ko'plab milliy bozorlarda, shuningdek xalqaro darajadagi moliyaviy vositalardan foydalanishlari mumkin. Ushbu vositalarni birlashtirib, ular risklarni boshqarishning keng strategiyalaridan foydalanishlari mumkin.

Zamonaviy iqtisodiyotning murakkabligi, moliyaviy vositalarning xilma-xilligi, hisob-kitob shakllari va mahsulot taqsimlash kanallari, ishlab chiqarish va transport texnologiyalarining murakkabligi ko'plab noaniqlik manbalari va shunga mos ravishda risklarning turli shakllarining mavjudligini belgilaydi. Ularni tahlil qilish uchun turli xil tasniflardan foydalaniladi. Xususan, rivojlangan rivojlangan mamlakatlarning markaziy banklari vakillarini o'z ichiga olgan Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasining tasnifi keng tarqalgan. Ushbu tasniflash doirasida quyidagi xavf guruhlari ajratiladi:

- Kredit riski;
- Bozor riski;
- Operatsion riski;
- Likvidlilik riski.

Kredit riski guruhiga kontragentning o'z majburiyatlarini bajarmaganligi bilan bog'liq xatarlar kiradi. Ulardan eng keng tarqalgani qarz oluvchi tomonidan qarzni to'lamaslik yoki o'z vaqtida qaytarmaslik riskidir. Xuddi shu guruh qarz majburiyatlari bo'yicha majburiyatlarni bajarmaslik, konversiya operatsiyalari va hosilaviy moliyaviy vositalar bo'yicha majburiyatlarning bajarilmasligi va boshqa bir qator risklarni o'z ichiga oladi.

Kredit riski o'z mablag'lari va qarz mablag'larini moliyaviy aktivlarga joylashtirish bilan bog'liq. Qarz oluvchilar yoki emitentlarning to'lovga qodir bo'lmaganligi ushbu aktivlarning bir qismini yo'qotishiga olib keladi va ularning keyingi faoliyatini imkonsiz qilishi mumkin. Kredit risklari nafaqat alohida kontragentlarning ishonchliligi bilan, balki makroiqtisodiy, tabiiy yoki siyosiy omillar bilan ham bog'liq. Masalan, neft narxining keskin pasayishi yoqilg'i-energetika kompleksidagi kompaniyalarning to'lov qobiliyatini pasaytiradi va tabiiy ofat ma'lum mintaqadagi barcha kompaniyalarning moliyaviy ahvolini keskin yomonlashtirishi mumkin.

Bozor xatarlari guruhiga xalqaro moliya bozorida qatnashuvchilarning aktivlari va majburiyatlari narx xususiyatlarining o'zgarishi risklari kiradi. Narxlarning o'ziga xos xususiyatlariga qarab bozor risklarining to'rtta asosiy turi ajratiladi: valyuta, foiz, aktsiyadorlik va tovar xatarlari.

Valyuta riski - valyuta kurslarining salbiy o'zgarishi bilan bog'liq riskdir. Bu xalqaro moliyaviy bozor ishtirokchilari aktivlari va passivlarining valyuta tarkibi turlicha bo'lgan hollarda yuzaga keladi. So'nggi o'n yilliklarda valyuta kurslarining o'zgaruvchanligi ushbu riskni zamonaviy banklar va kompaniyalar moliyaviy faoliyatiga ta'sirini kuchaytirdi.

Foiz riski - foiz stavkalarining salbiy o'zgarishi riski sifatida ifodalanadi. U bir nechta manbalarga ega bo'lishi mumkin. Ulardan eng yaqqoli bu moliyaviy vositalardan foydalanish (obligatsiyalar, zayomlar va depozitlar), ular bo'yicha foiz to'lovlari o'zgaruvchan stavka ko'rsatkichlari bilan bog'liqdir (LIBOR, EURIBOR). Bunday vositalarga sarmoya kiritgan xalqaro moliya bozori ishtirokchilari stavkalarni pasaytirganda zarar ko'radilar. Ishtirokchilar o'zgaruvchan foiz stavkalari yordamida vositalarni jalb qilish riski, aksincha, stavkalarning oshishi bilan bog'liq.

Fond riski aktsiya narxlarining o'zgarishi bilan bog'liq. Bu xalqaro moliyaviy bozor ishtirokchisiga tegishli bo'lgan qimmatli qog'ozlar narxlarining pasayishi bilan, shuningdek hosilaviy vositalar uchun asosiy aktiv bo'lib xizmat qiladigan yoki tarkibiy moliyaviy vositalarning bir qismi bo'lgan qimmatli qog'ozlar narxlarining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Zamonaviy jahon moliya tizimida qimmatli qog'ozlar bozorining o'sib borayotgan roli ushbu riskning bozor ishtirokchilari uchun ahamiyatini oshishiga olib keldi. 2007-2009 yillarda global moliyaviy inqiroz davrida bir qator yirik banklar o'zlarining qarz oluvchilarning to'lovga qodir bo'lmaganligi sababli qimmatli qog'ozlar portfellarining qadsizlanishi sababli katta yo'qotishlarga duch kelishdi.

Tovar riski tovar narxlarining o'zgarishi bilan bog'liq, shuning uchun bu risk ko'pincha narx riski deb ataladi. Bu banklar uchun emas, balki kompaniyalar uchun xarakterlidir. Biroq, banklar o'z faoliyatlarida bunga duch kelmoqdalar. Birinchidan, bu zamonaviy moliyaviy amaliyotda keng qo'llaniladigan qimmatbaho metallarga

(oltin, kumush va boshqalar) narxlarning dinamikasi bilan bog'liq. Bundan tashqari, 21-asrning birinchi o'n yilligida, tovar narxlarining jadal o'sishi davrida sanoat xom ashyosiga (neft va neft mahsulotlari, rangli metallar va boshqalar) investitsiya qilish amaliyoti keng tarqaldi.

Makroiqtisodiy risk valyuta kurslari va foiz stavkalari dinamikasi jahon iqtisodiyotining ayrim tarmoqlarining holatiga, ushbu tarmoqlar bilan bog'liq kompaniyalar va banklarning moliyaviy ahvoriga ta'sir ko'rsatishi bilan bog'liq. Makroiqtisodiy valyuta riskining yorqin misoli 1998 yilda Rossiyada rubl keskin pasayishi natijasidagi inqirozli holatdir. Natijada, import qilinadigan iste'mol tovarlari narxi bir necha bor oshdi. Rossiyaga Yevropa tovarlarini eksport qilish hajmi pasaydi, Germaniya, Frantsiya va Finlyandiya eksport qiluvchi kompaniyalar Rossiya bozorining bir qismi yo'qolishi sababli zarar ko'rdilar. Ma'lum darajada Yevropaning eksport qiluvchi kompaniyalarining etkazib beruvchilari va pudratchilari zarar ko'rdilar. Bu makroiqtisodiy valyuta riskining o'ziga xosligidir. Faqatgina valyuta aktivlari yoki majburiyatlari bo'lgan kompaniyalargina tranzaktsiya va valyuta risklarini hisobga olishlari mumkin. Ammo makroiqtisodiy valyuta riski faqat ichki bozorda ishlaydigan kompaniyalarga ta'sir qilishi mumkin.

Operatsion risklar guruhiga xalqaro moliya bozorida ishtirok etuvchilarning faoliyatlarida oldindan aytib bo'lmaydigan uzilishlar bilan bog'liq ko'plab risklar kiradi. Ushbu guruhga ichki sabablar, shuningdek tashqi omillar (tabiiy ofatlar, bozorni boshqarish, davlat tomonidan tartibga solish qoidalarining o'zgarishi) tufayli kelib chiqadigan qoidabuzarlik ham kiradi. Hozirda xalqaro moliya bozori ishtirokchilari murakkab operatsion texnologiyalardan foydalanmoqdalar, shuning uchun ular faqat ichki bozorda faoliyat yuritadigan tashkilotlarga qaraganda ko'proq operatsion riskka duch kelishadi.

Likvidlik riski - bitimni bajarish uchun kontragent imkoniyatining yo'qligi riskidir. So'nggi o'n yilliklar davomida u kam baholanmoqda. Ammo 2008-2009 yillardagi global moliyaviy inqiroz xalqaro moliya bozori ishtirokchilarining ushbu riskka yuqori darajada bo'lganligini namoyish etdi.

Bazel qo'mitasining tasnifi risklarning paydo bo'lish manbalari bo'yicha yagona tasniflash emas. Amaliyotda risklarning yuzaga kelish manbalariga mos holda boshqa turdagi tasniflarini ham uchratish mumkin.

Xususan, amalga oshirish mumkin bo'lgan muddatiga qarab, risklar qisqa, o'rta va uzoq muddatli bo'lingan. Potentsial yo'qotishlar ko'lamiga ko'ra, risklar maqbul (foydaning oz qismini yo'qotishiga olib keladi), tanqidiy (rentabellikning keskin pasayishiga olib keladigan) va katastrofik (bankrotlikka olib kelishi mumkin) ga bo'linadi. Oldindan bashorat qilish darajasiga qarab, risklar oldindan prognoz qilinadigan va qilinmaydigan turlarga bo'linadi. Yirik kompaniyalar uchun risklarni ularning asosiy manbaiga ko'ra tasniflash ham muhim rol o'ynaydi. Unga ko'ra, risklar individual (ma'lum bir kontragent yoki moliyaviy vositaning xususiyatlari bilan bog'liq), mamlakat (ma'lum bir mamlakatning o'ziga xos xususiyati bilan bog'liq), sanoat (ma'lum bir sohaning o'ziga xos xususiyati bilan bog'liq) yoki global (umuman global iqtisodiyotga ta'sir etuvchi omillar bilan bog'liq) bo'linadi. So'nggi uch guruhdagi risklar tizimli risklar deb ataladi.

Ushbu tasniflar ko'p jihatdan bir-biriga zid keladi. Bitta guruhga tegishli bo'lgan bitta tasnifda, boshqa tasnifda risklar turli xil tasnifga tegishli bo'lishi mumkin. Masalan, qarz oluvchining bankrotlik riski har doim kredit riskini anglatadi. Biroq, ushbu bankrotlikni keltirib chiqargan omillarga qarab, u individual (boshqaruvning past sifati), mamlakat (mamlakatda soliqqa tortish rejimining o'zgarishi), sanoatga xos (kompaniya tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlarga narxlarining global pasayishi) yoki global (global moliyaviy inqiroz) bo'lishi mumkin.

Xalqaro moliya bozori ishtirokchilari o'z faoliyatlarida duch keladigan risklarning xilma-xilligi ularning faoliyatida risklarni boshqarish yo'nalishi muhimligini belgilaydi. Kompaniyadagi risklarni boshqarish, birinchi navbatda, uning markazlashtirish darajasini aniqlashni talab qiladi.

Risklarni boshqarish algoritmi markazlashtirilgan yoki markazlashtirilmagan holda amalga oshirilishidan qa'tiy nazar quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- risklarni aniqlash;
- risklarni baholash;
- risklarni boshqarish strategiyasini tanlash;
- ushbu strategiyaning bir qismi sifatida risklarni boshqarish usullarini tanlash.

Risklarni aniqlash bosqichi (xalqaro moliyaviy bozor ishtirokchilari faoliyatida yuzaga keladigan risklarni aniqlash) asosan operatsion va likvidlik riskini tahlil qilish bilan bog'liq.

Risklarni baholash bosqichida aniqlangan risklarning miqdoriy tavsifi aniqlanadi: xalqaro moliya bozorining ishtirokchisi u yoki bu faoliyat amalga oshirilganda zarar ko'rishi ehtimoli sifatida ifodalanadi. Zamonaviy risklarni boshqarish amaliyotida kredit va bozor risklarini baholash usullari eng yuqori darajada ishlab chiqilgan. Faqat Bazel qo'mitasi tavsiyalariga kredit risklarini baholashning turli xil usullari kiradi - eng oddiy va eng kam aniq standart metodologiyadan tortib to murakkab ko'p faktorli modellarga qadar. Likvidlik va operatsion risklarni baholash ancha murakkab. Ushbu risklarni baholashning umume'tirof etilgan standart usullari mavjud emas, shuning uchun bozor ishtirokchilarining aksariyati ushbu risklarni baholash uchun o'z usullaridan foydalanishga majbur.

Har bir aniqlangan va baholangan risk uchun risklarni boshqarish strategiyasi talab qilinadi. Zamonaviy amaliyotda to'rtta asosiy strategiya keng qo'llaniladi: riskni qabul qilishdan bosh tortish, risklarni diversifikatsiya qilish, risklarni qoplash va riskni qabul qilish. Risklarni bekor qilish strategiyasi (ya'ni, riskga olib kelishi mumkin bo'lgan operatsiyalardan voz kechish) eng sodda, ammo bu kompaniyaning mumkin bo'lgan harakatlar doirasini keskin cheklaydi. Shuning uchun ular ma'lum bir risk turlari bilan bog'liq holda unga murojaat qilishadi.

Risklarni diversifikatsiya qilish strategiyasi xalqaro moliya bozorida ishtirokchilarning aktivlari va majburiyatlari kontsentratsiyasini kamaytirishga asoslangan. Ayrim aktivlar yoki majburiyatlar riski kamaytirilmasa ham, muhim riskning bir martalik paydo bo'lishi ehtimoli kamayadi. Ushbu strategiyani qo'llash, ishtirokchining shaxsiy aktivlari va passivlari uchun risk darajasi nisbatan kichik bo'lgan va tashvish faqat ushbu risklarning kontsentratsiyasi bo'lgan hollarda

oqlanadi. Ushbu strategiya faqat individual risklarni boshqarish uchun to'liq qo'llaniladi. Muayyan darajada, uni tarmoq yoki jug'rofiy tizimli riskga nisbatan qo'llash mumkin (ishtirokchi ishlaydigan tarmoqlar yoki hududlar doirasini kengaytirish orqali), ammo bu holda undan foydalanish sezilarli xarajatlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Global sistematik risklarni boshqarish uchun risklarni diversifikatsiya qilish strategiyasidan foydalanib bo'lmaydi.

Risklarni qoplash strategiyasi risk natijasida etkazilgan zararlar to'liq yoki qisman qoplanishini ta'minlaydigan turli xil moliyaviy vositalardan foydalanishga asoslangan. Ushbu strategiyada sug'urta polislari, muddatli shartnomalar, kafillik va kafolat kabi vositalar qo'llaniladi. Ushbu strategiya ma'lum xarajatlarga bog'liq, ammo xalqaro moliya bozoridagi ishtirokchilarning umumiy risk darajasini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin.

Ba'zi hollarda risklarni boshqarish xarajatlari uni amalga oshirishdan mumkin bo'lgan yo'qotish bilan taqqoslanadi. Bunday holda, risklarni jalb qilish strategiyasi (ya'ni, boshqarishning har qanday usullaridan voz kechish) maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin.

Ko'pgina strategiyalar turli xil usullarni qo'llashga imkon beradi, shuning uchun risklarni boshqarishning keyingi bosqichi risklarni boshqarishning o'ziga xos usulini tanlashdir. Har bir usul o'zining afzalliklari va kamchiliklariga ega va risklarni boshqarish vazifasi ularning maqbul balansiga erishishdir. Risklarni boshqarishning ko'p usullari va strategiyalari riskni amalga oshirish natijasida yo'qotishlarni kamaytirishi mumkin, ammo ularni to'liq bartaraf eta olmaydi. Shu sababli, risklarni boshqarishning vazifalari yo'qotishlarning oldini olish bilan birga oldini olish mumkin bo'lmagan yo'qotishlarni minimallashtirishni o'z ichiga oladi. Masalan, agar bank qarz oluvchi to'lovga qodir bo'lmasa, risklarni boshqarish bankning to'lovlaridagi bo'shliqlarni oldini olish uchun oldindan aniqlashi va qarz oluvchining majburiyatlarini bank uchun qulay shartlar asosida qayta tuzish to'g'risida muzokaralar olib borishi kerak. Risklarni boshqarishning umumiy tuzilmasi barcha turdagi risklar uchun bir xil bo'lsa ham, risklarni baholash va boshqarishning o'ziga xos usullari turlicha. Shuning uchun ushbu usullarni har bir risk uchun alohida ko'rib chiqish tavsiya etiladi.

Xalqaro moliya bozorining ishtirokchilari, birinchi navbatda kompaniyalar va banklar o'z faoliyatining har bir bosqichida kredit riskiga duch kelishadi. Qarz oluvchi tomonidan qarz olayotganda yoki qimmatli qog'ozlar chiqaruvchisi tomonidan bajarilmaslik riski eng mashhurdir. Mijozlar tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar yoki etkazib berilgan tovarlar uchun to'liq yoki o'z vaqtida to'lovlarni amalga oshirish imkoniyati kredit riskining muhim manbai hisoblanadi. Oldindan to'lov o'tkazib yuborilgan tovarlarni etkazib berish yoki xizmatlar ko'rsatish bo'yicha majburiyatlarning bajarilmasligi kredit riski manbai hisoblanadi.

Milliy va jahon amaliyotida kredit riskini baholash muhim ahamiyatga ega. Muayyan majburiyatning kredit riskini baholash uchun kontragentning majburiyatlarning kechikishi, to'liq yoki qisman bajarilmasligi (ya'ni kontragentlarning kredit sifatini baholash), shuningdek majburiyatlarning bajarilmasligi oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarga duch kelish ehtimolini aniqlash kerak.

Zamonaviy amaliyotda kredit riskini miqdoriy baholash uchun ikkita asosiy ko'rsatkichdan foydalaniladi: majburiyatni bajarmaslik ehtimoli (*probability of default — PD*) va majburiyatni bajarmaslikdagi yo'qotish (*loss given default — LGD*). Qarzni to'lamasligi kreditor tomonidan mablag'larning to'liq yo'qolishini anglatmaydi. Agar defolt bankrotlik bilan bog'liq bo'lsa, bankrotlik muhokamasidan so'ng, to'lovga qodir bo'lmagan qarzdorning qolgan mablag'lari kreditorlar o'rtasida taqsimlanadi va kreditorlarning ba'zi talablari qondiriladi. Qarz oluvchi tomonidan noto'g'ri nomuvofiqlik yuzaga kelgan taqdirda, u sudda o'z majburiyatlarini bajarishga majbur bo'lishi mumkin, bu sud xarajatlarini o'z ichiga oladi. LGD - bu qarzdorning majburiyatlari bajarilmasa, kreditor qanday ziyon ko'rishini baholash. LGD foiz sifatida o'lchanadi va 0 dan 100% gacha bo'lishi mumkin. LGD nafaqat qarzdor uchun, balki muayyan majburiyatlar uchun ham baholanishi mumkin.

3. Xalqaro moliya bozorida risklarni baholashda xalqaro reyting agentliklari faoliyati

Qarz oluvchilarning kredit riskini baholashda keng usullardan foydalaniladi. Ma'lum darajada ularni ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruh tashqi baholashlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Tashqi baholashning eng keng tarqalgan manbai xalqaro reyting agentliklarining "Katta uchlik" - Fitch Ratings, Moody's, Standard&Poor's reytinglari hisoblanadi. 2007-2009 yillardagi global moliyaviy inqiroz ushbu agentliklarning reytinglariga bo'lgan ishonchni susaytirdi (2008 yil sentyabr oyida bankrot bo'lgan Lehman Brothers, har uch agentlikning bahosiga ko'ra eng yuqori darajadagi ishonchlilikka ega ekanligini eslash kifoya). Biroq, bugungi kunda ushbu agentliklar xalqaro moliyaga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Dunyoda "Katta uchlik" agentliklari bilan bir qatorda boshqa xalqaro va milliy reyting agentliklari mavjud, ularning ma'lumotlaridan qarz oluvchining kredit sifatini baholash uchun foydalanish mumkin.

Etakchi xalqaro reyting agentliklari tomonidan foydalaniladigan kredit sifati reytinglari shkalasi yaqin, ammo ular bir xil emas. Agentliklar kredit sifatini baholashning turli usullaridan foydalanadilar. Ba'zilar defolt ehtimolligiga ko'proq e'tibor berishadi, boshqalari - defolt holatida yo'qotish darajasiga. Shu sababli, xalqaro moliya bozorining bitta ishtirokchisi turli reyting agentliklari tomonidan sezilarli darajada farq qilishi mumkin.

Xalqaro reyting agentliklari tomonidan banklarga berilgan kredit reytinglari ularning kreditga layoqati, moliyaviy barqarorligi, ishonchliligi va obro'siga baho berish imkonini beradi. Oddiy moliyaviy xizmatlarning iste'molchilari uchun - bu ko'rsatkichlar haqida gapirish qiyin, lekin kredit tashkilotlarining o'zi uchun - bu baholash juda muhim, moliyaviy tashkilotga ishonish, qarz mablag'larini jalb qilish qobiliyati va kredit olish shartlari bunga bog'liq. Umuman olganda, reytinglar asosida investorlar o'z qarorlarini qabul qiladilar. Va oxir-oqibat, bu moliyaviy qarorlarga bog'liq bo'lib, banklar o'z mijozlariga qanday narxlarda qarz berishi namoyon bo'ladi.

Nufuzli xalqaro reyting agentliklari orasida uchta yirik kompaniya mavjud: Fitch Ratings, Moody's, Standard&Poor's. Ularning har biri banklarga milliy va

xalqaro miqyosda o‘z reytinglarini beradilar: uzoq muddatli va qisqa muddatli kredit reytinglari, bank depozitlari reytinglari, banklarning moliyaviy barqarorlik reytinglari va boshqalar.

Har bir agentlikning, odatda, "AAA" dan "D" gacha harfli belgilarga ega bo‘lgan o‘z reyting shkalasi mavjud. Bundan tashqari, agar bank oraliq qiymatlarga tushib qolsa, harf kategoriyalariga "+" va "-" modifikatorlari yoki 1, 2 va 3 raqamlari qo‘shilishi mumkin. Kelajakda reytingda mumkin bo‘lgan o‘zgarishlarni ko‘rsatish uchun agentlik prognozlaridan foydalaniladi. Bu quyidagicha bo‘lishi mumkin: "Barqaror" - bu keyingi ikki yil ichida reyting o‘zgarishi kutilmaganligini anglatadi; "Rivojlanayotgan" - reyting ham oshishi, ham pasayishi mumkin; "Salbiy" - pasaytirish mumkin; "Ijobiy" - reytingni ko‘tarish mumkin.

Moody'sning uzoq muddatli kredit reytingi	Fitch Ratingsning uzoq muddatli kredit reytingi	S&Pning uzoq muddatli kredit reytingi	Mazmuni
Aaa	AAA	AAA	Qarzni to‘lashga qodirlikning eng yuqori darajasi, qarz berish tavakkalchiligidagi (risk) kutishning eng past darajasi.
Aa	AA	AA	Qarz majburiyatlarini to‘lash imkoniyati juda katta
A	A	A	Kreditga layoqatlilikning yuqori darajasi
Baa	BBB	BBB	Kreditga layoqatlilikning qoniqarli darajasi
Ba	BB	BB	Kreditga layoqatlilik darajasining etarli emasligi, noqulay iqtisodiy sharoitlar to‘lov qobiliyatiga ta’sir qilishi mumkin Kreditga layoqatlilik darajasining etarli emasligi, noqulay iqtisodiy sharoitlar to‘lov qobiliyatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin
B	B	B	Qarz majburiyatlari yuqori kredit riski xavfi ostida
Caa	CCC	CCC	Defolt xavfi, qarz majburiyatlari bo‘yicha to‘lovlar qulay iqtisodiy sharoitlarga bog‘liq

Ca	CC	CC	Qarz majburiyatlari to'lovlari bilan bog'liq jiddiy qiyinchiliklar, defolt holatiga yaqinlik
C	C	C	Qarz majburiyatlari bo'yicha to'lovlar davom etmoqda, lekin defolt xavfi muqarrar
-	-	SD	Alohida majburiyatlar bo'yicha defolt holati
D	D	D	Defolt holati e'lon qilingan

Reytingni tayinlash - bu pullik xizmat. Tanlangan reyting agentligi bilan shartnoma tuzgandan so'ng, bank kompaniya tahlilchilariga uning faoliyati to'g'risida barcha zarur ma'lumotlarni taqdim etishi shart. Shundan so'ng, kredit tashkiloti rahbariyati vakillari bilan reyting uchrashuvi tashkil etiladi. Olingan barcha ma'lumotlarni baholash asosida reyting komissiyasi reyting tayinlash to'g'risida qaror qabul qiladi. Agar mijoz rozi bo'lmasa, qo'shimcha ma'lumot taqdim etib murojaat qilishi mumkin.

Reyting agentliklarining bank mavqeini belgilovchi va o'ziga xos xususiyatlarini baholashga turlicha yondashganligini hisobga olib, ko'plab kredit tashkilotlari bir vaqtning o'zida bir nechta reyting agentliklariga murojaat qilmoqdalar.

Xalqaro reyting agentliklarining reyting shkalalari

№	Moody's	Standard&Poor's	Fitch	Baho
1	Aaa	AAA	AAA	Ishonchlilikning yuqori darajasi
2	Aa1	AA+	AA+	Ishonchlilikning juda yuqori darajasi
3	Aa2	AA	AA	
4	AaZ	AA-	AA-	
5	A1	A+	A+	Ishonchlilikning o'rtachadan yuqori darajasi
6	A2	A	A	
7	AZ	A-	A-	
8	Baal	VVV+	VVV+	Ishonchlilikning o'rtacha darajasi
9	Vaa2	vvv	vvv	

10	VaaZ	vvv-	vvv-	
11	Va1	VV+	VV+	Spekulyativ risk
12	Va2	vv	vv	
13	VaZ	vv-	vv-	
14	V1	V+	V+	Yuqori spekulyativ risk
15	V2	V	V	
16	VZ	V-	V-	
17	Caal	SSS+	SSS+	Majburiyatlarni bajarmasliknig juda yuqori ehtimolligi
18	Saa2	sss	sss	
19	SaaZ	sss-	sss-	
20	Sa	ss	ss	
21		s	s	
26	S	DDD	D	Majburiyatlarni bajarishning mumkin emasligi
27		DD		
28		D		

Kredit sifatini tashqi baholashdan foydalanish kredit riskini baholash uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni tez va nisbatan past narxlarda olish imkonini beradi. Biroq, ushbu manba faqat yirik qarz oluvchilarning kredit sifatini baholash uchun qo'llaniladi. Kredit riskini baholash uchun qo'shimcha ma'lumot manbalari milliy va xalqaro kredit byurolarining ma'lumotlari, kontragentning vakillik hisobvaraqlaridan ko'chirmalar bo'lishi mumkin.

Kredit risklarining umumiy darajasini aniqlab, bozor ishtirokchisi kredit risklarini boshqarish strategiyasini tanlashi mumkin. Ilgari o'rganilgan barcha to'rtta strategiya kredit riskini boshqarish uchun ishlatilishi mumkin.

Xalqaro moliya bozori ishtirokchilari tomonidan risklarni qaytarish strategiyasini qo'llash imkoniyatlari cheklangan. Pul mablag'larini moliyaviy aktivlarga joylashtirish ularning daromadlarining asosiy manbai bo'lib, risk-risksiz yoki past riskli aktivlar, odatda, past rentabellik bilan tavsiflanadi. Faqatgina xizmatlarni ko'rsatishga ixtisoslashgan ayrim banklar (vositachi, ma'lumot, hisob-kitob) ushbu strategiyadan foydalanishi mumkin.

So'nggi o'n yilliklar narx riski ahamiyatining jadal o'sishi davri bo'ldi. Bretton-Vuds valyuta tizimining qulashi va rivojlangan mamlakatlarning o'zgaruvchan kurslarning bu yoki boshqa shakliga o'tishi valyuta riskining manbai bo'ldi. Moliya qonunchiligini liberallashtirish va xalqaro moliya bozorining texnik infratuzilmasini rivojlantirish sharoitida moliyaviy globallashtirish "issiq pul" deb ataladigan qisqa muddatli spekulativ kapitalning keng ko'lamli transchegaraviy harakatini amalga oshirishga imkon berdi. Boz ustiga spekulativ kapitalning kirib kelishi yoki chiqishi valyuta kurslari, foiz stavkalari va aktsiyalar narxlarining keskin o'zgarishiga olib kelishi mumkin. So'nggi o'n yilliklardagi tovarlar narxlari o'sib borayotgan beqarorlik bilan ajralib turadi. Bu ko'pgina texnologik o'zgarishlar va tovar bozorlaridagi keng miqyosli spekulativ operatsiyalar bilan bog'liq. Bunday sharoitda kompaniyalar va banklarning har qanday faoliyati turli xil narx risklari bilan bog'liq.

Narx risklarini pasaytirishda risklarni diversifikatsiya qilish strategiyasi muhim rol o'ynaydi. Amaliyotda narx risklarini diversifikatsiya qilish asosan aktivlar va passivlarning diversifikatsiyalangan portfellarini yaratish bo'yicha moslashuvchan siyosatni olib borishga qodir bo'lgan banklar yoki moliyaviy kompaniyalar tomonidan samarali qo'llanilishi mumkin. Ishlab chiqarish va savdo kompaniyalarining narx risklarini diversifikatsiya qilish strategiyasidan foydalanish qobiliyati cheklangan. Kompaniyaning tarmoqqa bog'liqligi, u qanday xom ashyo ishlatishini va qanday tovarlarni sotishini aniq belgilab beradi va yangi ishlab chiqarishlarni ishga tushirmasdan tovar narxlari riskini diversifikatsiya qilish mumkin emas. Ishlab chiqaruvchi kompaniyalarning aktivlari va passivlarining valyuta tarkibi asosan tarqatish kanallari va xom ashyo manbalari bilan belgilanadi, shuning uchun uni diversifikatsiya qilish qiyin.

Likvidlik riski va operatsion risklar risk tizimida alohida o'rin tutadi. Buning sababi, ushbu ikkala risk guruhiga alohida moliyaviy vositalar, kontragentlar va operatsiyalar turlari bilan bog'liq ko'plab o'ziga xos risklar kiradi. Bundan tashqari, guruhlardan biriga kiritilgan har bir o'ziga xos riskning o'z ijro mexanizmi mavjud. Shu sababli, ushbu risklarni aniqlash, baholash va boshqarishning standart usullari mavjud emas. Xalqaro moliya bozorining har bir ishtirokchisi ushbu risklarni boshqarish uchun o'z algoritmlarini ishlab chiqishga yoki mavjud algoritmlarni o'z xususiyatlariga moslashtirishga majbur.

Likvidlik va operatsion risklarning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, ular ko'pincha beqarorlik sharoitida to'liq amalga oshirilishi mumkin. Masalan, pul bozorida barqaror holatdagi mahalliy likvidlik bo'shliqlari qisqa muddatli ssudalar, tijorat hujjatlari va boshqa qisqa muddatli moliyaviy vositalar bilan osonlikcha qoplanishi mumkin. Bu holda likvidlik riski amalga oshirilmaydi, hisob-kitob tizimini tashkil etishdagi zaif aloqa aniqlanmaydi. Xuddi shunday, barqaror muhitda bozor ishtirokchilarining joriy faoliyatini tashkil etishdagi kamchiliklarning oqibatlari ish uslubida osongina yo'q qilinadi. Ushbu xususiyat likvidlik va operatsion riskning

mumkin bo'lgan manbalarini aniqlashni qiyinlashtiradi va ko'pincha global yoki milliy iqtisodiyotdagi beqarorlik sharoitida ayniqsa og'riqli oqibatlariga olib keladi.

Xalqaro moliya bozorining tavakkalchilik tizimida tizimli risk (systemic risk) alohida o'rin tutadi. Bu ma'lum bir bozor ishtirokchisi yoki moliyaviy vosita bilan bog'liq emas, balki umuman moliya tizimi bilan bog'liq risk. Tizimli risk shundan iboratki, moliya tizimi miqyosida nisbatan kichik bir hodisa (o'rtacha bankning bankrotligi, individual qimmatli qog'ozlar narxining pasayishi va boshqalar) butun moliya tizimining keng miqyosda beqarorlashishiga, aktivlar qiymatining pasayishiga, ishonchning pasayishiga va moliyaviy beqarorlikning oshishiga olib keladi.

11-mavzu. Xalqaro hisob-kitoblar va ularning shakllari

1. Xalqaro hisob-kitoblarning mohiyati va asosiy xususiyatlari.
2. Xalqaro hisob-kitoblarda valyuta-moliyaviy va to'lov shartlari.
3. Xalqaro hisob-kitob shakllarining tasniflanishi.

Tayanch so'z va iboralar

Xalqaro hisob-kitoblar, loro, nostro, kotirovka, akkreditiv, benefitsiar, inkasso, tratta, eksport va import.

1. Xalqaro hisob-kitoblarning mohiyati va asosiy xususiyatlari

Xalqaro hisob-kitoblarning mohiyati xususidagi fikrlar bir qator taniqli iqtisodchi olimlarning ilmiy izlanishlarida o'z aksini topgan. Shunisi xarakterliki, xalqaro hisob-kitoblar tushunchasining mohiyati xususida munozarali fikr va mulohazalar mavjud emas.

Xalqaro hisob-kitoblar deganda turli mamlakatlarning sub'ektlari o'rtasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar natijasida yuzaga keladigan to'lov majburiyatlari yuzasidan qulay, likvidli to'lov vositalari bilan hisoblashish tushuniladi.

Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish jarayoni aniq evolyutsion tarixga ega. Ushbu jarayonni tartibga solish birinchi marta 1870 yilda amalga oshirildi. Aynan shu yili Parijda bo'lib o'tgan xalqaro konferentsiyada oltindan davlatlararo xalqaro hisob-kitoblarda yagona to'lov vositasi sifatida foydalanishga kelishib olindi. Bu holat 1922 yilga qadar davom etdi. 1922 yilda Genuya shahrida bo'lib o'tgan davlatlararo kelishuvda birinchi marta oltin-deviz standarti joriy etildi. Natijada oltin bilan bir vaqtning o'zida 30 ta mamlakatning pulidan xalqaro hisob-kitoblarda foydalanishga ruxsat etildi. Ammo oltin bilan birga faqat Angliyaning funt sterlingi xalqaro to'lov vositasi vazifasini bajara boshladi. Buning sababi shundaki,

birinchidan, birinchi jahon urushida Yevropa mamlakatlarining valyutalariga nisbatan funt sterling kam darajada qadrsizlandi. Masalan, Frantsiya franki 80 foizga qadrsizlangan bo'lsa, funt sterling 20 foizga qadrsizlandi. Ikkinchidan, xalqaro savdoning 60 foizga yaqin qismi Angliya banklari tomonidan moliyalashtirilar edi. Uchinchidan, Angliya ochiq iqtisodiyotga ega edi, bu esa, boshqa davlatlarning xo'jalik yurituvchi sub'ektlariga funt sterlingni ishlab topish imkonini berar edi. Buning uchun Angliyaga tovar sotish kifoya qilar edi. To'rtinchidan, Angliyaning tijorat banklari xorijiy davlatlarda ko'p sonli filiallariga ega edi. Bu esa, funt sterlingni dunyo miqyosida keng tarqalishi uchun qulay imkoniyatni yuzaga keltirar edi.

1944 yilda AQShning Bretton-Vuds shahrida uchinchi marta davlatlararo konferentsiya chaqirildi. Konferentsiyaning muhim natijalaridan biri shundaki, unda davlatlar oltindan hamda Angliyaning funt sterlingi va AQSh dollaridan xalqaro hisob-kitoblarda to'lov vositasi sifatida foydalanishga kelishib oldilar. Bu vaqtga kelib, Angliyaning xalqaro savdodagi va xalqaro kapitallar haraktidagi mavqei ancha zaiflashib qolgan edi. Shu sababli, AQSh dollarining xalqaro to'lov vositasi sifatidagi ahamiyati keskin oshib ketdi.

1976-78 yillarda Yamaykada ikki bosqichdan iborat xalqaro konferentsiya bo'lib o'tdi. Konferentsiyaning muhim natijalaridan biri shundaki, unda oltindan xalqaro hisob-kitoblarda to'lov vositasi sifatida foydalanish ta'qiqlandi. AQSh dollari, Angliya funt sterlingi, Germaniya markasi va Yaponiyaning ieniga xalqaro rezerv valyuta maqomi berildi. Bu esa, ularni xalqaro hisob-kitoblarda cheklanmagan miqdorda qabul qilinishini bildirar edi.

2002 yilning 1 yanvaridan boshlab yevroni valyuta sifatida muomalaga kiritilishi, Yevropa davlatlarining bir qator etakchi valyutalarini muomaladan olib tashlanishi xalqaro hisob-kitoblarning mazmuniga jiddiy o'zgarish kirishiga olib keldi. Bu o'zgarish, avvalo, hukumatlarning, davlat organlarining, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning xorijiy valyutalardagi zaxiralarining tarkibini keskin o'zgarishida namoyon bo'ladi. Zaxiralar tarkibidagi nemis markasi, Frantsiya franki, Italiya lirasi, Belgiya franki kabi etakchi valyutalarning o'rnini yevro egalladi. Yevroning muomalaga kiritilishi natijasida xalqaro hisob-kitoblarda yuzaga kelgan yana bir muhim o'zgarish yevrodan valyuta intervensiyasi va diversifikatsiya vositasi sifatida faol tarzda foydalanilayotganligi hisoblanadi.

Turli davlatlarning xo'jalik yurituvchi sub'ektlari o'rtasida yuzaga keladigan xalqaro iqtisodiy munosabatlarda xalqaro hisob-kitoblar tizimi muhim rol o'ynaydi. Ular o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar natijasida yuzaga keladigan pullik talablar va majburiyatlarning asosiy qismi naqd pulsiz shaklda amalga oshiriladi. Xorijiy valyutalarda amalga oshiriladigan naqd pulsiz hisob-kitoblar, bir tomondan, to'lovlarni amalga oshirishning shartlari va tartibini o'z ichiga olsa, ikkinchi tomondan, banklarning ularni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan har kunlik faoliyatini o'z ichiga oladi. Bunda etakchi rolni yirik xalqaro tijorat banklari o'ynaydi.

XX asrning 60-yillaridan boshlab yirik xalqaro tijorat banklarining xalqaro operatsiyalarining hajmi sezilarli darajada osha boshladi. Ushbu operatsiyalarning asosiy qismini xalqaro kreditlar berish tashqil etar edi.

XX asrning 60-yillaridan boshlab 90-yillariga qadar xalqaro moliya bozorlaridagi operatsiyalarning asosiy qismini yevropa banklari amalga oshirdi, 70-yillardan boshlab esa, yapon banklarining xalqaro operatsiyalari hajmini yuqori sur'atlarda o'sishi kuzatildi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda hisob-kitoblarning asosiy qismi AQSh dollarida amalga oshirilmoqda. Valyuta bozorining hajmi juda yirik bo'lib, 400 trln. dollardan oshadi. Shu operatsiyalarning 40 foizdan ortiq qismi AQSh dollarida amalga oshiriladi va uning 90 foizga yaqin qismi transmilliy banklarning hissasiga to'g'ri keladi.

Oxirgi o'n yillik davrda butun dunyoda to'lov tizimining faol isloh qilish jarayoni ketyapti. Jumladan, xalqaro hisob-kitoblarning ilg'or texnologiyasini qo'llash keskin kuchaydi.

Hozirgi paytda, xalqaro to'lov tizimida yangi texnologiyalar va yangi telekommunikatsiya aloqalaridan foydalanish yirik miqdordagi to'lov amallarini amalga oshirish, axborotlarni uzatish, qayta ishlash imkonini yaratadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, xalqaro kommunikatsiya infratuzilmasi shunchalik yaxshi tashqil qilinganki, u orqali bir necha daqiqa ichida xalqaro to'lovlarni amalga oshirishga imkon bo'ladi. Mazkur tizim juda mukammal va ishonchli tizim bo'lib, ayni vaqtda, arzon hamdir. Masalan, AKShning Nyu-York Kliring palatasi CHIPS (ChIPS) tizimini tartibga solib turadi. Xalqaro chek kliring palatasi: ATM tizimi, ASN tizimi, Fyucherslar kliring palatasi ham faoliyat ko'rsatmoqda.

Xalqaro hisob-kitoblardagi o'zgartirishlar hamda ularning yanada takomillashib borishi tovar ishlab chiqarish va muomala jarayonining rivojlanishi hamda baynalmilallashuvi bilan bog'liqdir. Tovarlarini ishlab chiqarish va ularni sotish davrlarini o'zaro muvofiq kelmasligi hamda iste'mol bozorlarining uzoqligi tufayli xalqaro muomaladagi qiymatlar harakatining nisbatan mustaqil bo'lib qolgan shakli xalqaro hisob-kitoblarda o'z aksini topadi. Xalqaro hisob-kitoblar tovarlar va xizmatlar bilan tashqi savdo hamda notijorat operatsiyalar, kreditlar va mamlakatlararo kapitallar harakati bo'yicha hisob-kitoblarni qamrab oladi.

Xalqaro hisob-kitoblar – turli mamlakatlar fuqarolari va yuridik shaxslari o'rtasida iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy munosabatlar tufayli vujudga keladigan pul talablari va majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni muvofiqlashtirishdir.⁵ Xalqaro hisob-kitoblar bir tomondan, amaliyotda shakllangan va xalqaro hujjatlar hamda udumlar bilan mustahkamlangan to'lovlarni amalga oshirish shartlari va tartibini, ikkinchi tomondan ushbu hisob-kitoblarni amalga oshirish yuzasidan kunlik amaliy faoliyatni o'z ichiga oladi. Hisob-kitoblarning eng katta hajmi bank hisobvaraqlarida yozuvlarni amalga oshirish orqali naqdsiz pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda jahonning eng yirik banklari xalqaro hisob-kitoblarda etakchilik rolini o'ynaydi. Mazkur banklarning xalqaro hisob-kitoblarga bo'lgan ta'sir darajasi ular joylashgan mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalari, milliy valyutasining ishlatilish ko'lamlari, ixtisoslashganligi, moliyaviy axvoli, ishbilarmonlik mavqei, vakil banklar tizimiga bevosita bog'liqdir.

⁵ Красавина Л.Н. «Международные валютно-кредитные и финансовые отношения» Москва «ФиС» 2001г.

Banklar hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun oʻzlarining xorijiy boʻlimlari va xorijiy banklar bilan oʻrnatilgan vakillik munosabatlaridan foydalanadilar. Xorijiy banklar bilan vakillik munosabatlari oʻrnatilganda “loro” (xorijiy banklarning mazkur bankda ochgan hisobvaragʻi) va “nostro” (mazkur bankning xorijiy banklarda ochgan hisobvaragʻi) hisobvaraqlari ochiladi. Vakillik munosabatlari hisob-kitoblar tartibi, vositachilik haqining hajmi, ishlatilib boʻlingan mablagʻlarni toʻlatish usullarini belgilab beradi. Xalqaro hisob-kitoblarni oʻz vaqtida va samarali amalga oshirish uchun banklar odatda kutilayotgan toʻlovlarning tarkibiy tuzilishi hamda muddatlariga muvofiq ravishda zarur boʻlgan va turli valyutalarda ifodalangan valyuta pozitsiyalarini taʼminlab turadilar hamda oʻz valyuta zahiralari diversifikatsiyalash siyosatini oʻtkazadilar. Banklar nisbatan yuqori foyda olish maqsadida oʻz valyuta aktivlarini jahon ssuda kapitallari bozorida, shu jumladan yevrobozorda joylashtirishni afzal koʻrgan holda “nostro” hisobvaraqlaridagi minimal qoldiqlarni taʼminlashga harakat qiladilar.

Banklarning xalqaro hisob-kitoblar borasidagi faoliyati bir tomondan milliy qonunchilik bilan muvofiqlashtiriladi, boshqa tomondan esa oʻrnatilgan qoidalar va udumlar yoki alohida hujjatlar bilan mustahkamlangan koʻrinishda mavjud boʻlgan, shakllangan amaliyot bilan belgilanadi.

Xalqaro hisob-kitoblarda asosan milliy valyutalarning ishlatilishi ulardan foydalanish samaradorligini kurs tebranishlari hamda ushbu valyutalar emitentlari boʻlmish mamlakatlarning iqtisodiy va valyuta siyosatiga bogʻliqligini kuchaytiradi. Xalqaro hisob-kitoblarning holati bir qator omillarga bogʻliqdir: mamlakatlar oʻrtasidagi iqtisodiy va siyosiy munosabatlar; valyuta qonunchiligi; xalqaro savdo qoidalari hamda udumlari; bank amaliyotlari; tashqi savdo kontraktlari va kredit bitimlarining shartlari.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, xalqaro moliya munosabatlaridagi xalqaro hisob-kitob operatsiyalariga xos boʻlgan quyidagi xususiyatlarni ajratib koʻrsatish mumkin:

1. Xalqaro hisob-kitoblar tashqi iqtisodiy faoliyat subʼektlarining toʻlov hujjatlarini rasmiylashtirish, joʻnatish va toʻlash bilan bogʻliq oʻzaro munosabatlarini aks ettiradi.

2. Xalqaro hisob-kitoblar hujjatli xarakterga ega. Yaʼni, ular «hujjatlarga qarshi» yoki «aktseptga qarshi» deb nomlanuvchi shartlar asosida amalga oshiriladi.

«Hujjatlarga qarshi» deb nomlanuvchi toʻlov shartiga asosan toʻlov amalga oshirilgandan keyingina importyorga hujjatlar beriladi. Ikkinchi shartda esa, tijorat vekseli aktseptlangandan soʻnggina hujjatlar importyorga beriladi.

3. Xalqaro hisob-kitoblar xalqaro qoidalar asosida amalga oshiriladi.

Xalqaro savdo palatasi tomonidan 1930-1932 yillarda ishlab chiqilgan «Hujjatlashtirilgan akkreditivlar boʻyicha unifikatsiyalashgan qoidalar», «Inkasso boʻyicha unifikatsiyalashgan qoidalar» bu boradagi asosiy xalqaro qoidalar hisoblanadi.

2. Xalqaro hisob-kitoblarda valyuta-moliyaviy va toʻlov shartlari.

Xalqaro savdo kontraktlari bo'yicha hisob-kitoblar o'ta murakkab bo'lib, bank xodimlarining yuqori malakaga ega bo'lishililigini talab etadi. To'lov olinishining tezligi va kafolati hamda banklar orqali operatsiyalar o'tkazishning xarajatlar summasi hisob-kitoblar shakllari va shartlarining tanloviga bog'liqdir. Shu sababli tashqi savdo bo'yicha hamkorlar muzokaralar borasida to'lov shartlarini o'zaro kelishib oladi va so'ngra ushbu shartlarni bitimga kiritib rasmiylashtiradi. Bitimlarning valyuta-moliyaviy va to'lov shartlari tuzilayotgan paytda eksportyor manfaatlarini importyor manfaatlariga teskari ekanligi odatda ko'zga tashlanadi. Bunda eksportyor valyutaning maksimal summasiga nihoyatda qisqa vaqt ichida ega bo'lishni xohlaydi, importyor esa aksincha iloji boricha kam miqdordagi valyutaning hajmini to'lash, tovarlar olinishini tezlashtirish hamda mazkur tovarlar to'la sotilgunga qadar to'lov muddatini iloji boricha kechiktirishdan manfaatdordir. Bitimlarning valyuta-moliyaviy va to'lov shartlarini tanlanishi mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy hamda siyosiy munosabatlarning xarakteri, kontragentlar kuchlarining o'zaro nisbati, ularning ushbu sohadagi malakasi va mazkur tovar bilan savdoning an'analari hamda udumlariga bog'liqdir. Hukumatlararo kelishuvlar hisob-kitoblarning umumiy tamoyillarini belgilaydi, tashqi savdo bitimlarida esa ushbu hisob-kitoblar amalga oshirilishining batafsil shartlari ko'rsatiladi. Mazkur shartlar quyidagi asosiy elementlarni o'z ichiga oladi: baho valyutasi; to'lov valyutasi; to'lov shartlari; to'lov vositalari; hisob-kitob shakllari hamda ushbu hisob-kitoblarni amalga oshiradigan banklar.

Baho valyutasi va to'lov valyutasi tanloviga (baho darajasi, kredit bo'yicha foiz stavkasi katta-kichikligidan farqli o'laroq) ma'lum bir darajada bitimning valyuta samaradorligi bog'liqdir. Eksport va import bitim baholari turlichadir hamda ular ushbu bitimlarga kiritiladigan, tovarlarni eksportyordan importyorga etkazib berilishi bilan bog'liq (eksportyor mamlakat omborida saqlanishi, portgacha bo'lgan yo'l va portdagi saqlanish, chet eldagi yo'l, xorijdagi ombor hamda importyorga tovarlarni etkazish xarajatlari) qo'shimcha xarajatlarga bog'liqdir. Tovarlarni baholarini aniqlashning quyidagi besh asosiy tamoyili mavjud:

1. Bitim tuzilayotgan paytda baholar qat'iy belgilanadi hamda ushbu bitim ijrosi mobaynida belgilangan baholar o'zgarmaydi. Ushbu usul jahon bozorida baholarning pasayishi tendentsiyasi mavjud bo'lgan paytda qo'llaniladi.

2. Bitimga qo'l qo'yilayotgan paytda bahoni (tovar etkazilish kuniga bo'lgan u yoki bu tovar bozorining kotirovkalari asosida) belgilash tamoyili qayd etiladi, bahoning o'zi esa bitimning ijrosi mobaynida belgilanadi. Ushbu usul odatda bozor baholarining ko'tarilishi tendentsiyasida qo'llaniladi.

3. Bitim tuzilayotgan paytda baho qat'iy belgilanadi, ammo bozor bahosi bitimdagi bahoga nisbatan aytaylik 5%dan ortiqroq xajmga o'zgarsa, u o'zgarishi mumkin.

4. Xarajatlarni tashkil etuvchi elementlar hajmini o'zgarishiga bog'liq bo'lgan sirpanuvchan baho. Masalan, jihoz (asbob-uskuna)lar etkazib berilishiga buyurtma berilganda, yuqori kon'yunktura sharoitlarida buyurtmachi manfaatlarida cheklovlar kiritiladi (baho o'zgarishining umumiy chegarasi yoki baho "sirpanishi"ni xarajatlarning bir qismiga va qisqa muddatga tarqalishini).

5. Aralash shakli: bahoning bir qismi qat'iy belgilanadi, bir qismi esa sirpanuvchan shaklda o'rnatiladi.

Baho valyutasi – bu, tovarga bo'lgan baho ifodalanadigan valyutadir. Tovarning bahosi qat'iy belgilanadigan valyutani tanlashda tovarning turi va yuqorida aytib o'tilgan xalqaro hisob-kitoblarga ta'sir etuvchi omillar, ayniqsa hukumatlararo kelishuvlarning shartlari hamda xalqaro udumlar katta ahamiyat kasb etadi. Ba'zida kontraktning bahosi, valyuta xavf-xatarlarini sug'urtalash maqsadida bir nechta (ikki va undan ko'p) valyutada yoki standart (SDR, EKYu - 1999 yilda "Yevro"ga o'zgartirilgan) valyuta savatida ko'rsatiladi.

To'lov valyutasi - bu, importyor (yoki qarz oluvchi) majburiyatlari so'ndirilishi kerak bo'lgan valyutadir. Valyuta kursining barqarorsizligi sharoitida baholar nisbatan barqaror bo'lgan valyutada, to'lov esa odatda importyor mamlakat valyutasida belgilanadi. Agarda baho valyutasi va to'lov valyutasi o'zaro muvofiq kelmasa, unda bitimda bir valyutani ikkinchi valyutaga qayta hisoblanish kursi o'zaro kelishiladi (yoki XVF SDR negizida qayd etiladigan pariteti, yoki valyutalarning bozor kursi bo'yicha). Bitimda quyidagi qayta hisoblanish shartlari belgilanadi:

1) ma'lum bir turdagi to'lov vositasining kursi – trattasiz to'lovlar yuzasidan telegraf pul o'tkazmasi yoki kredit bilan bog'liq hisob-kitoblar bo'yicha vekselni;

2) ma'lum bir valyuta bozorida (sotuvchi, sotib oluvchi yoki uchinchi tarafning) tuzatish va muvofiqlashtirishlar vaqti aniqlab olinadi (masalan, to'lov amalga oshirilishidan bir kun avval yoki to'lov kuni);

3) qayta hisoblash amalga oshiriladigan kurs kelishib olinadi: odatda o'rtacha kurs, ba'zida valyuta bozorini ochilishiga, yopilishiga bo'lgan sotuvchi yoki sotib oluvchi kurslari yoxud kunning o'rtacha kursi.

Baho va to'lov valyutalarining o'zaro muvofiq kelmasligi – bu, valyuta tavakkalchiligini sug'urta qilishning eng odiy usullaridan biridir. Agarda baho valyutasining kursi (masalan AQSh dollarining) pasaygan bo'lsa, unda to'lov summasi (frantsuz franklarida) mutanosib ravishda kamayadi va aksincha. Baho valyutasi kursining pasayishi xavf-xatari eksportyor (kreditor) zimmasiga, uning ko'tarilish xatari esa importyor zimmasiga tushadi.

To'lov shartlari tashqi iqtisodiy bitimlarning muhim elementidir. Ularning ichida quyidagilar farqlanadi: naqdli to'lovlar, kredit taqdim etilib amalga oshiriladigan hisob-kitoblar, naqdli to'lov opsiioni (tanlov huquqi) bilan kredit.

Xalqaro hisob-kitoblardagi naqdli to'lov tushunchasi deganda eksport tovarlari sotib oluvchiga etkazib berilganidan so'ng ularga pul to'lanishi yoki tovarlar kontrakt shartlariga muvofiq etkazib berilganligi to'g'risida guvohlik beruvchi hujjatlarga qarshi bo'lgan to'lov ko'zda tutiladi. Biroq zamonaviy sharoitlarda tovar importyor mamlakatiga ko'p holatlarda to'lov amalga oshirilishi lozim bo'lgan hujjatlardan avval etib keladi va sotib oluvchi tovarlarni ularga haq to'lanishidan avval saqlash (trast) tilhati, bank kafolati evaziga olishi mumkin. Shunday qilib, tovarlar so'nggi manzil portiga etkazib berilganidan so'ng to'lov amalga oshiriladi, tovarlar jo'natilganligi to'g'risidagi ogohnomaga qarshi amalga oshiriladigan to'lovlar bundan mustasno. Kontragentlar kelishuviga hamda sotilayotgan tovarlar xususiyatlariga bog'liq bo'lgan holda importyor ma'lum bir bosqichda to'lovni amalga oshiradi: jo'natilish portida tovarlarni yuklash ishlari tugaganligi tasdig'ini

olgandan so'ng; tovar hujjatlarining komplekti (schyot-faktura, konosament, sug'urta polisi va boshqalar)ga qarshi; ba'zida to'lovni 5-7 kunga, neft etkazib berish bo'yicha esa 30 kunga kechiktirish bilan; so'nggi manzil bo'lgan portda importyor tomonidan tovarni qabul qilib olinib bo'lgandan so'ng. Tovarining turiga bog'liq bo'lgan holda ba'zi holatlarda hisob-kitoblarning aralash shartlaridan foydalaniladi: qisman hisob-kitob – tovar hujjalari topshirilganidan so'ng amalga oshadigan to'lov; yakuniy hisob-kitob – tovarlar qabul qilib olinganidan so'ng (tovarlar so'nggi manzil portiga etib kelganidan so'ng sotib oluvchi tomonidan qabul qilib olinadi va ularning sifat xarakteristikalari tekshiriladi, chunki transportirovka davrida ularning sifati buzilgan bo'lishi mumkin).

Xalqaro to'lovlar valyutalar o'zaro almashuvi hamda tashqi savdo ishtirokchilari tomonidan bir-biriga kreditlar taqdim etish jarayonlari bilan chambarchas bog'lanib ketadi. Xalqaro valyuta-kredit va hisob-kitob operatsiyalarining o'zaro bog'liqligi ushbuda o'z ifodasini topadi. Sotilayotgan tovarning turiga (masalan, mashinalar va jihozlar) hamda sotuvchilar bozorida raqobatning kuchayishi va yangi mahsulot iste'mol bozorlarini kengaytirish maqsadida ularning kreditdan foydalanishga qaratilgan intilishlariga qarab tashqi savdo operatsiyalari bo'yicha hisob-kitoblar tijorat kreditidan foydalangan holda amalga oshiriladi. Tijorat krediti tovar sotuvchisi tomonidan sotib oluvchiga bir necha oydan 5-8 yilgacha, alohida holatlarda esa bundan ham katta muddatlarga taqdim etiladi. Tashqi savdo operatsiyalarida importyor tijorat krediti evaziga uni so'ndirishga qaratilgan, oddiy veksellik shaklidagi qarz majburiyatini yozib beradi yoki eksportyor tomonidan berilgan o'tkaziladigan veksellar-trattalarda to'lovni amalga oshirishga yozma tarzidagi rozilik (aktsept) beradi.

Tovar qiymatining ma'lum bir qismiga tijorat hujjalari taqdim etilganidan so'ng, qolgan qismiga esa kontraktida belgilangan davrdan so'ng haq to'langanda tijorat krediti shaklidagi tovarlar uchun hisob-kitoblar naqdli to'lovlar bilan birgalikda amalga oshirilishi mumkin. Tashqi savdo kontrakti ijrosining ma'lum bir bosqichida shartnomadagi taraflar, tijorat kreditidan tashqari, bir-birlarini majburan kreditlashlari mumkin. Masalan, bo'nak shaklidagi to'lovlarda importyor eksportyorini, ochiq hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitoblarda esa sotuvchi sotib oluvchini kreditlaydi.

Hisob-kitoblar shartlarining muqobil shakli naqdli to'lovning opsiionli kreditidir. Agarda importyor sotib olingan tovar uchun to'lovni kechiktirish huquqidan foydalansa, unda u naqdli to'lovda taqdim etiladigan diskont (skidka)dan mahrum bo'ladi. Hisob-kitoblar xalqaro muomalada ishlatiladigan turli xil to'lov vositalari, ya'ni veksellar, to'lov topshiriqnomalari, bank o'tkazmalari (pochta va telegraf), cheklar, plastik kartochkalari yordamida amalga oshiriladi. Xorijiy instrumentlar (Foreign items, ingl.) – boshqa mamlakatda deponentga olingan hamda ushbu mamlakatda to'lanishi lozim bo'lgan cheklar, veksellar (oddiy va o'tkaziladigan) va muomalaning boshqa kredit vositalari hisoblanadi. Kontrakt to'lov shartlarining eng murakkab qismi bo'lib hisob-kitob turini tanlash hamda ushbu hisob-kitoblarni amalga oshirish iker-chikirlarini shakllantirib izohlash hisoblanadi. Kontragentlarning bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan manfaatlarini xalqaro iqtisodiy

munosabatlarda o'zaro bog'lash va ularning to'lov munosabatlarini tashkil etish hisob-kitoblarning turli shakllaridan foydalanish orqali amalga oshiriladi.

3. Xalqaro hisob-kitob shakllarining tasniflanishi.

Xalqaro bank amaliyotida qo'llanilayotgan xalqaro hisob-kitob shakllari mohiyatiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Sof to'lovlar.
2. Hujjatli to'lovlar.

Sof to'lovlarga to'lov topshirivnomalari va cheklar vositasidagi xalqaro hisob-kitoblar kiradi. Hujjatli to'lovlarga esa, hujjatlashtirilgan akkreditivlar va inkasso vositasidagi xalqaro hisob-kitoblar kiradi.

Sof to'lovlarni belgilash mezonlari quyidagilardan iborat:

- tovarlar va xizmatlar summasini to'liq yoki qisman oldindan to'lash;
- to'lovni tovarni qabul qilib olgandan so'ng amalga oshirish;
- ochiq hisobraqamlari bo'yicha hisoblashish.

Hujjatli to'lovlarni belgilash mezonlari quyidagilardan iborat:

-tovarlar bilan bog'liq hujjatlar importyorga to'lov amalga oshirilgandan keyin beriladi;

-tovarlar bilan bog'liq hujjatlar importyorga veksel aktseptlangandan keyin beriladi.

Jahon xalqaro savdo amaliyotida hujjatlashtirilgan akkreditivlar va hujjatli inkasso vositasidagi hisob-kitoblarning salmog'i boshqa hisob-kitob shakllariga nisbatan sezilarli darajada yuqoridir. Buning asosiy sababi, akkreditivlarda to'lovning kafolatlanganligi va hujjatli inkassoda tovar hujjatlarini to'lov amalga oshirilgandan so'ng berilishidir. Ushbu to'lov sharti importyorni to'lovni o'z vaqtida amalga oshirishga undaydi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishda xalqaro hisob-kitoblarning ta'minlangan akkreditiv shaklidan keng foydalaniladi. Buning sababi shundaki, ushbu davlatlar xalqaro Bazel qo'mitasining ekspertlari va boshqa nufuzli xalqaro tashqilotlar tomonidan yuqori riskli zona sifatida e'tirof etiladi. Shu sababli, ushbu mamlakatlar bilan bo'ladigan xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ular to'lovlar kafolatlangan va to'lov kafolatini ta'minlash imkoniyati yuqori bo'lgan xalqaro hisob-kitob shakllarini qo'llaydilar. Hujjatli akkreditiv xalqaro hisob-kitoblarning ana shunday xususiyatlarga ega bo'lgan shakli hisoblanadi.

Hujjatlashtirilgan akkreditivlarning ta'minlanganlik shaklida to'lov so'mmasi alohida hisobraqamda deponent qilinadi yoki oldindan eksportyorning bankiga etkazib beriladi. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning bank amaliyotida esa, hujjatli akkreditivlarning ta'minlanmaganlik shaklidan keng ko'lamda foydalanilmoqda. Bunda akkreditiv so'mmasi alohida balans hisobraqamida deponent qilinmaydi, to'lov uchun kafillikni esa, importyorning banki o'z zimmasiga oladi.

Hisob-kitoblarning yana bir shakli inkasso hisoblanadi. Inkasso - bu, mijozning topshirig'iga asosan bank tomonidan importyordan unga jo'natilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovni olinishi hamda ushbu

mablag'larni eksportyorning bankdagi hisobvarag'iga olgan holdagi bank operatsiyasidir.⁶ Inkasso operatsiyalari inkasso bo'yicha Soddalashtirilgan qoidalarga muvofiq ravishda eksportyordan olingan yo'riqnomalarga asosan banklar tomonidan amalga oshiriladi. Inkasso hisob-kitob shaklida quyidagi taraflar ishtirok etadi:

1) ishonib topshirayotgan shaxs-mijoz – bu, o'z bankiga inkasso operatsiyasini amalga oshirishga topshiriq beruvchi shaxs;

2) inkasso qilish bo'yicha operatsiya o'tkazishni ishonib remitent-bankka topshiriq beruvi shaxs;

3) valyuta mablag'larini oluvchi hamda inkasso qilish bo'yicha operatsiyani amalga oshiruvchi bank;

4) to'lovchi bo'lmish importyorga hujjatlarni taqdim etib, eksportyor nomidan chiquvchi bank;

5) to'lovni to'lovchi.

1. Eksportyor importyor bilan tovarlarni hujjatli (dokumentar) inkasso hisob-kitob shartlari asosida sotish to'g'risida kontrakt tuzadi va unga tovarlarni jo'natadi (1a). 2. Eksportyor o'z bankiga inkasso-topshiriqnomasi va tijorat hujjatlarini yo'llaydi. 3. Eksportyor banki olgan ushbu inkasso-topshiriqnomasi va tijorat hujjatlarini importyor nomidan chiquvchi bankka (importyor bankiga) jo'natadi. 4. Importyor nomidan chiquvchi bank mazkur hujjatlarni importyorga taqdim etadi. 5. Importyor hujjatlarga qarata inkasso qilish operatsiyasini amalga oshiruvchi bankka (yoki o'zining bankiga) to'lovni amalga oshiradi. 6. Inkasso qilish operatsiyasini amalga oshiruvchi bank remitent-bankka (yoki eksportyor bankiga) to'lovni o'tkazadi. 7. O'tkazib berilgan summani remitent-bank eksportyor hisob raqamiga oladi.

Oddiy va hujjatli (dokumentar) inkasso bir-biridan farqlanadi. Oddiy (sof) inkasso tijorat hujjatlarisiz yuborilgan moliyaviy hujjatlar bo'yicha to'lov undirilishini anglatadi. Hujjatli (dokumentar) (tijorat) inkasso esa tijorat hujjatlari bilan birgalikda yuborilgan moliyaviy hujjatlar yoki faqat tijorat hujjatlari inkassosini anglatadi. Bunda qandaydir bir hujjatlarga qarata to'lovni amalga oshirish majburiyati banklar zimmasiga yuklatilmagan.

Eksportyor tovarlarni jo'natganidan so'ng importyordan to'liq va aniq yo'riqnomalar keltirilgan inkasso topshiriqnomasida ko'rsatilgan shartlari asosida, valyutaning ma'lum bir summasini olish to'g'risida o'z bankiga topshiriq beradi. Inkasso-topshiriqnomasining ikki asosiy ko'rinishi mavjud: a) hujjatlar to'lovga qarata to'lovni amalga oshiruvchiga beriladi va b) aktseptga qarata beriladi. Ba'zi paytlarda hujjatlarni importyorga, uning belgilangan muddatlarda to'lovni amalga oshirish bo'yicha yozma tarzda majburiyatiga qarata to'lovsiz asosda berilishi amaliyoti qo'llaniladi. Bunday shartlardan foydalangan holda importyor sotib olingan tovarni sotish hamda olingan tushum evaziga inkasso bo'yicha eksportyorga to'lovni amalga oshirish imkoniyatlariga ega bo'ladi. Eksportyor tomonidan valyuta tushumi olinishini tezlashtirish maqsadida bank trattalar hisobini yuritishi (ularni diskont bilan sotib olish yoki

⁶ Красавина Л.Н. «Международные валютно-кредитные и финансовые отношения» Москва «ФиС» 2001г.

garovga olish) yoki tijorat hujjatlari garovi ustidan kredit taqdim etishi mumkin. Shunday qilib, inkasso hisob-kitob shakli kredit munosabatlari bilan bevosita bog'liqdir. Inkasso tijorat krediti shartlari asosidagi kontraktlar bo'yicha hisob-kitoblarning asosiy shakli bo'lib hisoblanadi. Bunda eksportyor odatda unga tijorat hujjatlari (hujjatli inkasso)ni taqdim etilishi evaziga to'lovchi tomonidan aktseptlanishi uchun trattani inkassoga taqdim etadi. To'lov muddati etib kelganda aktseptlangan veksellar to'lovni undirish maqsadida inkasso (sof inkasso) qilinishi uchun yuboriladi.

Inkasso shakli bo'yicha hisob-kitoblar asosiy majburiyati tovar hujjatlariga qarata to'lovni amalga oshirishdan iborat bo'lgan importyorga mablag'larni o'z ichki muomalasidan oldindan chiqarib, chetda band qilinishiga zarurat qoldirmaydigan ma'lum bir imtiyozlarni beradi. Biroq agarda tovar olinishini tezlashtirish maqsadida konosament asl nusxalaridan birining sotib oluvchiga bevosita jo'natish amaliyoti qo'llanilmayotgan bo'lsa importyor tomonidan tovarlar uchun haq to'lanmagunga qadar eksportyor hamon tovarga egalik qilishning yuridik huquqini o'zida saqlab qoladi.

Shu bilan birgalikda hisob-kitoblarning inkasso shakli eksportyor uchun ahamiyatli bo'lgan kamchiliklarga ega. Birinchidan importyor tomonidan tovarlarga haq to'lamaslik xavf-xatarini eksportyor o'z zimmasiga oladi. Importyor tomonidan tovarlarga haq to'lanmasligi bozor kon'yunkturasi yoki to'lovchi moliyaviy holatining yomonlashuvi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu sababli importyorning to'lov qobiliyati va lafzliligiga bo'lgan eksportyorning ishonchi inkasso hisob-kitoblarning muhim sharti bo'lib hisoblanadi. Ikkinchidan inkasso bo'yicha valyuta tushumining kelib tushishi va tovarlarning importyorga jo'natilishi orasida, ayniqsa uzoq masofalarga tovar etkazishda, sezilarli vaqt uzilishlari mavjud. Inkasso hisob-kitobiga xos bo'lgan ushbu kamchiliklarni bartaraf etish uchun amaliyotda mazkur hisob-kitob shaklini amalga oshirilishida quyidagi qo'shimcha shartlar qo'llaniladi:

1) importyor eksportyor bankining tovar hujjatlarini inkassoga qabul qilganligi va jo'natganligi to'g'risidagi telegrammasi (telegraf inkassosi)ni olishi bilanoq tovarlar uchun to'lovni to'laydi. Inkassoning ushbu turi amaliyotda keng tarqalmagan;

2) importyor tomonidan to'lovni amalga oshirilmasligi holatida bank eksportyor oldida inkasso bo'yicha haqni to'lash to'g'risidagi majburiyatni o'z zimmasiga olgan holda importyorning topshirig'iga binoan eksportyor foydasiga to'lov kafolatini beradi. To'lovning qo'shimcha kafolati odatda tijorat krediti yuzasidan hisob-kitoblarda qo'llaniladi, chunki to'lovning kechiktirilishi holatida to'lovchi moliyaviy holatida ro'y bergan ehtimolli o'zgarishlar sababli hujjatlar bo'yicha importyor tomonidan haq to'lanmaslik xatari o'sadi. Ba'zida importyorning banki veksellarni "aval"ni amalga oshiradi. Aval (to'lov kafolati) – bu, vekselni kafillikdir. Avalchi-bank odatda bankning to'lov kafolati aniq kimga berilganligi to'g'risidagi shartlashuv bilan vekselning yuz qismida o'z imzosini qo'ygan holda, to'lov yuzasidan majburiyatni o'z zimmasiga oladi. O'zgacha bo'lganda esa o'tkaziladigan veksellarni taqdim etuvchisi (eksportyor) uchun aval berilgan deb hisoblanadi;

3) immobilizatsiya qilingan resurslarni qoplash maqsadida eksportyor bank kreditga murojaat etadi.

Xalqaro hisob-kitoblarda qo'llaniladigan yana bir shakl sifatida bankning pul o'tkazmasi namoyon bo'ladi. U, pul o'tkazmasini oluvchi shaxsga ma'lum bir summani to'lashdan iborat bo'lgan bir bankning boshqa bir bankga topshirig'idan iboratdir. Banklar xalqaro hisob-kitoblarning ko'pgina holatlarida o'z mijozlarining topshiriqlari asosida pul o'tkazmalarini amalga oshiradilar. Ushbu operatsiyalarda quyidagi taraflar ishtirok etadi: pul o'tkazmasini o'tkazuvchi qarzdor-shaxs; o'tkazma to'g'risidagi topshiriqni qabul qilgan o'tkazuvchi shaxsning banki; o'tkazma oluvchining hisob raqamiga o'tkazma summasini oluvchi bank; o'tkazmani oluvchi shaxs.

Bank o'tkazmasi shakli asosida inkassoga haq to'lash, yakuniy hisob-kitoblar bo'yicha to'lovlar hamda bo'nak to'lovlari amalga oshiriladi. Bundan tashqari o'tkazma vositachiligida qayta hisoblashlar va boshqa operatsiyalar bajariladi.

Bank o'tkazmasi pochta yoki telegraf orqali, tegishli pochta yoki telegraf to'lov topshiriqnomalari bilan zamonaviy sharoitda esa SVIFT tizimi orqali amalga oshiriladi.

Bank o'tkazmalari boshqa to'lov shakllari bilan bir qatorda ishlatilishi mumkin (masalan, inkasso hamda kafolatlar bilan). Eksportyor o'tkazmalarni bank kafolati bilan bir qatorda ishlatishni afzal ko'radi. Chunki importyor tomonidan tovarlar uchun haq to'lanmagan taqdirda mazkur bank o'zining kafolati evaziga eksportyorga haq to'lab beradi. Sotib olingan tovarlarga pul o'tkazmasini amalga oshirishda importyor ko'p holatlarda bank kreditidan foydalanadi. Mazkur kreditning muddati akkreditiv holatidagi kredit muddatidan qisqaroqdir.

Bank pul o'tkazmasining iqtisodiy mazmuni tovar yoki xizmatlarga ular etkazib berilmasdan turib (bo'nak to'lovlari) yoki ularni importyor tomonidan olinganidan so'ng (ochiq hisobvaraqa shaklidagi hisob-kitoblar) pul to'lanayotganligiga bog'liq bo'ladi.

Bo'nak shaklidagi hisob-kitoblar, mazkur hisob-kitoblar eksportyor uchun nihoyatda samaralidir, chunki tovarlar etkazib berilgunga qadar importyor tomonidan ularga haq to'lanadi (ba'zida tovarlar ishlab chiqarilgunga qadar). Agarda importyor tovarlarga bo'nak shaklida haq to'lasa, unda u eksportyorning kreditlagan bo'ladi. Masalan, kontrakt qiymatining bir qismiga bo'lgan bo'nak to'lovlari xorijda ob'ektlar qurilishi bilan bog'liq kontraktlar shartlariga kiritiladi. Qiymati yuqori bo'lgan hamda alohida buyurtma asosida ishlab chiqarilgan jihoz, suv kemalari, havo kemalarining importi sharoitida ham qisman amalga oshiriladigan bo'nak to'lovlari qo'llaniladi. Xalqaro amaliyot talablariga muvofiq bo'nak shaklidagi to'lovlar kontrakt summasining 10 foizidan 33 foizigachasini tashkil etadi. Kontrakt shartlarining bajarilmasligi va tovarlar etkazilmasligi holatida eksportyor banki olingan bo'nakni eksportyorning topshirig'iga asosan bo'nak to'lovi summasi hajmida, importyor foydasiga qaytarish to'g'risida kafolat beradi. Bundan tashqari bir qator tovarlarga bo'nak bilan haq to'lash tartibi qabul qilingan. Ushbu tovarlarga

qimmatbaho metallar, yadro yoqilg'isi, qurol-aslaha va boshqa shu kabilar kiradi. Zikr etilgan hisob-kitob shartlariga importyorning roziligi uning mazkur tovarlar etkazib berilishi yoki manfaatlari kafolatlarda mavjud bo'lgan eksportyor tazyiqiga bog'liqdir.

Ochiq hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitoblarning ularning mohiyati tovarlar olinganidan so'ng importyorning eksportyorga bo'lgan muntazam to'lovlaridir. Joriy qarzdorlik summasining hisobi savdo bo'yicha hamkorlarning kitoblari yuritiladi. Xalqaro hisob-kitoblarning ushbu shakli ochiq hisobvaraqlar bo'yicha kredit bilan bog'liqdir. Ochiq hisobvaraqlar bo'yicha qarzdorlikni so'ndirish bilan bog'liq hisob-kitoblarning tartibi kontragentlar o'rtasida tuzilgan kelishuv shartlari bilan belgilanadi. Odatda belgilangan muddatlardagi muntazam to'lovlar ko'zda tutiladi (tovar etkazib berilganidan so'ng yoki o'yni boshida yoki oxirida importyor tomonidan tovarlar qayta sotib bo'linganidan so'ng). Hisob-kitoblarning solishtirma tekshiruv amalga oshirilganidan so'ng ochiq hisobvaraqlar bo'yicha qarzdorlikning yakuniy so'ndirilishi banklar orqali, odatda bank o'tkazmasi yoki chekidan foydalangan holda amalga oshiriladi. Shu sababli bank statistikasi ochiq hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitoblarni ko'p holatlarda bank o'tkazmalari sifatida hisobga oladi.

Ochiq hisobvaraqlar quyidagi shaxslar o'rtasidagi hisob-kitoblarda ishlatiladi: an'anaviy savdo aloqalari bilan bog'liq firmalar o'rtasida; tovarlar eksporti yuzasidan Trans Milliy Korporatsiya va uning xorijiy filiallari o'rtasida; eksportyor va broker firmasi o'rtasida; eksportyor ishtirokidagi aralash mulkchilikka asoslangan firmalar o'rtasida; ombordan sotishga mo'ljallangan, konsignatsiyaga jo'natilayotgan tovarlarga. Tovarlarni muntazam etkazib berish holatlarida uzoq muddatli samarali hamkorlikni o'zaro ishonch bilan qo'llab-quvvatlanishi hamda sotib oluvchi nufuzli firma bo'lgan sharoitda, odatda ochiq hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitoblarning qo'llaniladi. Mazkur hisob-kitob shakliga xos bo'lgan xususiyatli taraflardan biri shundaki, tovarlar pullar harakatiga nisbatan tezroq harakatlanadi. Hisob-kitoblarning tijorat krediti bilan bog'liq bo'lgan holda tovar etkazib berish jarayonidan ajratilgan hamda ushbu holatda eksportyor odatda importyorning kreditlaydi. Agar kontragentlar o'rtasida tovarlar o'zaro etkazib berilsa (bir-biridan sotib olsa) va hisob-kitoblarning tovar etkazib berilganidan so'ng ochiq hisobvaraqlar bo'yicha amalga oshirilsa, unda ushbu hisob-kitoblarning kontokorrent (yagona hisobvaraqlar)da aks ettiriladi, ikki taraflama kreditlash hamda o'zaro talablar hisobi amalga oshiriladi.

Ochiq hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitoblarning importyor uchun nihoyatda qulaydir. Chunki u tovarlar eksportyor tomonidan etkazib berilganidan so'ng haq to'laydi va foydalanayotgan kredit uchun foiz sifatida alohida haq to'lamaydi hamda etkazib berilmagan yoki qabul qilinmagan tovar uchun xaq to'lash xataridan holis bo'ladi. Eksportyor uchun esa ushbu hisob-kitob shakli nisbatan yoqimsizdir. Chunki ushbu hisob-kitob shakli to'lovni o'z vaqtida amalga oshirilishining ishonchli kafolatlariga ega emas, eksportyorning muomaladagi kapital harakati tezligini pasaytiradi va ayrim holatlarda bank kreditiga murojaat etishga majbur etadi. Ushbu hisob-kitob shaklidan bir tomonlama foydalanish sharoitida importyor tomonidan tovarlarga haq

to'lamalik xatari eksportyor tomonidan tovarlarni to'liq etkazib bermaslikning bo'nak to'lovlaridagi xatariga o'xshashdir.

Ochiq hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitob shakli asosan taraflar o'rtasida o'zaro ishonch mavjud bo'lgan hamda kontragentlar navbatma-navbat sotuvchi va sotib oluvchi rolda maydonga chiqayotgan holatlarda qo'llaniladi. Bir tomonlama hisob-kitoblarda ochiq hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitoblarni kamdan-kam qo'llaniladi.

Eksport hisobiga olingan erkin ayirboshlanadigan valyutadagi daromadlar hisobi yuritiladigan "eskrou" maxsus hisobvarag'ini ochish to'g'risidagi kelishuvdan ba'zi holatlarda foydalaniladi. Ushbu ko'rinishdagi hisobvaraqlarning mavjudligi importyorning to'lov qobiliyatiga eksportyor ishonchini oshiradi.

Barter bitimlari bo'yicha hisob-kitoblarni (jahon tovar almashuvining 10-15%) umum qabul qilingan shakllarda (ochiq hisobvaraqlar, akkreditiv va boshqalar) amalga oshiriladi.

Vekseldan foydalangan holdagi hisob-kitoblarda eksportyor tratta va tovar hujjatlarini importyordan valyutani oluvchi o'z bankiga inkassoga beradi. Importyor faqat to'lovni amalga oshirganidan yoki trattani aktseptlaganidan so'ng ushbu hujjatlarning egasiga aylanadi. Tovarlarni eksport asosida kreditga etkazib berishda vekselga haq to'lash muddati tomonlarning o'zaro kelishuvi bilan belgilanadi. To'lov vositasi sifatida bir veksel dan foydalangan holda ustiga yoziladigan o'tkazish yozuvi (indosament) orqali turlicha bo'lgan bir nechta pul majburiyatlarini to'lash mumkin. Indosamentlarning quyidagi turlari farqlanadi: nomli ("x" buyrug'i asosida to'lang, imzo "u"); blankali ("u" imzosi); chegaralangan (faqat "x"ga to'lang, imzo "u"); aylanmasiz (aylanmasiz "x"ning buyrug'iga asosan to'lang, imzo "u"); shartli (masalan, tanlovdan so'ng "x"ning buyrug'iga asosan to'lang, imzo "u").

Retrat to'lanmagan yoki aktseptlanmagan o'tkaziladigan veksel egasi tomonidan vekselning qiymati plus xarajatlar summasiga trassant yoki indossantga qarata yozib berilgan qarama-qarshi o'tkaziladigan veksel dir.

Xalqaro hisob-kitoblarda shuningdek dastlab XV asrda kassirlarning kvitantsiyalari ko'rinishida paydo bo'lgan cheklar ham ishlatiladi. Agarda to'lov chek orqali amalga oshirilsa, unda qarzdor (sotib oluvchi) mustaqil ravishda chek (mijoz cheki)ni chiqaradi yoki ushbu chek (bank cheki)ni yozishni bankka topshiradi. Chekning shakli va rekvizitlari milliy hamda xalqaro qonunchilik (1931 yil Chek Konventsiyasi) bilan muvofiqlashtiriladi. Chek taqdim etilishi zahoti unga haq to'lanishi (inkassatsiya qilinishi) lozim.

12-mavzu. Zamonaviy elektron to'lov tizimi

1. Elektron to'lov tizimining mohiyati va raqamli aktivlarni boshqarish.
2. Blockchain texnologiyasi va uning rivojlanishi.
3. Moliya tashkilotlarida elektron to'lovlarning qo'llanilishi.

Tayanch so'z va iboralar

Raqamli aktivlar, kredit, debet, Blockchain, kriptovalyutalar, kliring

1. Elektron to'lov tizimining mohiyati va raqamli aktivlarni boshqarish

Ma'lumki, bugungi kunda raqamli iqtisodiyot qiymat yaratishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Turli xil algoritmlar, jarayonlar va raqamli axborotlar korporativ biznesni strategik rivojlanishida asosiy hal qiluvchi kuchga ega bo'lmoqda. Raqamli nomoliyaviy omillar banklarni raqobatbardoshligini belgilab bermoqda, samaradorligiga ta'sir ko'rsatmoqda.

Raqamli texnologiyalarni rivojlanishi oxir-oqibat nomoddiy aktivlarni, ya'ni fizik jihatdan mavjud bo'lmagan nomonetar aktivlarni oshishiga olib kelmoqda. Masalan, 1975 yilda amerikaning yirik korporatsiyalarining nomoddiy aktivlari 17%ni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilga kelib, bu ko'rsatkich 84%dan oshdi. Aniqroq tushuntiradigan bo'lsak, buxgalteriya balansidagi moddiy va nomoddiy aktivlar o'z o'rinlarini almashtirishdi.

Raqamli aktivlar – bu moliyaviy hisobotlarni tuzishda hisobga olinadigan raqamli shakldagi nomoddiy aktivlardir.

McKinsey ekspertlarining baholashi bo'yicha, bugungi kunda jahon YaIMning qariyb 8,6%i raqamli aktivlarga to'g'ri keladi, shu bilan birga, ularni ishlab chiqish sur'ati jahon iqtisodiy o'sishining 30%ga to'g'ri keladi. Raqamli aktivlarni rivojlanishi akselerator (tezlashtiruvchi) harakatiga o'xshaydi.

Raqamli aktivlarni rivojlanishida ijtimoiy tarmoqlarni o'rni muhimdir. Ijtimoiy tarmoqlar o'z navbatida raqamli biznesni rivojlanishiga keng imkoniyatlar yaratib beradi.

Raqamli iqtisodiyotning zamonaviy ko'rinishi sifatida mobil to'lov tizimlarini ko'rsatish mumkin. Bunda hammamizga ma'lumki, mijozlarning smartfonlari bankdagi hisobraqamlarga bog'langan bo'ladi, bu o'z navbatida mijozlarga on-line xaridlarni amalga oshirishi va faqatgina mobil apparatning ekraniga qo'l tekkizish orqali dunyoning istalgan joyiga pul mablag'lari o'tkazishi mumkin.

To'lov tizimlari va bank axborot tizimlari raqamli aktivlardan keng foydalanishadi. Raqamli aktivlardan to'lov tizimi sifatida keng foydalanilayotgani sifatida PayPal ni misol qilib keltirish mumkin. PayPal ga 1998 yil asos solingan edi. Ushbu to'lov tizimidan dunyoning 200 dan oshiq mamlakatlari foydalanadi. PayPal to'lov tizimining umumiy mijozlari soni 180 mln.dan oshdi. Morgan Stanley analitiklari PayPal ga baho bera turib, uni yirik bo'lishiga qaramasdan o'sishda barqaror davom etayotgan kompaniya sifatida ko'rsatib o'tishdi. Qiziqarli jihati

shundaki, PayPal jahon bozorida yirik ishtirokchi hisoblangan Morgan Stanley dan bor yo'g'i 6 mlrd.\$ga, Goldman Sachs Group Inc.dan 10 mlrd.\$ga kamroqdir. Hozirgi kunda PayPalning bozor kapitalizatsiya qiymati 83 mlrd.\$dan oshiqroq summani tashkil etmoqda. Vaholanki, 2 yil oldin kompaniyaning qiymati e-bay dan ajrab chiqqanidan keyin 47 mlrd.\$ni tashkil etgan edi.

Raqamli aktivlarning asosiy komponentlari sifatida intulektual mulk ob'ektlari hisoblanadi. Intelektual faoliyat natijalariga egalik huquqini faqatgina kompaniya ega bo'ladi. Bunday aktivlarga misol qilib, ixtiro patentiga mutlaq huquq, kompyuter dasturlariga mutlaq huquq va ma'lumotlar bazasini keltirish mumkin.

Raqamli aktivlar birja, birjadan tashqari savdo tizimlari, elektron savdo tizimlarining faoliyat ko'rsatishi, internet-provayderlarning ishi, shuningdek, internet-qidiruv, bulutli hisoblashlar⁷ va raqamli reklama texnologiyalarini rivojlanishida muhim o'rin egallaydi. Misol qilib AQShning Google kompaniyasini keltirishimiz mumkin. Google kompaniyasi butun jahon bo'ylab, milliondan ortiq serverlarni boshqaradi, bir vaqtning o'zida har kuni 10 ko'proq qidiruv talablarini va 10 baytdan ko'proq foydalanuvchilar ma'lumotini qayta ishlaydi. 2018 yilning boshiga kelib Google kompaniyasining bozor kapitalizatsiya qiymati 685 mlrd. mlrd.\$dan oshiqroq summani tashkil etdi.

Hozirgi vaqtda raqamli aktivlar bilan birga raqamli aktivlarni boshqarish tizimi ham tez sur'atlarda rivojlanmoqda.

Hozirgi vaqtda raqamli aktivlar bo'yicha global ishtirokchilar sifatida North Plains Systems Corporation, Open Text Corporation, Widen, Net Xposure, Inc., Media Beacon, Inc., Hewlett-Packard Company, WebDAM kabi yirik xalqaro korporatsiyalarni misol qilib keltirish mumkin.

Raqamli aktivlarni boshqarishda axborot xavfsizligini ta'minlash muhim omil hisoblanadi. Bunda asosiy e'tiborni raqamli ma'lumotlarga ruxsatsiz kirish, ularni axborot vositachilaridan himoya qilgan holda xavfsizligini ta'minlash va axborotlar uzatishning soddaligini ta'minlashga qaratilishi lozim.

Raqamli aktivlarni boshqarishning muhim muammolaridan biri – bu ularning huquqiy himoyasidir. Ta'kidlash lozimki, qisqa vaqtlarda va orginaldan kamroq xarajat qilib raqamli aktivlarni nusxasini yaratish va ishga tushirish mumkin. Bu albatta, raqamli aktivlarning umumiy daromadiga ta'sir qiladi. Raqamli aktivlarni boshqarishda bulutli texnologiyalardan foydalanishning asosiy shartlaridan bo'lib, texnik, huquqiy va tashkiliy jihatdan axborotlar himoyasi bo'yicha usullarni ishlab chiqish hisoblanadi.

Raqamli aktivlarni rivojlanishini raqamli tijoratning rivojlanishisiz tasavvur qilish qiyin. Raqamli tijorat esa, sodda va ishonchli raqamli to'lov tizimlarini yaratishni talab etadi. Birinchi on-line to'lov tizimlariga xizmat ko'rsatishda aholi o'rtasida keng tarqalganligi sababli kredit va debet kartalaridan foydalanilgan. Visa va Master Card kredit kartalari emitentlari sotuvchilardan axborot almashinuvida yuqori xavfsizlik chorlarini ko'rish shartlarini talab etishgan. Kredit yoki debet

⁷ Bulutli hisoblashlar (ingl. cloud computing; rus. oblachnie vicheslenie) – Ma'lumotlarga ishlov berish texnologiyasi, bunda dasturiy ta'minot foydalanuvchiga Internet-servis sifatida taqdim etiladi. Barcha ma'lumotlar Internet tarmog'idagi serverlarda saqlanadi va mijoz tomonidan (shaxsiy yoki mobil kompyuter, telefon va boshqa qurilmada) vaqtinchalik keshlanadi. Ushbu atamadagi "bulut" metaforasi Internetni bildiradi. Manba: Axborot-Kommunikatsiya Texnologiyalari. Izohli lug'at. T.: 2010 y. – 49-bet.

kartadan tranzaktsiya amalga oshirilsa, sotuvchi har bir xariddan 10 tsentdan tashqari, tushum miqdoridan 2% komissiya ham to'lashi belgilangan. Bu komissiya bitim qatnashuvchilari, ya'ni sotuvchi banki, karta emitentlari assotsiatsiyasi, kartaning bank-emitenti o'rtasida taqsimlanadi. Bu o'z navbatida yanada samarali to'lov tizimlarini vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Angliya banki innovatsion to'lov tizimini to'rt turga bo'ladi:

- pakatlardan (vrapperlar)dan foydalanadigan to'lov tizimlari;
- mobil to'lovlardan foydalanadigan to'lov tizimlari;
- kredit va mahalliy valyutadan foydalanadigan to'lov tizimlari;
- kriptovalyuta (virtual raqamli valyuta)lardan foydalanadigan to'lov tizimlari.

Markazlashmagan raqamli to'lov tizimini tashkil etilishida raqamli to'lov vositasidan foydalanishda ikki yoqlama xarajat muammosi paydo bo'ladi. Aniqroq izohlaydigan bo'lsak, raqamli pul birligini bir martadan ko'p tasodifiy yoki qasddan zarar ko'rsatish maqsadida foydalanish, ya'ni bir vaqtning o'zida raqamli pullar ikki turli xildagi mahsulotlarni xarid qilishda ishlatilishi mumkin.

Shu kabi muammolarni echish uchun 2008 yilning oktyabr oyida Satoshi Nakamoto⁸ tomonidan matematik algoritm taklif etildi. Ushbu matematik algoritm Blockchain texnologiyasining asosini tashkil etdi, so'ngra esa, Bitcoin kriptovalyutasini yaratilishiga asos bo'lib xizmat qildi.

Ekspertlarning fikricha, 2018 yildan boshlab yirik banklarning qariyb 15% dan ortig'i o'zlarining ish faoliyatida Blockchain texnologiyasidan foydalanishni boshlab yuborishdi. Bunga sabab qilib, Blockchain texnologiyasining nisbatan endigina yaratilganiga qaramasdan, uning mavjud biznes jarayonlardagi inqilobiy o'zgarishlarni qamrab olgani moliya bozorlari ishtirokchilari orasida ulkan qiziqish uyg'otganini ko'rsatish mumkin.

Blokcheyn (Blockchain) texnologiyasi deganda, tranzaktsiyalarni ommaviy ro'yxatga olishni taqsimlash tushuniladi. Bu ikkita asosiy element bazasida, ya'ni piring⁹ R2R tarmog'i va markazlashmagan taqsimlangan ma'lumotlar bazasida qurilgan bo'ladi.

R2R tarmog'i deganda, kompyuterlar va foydalanuvchilar o'rtasida teng huquq asosida jarayonlarni, ishlarni va fayllarni taqsimlaydigan kopmpyuter tarmog'i arxitekturasidir. R2R tarmog'iga ulangan barcha tarmog'lar teng huquqlidir va unga tushgan har qanday ma'lumot yoki axborot barcha tarmoq ishtirokchilariga bir xilda taqsimlanadi. Bu o'z navbatida, piring tarmog'iga ulangan barcha kompyuterlarni bir

⁸ Satoshi Nakamoto (ingl. Satoshi Nakamoto) – Bitkoyn kriptovalyutasini ishlab chiqqan bir guruh odamlar yoki bir odamning laqabi. Unga muvofiq, 2008 yilda Satoshi Nakamoto nomi ostida mashhur bo'lgan anonim ishlab chiquvchi internet-forumda Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System nomi ostida maqola e'lon qildi. 2009 yilda esa, Bitcoin deb nomlangan yangi kriptovalyutani amal qilishi uchun dasturiy ta'minot taklif etdi. Satoshi Nakamoto nomi ostida iqtisodiy nazariya va amaliyotini o'ziga xos xususiyatlarini tushunadigan, investitsion tajribaga, turli doiralarda keng aloqalarga va katta moliyaviy imkoniyatlarga ega bir guruh yuqori malakali va tashkiliy jihatdan qurollangan dasturchilar, amaliy matematiklar va kriptograflar yashiringandir. Manba: https://ru.wikipedia.org/wiki/Satoshi_Nakamoto

⁹ Piring (ingl. peering; rus. piring) – internet operatorlarining o'z tarmoqlari orasida trafik almashishidir. Piring tarmoqlar orasida paketlarni uzatish marshrutlarini qisqartirish va trafik xarajatlarini kamaytirishga imkoniyat yaratadi. Trafik almashishning shahar yoki milliy nuqtalarini yaratish bitta shahar yoki mamlakat provayderlari orasida ma'lumotlarni uzatganda shaharlararo va xalqaro aloqa kanallaridan foydalanmaslikka imkon beradi. Manba: Axborot-Kommunikatsiya Texnologiyalari. Izohli lug'at. T.: 2010 y. – 190-bet.

xil ma'lumotlar saqlashiga olib keladi. Bu esa, axborotlarni asimmetrik shifrlash yoki ochiq kalitga asoslangan kriptotizim usuli orqali himoya qilinishiga asos bo'ladi. Tarmoq tizimi markazlashmaganligi tufayli birorta tarmoq a'zosida buzilish ro'y bersa, bu butun tizimning ish faoliyatiga ta'sir o'tkaza olmaydi. Blockchain texnologiyasining yana bir yutug'i bo'lib, tranzaksiyalar bloklari zanjiri sifatida foydalaniladigan ma'lumotlar bazasini taqsimlanishini markazlashtirilmaganligidir. Aniqlashtirib tavsiflanganda bloklash quyidagi uch xil turda amalga oshiriladi:

1. blokning barcha tranzaksiyalari ma'lumotlarini tuzib chiqilganligi;
2. blok tranzaksiyasining haqiqiylikni shakllantirish va tekshirish to'g'risidagi ishlarni daliliy algoritmlar sanasi va vaqtinchalik yorlig'i (belgisi)ning mavjudligi;
3. kriptografik algoritmlar asosida hisoblanadigan va uning xeshi¹⁰ avvalgi ota-ona bloki yordamida hisob-kitob qilinadigan aloqasini mavjudligi.

Xeshlarni hisoblash va bloklarni shakllantirish jarayoni mayning¹¹ nomi bilan atala boshlandi, shu tarmoq qatnashchilarini esa maynerlar deb nomlashdi.

Maynerlar o'zlarining bloklarni shakllantirish va tranzaksiyalarni haqiqiylikni tekshirish bo'yicha ijtimoiy foydali faoliyatlari uchun Bitcoin kriptovalyutasi ko'rinishida rag'batlantiriladilar. 2017 yilning 1 choragida Bitcoin kriptovalyutasi mayning hisoblash jarayonini bajarish sekundiga 4 kvintillion operatsiyaga etdi.

Ma'lumotlarni himoyasi uchun kriptotizim ochiq kalitlar yoki asimmetrik shifrlash yordamida foydalanadi. Tranzaksiyalar blokining zanjirli qator holida joylashirilganligi shakllantirilgan bloklarda yozilgan ma'lumotlarni o'zgartirilishiga yo'l qo'ymaydi. Byuu texnologiya qaysidir ma'noda kitobga o'xshab ketadi. Tranzaksiyalardagi qaydlar ilovaga o'xshaydi. Bloklar esa, ilovalar qayd etilgan kitobning varaqlariga o'xshaydi. Bloklarning zanjirli qatorlari nomerlangan varaqli kitobni ifodalaydi. Blockchain texnologiyasida tarmoq jamiyatlarining barcha a'zolarida kitobning aniq nusxalari saqlanishini, shu bilan birga, yangi blok yoki varaq paydo bo'lishi bilan o'sha zahotiyq barcha mavjud kitoblarda aks etishini ko'zda tutadi.

2. Blockchain texnologiyasi va uning rivojlanishi.

Blockchain texnologiyasi moliya bozorining ko'pgina tarmoqlarini raqobatbardoshligini va yuqori salohiyatini oshirish imkoniyatini namoyish etadi. Kelajakda moliya bozorida Blockchain texnologiyasini joriy qilishga eng jozibador tarmoq bo'lib investitsion banking va moliyaviy tranzaksiyalarni boshqarish hisoblanadi. Blockchain texnologiyasini keng qo'llash mumkin bo'lgan tarmoqlarga banklarning chakana operatsiyalarini, sug'urta, ko'chmas mulkka investitsiyalar va

¹⁰ Xesh (ingl. hash; rus. xesh) – 1. “#” belgisi, ASCII kodi 35; 2. Muayyan kalit bo'yicha farq qiladigan ma'lumotlar elementlaridan foydalanish: har bir ma'lumotlar elementi muayyan kalitga (son yoki so'z) bog'liq. Xeshni ikki ustunli jadval sifatida tasavvur qilish mumkin: birinchi ustunda muayyan kalit saqlanadi, ikkinchisida esa – ma'lumotlar paketi manzili (yoki ba'zan ma'lumotlarning o'zi). Masalan, kutubxonadagi katalog – xesh: undagi mualliflar familiyalari (kalitlar) ularning kitoblari haqidagi to'liq axborot bilan birga joyni egallashi tushuniladi.

¹¹ Mayning (ingl. mine; rus. mayning) – inglizchadan tarjima qilganda konchilik yoki qazib olish ma'nosini beradi. Odatda, Bitcoin yoki boshqa kriptovalyutalarni qo'lga kiritish uchun tarmoqni yopilishini ta'minlash va Blockchain bloklarini yaratish orqali raqamli imzo (xesh)dan foydalanib hisoblashlar orqali yangi bloklar yaratishga aytiladi. Ushbu ishni amalga oshirga dasturchiga 1 dona kriptovalyuta hadya etiladi. Sababi, ushbu yaratilgan yangi bloklar kriptovalyutalarni qo'shimcha emissiyasi uchun asos bo'ladi.

faktoringni misol qilib keltirish mumkin. Shu bilan birga, Blockchain texnologiyasini moliya bozorlarini rivojlantirishdagi mavjud barcha muammolarning echimi sifatida qarash noto'g'ridir. Hozirgi vaqtda Blockchain texnologiyasidan moliya bozorlarida foydalanishni tartibga solishning huquqiy asoslari oxirigacha to'liq ishlab chiqilmagan va bu borada nihoyasiga etmagan, o'zini echimini kutayotgan ko'plab masalalar turibdi.

Blockchain texnologiyasini keng tarqashiga to'sqinlik qilib turgan keyingi muammolardan biri uning huquqiy maqomini aniq belgilab qo'yilmaganligidir. Ayniqsa, bu holatni moliya bozorlarida foydalanishda ko'rishimiz mumkin. Barcha mavjud milliy valyuta tizimlari milliy hukumatlar tomonidan yaratilgan va tartibga solingan. Blockchain texnologiyasidan esa, ham milliy, ham xalqaro darajada foydalanilishini hisobga olsak, uni texnologiyasini qonuniyligini ta'minlashda qator dolzarb va echilishi muhim bo'lgan muammolarga duch kelinadi. Blockchain texnologiyasini rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan yana bir muammo sifatida tranzaksiyalar blokini shakllantirish uchun ulkan hajmdagi hisoblash operatsiyalarini amalga oshirish hisoblanadi. Shuningdek, Blockchain texnologiyasining keng rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan sabablardan biri sifatida ko'p energiya sarf etishi va uning yuqori kapital qiymatiga egaligini ham keltirib o'tish mumkin.

Raqamli pullar deganda, odatda, qiymat o'lchovi, muomala vositasi va jamg'arish vositasi sifatida foydalanish mumkin bo'lgan raqamli ob'ektlar tushuniladi.

Raqamli pullarni ikki asosiy turlari mavjud:

- virtual raqamli pullar;
- kriptovalyutalar.

Virtual raqamli pullar markazlashgan holda emissiya qilinadi. Ulardan "Internet" tarmog'ida asosan virtual dunyoda muomala vositasi sifatida foydalanishadi. Bunga misol qilib, on-line-o'yinlarni yoki ijtimoiy tarmoqlarni keltirishimiz mumkin.

Kriptovalyutalar, bu milliy valyutada chiqarilmagan va emissiyasi markazlashgan holda nazorat qilinmaydigan raqamli pullarning bir shakli. Kriptovalyuta – raqamli shakldagi valyuta, kriptografik yozuv texnologiyasi yordamida himoyalangan. Uning fizik analogi mavjud emas, faqatgina virtual shaklda qo'llaniladi.

Bitkoyn paydo bo'lganida rasmiy moliyaviy doiralarni e'tiborini o'ziga jalb qilmadi. Hammasi 2012 yilning oktyabridan, ya'ni Yevropa Markaziy bankining Virtual currency schemes¹² nomi ostidagi dokladini chop etilishi bilan boshlandi. Ushbu dokladda virtual valyuta va elektron pullardan foydalanish imkoniyatlari va mavjud risklar yoritib berildi. 2013 yilning avgust oyida Germaniya Moliya vazirligi bitkoynni rasmiy hisob pul birligi sifatida tan oldi. 2013 yilning sentyabr oyida Kanada Moliya vazirligi mamlakatning yirik shaharlarida bitkoynni ayirboshlash maqsadida bankomatlar tarmog'ini ishga tushirdi. 2013 yilning dekabr oyida esa, Angliya bani bitkoynni qo'llab-quvvatladi. 2016 yilning fevral oyida esa, Angliya banki o'zining RSCoin nomli shaxsiy kriptovalyutasini yaratdi. 2015 yilda AQSh

¹² Virtual currency schemes // European central bank. URL: https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/virtual_currency_schemes201210en.pdf

moliyaviy nazorat organlari bitkoynni qonuniylashtirishdi, Kaliforniya shtati esa, bitkoynni huquqini dollar bilan tenglashtirdi. Shvetsiya va Daniya Markaziy banklari esa, naqd qog'oz pul emissiyasini to'liq to'xtatish va raqamli pullarga to'liq o'tish rejalarini e'lon qilishdi.

Bitcoin kriptovalyutasini paydo bo'lishi amaliy matematika va kriptografiya sohasida ulkan ishlarni amalga oshirilishiga olib keldi. Spam va DoS-hujum kabi salbiy ta'sirlardan himoya qilish va ish faoliyatini xatosiz olib borish maqsadida algoritmlar ishlab chiqildi. 2008 yilda Satoshi Nakamoto nomi ostida mashhur bo'lgan anonim ishlab chiquvchi internet-forumda Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System nomi ostida maqola e'lon qildi, so'ngra, 2009 yilda esa, Bitcoin deb nomlangan yangi kriptovalyutani amal qilishi uchun dasturiy ta'minot taklif etdi. 2010 yilning yozida Satoshi Nakamoto sirli paydo bo'lgani kabi, xuddi shunday sirli g'oyib bo'ldi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, Satoshi Nakamoto nomi ostida ular iqtisodiy nazariya va amaliyotini o'ziga xos xususiyatlarini tushunadigan, investitsion tajribaga, turli doiralarda keng aloqalarga va katta moliyaviy imkoniyatlarga ega bir guruh yuqori malakali va tashkiliy jihatdan qurollangan dasturchilar va kriptograflar yashiringandir.

Yuqori chayqovchilik daromadlarini keltirishiga qaramasdan, Bitcoin bozori yuqori o'zgaruvchanligi bilan tavsiflanadi.

Xulosa qilib aytganda, Bitcoin zamonaviy xalqaro moliya bozorlarining innovatsion tarkibiy qismi sanaladi va rivojlanishda yuqori salohiyatga egadir. Pullarni legallashtirish, kelib chiqishi shubhali bo'lgan pullarni qonuniylashtirish va tozalash bilan bog'liq bo'lgan huquqiy masalalar o'z echimini topsa, Bitcoin bilan bog'liq moliyaviy risklar ham pasayadi, o'z navbatida kriptovalyutaning bu tarmog'ini keyingi o'sishiga olib kelar edi.

Biz, kriptovalyutalardan foydalanish kerak degan g'oyani ilgari surmayapmiz. Lekin, jahonda ro'y berayotgan so'nggi trendlarni o'rganish foydadan holi bo'lmaydi. Chunki, dunyoda buxgalteriya balansidagi moddiy va nomoddiy aktivlar o'z o'rinlarini jadal almashtirish davrida biz ham asosiy e'tiborni faqat mahsulotlar eksportiga qaratmasdan, balki nou-xau, blokcheyn texnologiyalarini faoliyatini zamonga hamohang o'rganib, shu bilan birga, raqamli iqtisodiyotdan foydalanishni yangi bosqichga olib chiqishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi, deb hisoblaymiz.

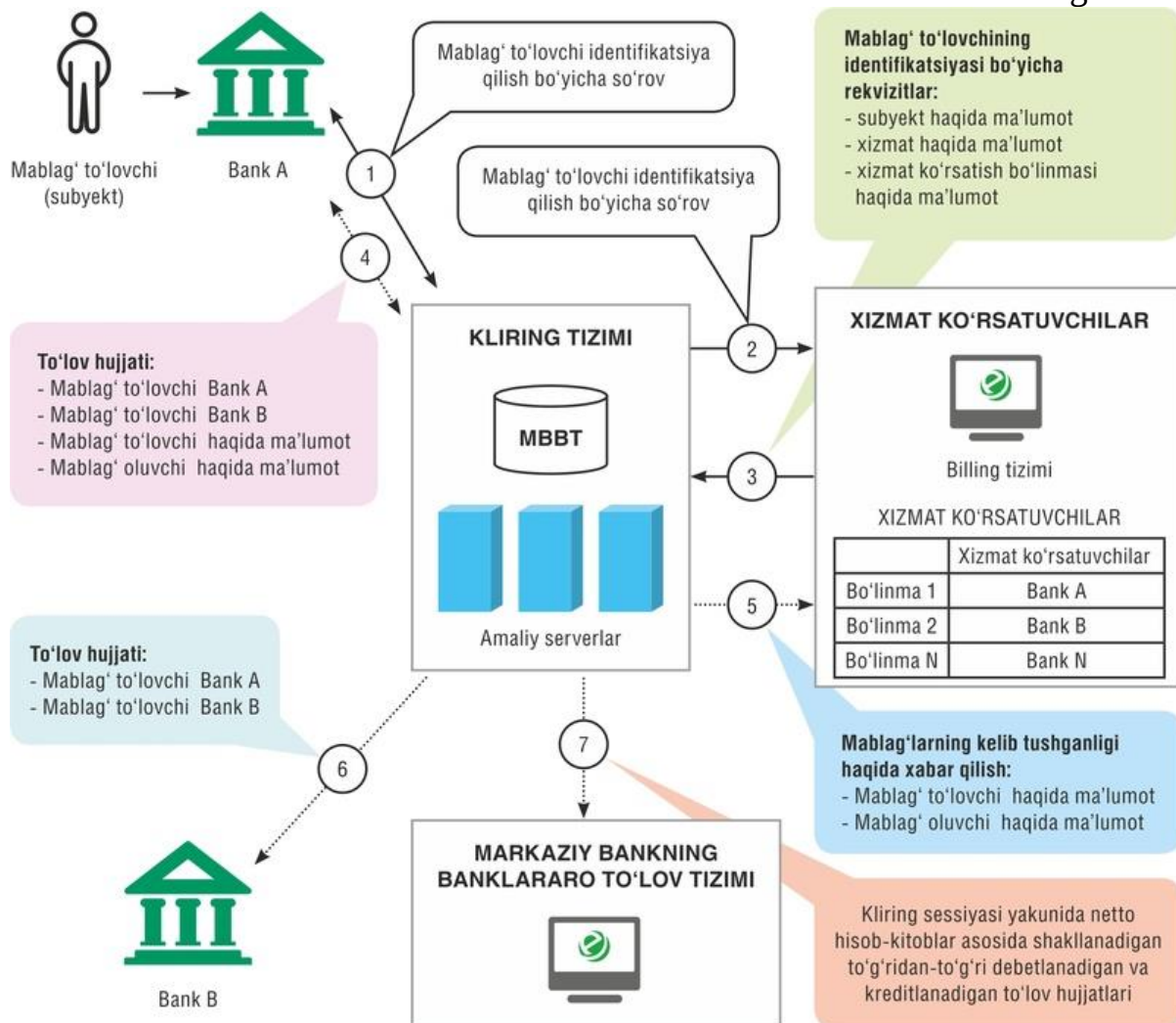
3. Moliya tashkilotlarida elektron to'lovlarning qo'llanilishi.

Bugungi kunda har bir kunimiz mamlakatimiz iqtisodining rivojlanishida muhim omil bo'luvchi yangiliklarga boy bo'lmoqda, jumladan, jahon bank-moliya tizimining jadal sur'atlarda rivojlanib borishi natijasida iqtisodiyotning muhim tarmog'idan biri hisoblangan bank sohasida ham yangi zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) dan foydalanishga yanada ko'proq ehtiyoj sezilmoqda.

Darhaqiqat, tijorat banklari tomonidan axborot texnologiyalarini qo'llagan holda ko'rsatilayotgan barcha xizmatlarning tezkorligi, sifati va shaffofligi bugungi kun talabidir. Endilikda an'anaviy bank xizmatlari o'rnini to'la egallayotgan zamonaviy masofaviy bank xizmatlarining turli ko'rinishlari aynan shu tezlik, sifat va

ishonchni ta'minlayotgani hech kimga sir emas. Zamonaviy bank xizmatlari mijozlarga yanada kengroq qulaylik yaratgan holda ularning imkoniyatlari oshirilishiga xizmat qiladi.

Markaziy bankning hisob-kitoblar kliring tizimi tomonidan elektron to'lov hujjatlari va xabarlari bo'yicha tizim a'zolariga tasdiqnoma yuboriladi. Tizim a'zolari tomonidan tasdiqnoma olingan vaqtdan boshlab, kliring tizimi bo'yicha amalga oshirilgan to'lov yakuniy va chaqirilmas hisoblanadi. Bank amaliyot kuni davomida amalga oshirilgan kliring sessiyalari yakunlari bo'yicha shakllantirilgan hisobotlar Kliring tizimi a'zolariga yuboriladi. Markaziy bank hisob-kitoblar Kliring tizimining banklar va xizmat ko'rsatuvchilar bilan o'zaro munosabatlar sxemasi keltirilgan.

Markaziy bankning Kliring tizimi to'lovlarni o'tkazish jarayonida Davlat soliq qo'mitasining axborot tizimlari bilan o'zaro birgalikda ishlashini ta'minlab, soliq va boshqa majburiy to'lovlarni hisobga olish jarayonini avtomatlashtirish va qog'oz kvitansiyalaridan voz kechish imkonini beradi. Markaziy bankning Kliring tizimi elektr energiyasi, gaz, kommunal sohalarida xizmat ko'rsatuvchilar va internet-provayderlar hamda an'anaviy va mobil aloqa operatorlarining billing tizimlari bilan o'zaro aloqani ta'minlagan holda, bank plastik kartalari va boshqa depozit hisobvaraqlari orqali, chakana to'lovlar bo'yicha real vaqt rejimida o'zaro hisob-kitoblar holatiga asoslanib, xizmatlar ko'rsatish uchun mo'ljallangan. Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi «2011–

2015 yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi PQ-1438 sonli Qarori ijrosini ta'minlash borasida bank tizimida keng ko'lamli ishlar izchil amalga oshirildi, ayniqsa, keyingi yillarda mamlakatimiz tijorat banklari chakana operatsiyalarni rivojlantirish orqali o'z mijozlariga taqdim etadigan xizmatlar turlarini kengaytirishga va o'z faoliyatini diversifikatsiya qilishga katta e'tibor qaratildi. Ushbu maqsadda banklar tomonidan mamlakatimiz moliya-bank infrastuzilmasini rivojlantirish orqali mijozlarga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda o'z hisobvaraqlarini masofadan boshqa-rish imkoniyatlari kengaytirildi. Masofaviy bank xizmatlarini hayotga tatbiq qilish orqali kredit tashkilotlari o'zlarining an'anaviy bank operatsiyalariga qo'shimcha ravishda, mijozlar ehtiyojini to'laroq va sifatliroq qondiradigan yangi bank mahsulotlarini ham taklif etmoqdalar.

Shu bilan birga, «On-Line» rejimida ishlovchi «Uzkart-EMV» milliy banklararo plastik kartochkalar to'lov tizimini joriy etishni jadallashtirish maqsadida tijorat banklarida tegishli dasturiy-apparat majmualari ishga tushirildi hamda EMV texnologiyasiga moslashgan terminallar joriy qilindi. Bu ishlar natijasida, 2016-yil 1-yanvar holatiga respublika bo'yicha barcha tijorat banklari tomonidan onlayn rejimida ishlaydigan 8 426 280ta bank plastik kartalari muomalaga chiqarilishiga erishildi. Bu sohadagi ishlarni yanada rivojlantirish maqsadida quyidagilar amalga oshirish mo'ljallangan:

- muomaladagi onlayn bank plastik kartalari, to'lov terminallari, infokiosklar sonini oshirgan holda respublika moliya infrastrukturasini kengaytirish;
- Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan ro'yxatlar bo'yicha, dasturiy ta'minot, bankomat va plastik kartochkalar orqali to'lovlarni amalga oshirish uchun foydalaniladigan boshqa uskunalar import bo'yicha olib kirilganida tijorat banklari boj to'lovlarini to'lashdan (bojxona rasmiylashtiruvi yig'imlaridan tashqari) 2020-yil 1-yanvarga qadar ozod qilish;
- plastik karta tizimi uchun import shartnomalari bo'yicha xarid qilingan texnik va dasturiy vositalardan samarali foydalanishni nazorat qilish va zarur choralarni ko'rish.

«Smart-Vista»EMV tizimida «on-line» rejimida ishlashga mo'ljallangan terminallarning sifatli ishlashini ta'minlash maqsadida YaUPMning server tizimi va aloqa kanallari sifatli va uzluksiz ishlashini monitoring qilish.

Respublika bank tizimida yuqorida qayd etilganlarning joriy qilinishi tizim a'zolari hisoblangan banklar, shuningdek, tizim foydalanuvchilari bo'lgan, mablag'larni to'lovchilar va mablag'larni oluvchilar uchun quyidagi afzalliklarni yuzaga keltiradi:

- zamonaviy bank axborot-kommunikatsiya infratuzilmasini to'laqonli shakllanishiga imkon yaratadi;
- to'lovlarni amalga oshirishning uzluksizligini va shaffofligini ta'minlaydi;
- tijorat banklari o'rtasidagi vakillik hisobvaraqlari doirasidagi hisob-kitoblarni optimallashtirilishi va jadallashtirilishiga imkon yaratadi;

- mablagʻlarni toʻlovchi va mablagʻlarni oluvchilar oʻrtasidagi hisob-kitoblarning real vaqt rejimida amalga oshirilishi orqali toʻlovlarning aniqlik va ishonchlilik darajasi oshirilishini taʼminlaydi;

- tijorat banklari uchun tizim xarajatlarining kamayishiga olib keladi hamda vakillik hisobvaraqlaridagi boʻsh pul mablagʻlaridan oqilona va samarali foydalanishlariga imkon yaratadi;

- har bir bosqichda maʼlumotlarning ishonchliligini nazorat va monitoring qilinishini taʼminlaydi;

- bank xizmatlarining likvidligi oshirilishiga erishiladi;

- jismoniy shaxslar uchun masofadan turib, oʻz hisobvaraqlarini boshqarish tizimlari orqali bir hisobvaraqdan ikkinchi hisobvaraqqa real vaqt rejimida pul mablagʻlarini koʻchirish imkoniyatini beradi;

- real vaqt rejimida jismoniy shaxslar oʻrtasidagi pul oʻtkazmalarini amalga oshirish imkoniyati;

- jismoniy shaxslar bank plastik kartalari va boshqa depozit hisobvaraqlaridagi mablagʻlarni kredit hisobvaraqlari foizi hamda kredit summasini soʻndirilishiga uzatish imkoniyati;

- internet tarmogʻi orqali elektron tijorat doirasida amalga oshirilgan operatsiyalar boʻyicha hisob-kitoblarni bank plastik kartalari yordamida bajarish imkonini beruvchi dasturiy taʼminotni joriy etish imkoniyati;

- elektron tijorat doirasida tovarlar va xizmatlar uchun toʻlovlarni boshqa depozit hisobvaraqlari orqali real vaqt rejimida amalga oshirish imkoniyati tashkil etildi.

Eng muhimi, hozirgi kunda respublikamizda dolzarb masala hisoblangan kommunal xizmat koʻrsatuvchilar (elektr energiyasi, tabiiy gaz, maxsustrans xizmati, issiqlik manbai, suvsoz xizmati va boshqalar) ning kommunikatsiya tarmoqlari infratuzilmasi shakllantirilib, ushbu xizmatlar boʻyicha aholi tomonidan amalga oshirilgan toʻlovlar real vaqt rejimida mablagʻlar oluvchining hisobvaraqlariga oʻtkazilishi bilan birga, elektron jurnallarda har bir mablagʻ toʻlovchilarning kommunal xizmatlar uchun toʻlangan mablagʻlarining summasi, muddati (yil, oy, kun, soat, daqiqa, soniya koʻrinishida) va toʻliq rekvizitlari boʻyicha qayd etib boriladi. Mablagʻlarni toʻlovchilar internet tarmogʻi yoki mobil telefonlariga SMS-xabarnoma kelishi orqali oʻz shaxsiy kabinetlaridan har bir kommunal xizmatlar boʻyicha toʻlovlar tarixini real vaqt rejimida nazorat qilish imkoniyati yaratiladi. Bu esa toʻlovlarning ishonchliligini hamda shaffofligini taʼminlaydi.

Bundan tashqari, Markaziy bank tomonidan «Oʻzbekiston Respublikasining Markaziy banki toʻgʻrisida»gi, «Axborotlashtirish toʻgʻrisida»gi, «Elektron hujjat aylanishi toʻgʻrisida»gi, «Elektron raqamli imzo toʻgʻrisida»gi, «Elektron toʻlovlar toʻgʻrisida»gi, «Elektron tijorat toʻgʻrisida»gi, «Elektron hukumat toʻgʻrisida»gi, «Garov reyestri toʻgʻrisida»gi va «Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi toʻgʻrisida»gi Oʻzbekiston Respublikasining Qonunlari, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 21-martdagi PQ-1730-sonli «Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish va yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi, 2013-yil 27-iyundagi PQ-1989-sonli «Oʻzbekiston Respublikasining Milliy axborot-kommunikatsiya tizimini yanada

rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi va 2015-yil 6-maydagi PQ-2344-sonli «Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va resurs bazasini shakllantirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarorlari ijrosini mamlakat bank tizimida samarali ta'minlash maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki faoliyatida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini 2016–2018 yillar davomida joriy etish va rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqildi.

Mazkur Konsepsiyada zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llagan holda 2016–2018 yillar davomida banklar tomonidan mijozlarga ko'rsatiladigan xizmatlar turini kengaytirish, takomillashtirish va joriy etish istiqbollari belgilab olingan bo'lib quyidagi masalalarni:

- bank axborot tizimlarida zamonaviy texnik yechim va texnologiyalarni keng qo'llagan holda bank faoliyatini avtomatlashtirish darajasini yuqori saviyaga ko'tarish;
- O'zbekiston Respublikasi «Elektron hukumat» tizimi tarkibiga kiritilgan chakana to'lovlarni real vaqt rejimida amalga oshirish Kliring tizimining xizmat doirasini kengaytirish;
- bank axborot tizimlari va ma'lumotlar bazalarining uzluksiz faoliyatini ta'minlash;
- bank axborot resurslarini doimiy ravishda zaruriyat bo'yicha yangilab borish va ulardan keng foydalanishni ta'minlash;
- bank tizimida boshqaruv va ishlab chiqarish jarayonlarini zamonaviy texnologiyalar asosida avtomatlashtirish orqali bank xizmatlari turlarini amaliyotga keng tatbiq qilish va kengaytirish, aholi va tadbirkorlarga qo'shimcha qulayliklar yaratish;
- aholi va tadbirkorlik subyektlari tomonidan axborotlarni erkin va moneliqsiz olishni ta'minlash, shuningdek, interaktiv xizmat turlarini kengaytirish, xizmatlarni «bir darcha» orqali ko'rsatishni joriy qilish;
- xavfsizlik va axborotlar muhofazasining tashkiliy va moddiy-texnik bazasini mustahkamlash;
- bank plastik kartalari orqali hisob-kitoblarni amalga oshirish tizimidan foydalanish bo'yicha orttirilgan tajribaga asosan onlayn plastik karta xizmatlarini takomillashtirishga doir chora-tadbirlarni amalga oshirish;
- Markaziy bank va tijorat banklarining Internet tarmog'idagi rasmiy veb-saytlari faoliyatini doimiy monitoring qilish va sifatini oshirish. Jumladan, ma'lumotlarni muntazam yangilab borish, veb-saytlar orqali ko'rsatila-digan interaktiv xizmatlar turlarini kengaytirish;
- respublikada elektron tijoratni rivojlantirish konsepsiyasi va davlat dasturlarini amalga oshirish va joriy etishda faol qatnashish;
- Garov reyestri tizimini xalqaro talablar darajasiga mos kelishini ta'minlash;
- Kredit axboroti milliy instituti axborot tizimlarini takomillashtirish;
- Bank sohasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha mutaxassislar malakasini muntazam ravishda oshirish, kadrlar tayyorlashni yangi sifat bosqichiga ko'tarish.

Xulosa qilib aytganda, mamlakat iqtisodiyotining qon-tomiri hisoblangan bank tizimini yanada isloh qilish, uning barqarorligini oshirish, yuqori xalqaro reyting

ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalangan holda zamonaviy naqd pulsiz hisob-kitoblar mexanizmlarini joriy etish bo'yicha olib borilayotgan ishlar banklarimiz tomonidan mijozlarga ko'rsatilayotgan xizmatlar sifati, to'lov intizomi va madaniyatini yangi bosqichga ko'tarilishini ta'minlash bilan birga, barcha iqtisodiy tarmoqlar taraqqiyotini mustahkamlashga ham o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi hududida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishda quyidagi to'lov hujjatlaridan foydalaniladi:

memorial order;

to'lov topshiriqnomasi;

to'lov talabnomasi;

inkasso topshiriqnomasi;

akkreditivga ariza;

tijorat bankining hisob-kitob cheki

Banklar memorial orderlardan fuqarolarning, olib borayotgan tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holda, yozma topshiriqnomalari bo'yicha naqd pulsiz pul mablag'larini o'tkazishni amalga oshirishda foydalanishlari mumkin. Tijorat banklari o'z operatsion xarajatlarini naqd pulsiz tartibda amalga oshirayotganda memorial order tuziladi.

Bank ish kuni yakunlanib, balans hisoboti tuzilib O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga jo'natilganidan so'ng, xato yozuvlar aniqlangan hollarda, ushbu xato yozuvlar kiritilgan hisobvaraqlarga ertasi bank ish kuni teskari buxgalteriya yozuvlari kiritish (storno berish) yo'li bilan, tuzatish memorial orderlari asosida to'g'rilanishi lozim. Bunday hollarda hisobvaraqlardan summalar mijozlarning roziligisiz hisobdan chiqariladi. Bu haqda bank bilan mijoz o'rtasida tuzilgan shartnomada ko'rsatib o'tilgan bo'lishi shart.

To'lov topshiriqnomasi — mijozning unga xizmat ko'rsatuvchi bankka o'z hisobvarag'idan oluvchining hisobvarag'iga ma'lum bir summani o'tkazish to'g'risidagi topshirig'ini anglatadi.

To'lov talabnomasi — o'zida mablag' oluvchini to'lovchi tomonidan bank orqali ma'lum bir summani to'lash to'g'risidagi talabi aks ettirilgan pul-hisob-kitob hujjatidir.

Inkasso topshiriqnomasi mablag' oluvchining bankka to'lovchining hisobvarag'idan so'zsiz tartibda mablag'larni hisobdan chiqarish to'g'risidagi topshirig'ini anglatadi.

Hisob-kitoblarning akkreditiv shaklida, mijozning (to'lovchining) topshirig'iga va uning ko'rsatmasiga muvofiq akkreditiv ochgan bank (bank-emitent), o'z zimmasiga uning kontragenti-mablag' oluvchi foydasiga to'lovni amalga oshirish majburiyatini yoki mablag' oluvchi tomonidan akkreditivda ko'zda tutilgan hujjatlarni va boshqa shartlarni bajarish sharti bilan ushbu to'lovlarni amalga oshirish bo'yicha vakolatlarni boshqa bankka taqdim etishni o'z zimmasiga oladi.

Tijorat bankining hisob-kitob cheki — mijozning xizmat ko'rsatuvchi bankiga chek beruvchining hisobvarag'idan chek ushlovchining hisobvarag'iga ma'lum summadagi mablag'larni o'tkazish bo'yicha bergan topshirig'idir.

13-mavzu. Xalqaro moliya munosabatlarida to'lov balansini boshqarish

1. To'lov balansining iqtisodiy mohiyati va taqdim etish shakllari.
2. To'lov balansining tarkibi hamda ularga xos xususiyatlar.
3. To'lov balansi va unga davlat aralashuvi, xato va o'tkazib yuborishlar.
- 4 To'lov balansiga ta'sir etuvchi omillar va uni tartibga solishning asosiy usullari.

Tayanch so'z va iboralar

To'lov balansi, aktiv, passiv, ikki yoqlama yozuv, debet, kredit, to'lov balansining neytral va tahliliy shakli, joriy operatsiyalar hisobi, savdo balansi, xizmatlar balansi, joriy o'tkazmalar, bir tomonlama o'tkazmalar, xalqaro kapital harakati, kapital bilan operatsiyalar hisobi, to'lov balansida moliyaviy hisob, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar, portfel investitsiyalar, boshqa investitsiyalar, sof xatolar va o'tkazib yuborishlar davlatning oltin valyuta zaxirasi, yalpi milliy mahsulot, iste'mol xarajatlari, investitsion xarajatlar, davlat (byudjet) xarajatlari, sof eksport shaxsiy jamg'arma, davlat jamg'armasi, yalpi milliy jamg'arish, xalqaro raqobat, iqtisodiyotdagi tsiklik tebranish, davlatning chet eldagi xarajatlari, kapital eksporti va importi, savdo cheklovlari, inflyatsiya, deflyatsion siyosat, devalvatsiya, valyuta cheklovlari, moliya va pul-kredit siyosati.

1. To'lov balansining iqtisodiy mohiyati va taqdim etish shakllari

To'lov balansi – bir mamlakatning boshqa malakatlarga mamluv bir davr moboynda haqiqatda o'tkazgan valyutaviy to'lovlari va tushumlari o'rtasidagi nisbatni, mamlakatning xalqaro pullar harakatini o'zida aks ettiruvchi hujjatdir. Agar to'lov balansida valyutaviy tushumlar to'lovlardan ortib ketsa, to'lov balansi aktiv, aksincha esa passiv hisoblanadi.

Joriy operatsiyalar balansi (xususan, tovarlar eksporti va importi o'rtasidagi nisbatni o'zida aks ettiruvchi savdo balansi, xizmatlarning sof eksportini, investitsiyalardan olingan daromadlarni va bir tomonlama pul o'tkazmalarini o'zida aks ettiruvchi “qo'rinmas” joriy operatsiyalar balansi) va kapital harakati balansi (mamlakatdan kapitalni chiqib ketishi va unga xorijiy kapitalni kirib kelishini o'zida aks ettiradi) to'lov balansining tarkibiy qismlaridan hisoblanadi.

To'lov balansi mamlakatning xalqaro iqtisodiy aloqalar kirishish, xalqaro to'lovga qobillik, jahon savdosiga qatnashish darajasini o'zida namoyon etuvchi muhim ko'rsatkich va vosita hisoblanadi. To'lov balansi tushunchasini dastlab Djeym Denem-Styuart o'zining “Siyosiy iqtisod tamoyillari to'g'risida tadqiqot (Inquiry into the Principles of Political Economy)” (1767 yil) asarida foydalangan. Styuart to'lov balansini mustaqil tushuncha sifatida chet elda fuqorolarning xarajatlari, xorijga foiz to'lovlari, qarzning asosiy summasi va qarz bo'yicha to'lovlar, valyuta ko'rinishidagi qarzlarni boshqa mamlakatlarga taqdim etishdan tashkil topadi deb ko'rsatgan. Shunday qilib, dastlabki to'lov balansi faqat haqiqatda amalga oshirilgan xalqaro valyutaviy to'lovlarni o'zida aks ettirgan, biroq barcha

intellektual, moliyaviy va moddiy aktivlar bilan bog'liq tashqi iqtisodiy operatsiyalar (rezidentlar va nerezidentlar o'rtasidagi operatsiyalar)ni to'liq namoyon etmagan. Biroq hozirgi kundagi to'lov balansini tuzish tartibi, mantiqiy va kontseptual asoslariga avvalgi to'lov balansini tayanch, negiz sifatida olingan.

Iqtisodiy bilimlar tarixida merkantilistlar davridan boshlab tashqi iqtisodiy operatsiyalar takomillashib bordi. Mamlakatga olin va xorijiy valyutalarning kirib kelishi aktiv kredit operatsiyalari deb qaralgan. Shuning uchun, to'lov balansining kredit qismida mamlakatning iqtisodiy boyligi (aktivlari), qimmatliklarning chiqib ketishi, uning o'rnini to'ldiruvchi valyutalarning mamlakatga kirib kelishi bilan bog'liq operatsiyalar "+" ishorasi bilan yozilgan. Debet qismida esa mamlakatning xorijiy aktivlarni sotib olishi o'rniga valyutalarni xarajati yozilgan bo'lib, unga "-" ishorasi qo'yilgan.

To'lov balansini tuzishda buxgaltegiyada qo'llaniladigan ikki yoqlama yozuv tamoyilidan foydalaniladi. Har bir xalqaro operatsiya debet va kredit ko'rinishida to'lov balansida aks etadi. Bunda, debetning jami qiymati balansning kredit qismini jami qiymatiga teng bo'lishi lozim. Tovarlar va xizmatlar eksporti, xorijdan kapitalni kirib kelishi xorijiy valyutani mamlakatga kirishini bildirgan holda, to'lov balansida "+" (plyus) ishorasi bilan ko'rsatiladi va balansning kredit summasi shakllantiriladi. Balansning debet qismi tovarlar va xizmatlar importi, xorijiy valyutada kapitalning chetga chiqib ketishi natijasida yuzaga keladi va u "-" (minus) ishorasi bilan ko'rsatiladi. To'lov balansida iqtisodiy operatsiyalar bozor narxida ko'rsatiladi, ya'ni iqtisodiy boyliklar o'zaro almashtirilishidagi haqiqatdagi bahosi bo'yicha aks ettiriladi.

To'lov balansini taqdim etish shakllari va uning qoldig'i. To'lov balansini taqdim etish "neytral" va "tahliliy" ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. *Neytral shakl*da taqdim etilgan to'lov balansini tovarlar, xizmatlar va joriy o'tkazmalar joriy operatsiyalarda to'planadi. Kapital o'tkazmalar, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar, portfel investitsiyalar, moliyaviy hosila vositalar, boshqa investitsiyalar va zaxira aktivlari kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobida jamlanadi. Ushbu bo'limlar tengligini ta'minlash maqsadida "Sof xatolar va o'tkazib yuborishlar" moddasi qo'shiladi va umumiy natija nolga tenglashtiriladi.

Shu bilan bir qatorda, XVF to'lov balansini tuzishning muqobil shakli bo'lgan "tahliliy" shaklida to'lov balansini taqdim etishni ham mamlakatlarga tavsiya etadi. Bunda, tezkor ma'lumotlar umumlashtiriladi, qayta tasniflanadi, guruhlanadi. Bunda, mustaqil ravishda rezidentlar va nerezidentlar tomonidan o'zaro amalga oshirilgan joriy va kapital harakati bilan bog'liq tashqi iqtisodiy operatsiyalar mamlakat xalqaro iqtisodiy munosabatlariga tenglashtirilgan holda, to'lov balansini aktiv yoki passiv bo'lishiga sabab bo'ladi. Barcha qolgan operatsiyalar, xususan davlatlar tomonidan amalga oshirilgan saldoni moliyalashtirish yoki undan foydalanish bilan bog'liq balanslashtiruvchi operatsiyalar to'lov balansini tartibga tartibga solish operatsiyalari etib belgilangan.

To'lov balansini qoldig'i mavjud bo'lmaydi, chunki to'lov balansining moddalarini (neytral taqdimotda) qoldig'i nolga tenglashtiriladi. Biroq, "sof eksport" qiymati mamlakat YaIMga kiritilgan bo'sh joriy operatsiyalar qoldig'i to'lov balansini

qoldig'i sifatida qayd etiladi. Joriy operatsiyalar hisobi qoldig'ini baholab, to'lov balansi defitsit (passiv) yoki profitsit (aktiv) deb aytish mumkin.

2. To'lov balansining tarkibi hamda ularga xos xususiyatlar

To'lov balansi tarkibi. To'lov balansini tuzishning turlicha uslubiyati mavjud bo'lib, hozirgi kunda Xalqaro valyuta fondi (XVF) taklif etgan metodika (uslubiyat)dan, ya'ni to'lov balansini moddalarining tasnifidan mamlakatlar amaliyotida keng ko'llaniladi. Mazkur uslubiyatda ob'ektiv reallik ko'proq ko'rinadi, xususan to'lov balansi ikkita yirik bo'limga ajratilgan. Bu, bitimlarning hisobini yuritishning ikki tomonlama xususiyatidan, ya'ni savdo va moliyaviy jihatidan kelib chiqan holda yaratilgan. Xususan, tovarlar va xizmatlar eksporti norezidentlar oldida rezidentlarning talablarini oshiradi (to'lov balansida "+" ishorasi bilan aks ettiriladi), bu esa, o'z navbatida norezidentlar oldidagi moliyaviy majburiyatlarning kamayishiga olib keladi ("-" ishorasi bilan belgilanadi). Har ikkita hisob-kitob yozuvlarining yig'indisi nolga teng bo'lishi lozim. Tovarlarni va xizmatlar eksporti natijasida mamlakatda valyuta zaxiralari to'planib boradi va ular import operatsiyalari to'loviga xizmat qilishi mumkin.

Agar mamlakatda import operatsiyalari to'lovi uchun etarlicha valyuta zaxiralari mavjud bo'lmasa, u xorijdan qarz mablag'larini jalb etishi mumkin. Bu kabi qarz mablag'larini davlatlar o'zlarining tovarlar va xizmatlar eksportini doimiy oshirib borish orqali qoplashi mumkin. Bunday holatda, bitimning savdo qismi (tovarlarni va xizmatlarning mamlakatga kirib kelishi) bo'yicha chet elliklar oldida so'ndirishni talab qiluvchi ("-" ishorasi bilan belgilanadigan) mamlakat qarzdorligining paydo bo'lishiga olib keladi. Mamlakatga norezidentlarning kreditlarini jalb etish esa mamlakatning chet elliklar oldida moliyaviy majburiyatlarini ortishiga sabab bo'ladi va "+" ishorasi bilan aks ettiriladi.

Mazkur holatni yanada yaqqolroq tasavvur etish uchun, haqiqatda mamlakatga kirib kelgan va chiqib ketgan valyutaviy tushum va to'lovlar nisbatini olish mumkin.

Mamlakatning to'lov balansi sanoat korxonalari balansiga o'xshab emas, balki bank balansiga o'xshash xolda tuziladi. Masalan, O'zbekistondagi korxona 100 ming AQSh dollarlik mahsulotni eksport qilib, to'lovni uch oy davomida olishga sotib oluvchi bilan kelishgan. O'zbekiston to'lov balansida dastlab mazkur summa tovarlar eksporti sifatida balansining kredit qismida yoziladi va bu xorijdan to'lovni talab qilish huquqini beradi. So'ngra ushbu summa qisqa muddatli kapital sifatida to'lov balansining debet qismida aks ettiriladi va u O'zbekistondan qisqa muddatli kapitalning chiqib ketishini anglatadi. Ya'ni O'zbekistonlik eksportyor xorijiy importyorga 3 oylik kredit bergan deb hisoblanadi. Bunda O'zbekistonning xorijdagi aktivlari ortadi va to'lov balansining kapital qismi debetlanadi. Mazkur operatsiyani quyidagi shaklda yozish mumkin:

Tashqi iqtisodiy operatsiyalar	Kredit (+)	Debet (-)
Tovarlarni eksporti, ming AQSh dollarida	100	-
Qisqa muddatli kapital chiqishi ming AQSh dollarida	-	100

Qaytarmaslik sharti bilan boshqa mamlakatlarga taqdim etiladigan iqtisodiy boyliklar (mahsulotlar, xizmatlar va moliyaviy aktivlar) to'lov balansini moddalarida ikki yoqlama yozuv tamoyili asosida qanday aks ettiriladi degan tabiiy savol paydo bo'ladi. Bu kabi operatsiyalar uchun to'lov balansida alohida "Bir tomonlama o'tkazmalar" moddasi mavjud. Masalan O'zbekiston boshqa mamlakatdan ijtimoiy yordam sifatida 10 mln. AQSh dollari miqdoridagi mahsulotlarni oldi. O'zbekiston to'lov balansida bu operatsiya quyidagi ko'rinishda aks ettiriladi:

Tashqi iqtisodiy operatsiyalar	Kredit (+)	Debet (-)
Ijtimoiy yordam (import), mln. AQSh dollarida	-	10
Bir tomonlama o'tkazmalar, mln AQSh dollarida	10	-

Shunday qilib, to'lov balansining kredit qismida mahalliy aktivlar (mahsulotlar, moddiy va moliyaviy boyliklar)ning chetga chiqib ketishi (kamayishi), aksincha esa, ya'ni xorijiy mamlakat aktivlari (mahsulotlar, moddiy va moliyaviy boyliklar)ning mamlakatga kirib kelishini (ortishini) ko'rsatadi. Passiv (majburiyatlar)ga nisbatan esa mazkur qonuniyat teskari amal qiladi. Masalan. O'zbekiston AQShdan 10 mlrd. AQSh dollari miqdorida mablag'ni qarzga oldi, O'zbekiston bu erda nafaqat aktivga ega bo'lmoqda, balki passiv (AQSh oldida majburiyat)ga ega bo'lmoqda. Bunda to'lov balansida aktivning hisobi debet, passivning hisobi esa kredit bo'ladi. Bu O'zbekiston to'lov balansida quyidagicha aks ettiriladi.

Tashqi iqtisodiy operatsiyalar	Kredit (+)	Debet (-)
Aktiv, mlrd. AQSh dollarida	-	10
Passiv, mlrd AQSh dollarida	10	-

Xalqaro iqtisodiy operatsiyalarni to'lov balansining debet yoki kredit qismida aks ettirishning umumiy qoidasi quyidagi jadvalda keltirilgan.

Operatsiya	Kredit (+)	Debet (-)
Tovarlar va xizmatlar	Tovarlar va xizmatlar eksporti	Tovarlar va xizmatlar importi
Investitsiyalardan daromadlar va mehnatga haq to'lash (ish haqi)	Norezidentlar ¹³ dan tushgan (olingan) tushum	Norezidentlarga to'lovlar
Bir tomonlama o'tkazmalar	Mablag'larni olish	Mablag'larni berish
Moliyaviy aktivlar bilan operatsiyalar	Uzoq va kisa muddatli kreditlarni olish	Uzoq va kisa muddatli kreditlarni berish

To'lov balansini ikkita yirik bo'limga bo'linadi, ya'ni joriy operatsiyalar hisobi (current account balance) bo'limi hamda kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobi (capital and financial account) bo'limi. XVF mamlakatlar to'lov balansini ikki xil ko'rinishda, ya'ni jamlangan va operatsiyalari batafsil, to'liq ko'rsatilgan holda e'lon qiladi.

¹³Mazkur jadvalda iqtisodiy jihatdan rezident (yuridik jihatdan fuqaroligi bo'yicha emas), ya'ni qaysi davlat chegarasida yashayotgan bo'lsa, o'z iqtisodiy-manfaatli faoliyatini olib borayotgan bo'lsa, fuqaro o'sha davlat rezidenti sifatida qaraladi.

To'lov balansi moddalarini XVFnig davriy nashrlarida beriladigan to'liq tarkibi tuzilishi:

№	TO'LOV BALANSI		Summa	
	Balansning bo'lim va moddalari		DEBET	KREDIT
1	JORIY OPERATsIYaLAR HISOBI			
	A	Savdo balansi		
	V	Xizmatlar balansi		
	S	Joriy o'tkazmalar		
	1 BO'LIM JAMI			
2	KAPITAL VA MOLIIYaVIY VOSITALAR BILAN OPERATsIYaLAR HISOBI			
	A	Kapital bilan operatsiyalar hisobi		
	V	Moliyaviy hisob		
	1	To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar		
	2	Portfel investitsiyalar		
	3	Boshqa investitsiyalar		
	4	Zaxira aktivlari		
	2 BO'LIM JAMI			
	YaKUNIY BALANS (1+2)			

Joriy operatsiyalar hisobi. To'lov balansining ushbu bo'limi tovarlar, xizmatlar va bir tomonlama o'tkazmalar bilan bog'liq xalqaro bitimlari natijasida olingan mamlakatning sof daromadlari qiymatini qo'rsatadi va u quyidagicha hisoblanadi:

$$\text{Joriy operatsiyalar hisobi balansi} = \text{Eksportdandaromadlar} - \text{Importgaxarajatlar} - \text{Chet elga sof o'tkazmalar}$$

Chet elga sof o'tkazmalar firmalar, uy xo'jaliklari va hukumat tomonidan chet elga o'tkazmalardan ushbu mamlakat rezidentlariga xorijdan yuborilgan o'tkazmalarni chegimasiga teng.

To'lov balansining joriy operatsiyalar hisobining ijobiy qoldig'i va chet el aktivlari o'rtasidagi bog'liqlik quyidagi ko'rinishga ega:

$$\text{Joriy operatsiyalar hisobining ijobiy qoldig'i} = \text{Chet elda aktivlarning sof ortishi}$$

Chet elda aktivlarning sof ortishi – bu mahalliy rezidentlar egalik qiluvchi xorijdagi aktivlarining ushbu mamlakatda norezidentlar egalik qiluvchi mahalliy aktivlardan ortishi tushiniladi.

Shuningdek, joriy operatsiyalar hisobining taqchilligi chet eldagi aktivlarning sof kamayishini ifodalaydi. Ya'ni:

$$\text{Joriy operatsiyalar hisobining taqchilligi} = \text{Chet eldagi aktivlarning sof kamayishi}$$

Bunda mamlakat qarzidor hisoblanadi. Masalan, O'zbekiston yana chet elga sotish uchun aktivlarga ega. Biroq, biz sekinlik bilan chet eldan jalb etiladigan qarzlarni ko'paytirishimiz, kelajakda ularni asosiy qarz summasi bilan birga foiz

to'lovi bilan qaytarishga majbur bo'lamiz. Natijada, har bir mamlakat to'lov balansidagi joriy operatsiyalar hisobi balansi o'zaro tenglashadi.

Joriy operatsiyalar balansidagi defitsit mamlakatning boshqa mamlakat oldidagi qarzdorini ortishini o'zida aks ettiradi. Agar mamlakat joriy operatsiyalar balansida defitsit yuzaga kelsa, u albatta mazkur taqchillikni har qanday yo'l bilan bo'lsa ham (boshqa bir mamlakatdan qarz olish, o'z valyuta zaxirasidan foydalangan holda va h.k.) to'lashi zarur.

To'lov balansida joriy operatsiyalar hisobidagi defitsit (taqchillik) quyidagi yo'llar orqali moliyalashtirilishi mumkin:

- chet elga ma'lum bir qism milliy aktivlarni sotish, ya'ni xorijiy mamlakatga to'g'ridan-to'g'ri yoki portfel investitsiya shaklida turli milliy aktivlari yoki mablag'larni qo'yish;

- chet el banklaridan, hukumatlaridan yoki xalqaro tashkilotlardan tashqi qarz olish yordamida;

- mamlakat Markaziy bankida saqlanayotgan rasmiy valyuta zaxiralaridan foydalanish orqali, ularni taqchillikni bartaraf etish uchun sarflash hisobiga.

Ba'zan, mamlakatlar joriy operatsiyalar hisobidagi taqchillikni moliyalashtirish imkoni qolmaganda, ya'ni moliyalashtirish uchun tashqi kredit olib bo'lmasa, mamlakat valyuta zaxirasi minimum darajaga etib qolgan bo'lsa, xorijga qilinadigan xarajatlarini qisqartirish yoki chet elga tovarlar va xizmatlarni sotish orqali daromadlarini oshirish yo'li bilan defitsitni bartaraf etadi.

Tashqi savdo balansi. To'lov balansining birinchi bo'limi bo'lgan joriy operatsiyalarning dastlabki moddasi mamlakatning tashqi savdo balansi hisoblanadi. XVF eksport va importni bir xil tartibda baholashni taklif etgan bo'lib, unga ko'ra eksport qiluvchi mamlakat chegarasidagi bahoda aniqlanadi. Shuning uchun, eksport va import baholash uchun FOB (free on board) baholardan foydalanish talab etiladi. CIF (Cost, Insurance and Freight) baholaridan esa, import operatsiyalarida kengfoydalaniladi va ba'zan ularga tegishli to'g'irlashlar ham kiritiladi. Bunday to'g'irlashlar AQSh, Germaniya, Frantsiya kabi mamlakatlar to'lov balanslarida bo'lib, 1990 yillarda mazkur mamlakatlar importining 3-4 foizi FOB narxlarida amalga oshirilgan. O'sha paytda Yaponiyaning tashqi savdosida dengiz orqali yuklarni o'tkazish qariyb 10%dan yuqori bo'lgan.

Bir tomonlama o'tkazmalar va xizmatlar balansi. Joriy operatsiyalar hisobining ikkinchi asosiy qismi xizmatlar balansi hisoblanadi. Xalqaro savdoda xizmatlar muhim ahamiyatga ega. Xizmatlar balansida transport xizmatlari, jumladan yuk yo'lovchilarni tashish, sug'urta, elektron, tele-kosmik, telegraf, telefon, pochta va boshqa turdagi aloqa xizmatlari, xalqaro turizm, ishlab chiqarish va ilmiy-texnik tajribalarni o'zaro almashish, ekspert xizmatlari, chet elda diplomatik, savdo va boshqa vakolatxonalarni saqlash, ma'lumotlar berish, ilmiy-ma'naviy va madaniy hamkorlik xizmatlari, reklama, yarmarka va turli yig'inlar uchun yig'imlar va h.k. bo'yicha to'lovlar va tushumlar aks etadi.

Shuningdek, joriy operatsiyalar balansida bir tomonlama o'tkazmalar, xususan olingan daromadlar, ya'ni xorijga qo'yilgan investitsiyalardan olingan daromadlar yoki chet el investitsiyalariga to'lovlar ham asosiy rol o'ynaydi. To'lov balansining aynan ushbu moddasi mamlakatda xorijiy tadbirkorlikni rivojlanishida

muhim ahamiyatga ega. Mamlakatdan tashqarida olingan daromadlarni investor o'z mamlakatiga o'tkaza olmasligi davlatga xorijiy investitsiyalarni kirib kelishiga keskin to'siq bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham, XVF ustavida alohida 8-kelishuv moddasi (2 (a), 3 va 4 qismlari) bo'lib, unga ko'ra o'ziga xalqaro operatsiyalar bo'yicha majburiyat oluvchi mamlakat XVF bilan kelishmasdan turib, joriy operatsiyalar bo'yicha to'lovlar va turli o'tkazmalarni amalga oshirishda diskriminatsion valyuta cheklovlarini o'rnatishi mumkin emas. XVF a'zosi bo'lgan jahondagi ko'plab mamlakatlar (hozirgi kunda 150dan ortiq mamlakatlar) XVFning 8-kelishuv moddasini qabul qilishgan. O'zbekiston esa, mazkur moddani 2003 yilda o'zida qo'llash bo'yicha majburiyat olgan, ya'ni qabul qilgan.

Joriy o'tkazmalarga turli ko'rinishdagi bir tomonlama o'tkazmalar, shuningdek, qaytarmaslik sharti bilan beriladigan mablag'lar, to'lovlar ham qo'shiladi. Ularni ikki ko'rinishga bo'lish mumkin, ya'ni davlat operatsiyalari va shaxsiy maqsadlar uchun bir tomonlama o'tkazmalar. Davlat operatsiyalari bilan bog'liq bir tomonlama o'tkazmalarga bir mamlakatning boshqa bir mamlakatga iqtisodiy yordam tariqasida bergan subsidiyasi, yoki beg'araz yordami, xalqaro tashkilotlarning to'lovi, moliyaviy grantlari, foizsiz ajratmalari va.h.k. kiradi. Shaxsiy maqsadlarda foydalaniladigan operatsiyalar xorijdagi ishchilarning, mutaxassislarining, qarindoshlarning o'z vataniga, oilasiga shaxsiy extiyoj yoki boshqa turli maqsadlar uchun yuborgan mablag'lari bilan bog'liq faoliyatni o'z ichiga oladi.

Kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobi. To'lov balansining ikkinchi bo'limi kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobini o'zida aks ettirib, u turli shakldagi investitsiyalarning xalqaro harakatini, xususan aktivlarni sotishdan, masalan mahalliy aktsiyalarni, obligatsiyalarni, ko'chmas mulk va kompaniyalarni chet elga sotishdan olingan daromadlar, shuningdek, chet eldan rezidentlarning aktivlarni sotib olish uchun qilgan xarajatlarini hisobga oladi. Mazkur bo'limda jalb etilgan va berilgan savdo kreditlari va bo'nak(avans) to'lovlari, ssuda va qarzlar, naqd xorijiy valyuta, joriy operatsiyalar hisobidagi qoldiqlar va depozitlar, muddati o'tkazib yuborilgan qarzdorlik, hukumatlararo kelishuvlar asosida etkazib beriladigan tovarlar bo'yicha qarzdorlik, eksport mahsulotlari bo'yicha olinishi kutirayotgan kontagentning moliyaviy qarzdorligi, import operatsiyalariga berilgan bo'naklar bo'yicha qarzdorlik aks ettiriladi.

$$\begin{array}{lcl} \text{Kapital va moliyaviy} & & \text{Aktivlarni} \\ \text{vositalar bilan} & = & \text{sotishdan tushgan} \\ \text{operatsiyalar hisobi} & & \text{tushumlar} \end{array} \quad - \quad \begin{array}{l} \text{Xorijda aktivlarni} \\ \text{sotib olish uchun} \\ \text{qilingan xarajatlar} \end{array}$$

Mamlakatning aktivlari bilan bog'liq barcha xalqaro bitimlar (ularni sotish va sotib olish) kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobida o'z aksini topadi. Masalan, O'zbekiston chet elga qarz mablag'larini bersa, u o'z aktivlarini sotgan bo'ladi, ya'ni uni kelajakda sotib oluvchi asosiy qarzga qo'shimcha foiz to'lovi bilan qaytarib to'laydi. Mazkur operatsiya kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobining "kredit" qismida aks etadi.

Shuningdek, kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobida kapital transfert(o'tkazma)lar (mulkni asosiy kapitalga qaytarmaslik sharti bilan

o‘tkazish) ham yoziladi. Unga aeroport, kasalxona, yo‘l qurilishi va h.k. kabi investitsion grantlar, hukumat tomonidan qarzdorlikni “so‘ndirish” operatsiyalari kiradi.

Kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobi qoldig‘i (saldosi) uzoq va qisqa muddatli kreditlarni olish va taqdim etishda namoyon bo‘lib, ular aktivlar bilan barcha bitimlardan xorijiy valyutalarni sof tushimini ko‘rsatadi. Kreditlarni taqdim etish chet el aktivlarini (aktsiya, obligatsiya, ko‘chmas mulk va h.k.) sotib olishga qilingan xarajat hisoblansa, kreditlarni olish aktivlarni sotishdan kelgan tushim sifatida baholash mumkin.

Joriy operatsiyalar balansi moddalarini kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobidagi uzoq va qisqa muddatli kreditlarni olish va taqdim etish hamda kapital transfertlar orqali to‘ldirish mustaqil rasmiy hisob-kitoblar balansini olish imkonini beradi.

Rasmiy hisob kitoblar balansi “Sof xatolar va o‘tkazib yuborishlar” moddani o‘zi ichiga olgan. Nazariy jihatdan olganda har bir bitim to‘lov balansida debet va kredit ko‘rinishida ikki marta aks etsa ham, amaliyotda mazkur talab ba‘zan bajarilmay qoladi. Amalga oshirilgan bitimlar turli holatlar va ma‘lumotlarni hisobga olgan holda har doim ham vaqt va sonli ko‘rinishda ifodalab bo‘lmaydi.

To‘lov balansi ikki yoqlama yozuv tamoyili asosida nolga tenglashtiriladi. Bu esa, mamlakatning barcha qarzlari to‘lanishi kerakligini anglatadi. Shuning uchun, joriy operatsiyalar hisobidagi defitsit kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobidagi ijobiy qoldiqqa teng bo‘lishi lozim. Agar rezidentlar chet elga mahsulotlar, xizmatlar va aktivlarni sotishdan olingan daromadlarga nisbatan xorijiy mahsulotlar, xizmatlar va aktivlarni sotib olishga ko‘proq xarajat qilsalar, ya‘ni rasmiy hisob-kitoblar balansi defitsit bilan chiqsa, ushbu taqchillikni (qarzdorlikni) so‘ndirish Markaziy bank tomonidan rasmiy xorijiy valyuta zaxiralarini qisqartirish hisobiga amalga oshiriladi (agar Markaziy bank valyuta kursini tartibga solib turish majburiyati bo‘lmasa).

To‘lov balansida jami xorijdan tushgan valyutalar xorijga jami to‘langan (o‘tkazilgan) valyutalarga teng bo‘lishi zarur. Agar to‘lov balansida defitsit yoki profitsit yuzaga kelsa, mamlakat Markaziy banki tomonidan muvofiqlashtirilgan holda to‘lab beriladi yoki sotib olinib rasmiy valyuta zaxiraga joylashtiriladi.

3. To‘lov balansi va unga davlat aralashuvi, xato va o‘tkazib yuborishlar

To‘lov balansini yaxlit holda quyidagi tenglama orqali ifodalash mumkin:

$$\text{Mamlakatning to'lov balansi} = \text{Joriy operatsiyalar hisobi balansi} + \text{Kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobi balansi}$$

Davlat to‘lov balansiga tartibga solishga (valyuta intervensiyalari ko‘rinishida) aralashmasa quyidagi tenglik bajarilishi lozim.

$$\text{Joriy operatsiyalar hisobi balansi qoldig'i} = - \text{Kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar hisobi balansi qoldig'i}$$

To'lov balansida balanslashtiruvchi modda sifatida, XVF taklifiga ko'ra mamlakat valyuta zaxiralari (oltin, xorijiy valyuta, XVFdagi mamlakatning zaxira pozitsiyasi, SDR aktivlari) bilan amalga oshirishgan operatsiyalar, valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlat organlarining xalqaro tashkilotlar oldidagi majburiyatlari, SDRlar taqsimoti olingan.

“Sof xatolar va o'tkazib yuborishlar” moddasi. To'lov balansini tuzishda ma'lumotlar turli manbalardan olinganligi, ikki yoqlama yozuv tamoyilini (debet teng kredit qiymatiga) hisobga olgan holda yakuniy hisobga “Sof xatolar va o'tkazib yuborishlar” (“Errors and omissions”) moddasi kiritiladi. Ya'ni mazkur modda orqali to'lov balansining debeti uning kredit qismiga tenglashtiriladi. Ushbu modda texnik xususiyatga ega bo'lib, uni to'liq va aniq iqtisodiy tavsifi mavjud emas.

Qaysi mamlakatda tashqi savdo operatsiyalarining hisobi aniq yuritilsa, mustahkam va barqaror tendentsiya bilan o'zgarsa, mazkur modda qiymati katta bo'lmaydi (ya'ni eksport yoki import hajmiga nisbatan u 5-7% darajasida bo'lsa, o'rta (normal) holat hisoblanadi). Qaysi bir mamlakatda qashshoqlik yoki noqonuniy kapital chiqishi yuqori bo'lsa, mazkur moddaning qiymati ham katta shuncha katta bo'ladi.

Umuman olganda, mazkur ko'rsatkichni to'lov balansining joriy operatsiyalari hisobi hamda kapital va moliyaviy vositalar bilan operatsiyalari hisobidagi qoldiqlar farqi sifatida qaralsa, boshqa tomondan esa, mamlakatning rasmiy oltin valyuta zaxiralaridagi o'zgarish sifatida baholanadi.

4. To'lov balansiga ta'sir etuvchi omillar va uni tartibga solishning asosiy usullari

To'lov balansi mamlakatning jahon xo'jaligidagi ishtiroki, ko'lami, tarkibi va tashqi iqtisodiy aloqalari to'g'risida to'liq tasavvurni shakllantirib, unda, bular bilan birga quyidagilar ham aks etadi:

- tovarlar, kapital va xizmatlar importiga bo'lgan talab va eksport taklifi bilan aniqlanadigan milliy iqtisodiyotdagi tarkibiy muvozanatsizlik;
- iqtisodiyotni bozor va davlat orqali tartibga solish holatidagi o'zgarishlar;
- bozor kon'yunkturasidagi omillar (xalqaro raqobat darajasi, inflyatsiya, valyuta kursining o'zgarishi va h.k.).

Mamlakatning to'lov balansi holatiga ko'p omillar ta'sir etadi. Biroq, ulardan eng asosiylari sifatida qo'yidagilarni ko'rsatish mumkin:

Mamlakat iqtisodiyotining va xalqaro raqobatning bir tekis rivojlanmasligi. Ma'lum bir mamlakat to'lov balansining asosiy moddalari jahon iqtisodiyotidagi boshqa mamlakatlar bilan ushbu mamlakatning raqobat qilish kuchlari nisbatani o'zida aks ettiradi;

Iqtisodiyotdagi tsiklik tebranishlar. Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalari natijasi milliy iqtisodiyot holatiga ta'sir ko'rsatganidek, to'lov balansiga xo'jalik yurituvchi sub'ektlar xo'jalik faoliyatida o'sish, pasayish va tebranishlar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Masalan, mamlakatda ishlab chiqarish hajmining ortishi elektr-energiya manbalariga, xom-ashyo va asbob uskunaga bo'lgan import talabini ko'payishiga sabab bo'ladi. Milliy iqtisodiyot jahon iqtisodiyotiga nisbatan sekin rivojlansa, ushbu mamlakatdan kapitalni chiqib ketishi sodir bo'ladi. Mamlakatda rivojlanish sur'atlari

ortsa, yoki tezlashsa, foyda olish miqdori ham, foiz stavkalar ham oshadi, kapitalni chiqishi esa qisqaradi.

Davlatning chet eldagi xarajatlarning ortishi. Turli siyosiy va iqtisodiy maqsadlarni ko'zlagan hukumatning tashqi xarajatlari milliy iqtisodiyot uchun og'ir yuk hisoblanadi. Uning to'lov balansiga bilvosita ta'siri mamlakatning iqtisodiy o'sish, ishlab chiqarish sur'atlarining o'zgarishi, milliy iqtisodiyotning eksport tarmoqlaridan resurslarni olib qo'yish, eksportni kamayishi va h.k. orqali sodir bo'ladi.

Kapitalni kirishi va chiqib ketishi. Kapitalni chiqishi va kirib kelishi to'lov balansiga ikki tomonlama ta'sir qiladi. Xususan, kapitalni chiqishi uning passivini oshiradi. Bunda, eksport tarmoqlarini modernizatsiyalash uchun foydalanish mumkin bo'lgan mablag'larni o'ziga jalb etadi (ya'ni tortib oladi). Shuningdek, kapital eksporti ma'lum bir davrdan so'ng dividend va foiz, foyda ko'rinishida mamlakatga xorijiy valyutada mablag'larni kirib kelishini ta'minlaydi.

Xorijiy kapitallarni mamlakatga kirib kelishi importyor mamlakat to'lov balansiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki, tarmoqlarga xorijiy kapitalni kiritish natijasida tarmoqlarning iqtisodiy samaradorligi ortsa, undan olingan daromad tashqi qarzlarni so'ndirishga yo'naltiriladi. Aks holda esa, u to'lov balansiga salbiy ta'sir etishi mumkin.

Inflyatsiya. Inflyatsiyamamlakat to'lov balansiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Mamlakat ichida narxlarning ortishi mahalliy tovarlar raqobatbardoshligini kamaytiradi, ularning eksportini qiyinlashtiradi, tovarlar importini kuchaytiradi, chet elga kapitalning chiqib ketishi "qochishi" sodir bo'ladi.

Favqulotda holatlar. Hosilning yo'qolishi, stixiyali (o'z-o'zidan sodir bo'lgan) qashshoqlik, tabiiy ofatlar va h.k. kabi favqulotda holatlar mamlakat to'lov balansiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Savdo cheklovlari. To'lov balansigamamlakatlarning bir-biriga nisbatan qo'llayotgan diskriminatsiyalari, proteksionistik harakatlari, xususan mamlakatlarning o'zaro manfaatli iqtisodiy hamkorlik munosabatlariga qarshilik qiluvchi bojxona to'siqlari to'lov balansida o'zgarishlar sodir bo'lishiga olib keladi.

To'lov balansining davlat tomonidan tartibga solinishi – bu, davlatni to'lov balansining asosiy moddalarini shakllantirishga hamda paydo bo'lgan taqchillikni moliyalashtirishga yo'naltirilgan iqtisodiy, jumladan, valyuta, moliya, pul-kredit tadbirlarini amalga oshirishga yo'naltirilgan faoliyatining umumiy yig'indisidir.

Mamlakatning xalqaro hisob-kitoblari va valyuta-iqtisodiy holatiga bog'liq holda to'lov balansini boshqarishning, tashqi iqtisodiy operatsiyalarni rag'batlantirish yoki qisqartirishga yo'naltirilgan turli usullari mavjud. To'lov balansida taqchillik mavjud bo'lgan davlatlar tomonidan, eksportni rag'batlantirish, import qilinayotgan tovarlarni kamaytirishga, xorijiy kapitalni jalb qilishga, kapitalni olib chiqib ketishni chegaralashga qaratilgan quyidagi tadbirlar qo'llaniladi:

Deflyatsion siyosat. Bu siyosat, ichki talabni kamaytirishga yo'naltirilgan holda, o'z ichiga byudjet mablag'larini aholiga kamroq ishlatish, baholarni va ish haqlarini muzlatish kabilarni qamrab oladi. Uning eng asosiy instrumentlaridan biri bo'lib, moliyaviy va pul-kredit choralari hisoblanadi: byudjet taqchilligini

kamaytirish, Markaziy bankning hisob stavkalarini o'zgartirishi (diskont siyosati) kredit cheklovlari, pul muassasining o'sib borishiga chegara ko'yish. Iqtisodiy pasayish, ishsizlikning yuqori ko'rsatkichi va to'la foydalanilmayotgan ishlab chiqarish quvvatlari sharoitida deflyatsiya siyosatini qo'llash, ishlab chiqarish va bandlikning yanada pasayishiga olib keladi.

Devalvatsiya. Milliy valyuta kursi(boshqa xorijiy valyutalarga nisbatan qadri)ning pasaytirilishi. Bu tadbir milliy eksportni rag'batlantirish va importni jilovlash bilan bog'liq maqsadlarda amalga oshiriladi. Ammo, to'lov balansini tartibga solishda devalvatsiyaning roli, uni o'tkazish tartiblari va ularga hamkorlik qiluvchi mamlakatning umumiy iqtisodiy va moliyaviy siyosatiga bog'liq bo'ladi. Devalvatsiya faqatgina, raqobatbardosh tovarlarning eksport potentsiali va jahon bozoridagi qulay vaziyatlarning mavjudligi sharoitidagina tovarlar eksportini rag'batlantirishi mumkin.

Valyuta cheklovlari. Ushbu tadbir eksport qiluvchilarning xorijiy valyutalardagi tushumlaridan foydalanishni cheklash, xorijiy valyutani import qiluvchilarga sotishni litsenziyalash orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, u valyuta operatsiyalarni maxsus ruxsatnomaga ega bo'lgan banklarda amalga oshirilishi hamda to'lov balansidagi taqchillikni kamaytirish maqsadida, kapital eksportini chegaralash va uning oqib kelishini rag'batlantirish, tovarlar importini chegaralashga qaratilgan tadbirlar yig'indisidir.

Moliya va pul-kredit siyosati. To'lov balansidagi taqchillikni bartaraf etish maqsadida eksport qiluvchilarga byudjet subsidiyalari beriladi, proteksionistik (ichki ishlab chiqaruvchilarni himoyalash) maqsadlarida import bojlari oshiriladi, mamlakatga pul oqimining kirib kelishini rag'batlantirish maqsadida qimmatli qog'ozlar egasi bo'lgan xorijliklardan olinadigan soliqlarni bekor qilish kabi chora-tadbirlardan keng foydalaniladi. Shuningdek, pul-kredit siyosati, bank hisob siyosati va muomaladagi pulning massasini belgilash tadbirlari yuqoridagi maqsadlardan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

14-mavzu. Xalqaro moliyaviy markazlar

1. Jahon moliyaviy markazlari: zamonaviy nazariyalar, rivojlanish bosqichlari va shakllantirish shart-sharoitlari
2. Global va xalqaro moliyaviy markazlarni baholash tizimi
3. Sharqiy Osiyo mamlakatlarida moliyaviy markazlar va masofaviy moliyaviy xizmatlarni rivojlanish xususiyatlari

Tayanch soʻz va iboralar

Moliyaviy markaz, innovatsion mahsulotlar, moliyaviy arxitektura, kliring, kontragent, fyuchers, vositali omillar, inson kapitali, yevrokapital

1. Jahon moliyaviy markazlari: zamonaviy nazariyalar, rivojlanish bosqichlari va shakllantirish shart-sharoitlari

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida global va mintaqaviy moliyaviy markazlar puxta oʻylab ishlab chiqilgan, iqtisodiy-moliyaviy, huquqiy-meʼyoriy mexanizmlar majmui asosida turli mahalliy va xorijiy moliya institutlari tomonidan koʻrsatiladigan xizmatlarni maʼlum bir joyda moddiy-iqtisodiy manfaat yuzasidan toʻplanishini taʼminlaydi. Natijada, mamlakat moliya bozoridagi aktivlar va koʻrsatiladigan xizmatlar turini koʻpaytiradi, innovatsion mahsulotlar bilan takomillashgan, iqtisodiy mustahkam, murakkab infratuzilmani yuzaga keltiradi. Moliyaviy institutlarning bir joyga toʻplanishi, yoki akkumulyatsiyasi hisobiga shakllangan moliya bozoridagi kuchli raqobat ular koʻrsatadigan xizmatlarning isteʼmolchilar talabi asosida son va sifat jihatdan oshishiga olib keladi.

Bugungi kun jahonda iqtisodiyoti tez surʼatlarda oʻsib borayotgan, global moliyaviy markazlar taraqqiy etgan mamlakatlar tajribalarini oʻrganib, ularni oʻzimizga moslashtirib, mamlakatimiz moliya bozorini rivojlantirish yoʻlida foydalanishni talab qilmoqda.

Jahon iqtisodiyotida moliya sektorining rivojlanish xususiyatlarini oʻz ilmiy ishlarida tadqiq etgan bir qator iqtisodchi olimlar global, xalqaro, mintaqaviy va mahalliy moliyaviy markazlarning oʻziga xos jihatlarini yoritishga harakat qilishgan.

Birinchidan, markaz joylashgan mamlakat iqtisodiyoti jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashgan boʻlishi, unda barqaror valyuta asosida doimiy iqtisodiy oʻsish taʼminlanishi va samarali moliyaviy siyosat yuritilishi lozim.

Ikkinchidan, markazda moliyaviy operatsiyalar va investitsiyalarga toʻsqinlik qilmaydigan, mablagʻlarni samarali taqsimlash imkonini beruvchi liberal soliq va huquq tizimi amal qilishi kerak.

Uchinchidan, moliyaviy markazda bank, birja va sugʻurta tizimini oʻz ichiga olgan, samarali nazorat yuritiladigan, rivojlangan moliyaviy infratuzilma mavjud boʻlishi zarur.

Endi, oʻzbek olimlarning xalqaro moliyaviy markazlar tushunchasini aniqlashtirishga nisbatan qarashlarini koʻrib chiqamiz.

B.Erkaev va G.Karimova, xalqaro moliya markazlarini ssuda kapitali bozorining xalqaro markazlaridir deb e'tirof etgan holda A.N.Azriliyan fikrlarini to'liq tasdiqlaydilar¹⁴.

N.Karimov, hozirgi davrda xalqaro fond birjalari xorijiy investitsiyalarni jalb etish va moliyalashtirishning asosiy markazlariga aylanganini o'z ilmiy tadqiqotlarida ta'kidlagan. Lekin, shu bilan birga, xalqaro fond birjalaridagi moliyaviy operatsiyalarning umumiy hajmida rivojlanayotgan mamlakatlarning salmog'i pastligicha qolayotgani, ularda rivojlangan davlatlar emitentlarining depozitar tilxatlari orqali o'zlarining xalqaro fond birjalaridagi faoliyatini kuchaytirish imkoniyati mavjudligini ko'rsatgan¹⁵.

Globallashuv jarayonlarining chuqurlashishi natijasida xalqaro valyuta bozorlaridagi operatsiyalar hajmi oshadi – deb ta'kidlaydi N.Jumaev va o'z fikrini quyidagicha davom ettiradi. O'tmishda qattiq tartibga solinadigan mahalliy moliya tizimi tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar, ayni paytda, yanada ochiq va raqobatbardosh global tizimlar tomonidan ko'rsatilmoqda. Global moliya bozorlari dunyosida AQSh Federal Rezervining Federal Ochiq bozor qo'mitasi (FOBQ) sessiyasida butun moliya bozorining nigohi qo'mita raisiga qaratiladi deyilsa, hech kim ajablanmaydi. Vashingtonda FOBQ tomonidan chiqarilgan qaror Nyu-Yorkdagi investorlar, shuningdek London, Tokio, Rio-de-Janeyro, Shanxaydagi investorlar uchun ham birdek muhimdir. FOBQ qarorlari nafaqat AQSh iqtisodiyotiga, balki moliya bozorlari orqali butun global iqtisodiyotga ta'sir etadi¹⁶. Mazkur fikrlar negizida AQShning xalqaro moliyaviy markaz sifatida global moliya bozoridagi o'rni va ahamiyati namoyon bo'ladi.

London, Nyu-York, Tokio va Singapur bitimlar hajmi bo'yicha pasayib borish tartibiga ko'ra valyuta savdosining asosiy markazlari hisoblanadi – deb ta'kidlangan A.V.Vahobov va T.S.Rasulov ilmiy ishlarida. Ularning fikricha, London muhim moliyaviy markaz sifatida butun bozorning uchdan bir qismini egallaydi, katta markazlar, shuningdek, boshqa mamlakatlarda ham joylashgan, masalan Germaniyada, Shveytsariyada, Gonkong (Syangan)da va Frantsiyada¹⁷.

Moliyaviy markazlar shunday siyosiy barqaror, qulay iqtisodiy geografik hududlarki, ularga quyidagi xususiyatlar xos bo'ladi.

Birinchidan, moliya bozoridagi talabni yuzaga keltiradigan kapitalni bir joyda jamlash.

Ikkinchidan, moliya bozoridagi vositachilar tomonidan taqdim etiladigan xizmatlar, ya'ni taklifining eng samarali mexanizmi va usullarini o'zida namoyon etgan moliyaviy (investor mablag'larini taqsimlovchi) vositalar majmuini yaratish.

Uchinchidan, moliyaviy kapital harakati yo'nalishini o'zgartirish va uning ustidan nazoratni amalga oshirish, natijada moliya tizimini isloh qilish imkoniga ega bo'lish.

¹⁴ Erkaev B., Karimova G. Bozor iqtisodiyoti: (Izohli lug'at). – T.: Sharq, 1997. – 176 b. B.139.

¹⁵ N.G'.Karimov. Iqtisodiy integratsiyalashuv sharoitida investitsiyalar faoliyatini moliyalashtirishning bozor mexanizmlarini joriy etish masalalari. Monografiya. – T.: "Fan va texnologiya", 2007. 204 b. B. 215.

¹⁶ N.X.Jumaev. O'zbekistonda valyuta munosabatlarini tartibga solish metodologiyasini takomillashtirish. Monografiya. – T.: "Fan va texnologiya", 2007. 232 b. B. 105, 107.

¹⁷ A.V.Vahobov, T.S.Rasulov. Valyuta munosabatlari nazariyasi. – T.: "Fan va texnologiya", 2013. 280 b. B. 68.

To'rtinchidan, unda eng zamonaviy axborot texnologiyalari asosida jihozlangan samarali moliyaviy infratuzilmaning mavjudligi.

Shuningdek, xalqaro moliyaviy markazlar milliy moliyaviy markazlardan quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- moliya bozorning xorijiy ishtirokchilar uchun mo'ljallanganligi va xalqaro miqyosda ochiqqligi, xalqaro aloqalar erkinligi;
- markazda xorijiy moliya muassasalari, vositachilar, investorlar etakchiligi bo'is, xalqaro moliyaviy kapital harakatini yuzaga keltirishi, pirovardida jahon moliya tizimini isloh qilish imkoniga ega bo'lishi;
- jahon miqyosidagi intellektual salohiyatdan foydalangan holda markazni moliya bozorining innovatsion taraqqiyotini ta'minlashi va h.k.

Moliyaviy markazlarni xalqaro, mintaqaviy, mahalliy, offshor markazlarga bo'lish maqsadga muvofiq.

Xalqaro moliyaviy markazlar shakllanish va rivojlanish jarayonini beshta shartli bosqichga bo'lish mumkin.

Birinchi bosqich XVII asrdan XVIII asr o'rtalarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Mazkur bosqichda mintaqaviy, kam rivojlangan, sanoqli moliyaviy vositalar bilan kichik hajmli bitimlar tuzilgan qimmatli qog'ozlar bozori shakllangan. Bunday moliya markazlariga Lion, Antverpen va G'arbiy Yevropadagi boshqa markazlar kirgan. Ular mamlakat iqtisodiyotiga tayangan holda rivojlangan, boshqa mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'siri esa sezilarli darajada bo'lmagan.

Ikkinchi bosqich ("birja" bosqichi, XVIII asrning 70 yillaridan XIX asrning 70 yillarigacha). Xalqaro moliya markazlarni rivojlanishning ushbu bosqichida fond birjalari o'ziga tegishli infratuzilmani shakllantirgan holda markazlar faoliyatining asosini tashkil qilgan. Bu davrda, xalqaro moliyaviy markazlar Yevropa hududi (London, Parij, Berlin) va AQSh (Nyu-York, Chikago)da jadal sur'atlar bilan rivojlangan va moliyaviy markazlar faoliyatini jahon iqtisodiyoti rivojlanishiga ta'siri ko'paygan.

Uchinchi bosqich (XIX asrning 70 yillaridan XX asrning 50 yillarigacha). Bu davr, oltin standartiga asoslangan Parij (1867 y.), Genuya (1922 y.), Bretton-Vuds (1944 y.) xalqaro valyuta tizimlari, jahon iqtisodiy inqirozi (1930 yillar), I va II jahon urushi, Xalqaro valyuta fondi va Jahon banki tashkil etilishi bilan bog'liq, asosan xalqaro moliyaviy markazlar taraqqiyotida global valyuta-moliyaviy beqarorlik aks etgan bosqichdir.

To'rtinchi bosqichda, ya'ni XX asrning 50 yillaridan 80 yillarigacha bo'lgan davrda, asosiy moliyaviy markazlardan uzoqda joylashgan jahonning boshqa mintaqalarida xususan, Osiyo mintaqasida¹⁸ ham moliyaviy va offshor markazlar paydo bo'ldi. Jahondagi ko'plab mamlakatlar iqtisodiyotining ochiqqligi kuchaydi, yevrovalyuta, yevrokapital xamda fond birjalari samaradorligi oshdi, moliyaviy markazlar tarkibi va faoliyatida shaffoflik ortdi.

Beshinchi bosqich. Xalqaro moliyaviy markazlar rivojlanishining zamonaviy bosqichi bo'lib, 1980 yildan hozirgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda,

¹⁸ 1878 yilda Tokio fond byuirjasiga asos solingan bo'lsada, u 1949 yildan barqaror jadal sur'atlar bilan rivojlangan. Koreya fond birjasiga 1956 yilda Dayxan fond birjasi nomi bilan asos solingan. Singapur 1965 yildan, mustaqilligini qo'lga kiritgandan boshlab, o'z hududida moliyaviy markazlarni shakllantirishga harakat qilgan.

jahon iqtisodiyotining globallasuvi va unda moliya sektorining roli ortdi, tarixan etakchi Nyu-York va London global, Singapur va Gonkong esa xalqaro moliyaviy markaz maqomiga ega bo'ldi yana yangi moliyaviy markazlar paydo bo'lmoqda, ularning faoliyatida ixtisoslashuv va raqobat kuchaymoqda.

Bugungi kunda, xalqaro moliyaviy markazlar son va sifat jihatdan jadal sur'atlarda, asosan valyuta, qarz munosabatlari bilan bog'liq moliyaviy operatsiyalar bilan rivojlanmoqda. Xalqaro moliyaviy markazlar turli davlatlar va firmalarga kerakli moliyaviy aktivlar va maxsus xizmatlarni ko'rsatishning eng samarali bozor mexanizmlaridan foydalanish imkonini beradigan "biznes-maydoni" bo'lmoqda.

Jahon moliyaviy markazlari mamlakatdagi va xorijiy mamlakatlardagi kapitalni boshqarish imkonini berishi, ularni milliy moliya bozorlarida shakllantirish va rivojlantirish zaruratini ko'rsatadi. Fikrimizcha, milliy iqtisodiyotda global moliyaviy markazlar quyidagi shart-sharoitlar yaratilganda shakllanadi va rivojlanadi:

- markazning asosini tashkil etadigan va uning rivojlanishiga xizmat qiluvchi, katta miqdorda operatsiyalar amalga oshiriladigan moliya bozorining mavjudligi va ushbu bozorga nisbatan markazning qulay joylashuvi;

- kapitallar, mehnat resurslari, nomoddiy aktivlar va h.k. erkin harakati uchun iqtisodiyotning ochiqqligi;

- soliq, bojxona siyosati orqali rag'batlantiruvchi leberal, immigratsion va boshqa shu kabi qonun xujjatlarini mavjudligi;

- ma'muriy xarajatlarni, biznes yuritish va hukumat o'rtasidagi norasmiy munosabatlarda qiyinchiliklar va korrupsiya darajasini kamligi, moliya bozorida bitimlarni ro'yxatga olish, rasmiylashtirish tartibining soddaligi, oddiyligi;

- buxgalteriya hisobi va hisobotini yuritish, nazorat va tartibga solish tizimining zamonaviy, jahon standartlariga mosligi;

- rivojlangan moliyaviy infratuzilmaning mavjudligi (birjalar, banklar, sug'urta, investitsiya kompaniyalari va fondlari, trast va maslahat kompaniyalari va boshq.);

- biznesni moliyaviy ta'minlash, bo'sh turgan pul mablag'larini real va moliya sektoriga jalb etish vositalarining turli-tumanligi, ko'pligi, samarali mexanizmining mavjudligi (aktsiyalar, obligatsiyalar, hosila moliyaviy vositalar, indekslar va h.k.);

- mamlakatida makroiqtisodiy va siyosiy barqarorlikni, aholi turmush farovonligini ta'minlanganligi (milliy iqtisodiyotning yuqori o'sish, barqaror rivojlanish sur'atlari).

Xulosa qilib aytganda, jahonda moliyaviy markazlar mamlakatlar milliy iqtisodiyotlarining rivojlanish xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, kapitallarning xalqaro xarakatiga yaratilgan shart-sharoitlar asosida ma'lum bosqichlarda shakllangan va rivojlanib kelmoqda.

2. Global va xalqaro moliyaviy markazlarni baholash tizimi

Zamonaviy va ilg'or texnologiyalarga asoslangan innovatsion rivojlanish, farovon turmush tarzi turli munosabatlar bilan bog'liq moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlarga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi, albatta. Shu bilan birga, ananaviy moliyaviy markaz shaharlarda ham yangi o'zgarishlarni yuzaga keltiradi.

Ayni paytda, yurtimiz shaharlarini kompleks qurish bo'yicha qabul qilingan dasturlarning hayotga tatbiq etilishi natijasida Toshkent, Farg'ona, Qo'qon, Marg'ilon, Namangan, Urganch, Qarshi, Termiz, Samarqand va boshqa ko'plab shaharlarimiz qiyofasi tubdan o'zgarib bormoqda. Bu esa, mamlakatimiz shaharlarini iqtisodiy-moliyaviy qudrati va infratuzilmasini rivojlantirishga hukumatimiz tomonidan katta e'tibor berilayotganligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, xalqaro moliyaviy markazlarga ilmiy, ob'ektiv va kompleks baho berish, ularning tajribalarini jamlash asosida milliy moliya bozorini, shu jumladan masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirish va bu borada yangi innovatsion ishlanmalarni yaratish mumkin.

Tadqiqotlarimizning ko'rsatishicha, moliyaviy markazlar rivojlanishida avval, moliyaviy resurslar bozoridagi kuchli raqobat hisobiga xalqaro integratsiyalashgan moliya bozorida barqaror va samarali raqobat yuzaga kelgan bo'lsa, bugungi kun va kelajakda moliyaviy markazlar taraqqiyotini innovatsion moliyaviy markazlar belgilamoqda¹⁹. Fikrimizcha, istiqbolda markazlarning xususiyatlari tarmoqlarning global darajada bog'liqligining kuchayishi hisobiga, bir nechta yoki barcha moliyaviy markazlarga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi.

Tahlillarimiz natijalariga ko'ra, xalqaro moliyaviy markazlar jahon miqyosidagi shaharlarning o'zaro aloqalarining kengayishi va undagi moliyaviy oqimlarning ortishi natijasida shakllanadi. Ma'lum shaharning xalqaro moliyaviy markaz sifatida rivojlanishi moliya bozorida yaratilgan shart-sharoitga, iqtisodiy o'sish va rivojlanish imkoniyatlariga, sanoatning qo'llab-quvvatlanishiga, shaharda xizmat ko'rsatish darajasi va standartlari, umumiy milliy muhit holatiga bog'liqdir.

Keyingi yillarda xalqaro moliyaviy markazlarning geografik joylashuvida Sharq mamlakatlarining jahon iqtisodiyoti va savdosida asosiy rol o'ynayotgani, u erda barqaror va yangi xalqaro moliyaviy markazlarning shakllanishiga olib kelmoqda.

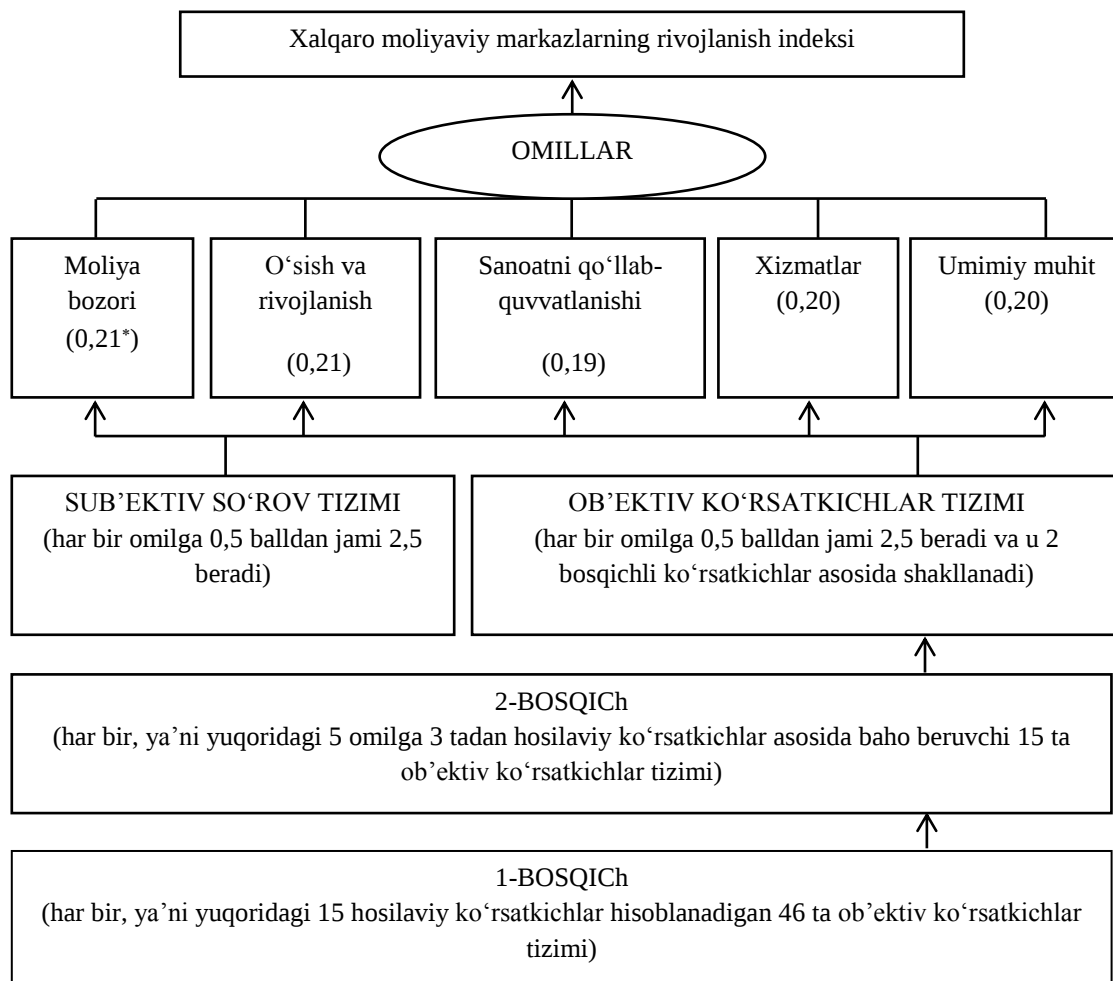
Avval "Dow Jones Index Service Co." hozirda esa, "The Standard & Poor's Dow Jones Index Co." egasi hisoblangan "Chicago Mercantile Exchange Group (CME)" bilan "Xinhua News" Agentligi birgalikda 2010 yilda Sinxua-Dou-Djons xalqaro moliyaviy markazlar rivojlanish indeksi (Xinhua-Dow Jones International Financial Center Development Index (IFCD Index))ni amaliyotda e'lon qildi. Mazkur indeks global miqyosda tanilib, yangi, innovatsion xalqaro moliyaviy markaz shaharlarni barpo etishga xizmat qilmoqda.

Sinxua-Dou-Djons xalqaro moliyaviy markazlar rivojlanish indeksi bahosiga ko'ra, asosiy 10 ta xalqaro moliyaviy markazlarni yuqori reytingdan pastga qarab sanaydigan bo'lsak, dastlab Nyu-York bo'lsa, keyin London, Tokio, Singapur, Gonkong va Shanxay (o'zaro aloqador), Parij, Frankfurt, Pekin va Chikago shaharlari hisoblanadi. Birinchi 10 ta xalqaro moliyaviy markaz shaharlarning o'zni o'zaro o'zgarib turgan bo'lsada, umuman, mazkur indeksdagi 45 ta shahar barqaror mavqei va o'z o'rnini o'zgartirmasdan saqlab kelmoqda.

Mazkur indeks modelining tarkibiy tuzilishi moliyaviy markazning mintaqaviy raqobatbardoshlik, ekologik tizimga javobgarlik (ekotizim), injiniring-muhandislik tizimi, iqtisodiy tsikl va resurslar aylanishi, shahar qurilishi nazariyalariga asoslanadi.

¹⁹ Xinhua-Dow Jones International Financial Centers Development Index – 2014. National Financial Information Center Index Research Institute, Standard & Poor's Dow Jones Index Co. November, 2014, 9/79 p.

IFCD indeksi markaz shaharlar moliyaviy raqobatbardoshligini ikki xil usulda ilmiy asosda umumlashgan bahosini o'zida aks ettiradi. Moliyaviy markaz shaharlarning reytingini aniqlash imkonini beradigan har bir omil sub'ektiv so'rov va ob'ektiv ko'rsatkichlar tizimi orqali baholanadi va ular indeks hisobida o'ziga xos qariyb teng vaznlarga ega.

* - Har bir omilning indeksdagi salmog'i, koeffitsientlarda. Ularning yig'indisi yaxlitlashdagi xatoliklar hisobiga 1 ga teng emas.

1-rasm. Xalqaro moliyaviy markazlarning rivojlanish indeksi (International Financial Centers Development Index, IFCD Index)ning tarkibiy tuzilishi

Mazkur indeksni hisoblash quyidagi tamoyillar asosida amalga oshiriladi.

Birinchidan, ma'lumotlarni birxillashtirish. Olingan ijobiy va salbiy natijalar qayta ishlanib ko'rsatkichlarni solishtirish uchun normal taqsimot holatiga keltiriladi. Bunda ekstrimal, ya'ni ma'lumotlarni tekislashga salbiy ta'sir etuvchi ko'rsatkichlar to'plamdan chiqarib tashlanadi va aniqlangan baholar standart mezon asosida taqqoslash uchun tayyor holga olib kelinadi.

Ikkinchidan, vaznlar taqsimoti. Indeksning har bir elementi ikkita bir xil vaznga ega ko'rsatkichlar tizimi orqali baholanadi. Shuningdek, yakuniy bahoni beruvchi omillar ham umumiy reytingga bir xil ta'sir etish imkoniyatiga ega. Xar bir bosqichda

aniqlanadigan baholar ko'rsatkichlar soniga teng taqsimlangan holda amalga oshiriladi.

Uchinchidan, beshta har bir omil bahosini hisoblash. Har bir omil bo'yicha olingan ob'ektiv va sub'ektiv baholarning o'rtacha arifmetik qiymati hisoblanadi.

To'rtinchidan, yakuniy baho. Beshta har bir omil yakuniy bahoga o'zining ta'sir etish darajasi, salmog'i bo'yicha hisoblanib, ya'ni omil bahosining salmog'iga ko'paytirilib, yoki jami 5 omil bahosini o'rta arifmetik qiymatini topib, markaz shahar reytingi aniqlanadi.

Indeksdagi obe'ktiv ko'rsatkichlar tizimi va vazni zamonaviy iqtisodiy holatga qarab o'zgarib, takomillashib boradi. Har yili indeks ko'rsatkichlarini ishonchligi, to'g'riligi va iqtisodiy ahamiyati o'rganilib, IFCD indeksini hisoblashda foydalanish mumkinligi to'g'risida qaror qabul qilinadi. Zamon talablariga ko'ra indeksning ayrim ko'rsatkichlari, xususan ularning nomi muvofiqlashtirilgan, soni tartibga solingan, ayrim yangi indikatorlar qo'shilib, ba'zilar tizimdan chiqarib tashlangan.

1-jadval

Xalqaro moliyaviy markazlarning rivojlanish indeksida vazni balanslashgan 2-bosqich ko'rsatkichlar tizimi

Ob'ektiv ko'rsatkichlar tizimi (asosiy 5 omil bo'yicha)	2-bosqich ko'rsatkichlar tizimi
Moliya bozori (Financial market)	Kapital bozori (Capital market)
	Valyuta bozori (Foreign exchange market)
	Bank va sug'urta bozori (Banking and insurance market)
O'sish va rivojlanish (Growth & development)	Bozor (kapital bozori)ning o'sishi (Market growth)
	Iqtisodiy o'sish (Economic growth)
	Innovatsiyalarni o'sishi (Innovation growth)
Sanoatni qo'llab-quvvatlanishi (Industrial support)	Sanoat sohasidagi munosabatlar (Industrial relationship)
	Sanoat sohasidagi ta'lim va intellektual kapital (Industrial talents)
	Sanoat sohasiga yaratilgan muhit (Industrial climate)
Xizmatlar (Service level)	Infratuzilma (Infrastructure)
	Ijtimoiy (sotsial) boshqaruv (Social management)
	Ish va hayot (Job and life)
Umumiy muhit (General environment)	Iqtisodiy muhit (Economic environment)
	Siyosiy muhit (Political environment)
	Ijtimoiy muhit (Social environment)

Indeksdagi ob'ektiv ko'rsatkichlar tizimining tarkibi umumiy holda quyidagilardan iborat:

Moliya bozori. Kapital bozori shahardagi fond bozori, obligatsiya, tovar xom-ashyo bo'yicha fyuchers bitimlari hajmi, qimmatli qog'ozlar bozorining baynalminallashuv darajasi orqali hisoblanadi. Valyuta bozori hududning global fyuchers birjalaridagi ulushi, xorijiy valyuta zaxiralari, undagi valyuta kurslarining o'zgarishi orqali aniqlanadi. Bank va sug'urta bozori esa markazda yirik banklarning bosh ofislari soni, sug'urta mukofotlari hajmi, sug'urta xizmatlari bilan hisoblanadi.

O'sish va rivojlanish. Bozor (kapital bozori)ning o'sishi moliyaviy markazda joylashgan birja listingida yangi obligatsiyalar, kompaniyalar sonini, aktsiyalar bo'yicha bitimlar hajmining o'sish sur'ati orqali aniqlanadi. Hududning iqtisodiy o'sishi oxirgi besh yilda YaIMning yillik o'sish sur'ati, oxirgi uch yilda aholining xarid quvvatini o'sish sur'ati, ijtimoiy himoya darajasi va soliq stavkalarini o'sishi orqali baholanadi. Innovatsiyalarning o'sishi esa, texnologik innovatsiyalar, oxirgi 5 yilda davlatning fan va taraqqiyot, ilmiy tadqiqot ishlariga xarajatlari, shuningdek mazkur davrda ushbu xarajatning 1 million aholidan 1 kishiga nisbatan yillik o'sish sur'atiga asoslanadi.

Sanoatni qo'llab-quvvatlanishi. Sanoat sohasidagi munosabatlar jami tashqi savdo miqdori, moliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchilarning mustahkamligi, multimilliy kompaniyalar indeksi orqali hisoblansa, sanoat sohasidagi ta'lim va intellektual kapital iqtidorli mutaxassislarning to'planishi, oliy ta'limga investitsiya, ta'lim darajasi bilan aniqlanadi. Sanoat sohasiga yaratilgan muhit ishlab chiqarish sanoati, xizmat ko'rsatish va yuqori texnologiyalar sanoati muhiti bilan baholanadi.

Xizmatlar. Markaz infratuzilmasi yuk tashish ishlari, aeroportlarning pasajirlar bilan ishlashi va axborotlar bilan ishlash imkoniyati bilan baholansa, ijtimoiy (sotsial) boshqaruv xizmatlar sohasidagi ish o'rinlarining jami ish o'rinlaridagi salmog'i, soha ustidan nazoratning sifati, hukumatda raqamli boshqaruv va ishsizlik darajasi orqali aniqlanadi. Xududdagi ish va hayot darajasi yashashning minimal qiymati, aholi punktlari darajasi, ish muhiti bilan o'lchanadi.

Umumiy muhit. Moliyaviy markaz shaharning iqtisodiy muhiti unda biznes yuritish qulayligi, narx indeksi, iqtisodiy mustaqillik darajasi bilan aniqlansa, siyosiy muhiti siyosiy barqarorlik va majburlashlarning yo'qligi, davlatning korruptsiyadan holilik indeksi bilan hisoblanadi. Ijtimoiy muhit esa, ijtimoiy baynalminallashuv darajasi, axborotlashtirish darajasining taniqliligi, aholini o'z turmush tarzidan xursandligi, baxtlilik indeksi orqali baholanadi.

IFCD indeksining sub'ektiv so'rov tizimi asosan quyidagi maqsadli savollar bilan amalga oshiriladi:

1. So'rovnoma orqali 45 ta namunaviy shaharlarning 5 ta jihatiga, ya'ni moliya bozori, o'sish va rivojlanishi, sanoatni qo'llab-quvvatlanishi, xizmat ko'rsatish standartlari va mamlakatdagi umumiy muhitga baho berish;

2. Sub'ektiv baholash orqali mamlakat iqtisodiyoti va moliya tizimida yuqorida sanalgan 5 ta omilning nechog'lik ahamiyatli ekanligi, yoki muhimligini aniqlash.

3. BRICS²⁰ mamlakatlarida moliyaviy markazlar rivojlanishining ishonchliligi o'rganish.

Tadqiqotlarimizning ko'rsatishicha, xalqaro moliyaviy markazlarda mahalliy bozor faoliyati samarasiz bo'ladi. Bunga, mamlakatlardagi moliya markazlarining yuqori darajadagi ochiqqligi, xorijiy shaxslarning markazga kirib kelishi, undan chiqib ketishi va moliyaviy markazdagi faoliyati erkinligi to'liq ta'minlanishi, shuningdek ushbu markaz xalqaro bozor ishtirokchilari bilan kuchli bog'langan bo'lishi o'z ta'sirini ko'rsatadi.

²⁰ Braziliya, Rossiya, Hindiston, Xitoy va Janubiy Afrika Respublikasi.

2007 yildan boshlab e'lon qilinib kelayotgan global moliyaviy markazlar indeksi (The Global Financial Centres Index, GFCI)²¹ ko'rsatkichlarida Nyu-York va Londondan yirik global moliyaviy markazlar sifatida, Gong-Kong va Singapur moliyaviy xizmatlar ko'rsatishning barcha turlari global moliyaviy markazlar bo'yicha dunyoda tan olinib kelinmoqda²².

Jahon bo'ylab e'lon qilinadigan GFCI ikkita alohida ma'lumotlar manbasi, ya'ni vositali omillar (instrumental factors) va onlayn so'rov natijalari bo'yicha 110 ta moliyaviy markazlarning reyting bahosi va xalqaro moliya tizimida tutgan o'rni, turli ko'rsatkichlar majmui asosida qisqacha tavsifini aniqlab ko'rsatadi. Tadqiqotlarimiz vositali omillar qator tamoyillarga asosan tanlab olinganligini ko'rsatadi. Xususan:

- ma'lum soha holatini o'zida aks ettiruvchi indeksning jahondagi reytingi yuqori ya'ni, taniqli, shuningdek uni hisoblash metodologiyasi tushunarli va puxta o'ylab ishlab chiqilgan bo'lishi;

- indeksdan istalgan joyda, ommaviy foydalanish imkoniyatining mavjudligi va u har olti oyda yangilanib borilishi;

- indeksda imkon qadar vaznli koeffitsient qo'llanilmasligi;

- GFCIni hisoblash modeliga vositali omillarni iloji boricha tuzatishlarsiz, to'g'ridan-to'g'ri olishga, shuningdek, uning jahondagi reytingiga, hosilaviy bahosiga va qiymatiga, taqsimotining o'rtacha qiymati yoki etallonga e'tibor berib, ularning tanlanishi;

- agar tanlab olingan vositali omil mahalliy darajada bo'lsa, mazkur omildan faqat ushbu mamlakatda joylashgan moliyaviy markazlarni baholashda foydalanish, jahon moliyaviy markazlarini baholashda imkon qadar mahalliy ko'rsatkichlardan foydalanmaslik;

- agar vositali omil hisoblangan indeks shahar yoki millatning o'ziga xos ko'plab qadriyat va an'analarini aks ettirsa, ulardan moliyaviy markaz uchun eng muhimi tanlangan holda aniqlangan bahoga katta e'tibor qaratishning maqsadga muvofiqligi.

GFCIni hisoblash mexanizmiga ko'ra, moliyaviy markazning xalqaro miqyosda tan olingan, o'ziga xos yutuqlarini inobatga olmagan holda, vositali omilning oldindan belgilangan metodologiyasi bilan aniqlanilgan salbiy yoki ijobiy reytingi haqiqiy deb topilishi kerak. Chunki, tadqiqotlarimizning ko'rsatishicha, markazlarni qiyosiy baholashda yagona metodologiyaga tayanmasdan, markazlar xususiyatlaridan kelib chiqib yaratilgan alohida-alohida usullardan foydalanish turli darajadagi qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Xususan:

- vositali omil hisoblangan indekslar turli shakllarda e'lon qilinishi mumkin. Ya'ni, o'rtacha yoki bazis nuqtasi 100 bilan baholanadigan, oddiy muayyan tartib-qoida asosida joylashtiriladigan, joriy qiymat asosida aniqlanadigan (masalan, 100 metr kvadratga to'g'ri keladigan mehnat xarajati (AQSh dollarida)), murakkab usulda hisoblanadigan va h.k.;

²¹Dastlab, global moliyaviy markazlar indeksi (The Global Financial Centres Index, GFCI) 2007 yil mart oyida "Z/Yen Group" tashqiloti tomonidan e'lon qilingan bo'lib, har 6 oyda yangilanib kelinmoqda. 2018 yil martda "GFCI"ning 23 nashri e'lon qilingan.

²² The Global Financial Centres Index 23, mart 2018, 48 pp.
<https://www.longfinance.net/media/documents/GFCI23.pdf>

- indekslar asosida aniqlanadigan me'yoriy-tartib turlicha bo'lishi, masalan eng yuqori, yoki eng past baho ijobiy reyting sanalishi, shuningdek ushbu indekslar orqali barcha moliyaviy markazlar baholanmasligi, mazkur indekslarda vaznli koeffitsientlar ko'p qo'llanilgan bo'lishi ham mumkin.

Onlayn so'rovlar orqali moliyaviy markazlarni baholovchi mutaxassislar GFCIni hisoblashda quyidagi tamoyillarga e'tibor berishi talab etiladi:

- davriy yangilanish. Belgilangan muddat davomida mutaxassilar, yoki manfaatdor tomonlarning elektron pochtaiga jo'natilgan anketa savolnomalarga onlayn shaklda bergan davriy javoblari navbatdagi GFCI e'lon qilish uchun to'planadi;

- baholarning modelda saqlanishi. Mutaxassislarning moliyaviy markazlarga bergan baholari onlayn shaklda olinganidan boshlab 24 oy davomida GFCIni hisoblash modelida saqlanadi;

- o'rtachalik tamoyili, yoki ishonarsiz baholarni hisobga olmaslik. Mutaxassisning moliyaviy markazga bergan bahosi 3 tadan kam bo'lsa, yoki markazlarga berilgan baholarning umumiy miqdorining yarmidan ko'p bo'lsa, ular GFCIni hisoblash modeliga kiritilmaydi;

- oshkoralik va asoslanganlik. Onlayn anketa savolnomalarga javob beruvchi mutaxassislarning qayerda ishlashi to'g'risidagi ma'lumotni to'g'ri bo'lishi talab etiladi;

- mutaxassislarning hozirgi bahosini oldingilaridan ko'ra ahamiyatining yuqoriligi. Yangi GFCIni e'lon qilingan oyda ma'lum bir mutaxassisning markazlarga bergan bahosi GFCIni hisoblashda yuqori vaznga ya'ni 1 koeffitsientga teng, markazlarni baholashda avval ishtirok etgan mutaxassislarning bahosi esa GFCIni hisoblashda kichikroq vaznga ega bo'ladi.

Moliyaviy markazlarni baholash onlayn ravishda berilgan savollarga javoblarni va vositali omillar ma'lumotlarini o'zida qayta ishlab, moliyaviy markazlar reytingini aniqlovchi - vektorlar bazasi bilan ishlovchi model (support vector machine (SVM)) orqali amalga oshiriladi. SVM statistik usullar asosida o'tgan davrning murakkab ma'lumotlarini tasniflab, qayta ishlab yangi prognoz ko'rsatkichlarni aniqlab beradi. Shuningdek, SVM diskret, ma'lum kategoriyalarga tegishli hamda uzluksiz sonli yoki davriy ketma-ketliklar ustidagi amallarni ham yaxshi bajaradi.

Moliyaviy markazlarning turli ko'rsatkichlar asosida raqobatbardoshlik darajasini aniqlash imkonini beradigan uchta muhim yo'nalish mavjud.

Birinchi yo'nalish, markazning aloqalari, ya'ni markazning jahon miqyosidagi qanchalik yaxshi taniqlik darajasini, norezident mutaxassislarning markazni boshqa moliyaviy markazlar bilan aloqasi to'g'risidagi bahosini o'zida mujassam etadi. Mutaxassislardan faqat ular yaxshi biladigan moliyaviy markazlarni baholash talab etiladi. Markazning aloqalari ushbu markaz ichida va tashqarisida joylashgan mutaxassislar fikri bilan baholanadi. Agar markazning o'rtacha bahosi boshqa moliyaviy markaz eng yuqori reytingining 50 foizidan ko'p bo'lsa "global", 40 foizidan ko'p bo'lsa "xalqaro" moliyaviy markaz deb qayd etiladi.

Ikkinchi yo'nalish, markaz moliyasining diversifikatsiyasi (kengligi), ya'ni markazdagi moliyaviy xizmat turlarining ko'pligi, turli-tumanligi, ushbu faoliyat taraqqiyoti uchun yaratilgan shart-sharoitlarini nazarda tutadi. Markazni

baholashning mazkur yoʻnalishi juda koʻp iqtisodiy koʻrsatkichlar, yaʼni vositali omillarga asoslanadi. Yuqori baho markazdagi moliyaviy xizmatlar va mahsulotlar turli-tumanligidan, moliyaviy innovatsiyalarga qulay shart-sharoit yaratilganligidan, past reyting esa, biznesni yuritishning moliyaviy mexanizmi yaxshi emasligidan dalolat beradi. Faqat diversifikatsiyalashuv boʻyicha etakchi global moliyaviy markazlar sifatida Amsterdam, Chikago, Milan, Moskva va Vashington shaharlari baholanmoqda.

Uchinchi yoʻnalish, markazning ixtisoslashuvi (chuqurligi), yoki moliyaviy markaz iqtisodiyotning moliya, bank, sugʻurta tizimidagi professional xizmat turlarini, moliya sohasini tartibga soluvchi jamoaviy va davlat organlarini, shuningdek investitsiya faoliyatini boshqarish samaradorligini, mazkur boshqaruvning chuqur va puxta oʻylab ishlab chiqilganligini oʻzida namoyon etadi. Moliyaviy markazning ixsoslashuvi uning GFCI va moliya sanoat sektorini baholash boʻyicha toʻplagan reytingi oʻrtasidagi farq asosida hisoblanadi. Faqat ixtisoslashuv boʻyicha etakchi global moliyaviy markazlar sifatida Shenchjen va Lyuksemburg qayd etilmoqda.

Ayni paytda, markaz moliyasining diversifikatsiyasi, ixtisoslashuvi va boshqa moliyaviy markazlar bilan aloqalari boʻyicha global darajada etakchi shaharlar Abu-Dabi, Pekin, Dubay, Dublin, Frankfurt, Gonkong, London, Nyu-York, Parij, Seul, Shanxay, Singapur, Sidney, Tokio, Toronto, Tsyurix hisoblanmoqda.

3. Sharqiy Osiyo mamlakatlarida moliyaviy markazlar va masofaviy moliyaviy xizmatlarni rivojlanish xususiyatlari

Hozirgi kunda jahon moliya bozori taraqqiyotini zamonaviy axborot texnologiyalarisiz tasavvur etish qiyin. Bunday texnologiyalar dastlab dunyo miqyosida tan olingan moliyaviy markazlarda yaratiladi va sinovdan oʻtib kelmoqda. Bugungi sharoitda, internet va elektronika davrida iqtisodiyot tarmoqlarida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, “Elektron hukumat” tizimi faoliyatini yanada rivojlantirish ustuvor ahamiyatga ega boʻlmoqda.

Ayni paytda, Osiyoda jahonda birinchi boʻlgan global moliyaviy markazlar shakllanmagan boʻlsada, yaqin yillarda mazkur hududda bir nechta global va mahalliy moliyaviy markazlar rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratilganligini tahlillar natijasida aniqlash mumkin. Shuningdek, mamlakatimiz moliya bozori taraqqiyoti koʻp jihatdan, Sharqiy Osiyo mamlakatlari kabi, moliya bozorining “Yevropa” modeliga mos kelishi, ushbu mamlakatlardagi moliyaviy markazlarning rivojlanish xususiyatlari va omillarini oʻrganish zaruratini koʻrsatadi.

1960 yillarda xalqaro, ayniqsa valyutaviy cheklovlarni bekor qilgan holda, xalqaro operatsiyalarni amalga oshiruvchi Gʻarbiy Yevropada va Yaponiyada, shuningdek boshqa mintaqalarda bank – moliyaviy markazlarni paydo boʻlishi AQShning jahon moliyaviy markazi sifatidagi monopol maqomi kamaytirdi.

Jahon xoʻjaligida Yaponiyaning raqobatbardoshlik boʻyicha maqomini ortishi, chet el banklariaro aloqalarning kuchli tizimini yaratishi, xalqaro iqtisodiyotda ienadan keng foydalanish amaliyotining paydo boʻlishi, valyuta cheklovlarini bekor qilinishi, mamlakatning sof kreditorga aylanishi Tokioni jahon moliyaviy markaziga

aylanishiga olib keldi. Yaponiya banklari jahonda, xususan xalqaro operatsiyalar bo'yicha ayrim AQSh va G'arbiy Yevropa banklarini orqada qoldirgan holda etakchilik qiladi. 1990 yillar oxirida Janubiy-Sharqiy Osiyo mintaqasida yuz bergan valyuta-moliyaviy, iqtisodiy inqiroz natijasida Yaponiyaning xalqaro maqomida vaqtinchalik pasayish kuzatilgan.

Tadqiqotlarimiz ko'rsatishicha, o'tgan asrning 50 yillaridan keyin Osiyo mintaqasida ham xalqaro moliyaviy va offshor markazlar shakllandi. Ushbu hududdagi yangi xalqaro moliyaviy markazlarning bozor qonuniyatlari asosida erkin faoliyat yuritishi jahondagi ko'plab mamlakatlar iqtisodiyotining ochiqligini kuchaytirdi, kapitalning xalqaro migratsiyasi, xalqaro valyuta va yevrovalyuta, yevrokapital, pul bozori xamda fond birjalari samaradorligini oshirdi. Moliyaviy markazlar tarkibi va faoliyatida shaffoflik ortdi.

Xalqaro moliyaviy markazlar rivojlanishining zamonaviy bosqichi (1980 yildan hozirgacha)da mintaqaviy moliyaviy markazlar hisoblangan Singapur va Gonkong jahonning etakchi xalqaro moliyaviy markazlariga aylandi.²³

Oxirgi 25 yil davomida moliyaviy markazlarning ixtisoslashuvi sodir bo'moqda. Bu fikrni L.N.Krasavina, A.N.Azriliyan, A.V.Novikov va I.Ya.Novikova kabi rus olimlari ham tasdiqlaydilar. Buning asosiy sababi, moliyaviy markazlar o'rtasidagi raqobatning kuchayishi, markazda faoliyat yurituvchi asosiy moliyaviy institutlar, transmilliy banklar faoliyatining universallashtirish hisoblanadi.

Xususan, Gonkong va Singapur qisqa muddati banklararo kreditlar bozoriga ixtisoslashmoqda. Shuningdek, Singapur Osiyo-tinch okeani mintaqasidagi moliyaviy oqimlarni bir joyga to'playdi va qayta taqsimlaydi, Syangan (Gonkong) esa, xalqaro sindikatlashgan kredit operatsiyalari bo'yicha ham ixtisoslashgan.

Osiyoda etakchi moliyaviy markaz sifatida tan olingan Yaponiya o'zining milliy moliya tizimini rivojlantirish modelidan kelib chiqqan holda, mamlakat moliya bozorida xalqaro operatsiyalarni amalga oshirishga sharoit yaratgan bo'lsada, ushbu bozorda mahalliy operatsiyalar hajmi xalqaro operatsiyalarga nisbatan ancha ko'p ekanligi, u erda ichki bozor ustunligini ko'rsatadi. Bugungi kunda, Malayziyaning Kuala-Lumpur shahri esa, islom moliyasi taraqqiyotining asosiy markazlaridan hisoblansa, Gonkong va Singapur Osiyodagi eng yirik xalqaro moliyaviy markazlar sifatida qayd etib kelinmoqda. Ular Osiyo va jahonning qolgan mamlakatlari bilan kuchli moliyaviy aloqalarni ta'minlaydi.

Gonkong va Singapur hajmi, yoki ko'lami jihatdan o'rtacha moliyaviy markazlar sifatida qayd etilgan, moddiy, siyosiy va hududiy imkoniyatlari cheklangan bo'lsada, mamlakatlar bilan o'zaro aloqalari tez o'sib bormoqda. Bu esa, jahon miqyosida moliyaviy markaz sifatidagi ahamiyatini oshiradi. Mamlakatning boshqa mamlakatlar bilan aloqalari qanchalik ko'p bo'lsa, uning tarmoqlarni boshqarishdagi ahamiyati shuncha yuqori bo'ladi. Moliyaviy markazlar bilan taqqoslaganda, ikki mamlakat bank tizimi Avstraliya bilan aloqalar singari o'rta darajada bir-biri bilan bog'langan. Qarz munosabatlari, ayniqsa fond bozori rivojlanishi bo'yicha mazkur mamlakatlar o'zaro aloqalarning rivojlanishi kapitalga nisbatan Xitoydan, qarz

²³ IMF Working Paper, Strategy, Policy and Review Department. Why Complementarity Matters for Stability - Hong Kong SAR and Singapore as Asian Financial Centers. Prepared by V. Le Lesle, F. Ohnsorge, M. Kim, S. Seshadri. Authorized for distribution by Tamim Bayoumi. July 2014, 46 pp.

munosabatlarini rivojlanish holatiga ko'ra Shveytsariyadan keyingi o'rinni egallab, jahondagi birinchi o'ntalik moliyaviy markazlari qatoriga kirgan.

Gonkong va Singapur mamlakatlarida moliyaviy-iqtisodiy markazlashuvning ortishiga 2008 yilda yuzaga kelgan jahon moliyaviy inqirozi katta ta'sir ko'rsatgan. Jahonning boshqa moliyaviy markazlarida disbalansning kuchayishi va Osiyoning jadal rivojlanayotgan mamlakatlarida iqtisodiyotning tez sur'atlar bilan qayta tiklanishi Gonkong va Singapurning xalqaro moliyaviy-iqtisodiy jozibadorligini oshirdi. Xalqaro munosabatlarning kengayishi Singapurni jahon bank tizimi va qarz munosabatlari bilan, Gonkongni jahon fond bozori bilan o'zaro bog'liqligini ko'paytirdi.

Yaqin istiqbolda Gonkong – fond bozori bo'yicha, Singapur esa qarz munosabatlarini ifodalovchi moliyaviy vositalar bozori bo'yicha xalqaro aloqalarining o'sish darajasi London yoki Nyu-York moliyaviy markazlariga nisbatan yuqori bo'lishini, shuningdek, ushbu markazlar global iqtisodiyotda muhim moliyaviy markazlarga aylanishini ko'rsatmoqda. GFCI tadqiqotlarida ham investorlarning qiziqishlari mazkur ikki mamlakatga ortiq borishi kutilmoqda. Xalqaro moliyaviy markaz sifatidagi maqomi ortib borayotgan Xitoy bilan birga Osiyodagi boshqa etakchi shaharlar global moliyaviy markaz shaharlarning birinchi o'ntaligida etakchilik qilmoqda.

Gonkong moliyaviy infratuzilmasining samarali va xavfsiz faoliyati natijasida xalqaro moliyaviy markaz, ayniqsa yuan biznes offshor markazi sifatida mavqei va raqobatbardoshligi yil sayin ortib bormoqda. Xususan, mazkur holat Xalqaro valyuta fondi tomonidan ham Moliyaviy sektorni baholash dasturi (Financial Sector Assessment program (FSAP))da ham qayd etilgan. Mazkur xujjatda, Gonkongda operatsiyalarni samarali nazorat qilish imkonini beradigan, eng ilg'or texnologiyalar asosidagi, zamonaviy ko'p valyutali moliya bozori infratuzilmasi shakllanganligi ham ko'rsatilgan.

Gonkong monitar siyosatni olib boruvchi organi mintaqaviy va global barqarorlikni ta'minlash masalasida ham turli darajada o'tkaziladigan xalqaro kengashlar va muhokamalarda ishtirok etib keladi. Xususan, 2014 yilda Gonkong monetar (pul-kredit) organi mintaqada markaziy bank xodimlari uchun muhim ilmiy-tadqiqot va o'quv markazi hisoblangan Janubiy-Sharqiy Osiyo markaziy banklari (The South-East Asian Central Banks (SEACEN)) guruhiga qo'shildi. Mazkur tashkilot Sharqiy Osiyo va Tinch okeani markaziy banklari rahbarlari kengashi (The executives' Meeting of east Asia-pacific Central Banks (EMEAP)) tomonidan tashkil etilgan Pul-kredit va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash qo'mitasini boshqarib keladi.²⁴ Qo'mita Osiyo va Tinch okeani mintaqasidagi iqtisodiy va moliyaviy holatni doimo kuzatib borib, umumiy manfaatli masalalarni hal etadi.

²⁴ EMEAP Sharqiy Osiyo va Tinch okeani mintaqasidagi 11 ta markaziy bank va pul-kredit organlarining kooperativ forumi. Unga Avstraliya zaxira banki, Xitoy xalq banki, Gonkong monetar (pul-kredit) organi, Indoneziya banki, Yaponiya banki, Koreya banki, Negara Malayziya banki, Yangi Zenlandiya zaxira banki, Filippin markaziy banki, Singapur monetar (pul-kredit) organi va Tailand banki kiradi

Gonkong pul-kredit organi xalqaro moliya tizimini isloh etishda muhim rol o'ynaydigan Moliyaviy barqarorlik kengashi (Financial Stability Board (FSB))²⁵ga kabi ko'p tomonlama tashkilotlarning turli kengashlarida ham ishtirok etadi.

Gonkong pul-kredit organi ASEAN+3²⁶ organlari bilan yaqin hamkorlik qilib keladi. Xususan, ASEAN+3 Makroiqtisodiy tadqiqotlar tashkiloti (ASEAN+3 Macroeconomic Research office)doirasida ham hamkorlik mavjud bo'lib, u mintaqaviy nazorat va iqtisodiy tahlil bo'yicha mustaqil tashkilot hisoblanadi va Chiang Mai (CMIM) qarorlarini qabul qilishga yordam beradi.

Gonkong yuan bo'yicha asosiy offshor biznes markaz sifatida rivojlanishiga Xitoy rezidentlari uchun yuandagi depozitlar konversiyasi uchun qo'yilgan cheklovning olib tashlanishi katta ta'sir ko'rsatdi. Bu esa, savdo bilan bog'liq hisob-kitoblarda, obligatsiyalar emissiyasida, hisob-kitoblar va to'lovlarni banklar tomonidan kreditlashda yuan bilan operatsiyalarni barqaror oshishiga sabab bo'lgan. Shuningdek, yuan bilan bog'liq xalqaro pul oqimlarini Xitoy bo'ylab ko'payishiga va Gonkong yuan offshor biznes markazini yanada rivojlanishiga Shanxay-Gonkong fond birjalarini o'zaro uzviy aloqalarini yo'lga qo'yilishi o'z ta'sirini ko'rsatishi kutilmoqda.

Gonkong moliya infratuzilmasidagi turli mexanizmlar o'zaro bir-biriga halaqit bermagan holda faoliyat yuritib kelmoqda. Markaziy pul bozori tizimi (the Central Moneymarkets unit (CMU))ni kuchaytirilishi hisobiga bir kunlik va overnayt (bir kechalik) REPO bitimlarini Gonkong pul-kredit organi orqali amalga oshirilishini ta'minlanmoqda. Shuningdek, birjadan tashqari savdo depozitariysini Gonkong xalqaro moliyaviy markazida o'z faoliyatini boshlashi, hududda mazkur moliyaviy vositalar bilan bog'liq operatsiyalarni ko'paytirgan holda xalqaro derivativlar savdosini rivojlanishiga ham turtki bo'ladi.

Gonkong moliyaviy infratuzilmasida moliya bozori segmentlari yaxlit bir tizimda, xalqaro aloqalar bilan uzviy aloqa qilgan holda faoliyat ko'rsatadi. Ya'ni, bu erda bir qator moliyaviy mexanizm va institutlar bir vaqtda, tez va samarali o'zaro faoliyat yuritishadi.

BAHTNET – Tailand bankining real vaqt ichidagi yalpi hisob-kitoblar (Real Time Gross Settlement (RTGS))i (Tailand batida ishlaydigan RTGS tizimi);

BI-RTGS – Indoneziya bankining real vaqt ichidagi yalpi hisob-kitoblari (Indoneziya rupiyasidagi RTGS tizimi);

CCDC (China Central Depository & Clearing Co., Ltd.) – Xitoy markaziy depozitariysi va kliring kompaniyasi MChJ (Xitoyda qarz qimmatli qog'ozlari bilan hisob-kitob tizimi);

²⁵ FSB – Xalqaro valyuta fondi tomonidan 2009 yil aprelda, global moliyaviy inqiroz boshlanganidan keyin global moliyaviy barqarorlikni ta'minlash maqsadida samarali tartibga solish, nazorat qilish va boshqa strategiyalarni ishlab chiqish, ularni amalga oshirish hamda global moliya tizimidagi zaifliklarni bartaraf etish uchun Global barqarorlik forumi o'rnida tashkil etilgan. Mazkur kengash tarkibiga mamlakatlarning turli moliyaviy organlari, markaziy banklari va moliya tizimini tartibga soluvchi tashkilotlari, moliya vazirliklari, xalqaro moliyaviy institutlar, standartlarni belgilovchi turli organlar hamda markaziy banklarning eksport qo'mitalari kirgan.

²⁶ ASEAN+3 tarkibiga 10 ta ya'zo mamlakat, ya'ni Bruney, Kambodja, Indoneziya, Laos, Malayziya, Myanma, Filippin, Singapur, Tailand, Vetnam va yana 3ta mamlakat Xitoy, Yaponiya va Koreya kiradi.

CDFCPS (China's Domestic Foreign Currency Payment System) – Xitoy ichki xorijiy valyutalar to'lovi tizimi (Xitoyda xorijiy valyuta to'lovlari bilan ishlaydigan RTGS tizimi);

CLS (Continuous Linked Settlement) – Davomli aloqali hisob-kitoblar (global ko'p valyutali naqd pulli (kassali) hisob-kitoblar tizimi (global multi-currency cash settlement system);

CMU (Central Moneymarkets Unit) – Makaziy pul bozori bo'limi (qarz qimmatli qog'ozlari bilan hisob-kitob tizimi);

CNAPS (China National Advanced Payment System) – Xitoy milliy zamonaviy to'lov tizimi (Xitoyda yuan (renminbi) bilan ishlaydigan RTGS tizimi);

CSDs (Central Securities Depositories) – qimmatli qog'ozlarning markaziy depozitariylari;

HKCC (HKFE Clearing Corp Ltd) – Gonkong kliring korporatsiyasi MChJ (fyucherslar bilan hisob-kitoblar va kliringni amalga oshiruvchi markaziy kontragent);

HKSCC (HK Securities Clearing and Co Ltd) – Gonkong qimmatli qog'ozlar kliringi kompaniyasi (aktsiyalar bo'yicha kliring va hisob-kitoblar tizimi operatori);

KSD (Korea's central securities depository) – Koreya qimmatli qog'ozlar depozitariysi;

RENTAS – Mablag'lar va qimmatli qog'ozlarni real vaqt ichida elektron tarzda o'tkazish (Malayziya ringitida ishlaydigan RTGS tizimi);

SECH (SEHK Options Clearing House Ltd) – opsiyonlar kliringi (opsionlar bilan hisob-kitoblar va kliringni ta'minlovchi markaziy kontragent);

TDCC (Taiwan Depository and Clearing Corporation) – Tayvan depozitariysi va kliring korporatsiyasi (Tayvan qimmatli qog'ozlar hisob-kitob tizimi);

DvP (Delivery-versus-Payment) – ta'minot (moliyaviy mahsulot)ga to'lov qilish;

PvP (Payment-versus-Payment) – to'lovga qarshi to'lovni amalga oshirish.

Xalqaro moliyaviy markaz sifatida tanilgan Singapur moliyaviy xizmatlar ko'rsatishda innovatsiyalar va yangi texnologiyalarni qo'llab quvvatlashda quyidagi ustuvor yo'nalishlarni belgilab olgan:

- e-savdo platformalarini kengaytirish;
- to'lovlar samaradorligini oshirish;
- risklarni boshqarish maqsadida va ma'lumotlarni tahlil qilish uchun ishonchli axborotlarni to'plovchi sanoat platformalari va texnologik vositalarni rivojlantirish.

Shuningdek, Singapur davlati moliyaviy institutlar tomonidan yangi xizmat turlari yaratilishini, biznesni rivojlantirish ishlarini hamda tashqi va ichki bozorda moliyaviy innovatsion g'oyalar va ishlanmalarni sinovdan o'tkazilishini qo'llab quvvatlab kelmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Sharqiy Osiyo mamlakatlari moliya tizimini taraqqiy etishida davlat asosiy rol o'ynagan va bu o'z navbatida moliya bozorida yuzaga kelish mumkin bo'lgan inqirozli holatlarni oldini olish imkonini bergan. Investitsion jarayonlarni erkinlashtirish natijasida Osiyoda bir nechta global va mahalliy moliyaviy markazlar rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratilgan.

15-mavzu. Xalqaro moliya bozori

1. Xalqaro kapital harakatining mohiyati va xalqaro moliya bozorining tarkibiy tuzilishi.
2. Xalqaro moliya bozorining rivojlanish va xalqaro kapital harakatining zamonaviy tendentsiyalari.
3. Xalqaro moliya bozorini tartibga solish usullari va mexanizmi.

Tayanch soʻz va iboralar

Xalqaro kapital harakati, rasmiy kapital, xususiy kapital, qisqa, oʻrta va uzoq muddatli, tadbirkorlik kapitali, ssuda kapitali, toʻgʻridan-toʻgʻri investitsiyalar, portfel investitsiyalar, mamlakat moliya bozori kontseptsiyasi, investitsiya bozori, kredit (depozit) bozori, valyuta bozori, oltin bozori, sugʻurta bozori, qimmatli qogʻozlar bozori, hosila moliyaviy vositalar bozori, xalqaro moliyaviy aktivlar, xalqaro qimmatli qogʻozlar, amerika va global depozit tilxatlari, xalqaro obligatsiyalar va aktsiyalar, aktsiyalar bozori kapitalizatsiyasi, LIBOR stavkasi, sugʻurta bozori mukofotlari, YaIM, xalqaro investitsion pozitsiya aktivlari, xalqaro moliya bozorini tartibga solish usullari, moliya bozoridagi raqobat, monetaristlar, keynschilik, valyutaviy intervensiya va svop, hisob stavka, qayta moliyalash, majburiy zaxira meʼyorlari, REPO, xalqaro va mintaqaviy moliyaviy tashkilotlar, xalqaro moliyaviy-iqtisodiy anjumanlar, ekonometrik modellar, Fisherning F-mezoni, Darbin-Uotson (DW) mezoni, Studentning t-mezoni, korrelyatsion bogʻlanish, regression tenglama.

1. Xalqaro kapital harakatining mohiyati va xalqaro moliya bozorining tarkibiy tuzilishi

Xalqaro kapital harakati sifatida mamlakatlar oʻrtasidagi moliyaviy resurslar oqimi milliy investitsiya va jamgʻarma oʻrtasidagi nomutanosiblik oqibatida kelib chiqadi. xalqaro kapitallar harakati – ayni vaqtda nisbiy ortiqcha boʻlgan pul yoki tovar moddiy mablagʻlarni mamlakat chegarasidan chetga joylashtirilishidir. Bu iboraning sinonimi kapital eksporti yoki kapitalni chiqarishdir.

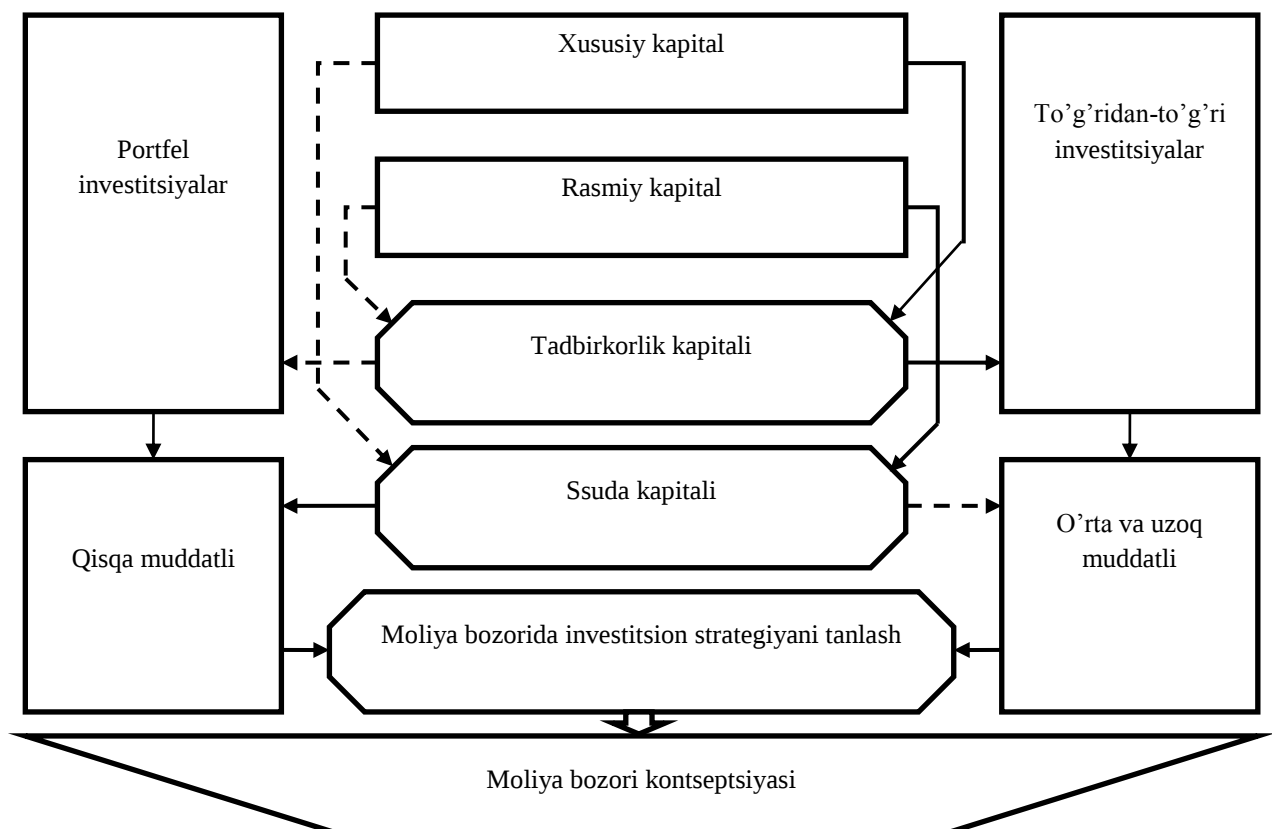
Moliyaviy globallashuv sharoitida xalqaro kapitallar harakatida oʻziga xos xususiyatlari sifatida quyidagilar namoyon boʻladi:

- jahonda kapitalning notekis joylashishi. bunda kapital resursi kapitalga boy mamlakatdan kapitalga muhtoj mamlakatga qarab oqib boradi;
- koʻp mamlakatlarda jamgʻarma va investitsiyaning nomutanosibli. Buning natijasida investitsiya uchun ortiqcha mablagʻlar yoki defitsit sodir boʻladi. Oqibatda mos ravishda kapitalning sof eksporti yoki importi vujudga keladi;
- mamlakatlarning investitsion muhitidagi, shuningdek kapital qoʻyilmalar uchun sharoitlardagi farqlanishlar;
- kapital egasining kapitaldan foydalanish samaradorligidagi farqlar va uning boshqa chet eldagi kapitalni egallashga qaratilgan harakatlari hamda kapitaldan samarasiz foydalanayotgan joydan oʻrin olishga harakat qilishi;

– iqtisodiy resurs sifatida odatda kapitalni yuqori darajada safarbar etilishi. Bu holat jahon iqtisodiyoti globallasuvi, erkinlashuvi, transmilliylashuvi va integratsiyalashuvi sharoitida yanada ko‘proq kuchga ega bo‘ladi.

Xalqaro kapitalning asosiy shakllari sifatida rasmiy kapital, xususiy kapital, qisqa, o‘rta va uzoq muddatli, tadbirkorlik kapitali, ssuda kapitali, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar, portfel investitsiyalarni keltirib o‘tish mumkin. Ular o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik va milliy iqtisodiyot uchun qanday shaklda qo‘yish afzal ekanligini 1-rasmda ko‘rishimiz mumkin.

Xalqaro kapitalning asosiy shakllari sifatida rasmiy kapital – davlatlararo tashkilotlar va hukumat qarorlari asosida davlat byudjeti mablag‘larini chet eldan qabul qilish yoki chet elda joylashtirishdir.

—————> - milliy iqtisodiyot uchun afzalligi yuqori

Mamlakat moliya bozori kontseptsiyasi va xalqaro kapital harakatining asosiy shakllari

Xususiy kapital - xususiy yuridik shaxslar (firma, korxona, tashkilot, banklar va boshqalar)ning mablag‘larini ularning boshqaruv organlarining qarorlari asosida chet ellarda joylashtirishdir.

Jahon kapital eksportida xususiy kapital etakchi bo‘lib, o‘z navbatida davlat kapitali, xalqaro tashkilotlarning kapitali keyingi o‘rinlarda turadi. Odatda davlat va xalqaro tashkilotlar chetga kapitalni ssuda shaklida, kredit va qarz ko‘rinishida hamda moddiy yordam ko‘rinishida chiqaradi. Rasmiy va xususiy kapital xalqaro kapitalning ikki xil: tadbirkorlik va ssuda kapitali shaklida namoyon bo‘ladi.

Xalqaro tadbirkorlik kapitali tadbirkorlik foydasini olish uchun chet elda bevosita va bilvosita mahsulotlar ishlab chiqarish uchun qo'yilgan mablag'lar hisoblanadi.

Xalqaro ssuda kapitali esa muddatlilik, qaytarishlilik, to'lovlilik shartlari asosida, foiz ko'rinishida daromad olishni ta'minlovchi, bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga chiqarilgan kapitalga aytiladi. Xalqaro ssuda kapitali chet el valyutasidagi depozitlar yoki chet elga bank depozitlari va boshqa qo'yilmalar, shuningdek kredit va qarzar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Statistika ssuda kapitali ko'rinishidagi investitsiyalarni "boshqa investitsiyalar" sifatida aks etadi.

Tashqi kreditlar va depozitlarning hajmi bo'yicha rivojlangan mamlakatlar etakchilik qilib kelmoqda. Oxirgi o'n yillikda ularning hajmi uch barobardan ko'proqqa oshgan. Bunday kapitalning $\frac{3}{4}$ qismi banklar orqali xalqaro harakatga keladi. Xalqaro ssuda kapital harakatining asosiy elementlaridan yana biri xalqaro sindikatlashgan kreditlar hisoblanib, ularning rivojlanishi tendentsiyasi xalqaro kredit va depozitlar bilan bir xil bo'lmoqda va jami xalqaro ssuda kapitali harakatidagi ulushi atigi 2%ni tashkil etmoqda.

Rasmiy kapitalni xalqaro miqyosda ssuda kapitali tarzida tashkillashtirishning mamlakat iqtisodiyoti uchun afzallik taraflari kattadir. Ssuda kapitalining afzalligi foyda me'yori va qaytarilishida iqtisodiy risk darajasi kamligidir.

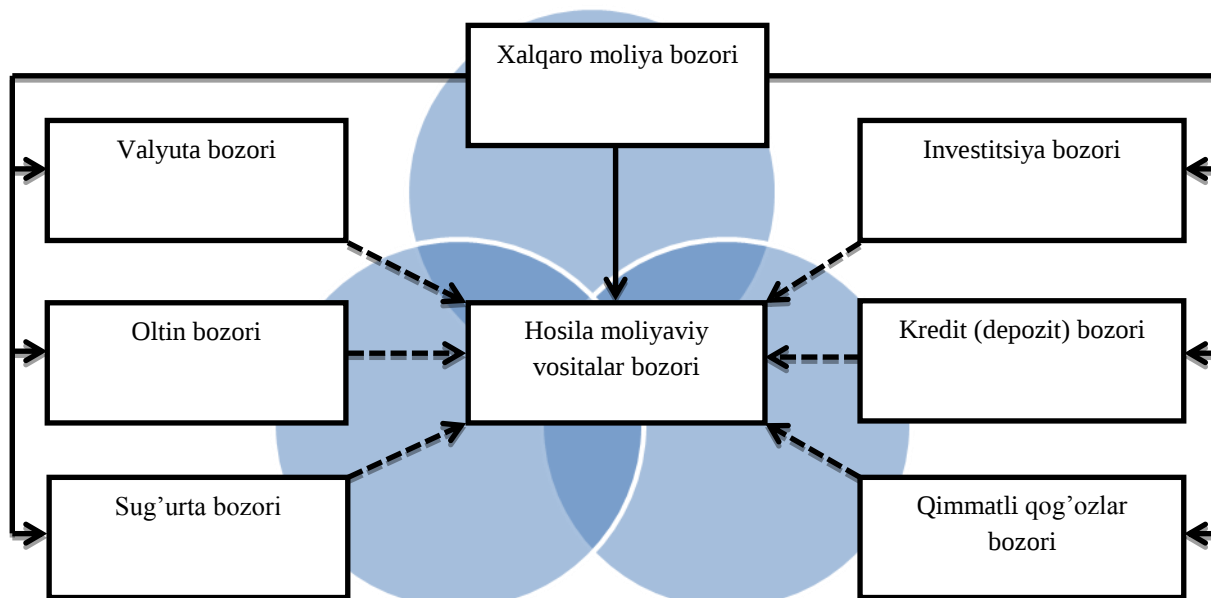
Xalqaro xususiy kapitalning tadbirkorlik kapitali sifatida qo'yishning afzalligi uni yuqori darajada foyda olishni ta'minlashida va foyda olish maqsadida tadbirkorlik kapitali mablag'lari elastikligi yuqoriligida namoyon bo'ladi. Tadbirkorlik kapitali investorga o'z mulkidan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar va portfel investitsiyalar shaklida foyda olishni ta'minlaydi. Tadbirkorlik kapitali o'z navbatida to'rt xil: to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar, portfel investitsiyalar, o'rta, uzoq muddatli hamda qisqa muddatli xalqaro kapital qo'yilmalar shaklida namoyon bo'ladi.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar – mamlakatga uzoq muddatli iqtisodiy foydani ko'zlab qo'yilgan kapital bo'lib, u investorga kapital joylashtirilgan ob'ekt ustidan nazorat olib borishni ta'minlaydi. Bu odatda korxonaning 10 foizdan kam bo'lmagan aksiyasi yoki ulushiga ega bo'lishni talab etadi.

Xalqaro portfel investitsiyalar – chet el qimmatli qog'ozlari (qarzar majburiyatini va ulush munosabatini ifodalovchi qimmatli qog'ozlar va boshqalar)ga qo'yilgan kapital bo'lib, u investorga kapital joylashtirilgan ob'ekt ustidan real nazorat olib borish huquqini bermaydi. Odatda amaliyotda bunday investitsiyalar aksiya, obligatsiya, veksel va boshqa qarzar majburiyatini ifodalovchi qimmatli qog'ozlarning kichik paketi, shuningdek ba'zan portfel investitsiyalardan alohida shakl kasb etuvchi qimmatli qog'ozlarning hosilalari ko'rinishida bo'lishi mumkin.

O'rta va uzoq muddatli xalqaro kapital qo'yilmalar – 1 yildan ko'p muddatga, qisqa muddatlilari esa 1 yilgacha bo'lgan kapital qo'yilmalarga aytiladi.

Xalqaro portfel investitsiyalar qisqa muddatli yuqori foyda olishni maqsad qiladi. Bunda investorning qimmatli qog'ozlar portfeli shakllantiriladi va investor uni boshqarish ya'ni portfelning foydasini maksimallashtirish hamda ushbu portfelning risk darajasini kamaytirish orqali o'ziga maksimal foydani ta'minlaydi.

Xalqaro moliya bozorining tarkibiy ko‘rinishi

Xalqaro kapital harakatida ssuda kapitali ham ikki xil ko‘rinishda: o‘rta, uzoq muddatli hamda qisqa muddatli xalqaro kapital qo‘yilmalar shaklida namoyon bo‘ladi. Xalqaro kapital harakatida ssuda kapitalini qisqa muddatli tashkillashtirish afzal hisoblanadi. Ssuda kapitalini shartlari o‘zgaruvchanlikka moyilligi kamligi uchun, mamlakatda iqtisodiy muhit o‘zgara boshlasa, ushbu kapitalning iqtisodiy risk darajasining oshishi, uni qisqa muddatda tashkillashtirishni afzal qilib ko‘rsatadi.

Oxirgi o‘n yillikda xalqaro kapital harakati tarkibida jiddiy o‘zgarish yuz berdi. To‘g‘ridan – to‘g‘ri investitsiyalar miqdori o‘sdi, undanda jadalroq sur‘atda portfel investitsiyalar miqdori o‘sdi. Kapitalni ssuda shaklida chiqarish miqdori 2004 yildan boshlab portfel investitsiyalar hajmidan ortib ketdi. 2008 yilda sodir bo‘lgan inqirozning salbiy ta‘siridan ko‘proq xalqaro ssuda kapitallar bozori (boshqa investitsiyalar) aziyat chekdi. Jahonda to‘g‘ridan-to‘g‘ri va portfel investitsiyalardan ko‘ra, ssuda kapitali miqdorining ko‘payishiga asosiy sabab xalqaro moliya bozorda arzon kreditlarga asoslanuvchi transmilliy jarayonlarning bo‘lishidir.

Mamlakatdan chetga chiqarilgan kapitallar xalqaro moliya bozori orqali dunyoning qolgan mamlakatlari qayta taqsimlandi. Xalqaro moliya bozori xalqaro kapitallarga bo‘lgan talab va taklif shakllanadigan, baho beriladigan, jahon iqtisodiyotning moliya sektorida xalqaro moliyaviy aktivlar oldi-sotdi qilinadigan sohadir.

Xalqaro moliya bozori xalqaro valyuta, kredit (depozit), investitsiya, qimmatli qog‘ozlar, sug‘urta, oltin va hosila moliyaviy vositalar kabi segmentlaridan tashkil topadi (11.2-rasmga qarang).

Xalqaro moliya bozori orqali mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarish bilvosita (kredit (depozit) bozori) va bevosita (qimmatli qog‘ozlar) moliyalashtirilishi mumkin.

Xalqaro moliyaviy aktivlar o‘zida quyidagi xususiyatlarni jamlaydi:

1. Mehnat natijalarini o‘zida mujassamlashtirgan holda mustahkamlik, ishonchlilik xususiyati. Moliyaviy aktivlarning ishonchli bo‘lishiga tovarlar iste‘moli, ayirboshlash va ishlab chiqarishning barcha jarayonlari hamda vaqt omili sabab bo‘lgan.

2. Likvidlilik. Moliyaviy aktivlarning bu xususiyati ularni istalgan vaqtda, tezda boshqa tovarlarga ayirboshlash xususiyatini ko'rsatadi.

3. Harakatchanlik. Zamonaviy iqtisodiyotda aynan moliyaviy aktivlar jahonning qaysi bir joyida samarali foydalanish imkoniyati paydo bo'lsa, shu erga tezda etib borish xususiyatiga ega.

4. Universallik. Hozirgi davrda barcha iqtisodiy munosabatlar moliyaviy munosabatlar bilan birga bo'lmoqda.

5. Real aktivlar taqsimlanmagan holda moliyaviy aktivlarni bo'linish xususiyati. Ularning bunday xususiyati investitsiyalarni tashkil etishda nafaqat yirik investorlarni, balki kichik investorlar mablag'larini ham jalb etish imkonini yaratadi, vaqt omilini tejaydi, investitsiyalar aylanish tezligini oshiradi, kapitalning daromadligini ko'paytiradi. Kichik investorlar uchun investitsion portfellarini diversifikatsiyalash va o'z daromadlarini ko'paytirish imkonini beradi.

6. Qimmatli qog'ozlarning tovarga o'xshash xususiyati. Qimmatli qog'ozlarni oldi – sotdisidan keyin u iste'mol qilinmaydi, qimmatli qog'ozlar so'ndirilmaguncha muomaladan chiqmaydi. Qimmatli qog'oz egasi ixtiyoriy vaqtda ularni bozorga olib kelib sotishi mumkin.

Bir mamlakat moliya bozoridagi salbiy va ijobiy o'zgarishlarni boshqa bir mamlakat moliya bozoriga ta'siri moliya bozorining globallashuv darajasiga bog'liq bo'lib, bu jarayon milliy fond bozorini xalqaro fond bozoriga integratsiyasini ta'minlovchi vositalar orqali amalga oshiriladi va ularning nechog'lik rivojlanganligini o'zida namoyon etadi. Milliy fond bozorini xalqaro fond bozoriga integratsiyasini ta'minlovchi vositalar bu xalqaro qimmatli qog'ozlar hisoblanadi.

Xalqaro qimmatli qog'ozlar erkin konvertatsiya qilinadigan valyutalarda nominal narxi o'rnatiladigan, xalqaro fond bozori qoidalarida asosida xalqaro anderrayterlar orqali ushbu bozorga joylashtiriladigan qimmatli qog'ozlar hisoblanadi. Xalqaro qimmatli qog'ozlarning quyidagi asosiy shakllari mavjud.

Agar xalqaro qimmatli qog'ozlar bir mamlakat ichidagi ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozorida turli investorlar orasida muomalada bo'lsa, bir vaqtning o'zida ular mamlakat ichidagi kapitalni qayta taqsimlash vositasiga aylanishi mumkin, shuningdek, xalqaro qimmatli qog'ozlarni birlamchi joylashtirish mamlakatlar o'rtasidagi kapitalni qayta taqsimlash xususiyatiga ham ega bo'ladi.

2. Xalqaro moliya bozorining rivojlanish va xalqaro kapital haratining zamonaviy tendentsiyalari

Jahon iqtisodiyotida xalqaro moliya bozorining segmentlari tadrijiy ravishda muayyan bosqichlarda shakllangan. Mazkur bozor taraqqiyotining oxirgi bosqichida fond segmenti va xalqaro derivativlar bozorlari jadal rivojlangan.

Zamonaviy xalqaro moliya bozorining rivojlanish tendentsiyalari quyidalarda namoyon bo'ladi:

1. Moliya bozori barcha sektorlarining jadal sur'atlarda rivojlanishi bilan birga kechayotgan baynalminallashuv va globallashuv jarayonlarining chuqurlashuvi;

2. Transmilliy kompaniyalar, banklar va global moliya muassasalari, shuningdek, alohida davlatlar va davlatlar guruhlar o'rtasidagi xalqaro raqobatning kuchayishi;

3. Chegaralarni oshib o'tadigan moliyaviy oqimlarning yuqori sur'atlarda harakatlanishi va moliya bozorining tuzilmaviy sektorlari o'rtasidagi aloqadorlikning oshishi;

4. Axborot tizimlari va elektron aloqa vositalarining jadal sur'atlarda rivojlanishi;

5. Bozorni bevosita tartibga solishning susaytirilishi;

Xalqaro moliya bozorining tarkibiy tuzilishi va uning shakllanish bosqichlari

Bosqichlar	Yillar	Xalqaro moliya bozorining tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlar
Birinchi bosqich	1860 yillar	Tashqi savdoning rivojlanishi. Xalqaro oltin-valyuta bozorining paydo bo'lishi.
Ikkinchi bosqich	1950 yillar	Milliy kredit bozorlaridagi operatsiyalarning baynalminallashuvi.
	1960 yillar	Xalqaro kredit bozorining shakllanishi.
Uchinchi bosqich:	1970 yillar	Uzoq muddatli kapitallar xalqaro bozorining shakllanishi. Milliy fond bozorlarining erkinlashtirilishi. Xalqaro fond bozorining shakllanishi.
	1980 yillar	Transmilliy banklar va kompaniyalarning jadal sur'atlarda rivojlanishi. Xalqaro fond bozorlarining yanada kengayishi. Xalqaro sug'urta bozoridagi dastlabki tizimli operatsiyalarning amalga oshirilishi. Xalqaro kredit bozoridagi operatsiyalarning rivojlanishi.
To'rtinchi bosqich	1990 yillar	Xalqaro moliya bozori fond segmentining jadal rivojlanishi. Xalqaro derivativlar bozorining shakllanishi.
	2000 yillar	Xalqaro derivativlar bozorining jadal rivojlanishi.

6. Moliya bozori ishtirokchilari faoliyatining an'anaviy sohalari o'zgarishi (universal banklar fond sektorida anderrayter, tashkillashtiruvchi va treyderlarga aylanmoqda; investitsiya banklari sindikatlashgan kreditlarni tashkillashtirmoqda, shuningdek, loyihalarni moliyalash bilan shug'ullanmoqda; tijorat banklari, o'z navbatida, investitsiya banklarining an'anaviy faoliyatlariga aralashmoqda va h.k.);

7. Moliya bozori ishtirokchilarining ixtiyoriy qo'shilishi yoki yirik ishtirokchilar tomonidan o'z tarkibiga olinishi jarayonlari kuchaymoqda, bu esa, o'z navbatida, moliya bozorining barcha sektorlarida operatsiyalarni amalga oshirish imkoniga ega bo'lgan universal moliyaviy xoldinglarning yuza kelishiga sabab bo'lmoqda;

8. Moliya bozoridagi operatsiyalar riskini kuchayishiga sabab bo'luvchi derivativlar bilan bitimlar hajmi o'sish tendentsiyasiga ega;

9. AQSh dollari mavqeining tushishi va qadrsizlanishi, bu, o'z navbatida, xalqaro moliya bozoridagi muvozanatning buzilishiga, zamonaviy moliya bozorining inqirozdan keyingi rivojlanishiga shart-sharoitlar yaratishga xizmat qilishi mumkin.

Xalqaro kapital harakatining zamonaviy holati bilan bog'liq quyidagi tendentsiyalar jahon iqtisodiyoti amaliyotda kuzatilmoqda:

1. Jahondagi kapitalni eksporti va importida rivojlangan mamlakatlar etakchilik qilmoqda.

2. Xalqaro tadbirkorlik kapitali harakati tarkibida portfel investitsiyalar tomonga siljish tendentsiyasi mavjud. Xalqaro portfel investitsiyalar hajmining oshib borishi bugungi kun jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozining kelib chiqishiga asosiy sabablardan bo'lmish "moliyaviy ko'pik"larning paydo bo'lishiga zamin yaratgan.

3. Xalqaro kreditlar va depozitlarning jahon investitsiyalari tarkibidagi ulushi jahon moliyaviy inqirozidan keyingi davrda kamayib bormoqda.

4. Jahon kapital eksportidagi Xitoyning ulushi o'sish tendentsiyasiga ega bo'lgan bir sharoitda, kapital importida AQShning ulushi kamayish tendentsiyasiga ega bo'lmoqda. Shunga qaramay jahon kapital importida AQShning ulushi hali-hamon saqlanib qolmoqda.

5. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda chet el investitsiyalarini joylashtirishning asosiy sohasi bank – moliya sektori, xizmatlar sohasi (buning ichida axborot telekommunikatsiya sohasi eng etakchidir), farmatsevtika, biotexnologiya, elektron sanoat, ilmiy va texnologik mashinalar ishlab chiqarish bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda avvalgidek to'g'ridan – to'g'ri chet el investitsiyalar neft – gaz qazib chiqarishga, mashinasozlikning alohida sektorlariga, agrosanoat kompleksiga jalb etilmoqda;

6. Tadbirkorlik kapitali migratsiyasida sanoati rivojlangan mamlakatlar orasida ayniqsa "Uchlik" (AQSh, G'arbiy Yevropa, Yaponiya) mamlakatlari asosiy salmoqqa ega;

7. Jahon chet el investitsiyalari bozorida asosiy sub'ekt sifatida TMKlarning roli oshmoqda;

Xalqaro fond bozori rivojlanishining asosiy tendentsiyalari quyidagilarda o'z aksini topmoqda:

1. fond bozorining tobora kengayib va chuqurlashib borishi;
2. xalqaro fond aktivlari bilan hosila moliyaviy vositalar savdosining o'sishi;
3. jahonning etakchi moliyaviy markazlarida bozorning kontsentratsiyasi;
4. bozorning yangi vositalarni yaratishi;
5. bozorning kompyuterlashuvi;
6. xalqaro fond bozorida rivojlanayotgan mamlakatlar qimmatli qog'ozlarining ahamiyatini ortishi.

Bundan tashqari, global moliyaviy inqiroz sharoitida fond bozorlarida quyidagi tendentsiyalar yuzaga keldi:

- xalqaro fond bozorida kapitalni jalb etishning va operatsiyalarning asosini tashkil etgan holda, xalqaro qarz qimmatli qog'ozlari va xalqaro aktsiyalar bozorining oxirgi o'n yillikdagi hajmi olti barobardan ko'proqqa oshgan, 2008 yil inqiroz davrida ularning o'sishi sekinlashgan, xalqaro aktsiyalar bozorining hajmi asosan rivojlanayotgan mamlakatlar hisobiga qisqargan bo'lsada, hozirda ularning hajmi yana o'sish tendentsiyasiga ega bo'lmoqda. etakchilik qilmoqda;

- xalqaro qarz qimmatli qog'ozlar va aktsiyalar bozorida rivojlangan mamlakatlar, xalqaro qarz qimmatli qog'ozlar bozorida moliyaviy institutlarning etakchiligi saqlanib qolmoqda.

- rivojlanayotgan mamlakatlar fond bozorining iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha diversifikatsiyalashuv darajasini kichikligi inqiroz davrida uning barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatgan;

- moliyaviy inqiroz sharoitida jahonning rivojlangan mamlakatlari fond birjalarida aktsiyalar bozori kapitallashuvining YaIMga nisbatan salmog'i keskin pasaygan. Jahon mamlakatlari YaIMga nisbatan aktsiyalar bozori kapitallashuvi inqiroz davrida 55%ni, oxirgi besh yillikda rivojlangan mamlakatlarda qarz munosabatini ifodalovchi qimmatli qog'ozlar YaIMga nisbatan kamida 100%ni tashkil etishi kuzatilgan;

- rivojlanayotgan mamlakatlar fond birjalarida jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi sharoitida aktsiyalar va obligatsiyalar bo'yicha savdolar hajmi kamaygan.

3. Xalqaro moliya bozorini tartibga solish usullari va mexanizmi

Xalqaro moliya bozorini tartibga solishdan ko'zlangan asosiy maqsad quyidagilardan iborat:

- moliya bozori barcha sektorlarini moliyaviy barqaror bo'lishiga ko'maklashish (foiz stavkalarini, moliyaviy, investitsion va sug'urta faoliyatidagi risklarni tartibga solish);

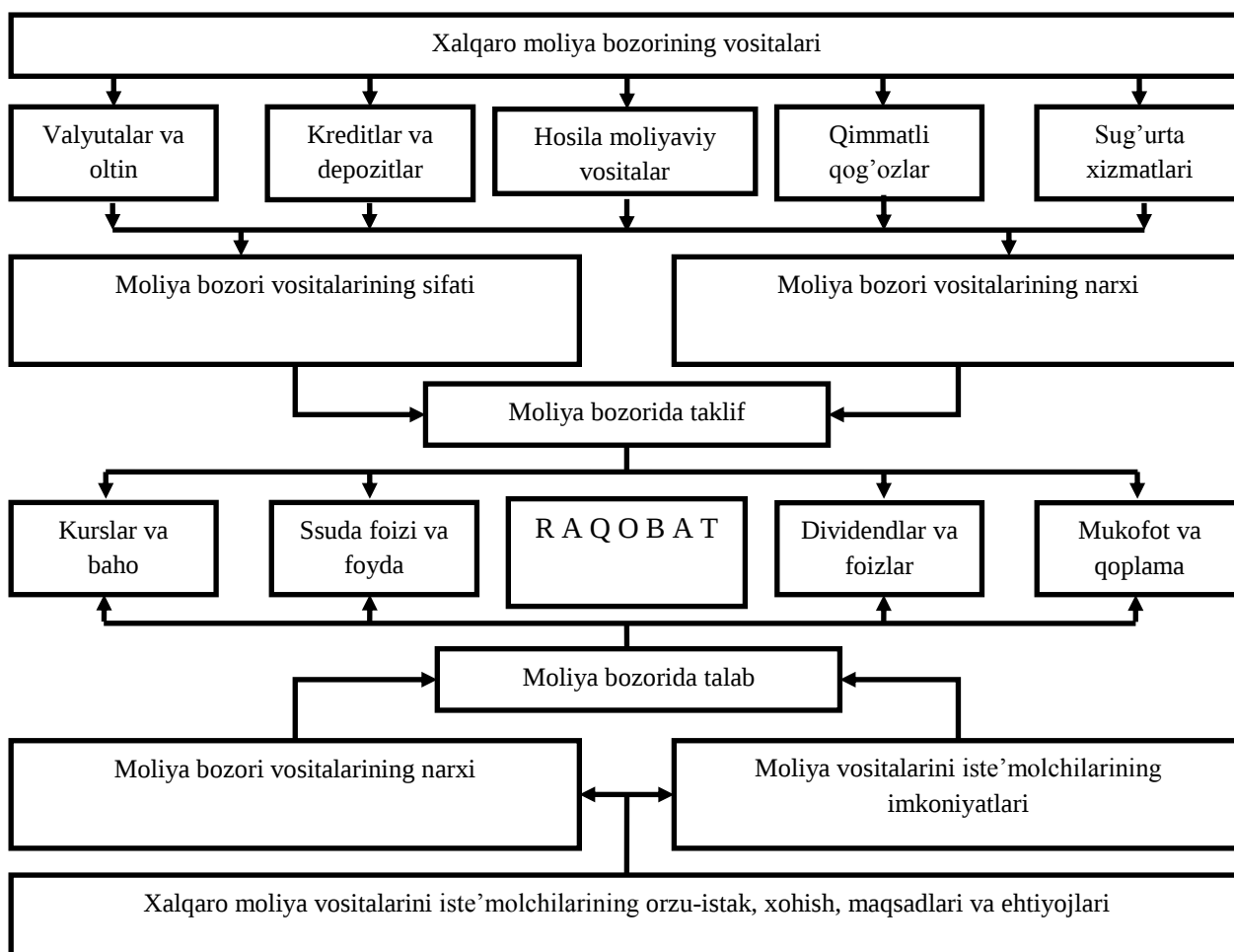
- inflyatsiyasiz iqtisodiy o'sishni ta'minlash (targetirlangan inflyatsiya, valyuta kurslari, va pul massasini tartibga solish);

- tarmoqlararo va davlatlararo kapital harakatini (pul oqimini) ta'minlash (valyuta kurslari va to'lov balansini tartibga solish);

- moliya bozori barcha sektorlarida moliyaviy xavfsizlik tizimini shakllantirish.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliya bozorini rivojlanishiga qarab, uning ishtirokchilari faoliyatini ikki xil tartibga solish amaliyoti taraqqiy topgan, ya'ni ular davlat va bozor munosabatlariga mos, yoki bozor orqali tartibga solish shakllari hisoblanadi. Moliya bozorini bozor orqali tartibga solish iqtisodiyotning qiymat va talab-taklif qonuniga asoslanadi. Moliya bozorida ushbu qonunlarning amal qilishi raqobat muhitida jahon iqtisodiyoti ehtiyojlariga mos ravishda xalqaro moliyaviy oqimlarni ta'minlab beradi. Iqtisodiy agentlar alohida moliyaviy vositalar narxining (kursi yoki foiz stavkasi) o'zgarishi, shakllanishi orqali ularni sotib oluvchilarning talablarini va ularga bo'lgan taklifni aniqlaydilar. Bunda, xalqaro moliya bozori o'zini-o'zi tartibga soluvchi tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Iqtisodiyot sektorlaridagi turli bozorlarga o'xshab, moliya bozori ham o'z-o'zini tartibga solish imkoniyatiga qaramasdan mutlaq barqaror tizim sifatida namoyon bo'lmaydi, turli sharoitlarda tizimning turli kamchiliklari oshkor bo'ladi. Moliya bozori ko'plab sub'ektiv omillar, ya'ni siyosiy, ijtimoiy, informatsion, madaniy va boshqa omillar ta'sirida har doim ham o'z-o'zini tartibga solish qobiliyatiga ega emas. Bunday holatda davlat aralashuvi talab etiladi. Jahon tajribasi ko'rsatishicha, xalqaro moliya bozori rivojlanishining zamonaviy bosqichida ham monetarizm va keynschilik tamoyillaridan birgalikda foydalanib, jarayonlarni tartibga solish maqsadga muvofiqdir.

Xalqaro moliya bozorini tartibga solishning bozor mexanizmi

Moliya bozorini davlat va bozor mexanizmi orqali tartibga solish usullarini quyidagi mantiqiy juftliklarga birlashtirish mumkin:

- iqtisodiy tizim xususiyatiga ko'ra: bevosita (mazkur bozorning barcha segmentlariga bir xilda ta'sir etuvchi huqumat, halqaro tashkilotlar tomonidan qabul qilingan farmon, farmoyish va qatorlar, qonuniy-huquqiy, me'yoriy hujjatlar qo'rinishida) va bilvosita (xalqaro moliya bozorida iqtisodiy shart-sharoitlar qanchalik erkin bo'lsa, shunchalik ushbu bozorga bilvosita ta'sir etish darajasi kengayib boraveradi, ya'ni iqtisodiy agentlar manfaatiga qaratilgan tartibga solish usullari bozor qonuniyatlari orqali amalga oshiriladi. Masalan, Markaziy banklarning ochiq bozor, xorijiy valyutalar bilan bog'liq interventsia, svop operatsiyalari, hisob (qayta moliyalash) stavkasini o'zgartirish, majburiy zaxira me'yorlarini o'zgartirish, REPO va h.k. kabi) usullar;

- bozor turi, ko'lami va uning segmentlariga ko'ra: umumiy (bozorning barcha segmentlariga birdek ta'sir etuvchi) va maxsus (bozorning alohida bir segmentiga ta'sir etish uchun qo'llaniladigan) usullar;

- amal qilish muddatiga ko'ra: tarkibiy (o'rta va uzoq muddatli, strategik maqsadlarni amalga oshirishga mo'ljallangan) va joriy (bozorga operativ (tezkor) ta'sir etishga mo'ljallangan, taktik) usullar.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, yuqoridagi barcha usullar moliya bozorida sinxron tarzda, ya'ni bir-biriga mos holda, o'zaro bir-birini to'ldirib ishlaydi.

Xalqaro moliya bozoridagi investitsiyalar oqimini tartibga solishda xalqaro moliya tashkilotlari, davlatlararo tashkilotlar hamda nodavlat institutlari muhim o'rinni egallashadi. Bunday tashkilotlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- BMTning maxsus tashkilotlari (XVF, jahon banki guruhi, YuNKTAD – BMTning savdo va taraqqiyot bo'yicha konferentsiyasi, YuNIDO – sanoat rivojlanishi bo'yicha tashkilot, xalqaro savdo palatasi, xalqaro fond birjalar federatsiyasi);

- qimmatli qog'ozlar komissiyasi bo'yicha xalqaro tashkilot;
- moliya bozori ustidan nazorat organlarining xalqaro tashkiloti;
- kreditorlarning Parij va London klublari;
- mintaqaviy moliyaviy tashkilotlar.

Xalqaro moliya bozorini tartibga soluvchi usulni joriy davr uchun eng maqbulini tanlab olish bozor segmenti va iqtisodiy tizim turiga, iqtisodiyotning beqarorlik darajasiga bog'liqdir. Bozordagi holatni aniqlash uchun xalqaro moliyaviy tashkilotlar kundalik moliyaviy monitoring olib borishadi. Hozirda moliya bozorini tartibga soluvchi u yoki bu usulni qo'llash elektron aloqa vositalari yordamida o'tkaziladigan monitoring natijalariga bog'liq bo'lmoqda.

Moliyaviy inqiroz davrida moliya bozoriga bo'lgan ishonchni tiklash va mustahkamligini oshirish uchun uni tartibga solish mexanizmlarining samaradorligini oshirish zarurati ortib boradi.

Xalqaro moliya bozorini tartibga solish mexanizmlari o'z taraqqiyot yo'lida uch bosqichni bosib o'tgan:

1) 1867-1944 yillar – xalqaro moliya bozori o'zini-o'zi tartibga solish rejimida faoliyat yuritgan;

2) 1944-1976 yillar – xalqaro moliya bozori qat'iy tashqi bevosita tartibga solish rejimida amal qilgan;

3) 1976 yildan hozirgi vaqtgacha – o'zini-o'zi tartibga solish va tashqi tartibga solish rejimlari uyg'unligida faoliyat yuritmoqda.

16-mavzu. Moliyaviy derivativlarning xalqaro bozori

1. Moliyaviy derivativlar mohiyati va ularga xos xususiyatlar.
2. Hosila moliyaviy vositalarning asosiy turlari
3. Kredit va foiz derivativlari.
4. Hosilaviy moliya instrumentlarining global bozori rivojlanishi.

Tayanch soʻz va iboralar

Moliyaviy derivativlar, bazis aktivlari, forward, fyuchers, opsiyon, svop, moliya injiniringi, moliyaviy innovatsiyalar, aktivlar bilan taʼminlangan qimmatli qogʻozlar, kredit derivativlari, konvertirlanadigan qimmatli qogʻozlar, obligatsiyalar, depozitar tilxatlar, REPO, kredit notalari, kredit defolt svopi, foiz derivativlari, foiz svopi, foiz kafolatlari, “shift” va “pol” shaklidagi opsiyonlar.

1. Moliyaviy derivativlar mohiyati va ularga xos xususiyatlar

Hosilaviy moliyaviy vosita, derivativ (inglizcha derivative) –bazaviy aktivga nisbatan tomonlar bir qator harakatlarni amalga oshirish boʻyicha huquq yoki majburiyatlarni oluvchi shartnoma (kelishuv)dir. Odatda, bunday shartnomalarda muʼlum bir tovar yoki qimmatli qogʻozlarni olish, taqdim etish, sotib olish, sotish imkoniyatlari koʻrib chiqiladi. Toʻgʻridan-toʻgʻri shartnomadan farqli ravishda derivativlarni oldi-sotdisi maʼlum bir shaklga solingan va standartlashgan boʻladi, shuningdek oldindan tomonlardan birining shartnomani minimum qancha miqdorini sotish imkoniyati koʻrib chiqiladi. Yaʼni ular ham qimmatli qogʻozlarning bir turi hisoblanadi. Derivativ bahosi va xususiyatlarining oʻzgarishi uning bazis aktivlari bilan uzviy bogʻliqdir, biroq har doim ham bir xil boʻlavermaydi. Derivativlar ikki tomon oʻrtasidagi kelishuvni oʻzida aks ettirib, tomonlar oʻzlariga mazkur bitim boʻyicha turli majburiyatlarni qabul qilishadi, yoki maʼlum bir aktivni yohud summani aniq muddatda (muddat ichida) yoki kelishilgan narx darajasi amalda qayd etilgunda berish huquqiga ega boʻladi. Derivativlarni sotib olishdan asosiy maqsad, odatda, uning bazis aktivlarni egallash hisoblanmaydi, balki maʼlum bir muddat davomida bazis aktivlarni baho va valyuta riskidan xedjirlash yoki bazis aktivlarning narxini oʻzgarishidan spekulativ foyda olish hisoblanadi. Har bir tomon uchun oxirgi moliyaviy natija ijobiy yoki salbiy yakun topishi mumkin.

Derivativlarning asosiy xususiyatlaridan biri majburiyatlar miqdori undagi bazim aktivlar miqdori bilan bogʻliq boʻlmaydi. Masalan aktsiyalarga CFD²⁷ (contract for difference) bitimlar hajmi oʻsha kompaniya tomonidan chiqarilgan aktsiyalar hajmidan bir necha marta katta boʻlishi mumkin. CFDni sotib oluvchi va sotuvchilar oldindan aktsiyalarni haqiqatda etkazib berishni haqida oʻylashmadi,

²⁷ Moliyaviy farq boʻyicha shartnoma (bitim) – bitimning bazis aktivini bozordagi ochilish va yopilish narxi boʻyicha shakllangan moliyaviy farqni ayirboshlash imkonini beruvchi ikki tomon oʻrtasidagi kelishuvni koʻrsatuvchi hosila moliyaviy vositadir. Ushbu bitim orqali 10000 AQSh dollarilik aktsiyalarni 1000 AQSh dollari bilan sotib olish mumkin (yaʼni mazkur summani depozitga qoʻygan holda). Aktsiyalar bahosining oʻzgarishi natijasida 10%lik foyda, yoki zarar 1000 AQSh dollarini tashkil etadi. Mazkur vosita orqali amalga oshirilgan operatsiyalar kreditga mahsulotlarni sotib olishga ham oʻxshab ketadi.

balki ular ma'lum muddatda oralig'ida va shartlar asosida shakllanadigan aktsiyalar narxlari o'rtasidagi farqqa qiziqishadi

Moliyaviy derivativlar quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- derivativning bazis aktivlari (foiz stavkalari, tovarlar yoki qimmatli qog'ozlar bahosi, valyuta (ayirboshlash) kursi, baholar va foiz stavkalar indeksi, kredit reytingi yoki kredit indeksi, va boshqalar) bahosining o'zgarishi uning bozordagi qiymatining o'zgarishiga olib keladi;

- boshqa moliyaviy vositalarga nisbatan, katta bo'lmagan birlamchi xarajatlar asosida zarur aktivlarga derivativ orqali ega bo'lish, o'z-o'zidan ushbu bozor konyunkturasiga ta'sir qiladi;

- bitimlar bo'yicha hisob-kitoblar kelajakda amalga oshiriladi;

- derivativlarning asosiy belgilari:

- hosila moliyaviy vositalar bazis aktivga asoslanadi. bir hosila moliyaviy vosita boshqa bir hosila moliyaviy vositaga bazis aktiv bo'lishi mumkin. masalan, fyuchers shartnomalariga opsiyon.

- hosila moliyaviy vositalar odatda bazis aktivni oldi-sotdi qilish maqsadida foydalanilmaydi, balki ularning narxlari o'rtasidagi farqdan foyda olish uchun foydalaniladi.

- hosila moliyaviy vositalar moliya bozori (ayniqsa, qimmatli qog'ozlar, valyuta va ssuda kapitallari bozori) va mahsulotlar bozori bilan bevosita bog'liq. chunki, ushbu bozorlar bir xil tamoyillar asosida shakllanadi, narxlarni shakllanishi bir xil qonun asosida sodir bo'ladi, ularda asosan bir xil ishtirokchilar savdo qilishadi.

Hosila moliyaviy vositalarning asosiy bazis aktivlari quyidagilar hisoblanadi:

- qimmatli qog'ozlar va valyuta kurslari;

- tovarlar va xom-ashyo mahsulotlari;

- foiz stavkalari va inflyatsiya darajasi;

- rasmiy statistik ma'lumotlar;

- atrof muhit holatining fizik, biologik va (yoki) kimyoviy ko'rsatkichlari;

- bir yoki bir nechta yuridik shaxslar, davlat va munitsipial ta'lim orqali ijro etib bo'lmaydigan yoki etilmagan majburiyatlar to'g'risida ma'lumot beruvchi holatlar;

- hosila moliyaviy vosita hisoblanadigan shartnomalar;

- moliya bozorida ijro etiladigan, hukumat tomonidan qo'rib chiqilgan qonun loyihalari, yoki me'yoriy-huquqiy hujjatlarning amalga kiritilishi yoki kiritilmaslik holatlari;

- bir yoki bir nechta iqtisodiy, ijtimoiy ko'rsatkichlar asosida hisoblanadigan indikatorlar, boshqa moliyaviy vosita belgilariga asoslanuvchi shartlar va narxlar.

2. Hosila moliyaviy vositalarning asosiy turlari

Forvard shartnomalari –kelishilgan shartlar asosida, kelajakda, shartnomadagi bazis aktivlarni etkazib berish bo'yicha ikki tomon o'rtasida tuzilgan bitim. Forvard shartnomalar individual xususiyatga ega bo'lib, birjalarda muomalada bo'lmaydi, ya'ni birjadan tashqaridagi savdolarida ayirboshlanadi. Forvard

shartnomalari, fyuchers bitimlari kabi tomonlarga bazis aktivlarni sotish va sotib olish majburiyatini yuklaydi. Forvard shartnomalari tomonlar o'rtasida erkin holda tuziladi. Shuningdek, mazkur shartnomalar korxonalarga o'zlarining uzoq muddatli davriy oraliqda yirik miqdordagi xarajatlarini rejalashtirish hamda kelajakda ishlab chiqariladigan mahsulotlar narxini xedjirlash imkonini beradi.

Forvard shartnomalarida qo'llaniladigan kursni avvaldan hisoblashning bir qator formulalari mavjud bo'lib, ulardan eng asosiysi va oddiyi quyidacha:

$$F = S \left(1 + r \frac{t}{365} \right)$$

Bunda:

F – forvard kursi; S – spot (joriy) kurs; r – risksiz daromadning foiz stavkasi (odatda, bunda banklarning depozit foiz stavkasi, yoki davlat qimmatli qog'ozlari foiz stavkalari olinadi) (bu ko'rsatkich ko'effitsient ko'rinishida olinadi, masalan 10 foiz 0,1 ko'effitsient, 14 foiz – 0,14 va h.k.); t – forvard shartnomasining amal qilish muddati, kun hisobida.

Agar forvard shartnomasidagi aktivlar bo'yicha dividendlar yoki foiz to'lovlari amalga oshirilsa, unda forvard kursini hisoblash bir oz murakkablashib, quyidagi ko'rinishni oladi:

$$F = S \left(1 + r \frac{t}{365} \right) - DIV$$

Bunda: Div – dividend.

Fyuchers shartnomalari –kelajakdagi ma'lum bir sanada, oldindan kelishilgan narx bo'yicha, aniq miqdordagi mahsulotlar (bazis aktivlar)ni tomonlar tomonidan sotish yoki sotib olish majburiyatini belgilovchi standartlashgan birja bitimlaridir.

Fyuchers shartnomasini tovarlarni haqiqatda etkazib berishni nazarda tutkasligi ham mumkin. Jahon amaliyotida fyuchers shartnomalari bo'yicha haqiqatda tovarlarni tomonlar o'rtasida o'zaro ayirboshlash jami fyuchers bitimlarining atigi 5%ni tashkil etadi. Birjalarning hisob palatalari orqali fyuchers shartnomalarini hech bir shartlarsiz amalga oshirilishini, bajarilishini ta'minlash ularning yuqori likvidli moliyaviy aktivlarga aylantirgan.

Jahon birjalarida 60 tadan ko'p turli tovarlar fyuchers shartnomalari orqali savdo qilinadi. Ushbu mahsulotlarni shartli ravishda 4 guruhga bo'lish mumkin, ya'ni birichi qishloq xo'jalik va metall mahsulotlari, ikkinchi qimmatli qog'ozlar (asosan obligatsiyalar), uchinchi xorijiy valyutalar hamda to'rtinchi guruhi birja indekslariga bazisida tuziladigan fyucherslar.

Options shartnomalari –shartnomaviy qimmatli qog'oz bo'lib, uni sotib olgan xaridor options bazasidagi aktivlarni oldindan belgilangan narx bo'yicha muayyan muddat davomida optionsni sotuvchisiga sotish (put) yoki sotuvchisidan sotib olish (koll) huquqiga optionsni sotuvchisiga oldingan to'langan haq (mukofot yoki premiya) evaziga ega bo'ladi, shuningdek optionsni sotuvchisi esa, xaridor tomonidan unga to'langan haq evaziga xaridorning optionsda belgilangan shartlarini bajarishga majbur bo'ladi.

Jahon bozorida optionslarning belgilangan muddatida ijro etish bo'yicha ikki ya'ni amerika va yevropacha turi keng tarqalgan. Amerikacha optionsda options

belgilangan muddat davomida ixtiyoriy kunda ijro etilishi mumkin. Yevropacha optsion oldindan aniq belgilangan kun yoki sanada ijro etiladi.

Odatda, optsion shartnomalari beshta turli guruhga mansub tovarlar bilan tuziladi. Birinchi – valyuta, ikkinchi – qimmatli qog'ozlar, uchinchi – foiz stavkalar (bank krediti va depoziti bo'yicha), to'rtinchi – birja indeksleri, beshinchi guruh – hosila moliyaviy vositalar.

Foiz stavkasi asosida tuzilgan optsionlar mazkur turdagi optsion xaridoriga foiz stavkalarini aniq belgilangan darajasidan pasayib yoki ko'tarilib ketmasligini kafolatlaydi.

Opsionlarni asosiy turli kombinatsion shakllari.

Streddl (stellaj bitim) – koll va put optsionlar kombinatsiyasi bo'lib, ma'lum muddat davomida, bazis aktivlarining oldindan belgilangan bittanarx asosida, ikki barobar ko'p mukofot pulini to'lash evaziga, optsion aktivlarini sotish yoki sotib olish huquqiga ega bo'lishdir. Bunday optsionlar narxlar turg'un holatda, ya'ni baholardagi o'zgarishlar juda kam bo'lsagina moliyabozorida ko'p uchraydi. Chunki bunday optsionlarni sotuvchi narxi o'zgarmaydi deb umid qiladi.

Strengl ham koll va put optsionlar kombinatsiyasi bo'lib, ma'lum muddat davomida, bazis aktivlarining oldindan belgilangan minimum va maksimum narxlari asosida, ikki barobar ko'p mukofot pulini to'lash evaziga, optsion aktivlarini sotish yoki sotib olish huquqiga ega bo'lishdir. Bunda optsion bazisidagi aktivlar narxi ma'lum bir kichik tebranish yo'lagi asosida o'zgaradi deb umid qiladi.

Strep – bu bitta put va ikkita koll optsion birlashmasidan tashkil topgan optsion bo'lib, ijro bahosi bitta yoki turlicha bo'lishi mumkin. Bu kabi optsionlar bazis aktivlar narxi pasayishi kutilayotganda ko'payib boradi.

Strip – bu bitta koll va ikkita put optsion birlashmasidan tashkil topgan optsion bo'lib, bunda ham ijro bahosi bitta yoki turlicha bo'lishi mumkin. Bu kabi optsionlar bazis aktivlar narxi oshishi kutilayotganda ko'payib boradi.

Qimmatli qog'ozlar bo'yicha optsionlarning bir turi *varrant* hisoblanadi. Varrant o'z egasiga kompaniyaning ma'lum miqdordagi qimmatli qog'ozlarini oldindan belgilangan narx bo'yicha egallash huquqini taqdim etadi.

Hosila moliyaviy vositalarga optsionlarning turli ko'rinishlarini amaliyotda uchratish mumkin. Masalan fyuchers shartnomalariga optsion, svop shartnomalariga optsion (svop-optsion (svoptsion)), bazasi optsion shartnomalari bo'lgan optsion (ikkilamchi optsion va h.k.)

Svoption (swaption)- svoplar bitimlariga tuzilgan optsionlarni bildiradi. Svoptsion o'z egasiga kelajakdagi ma'lum bir sanaga fiksirlangan (strayk) stavka bo'yicha maxsus shartlar asosida foiz svop bitimiga ko'shilish huquqini (majburiyatini emas) taqdim etadi. Bozorda ko'plab svoptsionlar turlari muomalada bo'ladi. Asosiylari quyidagi shartnomalar hisoblanadi:

- ikki, besh va o'n yillik svoplarga uch oylik va yillik optsionlar;
- ikki va besh yillik svoplarga ikki va besh yillik optsionlar;
- o'n yillik svoplarga o'n yillik optsionlar;
- o'n besh yillik svoplarga o'n besh yillik optsionlar;

Svoptsionlarning qolgan turlari bozorda kam uchraydi. Odatda svoptsionda sotuvchi va sotib oluvchilar quyidagilarni kelishib oladilar:

- svoptsion premiyasi (mukofoti, narxi);
- stavkasi (svoptsiondagi svop bitimning fiksirlangan stavkasi);
- davomiyligi (odatda asosiy svop bitimi boshlanish sanasi ikki ish kun oldin tugatiladi);

- asosiy svop sanasi;
- summasi;
- qo'shimcha komission xarajatlar va chegirmalar;
- asosiy svop to'lovlari bo'yicha hisob-kitoblar chastotasi, davri.

Agar svoptsion svop bitimi bo'yicha o'rniga fiksirlangan to'lovlarni olish huquqini taqdim etsa "to'lovlarni oluvchining svoptsioni" (svoptsion put), aksincha esa, ya'ni agar suzuvchi foiz stavkalaridagi to'lovlarni olib, fiksirlangan foiz stavkalar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish huquqini taqdim etsa "to'lovchining svoptsioni" (svoptsion koll) deb yuritiladi.

Svoplar –shartnomada belgilangan shartlar bo'yicha kelajakdagi to'lovlarni yoki turli aktivlarni almashtirish to'g'risidagi ikki tomon o'rtasidagi kelishuv.Odatda,bu kabi operatsiyalar bank va mijoz o'rtasida o'zlarining qarz va kredit majburiyatlarini almashtirish bo'yicha tuziladi.

Svoplar ko'p sonli ishtirokchilar orqali amalga oshiriladi. Bunda banklar odatda oddiy visitachi yoki moliyaviy institut rolini bajarishadi. Svoplarning shartlarini standartlashuvi ularning ikkilamchi bozorini shakllanishiga olib kelgan, xususan valyutalar bo'yia svoplar bozori. Biroq, svoplarning ikkilamchi bozori jami bozorning atigi 5%ni tashkil etadi.

Qimmatli qog'ozlar bo'yicha svoplar investitsiya institutlariga nafaqat o'zlarining fond aktivlarini optimallashtirish (divertsifikatsiyalash), balki ma'lum bir emitentning aksiyadorlar umumiy yig'ilishi o'tkaziladigan sanada qimmatli qog'ozlar paketini vaqtinchalik egallab turish maqsadida ham amalga oshirilishi mumkin.

Svoplarning yuzaga kelishi kompensatsion (qoplangan) yoki parallel qarzlar taraqqiyoti bilan bog'liq. XX asrning 60-70 yillarida mazkur operatsiyalarni standartlashtirish boshlandi. Bu esa, 1981 yilda svop qoidalari bo'yicha standartlashgan IBM va Jahon banki o'rtasida dastlabki valyuta bitimini tuzilishiga olib keldi. Shundan bu kabi operatsiyalar rivojlana boshladi.

Moliya injiniringi mahsulotlari (moliyaviy innovatsiyalar). Moliya injiniringi – bu yangi (innovatsion) moliyaviy vositalar va jarayonlarning loyihasini tuzish, ishlab chiqish va ularni amalga oshirish, shuningdek moliya sohasidagi muammolarni echishning yangicha yo'llarini izlab topishdir.

O'rta qiymatli yoki osiyo svoptsion (average rate swaptions or asian swaptions). Bunday optsiion asosidagi tovar(aktivlar)ning bahosi ma'lum muddat davomida o'rta qiymatda hisoblab boriladi. Natijada, ushbu mahsulot o'z mijozini shartnomadagi bazis aktivlar narxlarining keskin kunlik o'zgarishlaridan himoyalaydi.

Aktivlar bilan ta'minlangan qimmatli qog'ozlar (asset backed securities). Hozirgi kunda aktivlar sekyuritizatsiyasiga asoslangan qimmatli qog'ozlarning ko'plab turlari mavjud bo'lib, ularning ayrimlarini quyida keltiramiz:

Kredit derivativlari –kredit risklarini oldi-sotdi qilish orqali moliyaviy oqimlar qayta taqsimotini ta'minlovchi bozor munosabatlari tizimidir. Kredit riskidan himoyalash maqsadida turli moliyaviy vositalar orqali oldi-sotdi operatsiyalarini etakchi moliyaviy markazlarda amalga oshirilishi kredit derivativlari bozorini o'zida namoyon etadi.

Kredit derivativlari ko'p funktsiyali moliyaviy vosita hisoblanadi. Ular quyidagi vazifalarni bajarishadi:

- kredit risklaridan xedjerlash;
- risklarni deversifikatsiyalash;
- qarz olish shartlarini yaxshilash;
- daromadlilik darajasini oshirish;
- obligatsiyalarni qayta guruhlash;
- trasaktsion xarajatlarni kamaytirish

Kredit derivativlari o'zining etarlicha murakkabligi bilan 2008 yilda boshlangan jahon moliyaviy inqirozini chuqurlashishiga hamda jadallashishiga olib kelgan asosiy sabablardan biri bo'ldi. Fikrimizcha, kredit derivativlar bozorida inqirozni yuzaga kelishiga asosiy sabab quyidagilardan iborat.

Birinchidan, berilgan kreditlar hajmiga nisbatan kredit derivativlar orqali tuzilgan bitimlar hajmi bir necha barobar ortiq bo'lgan.

Ikkinchidan, ushbu bozor shaffofligining mavjud emasligi, natijada mavjud risklar va bunday vositalar hajmini baholash imkonini yo'qligi.

Uchinchidan, kredit derivativlar bilan bog'liq operatsiyalarga juda ko'p sonli ishtirokchilar jalb etilganligi. Ko'p bosqichli o'zaro bog'liq operatsiyalar chizmasi uning ishtirokchilariga bunday moliyaviy mahsulotni to'liq anglab olish imkonini bermadi va ularni sotib oluvchilar to'liq reyting agentliklari bahosiga ishonishga majbur bo'ldilar.

Hosila moliyaviy vositalarning boshqa turlari

Konvertirlanadigan qimmatli qog'ozlar, obligatsiyalar. Konvertirlanadigan qimmatli qog'ozlar ularni chiqargan emitentning oddiy aksiyalariga yoki boshqa qimmatli qimmatli qog'ozlarini avvaldan belgilangan ma'lum miqdoriga xech qanday to'lovlarisiz almashitirish imkonini beruvchi qimmatli qog'ozlardir. Bu jarayonda konvertsiya koeffitsienti bitta konvertirlanadigan qimmatli qog'ozga to'g'ri keladigan oddiy aksiyalar miqdorini anglatadi. Konversion kurs emitent qimmatli qog'ozlarini lmashtirish paytida foydalaniladigan oddiy aksiyalar yoki qimmatli qog'ozlarning oldindan belgilangan, e'lon qilingan kursidir. Konversion qiymat konvertirlanadigan qimmatli qog'ozlarni emitentning oddiy aksiyalariga yoki boshqa qimmatli qog'ozlariga almashtirish yoki oldi-sotdi qilish qiymati hisoblanadi. Konvertirlanadigan qimmatli qog'ozlar joriy kursining konversion kursdan oshishi natijasida konversion qiymatdan ko'rilgan foyda konversion mukofot (premiya) deyiladi.

Depozitar tilxatlar.Global aktsiya transmilliy kompaniyalarning oddiy aksiyasi hisoblanib, bir vaqtning o'zida bir qancha mamlakatlar fond bozorlarida muomalada bo'ladi.

REPO–bir tomon o'z qimmatli qog'ozlarini shartnomadagi boshqa bir tomonga ma'lum muddatdan so'ng joriy narxdan qimmatroqqa qaytarib sotib olish

sharti bilan sotish operatsiyasidir. Natijada, birinchi tomon qimmatli qog'ozlar ta'minoti asosida kredit olgan bo'ladi. Bunda, kredit foiz stavkasi bitimdagi qimmatli qog'ozlarni sotish va qaytarib sotib olish narxлари o'rtasidagi farqdan iborat bo'ladi. Bu esa, ikkinchi tomon foydasi hisoblanadi.

3. Kredit va foiz derivativlari

Kredit derivativlari (credit derivatives). Kredit derivativlari kredit risklarini boshqarish strategiyasida foydalaniladi. Ular risklarni an'anaviy boshqarishning portfelni diversifikatsiyalash va kredit limitlari kabi usullarini nafaqat to'ldiradi, balki ularni o'rnini bosishi mumkin. Kredit derivativlari faqatgina birjadan tashqari bozorda muomalada bo'lishi mumkin. Kredit derivativlarining asosiy shakllariga defolt bo'ladigan aktivlarga svoplar (kredit defolt svopi), kredit opsiyonlari va yalpi daromadga svoplarni olish mumkin. Ularning asosiy ishtirokchilari xalqaro banklar hisoblanadi. Kredit derivativlar segmentining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan asosiy omillardan biri xalqaro kreditlash sohasida yagona qonunchilikning mavjud emasligi hisobiga kredit derivativlarning standart hujjatlarining mavjud emasligi hisoblanadi.

Kredit notalari (inglizcha credit-linked note (CLN) so'z birikmasidan olingan) – obligatsiyalarga o'xshash moliyaviy vosita bo'lib, bunday obligatsiyalar kredit shartnomasiga bog'langan bo'ladi. Uning yordamida bank berilgan kreditni qayta moliyalashtirish va unga bog'liq riskni uchinchi shaxs-investorga o'tkazish orqali kredit riskini boshqarish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bank va investor o'rtasida tuziladigan "Kredit riskiga qatnashish to'g'risida"gi shartnomada namoyon bo'ladi. Ushbu shartnomani tuzish orqali kredit beruvchi bank ushbu qarz mablag'larida uchinchi shaxs (investor)ga ulush huquqini, shuningdek qarzdorning bank tomonidan berilgan kreditlari bo'yicha o'z majburiyatlarini qisman yoki to'liq bajarolmaganligidan yuzaga keluvchi risklarning bir qismini berish imkoniga ega bo'ladi. Bunday shartnomani rasmiylashtirish keyinchalik fond bozorida savdo qilinishi mumkin bo'lgan kredit notasi qimmatli qog'ozlarini berish orqali amalga oshiriladi. Shunday qilib, bankka yirik va riskli kreditlarni kichik bo'laklarga bo'lib, ularni alohida-alohida turli investorlarga sotish imkoniyati paydo bo'ladi. "Kredit riskiga qatnashish to'g'risida"gi shartnomada bankning pul majburiyatlari hajmi kredit shartnomasi bo'yicha qarzdor tomonidan amalga oshiriladigan to'lovlar hajmidan oshmasligi lozim. Shartnoma ishtirokchilari oldida bank majburiyatlarining bajarilishi kredit shartnomasi bo'yicha garovni talab qilish huquqi orqali ta'minlanishi mumkin. Garov shartnomasi kredit notalariga bo'lgan huquqning dastlabki egasini paydo bo'lishi bilan tuzilgan hisoblanadi.

Kredit defolt svoplarining spekulativ xususiyati ham mavjud bo'lib, ularning iqtisodiy inqirozlar davrida beqarorligi ortadi. Defolt svoplarini asosiy sotuvchilari xedjirlash fondlari hisoblanadi. Inqiroz davrida xaridorlar kredit defolt svoplari bo'yicha qoplamalarni olishga asosiy e'tiborni qaratadi, xedjirlash fondlarining aktivlari esa fond bozorining salbiy ko'rsatkichlari hisobiga kamayib boradi, oqibatda bunday fondlarning aktivlari majburiyatlarini ta'minlay olmasligi mumkin.

Foiz derivativlari(interest rate derivatives). Derivativlar bozorining asosiy qismini qismini egallagan holda turli-tuman shakllarga ega. Birjadan tashqari foiz derivativlarining uch asosiy turi faqlanadi, ya'ni forvard foiz kelishuvlari, foizli svop va foiz opsiyonlari. Foiz derivativlarini keng tarqalgan shakllarning tasnifini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin (3-jadvalga qarang).

Foiz derivativlarining tasnifi

Moliyaviy derivativlar				
To'g'ridan-to'g'ri shartnoma		Option		
Foiz svopi	Forvardlar: Forvard foiz kelishuv-lari va foiz fyuchersi	Vanil opsiyonlar: foiz fyuchersiga opsiyonlar, foiz kafolatlari, "shift" va "pol" shaklidagi shartnomalar, svopson, obligatsiyaga opsiyonlar	Ekzotik opsiyonlar: o'rtacha opsiyonlar, chegaralangan opsiyonlar	Tarkibiy mahsulotlar

Fyucherslar (futures). Standartlashgan mahsulotlar sifatida birjada muomalada bo'luvchi qisqa muddatli foiz stavkalar va obligatsiyalar bo'yicha forvard kelishuvlari **foiz fyucherslari** (interest rate futures) deb yuritiladi. Uning bir ko'rinishi sifatida funt sterlingdagi uch oylik LIBOR foiz stavkasi bo'yicha fyuchers shartnomasini olish mumkin. Ular LIFFEda muomalada bo'ladi va qisqa muddatli funt sterling fyuchersi (short sterling futures) deb tan olingan. Fyuchers shartnomasini tuzish orqali kompaniya kelajakdagi qarz hajmini yoki depozitga qo'yilgan pul mablag'larini joylashtirishdan oladigan daromadini fiksirlaydi ya'ni qat'iy belgilaydi.

Forvard foiz kelishuvlari (forward rate agreement, FRA, shuningdek ular Futures rate agreement shaklida ham uchraydi) – hosila moliyaviy vosita hisoblanib, kelishilgan muddatga aniq foiz stavka mablag'ini bir tomon ikkinchi tomondan egallashi to'g'risidagi shartnomadir. Shuningdek, u qat'iy belgilangan (fiksirlangan) va suzib yuruvchi foiz stavkali aktivlar bo'yicha to'lovlarni almashtirish to'g'risidagi shartnoma ham hisoblanadi. Hisob-kitob shartnomaning nominal summasidan kelib chiqiladi va to'lovlarni almashuv haqiqatda amalga oshirilmaydi. FRAni tuzayotganda savdolar tashkilotchisiga marjinal badallar va kafolat uchun to'lovlar amalga oshirilmaydi. Shartnoma ishtirokchilari uni amalga oshirish sanasiga (settlements day) bitimda ko'rsatilgan va oldindan kelishilgan foiz stavkasining joriy qiymatidan farqli summasini to'lab berish majburiyatini oladi. Masalan, ikki tomon uch oylik FRA tuzdilar, bitim ijrosini amalga oshirish besh oydan so'ng boshlanadi. Besh oy o'tgandan so'ng tomonlardan biri boshqa tomonga fiksirlangan va suzib yuruvchi (odatda LIBOR bo'yicha) foiz stavkalar o'rtasidagi farqni uch oylik hisob-kitob bo'yicha to'lab beradi. Ushbu operatsiyani mohiyatini yanada kengroq tushintirish uchun boshqa bir misol keltiramiz. Mijoz A bankdan 1 mln. AQSh dollari miqdorida 6 oy muddatga kredit olgan bo'lib, unga ustama foiz dastlabki uch oyda yillik 9 foiz, qolgan 3 oyda esa LIBOR stavka bo'yicha to'lanadi. LIBOR stavka bo'yicha riskdan himoyalaniish uchun mijoz B bank bilan yillik 9,5 foiz fiksirlangan stavkada forvard foiz kelishuvini tuzdi. Uch oydan so'ng kredit qayta baholanadi va

forvard foiz kelishuvi amalga oshiriladi. Uch oydan keyin LIBOR stavka yillik 10 foizni tashkil etsin, mijoz A bankka 1 mln. AQSh dollaridan 10 foiz to'laydi. Lekin uning zarari forvard foiz kelishuvi orqali B bank tomonidan 9,5 foiz bo'yicha qoplab beriladi. Shunday qilib, B bank mijozga foiz farqida quyidagi summani to'lab beradi:

$$1\,000\,000 \times \frac{10\% - 9,5\%}{100\%} \times \frac{12}{12} = 1250 \text{ AQSh dollari}$$

FRA davr boshida amalga oshiriladi, ya'ni 1250 AQSh dollari mijoz krediti to'lovining keyingi uch oyi boshlanganda B bank tomonidan to'lab beriladi va ushbu summani mijoz 3 oyga A bankka qayta investitsiya qilishi mumkin.

FRA turli banklar orasida foiz riskni xedjirlash uchun keng qo'llaniladi. FRA ishtirokchilar o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri tuziladi, faqat birjadan tashqarida foydalaniladi va ko'plab birjadan tashqari foiz derivativlari asosi bo'lib xizmat qiladi.

Foiz svopi (interest rate swap, IRS) birjadan tashqari foiz derivativlarining keng tarqalgan turlaridan biridir. **Foiz svopi (interest rate swap, IRS)** – oldindan kelishilgan shartli summadagi aniq foiz to'lovlarini almashish to'g'risidagi ikki tomon orasidagi hosila moliyaviy vosita shaklidagi bitim, shartnoma hisoblanadi. Ya'ni, har biri aniq bir summadan hisoblanuvchi turli muddatli foiz stavkalar qarz majburiyatlarini almashtirish to'g'risidagi shartnomadir. Svop operatsiyasi qarzdorga fiksirlangan stavkali qarzlarni suzuvchi stavkali qarzlarga almashtirish imkonini beradi va aksincha. Ya'ni, ushbu bitimda ma'lum bir sanada bir tomon ikkinchi tomonning qat'iy belgilangan (fiksirlangan) foiz stavkadagi aniq summasini to'lab beradi va ikkinchi tomondan suzuvchi foiz stavkadagi (masalan LIBOR, TIBOR, UZIBOR foiz stavkasidagi) to'lovlarni qabul qilib oladi. Fizik summa almashinilmaydi, faqat foiz to'lovlar o'zaro o'tkazib beriladi, ya'ni odatda amaliyotda bunday to'lovlar o'zaro tenglashtirilib, tomonlardan biri foiz stavkalar o'rtasidagi farqni to'lab beradi. Foiz svoplari ham FRAlar kabi faqat birjadan tashqarida muomalada bo'ladi.

Turli valyutalardagi fiksirlangan foiz stavkalar almashinuvi (fixed – for – fixed)

Ushbu foiz svop bitimi turli valyutalardagi fiksirlangan foiz stavkalarni ma'lum bir muddatga o'zaro almashtiradi. Masalan, siz 100 mln. so'mlik kreditga yillik 24 foiz ustama foiz to'lasangiz, USD/UZS = 1000 bo'lganda, ushbu svop bitimi orqali 100 ming AQSh dollariga teng kredit bo'yicha 25 foiz²⁸ ustama haqini to'lashingiz mumkin va aksincha.

Bir valyutalardagi fiksirlangan foiz stavkani suzib yuruvchi foiz stavkaga almashtirish (fixed – for – floating)

Tomonlardan biri ma'lum bir summadagi va muddatdagi fiksirlangan (yoki suzib yuruvchi) foiz stavkasidagi bir xil valyutada bo'lgan to'lovlarini suzib yuruvchi (fiksirlangan) foiz stavkasiga almashtiradi. Masalan, siz 10 yil muddatga olingan 100

²⁸ Bunda 25 foiz shartli ravishda olindi. Bitimda odatda, 24 va undan yuqori foiz stavkalar qo'llanilishi lozim. Chunki foiz stavkalar orasidagi farqning valyutadagi ifodasi tashabbuskor investordan kontragentga o'tadi va uning foydasi hisoblanadi. Shuningdek, barcha svop bitimlarida odatda tashabbuskor o'z kontragentini ma'lum bir haq evaziga bitimni tuzishga undaydi.

ming AQSh dollar miqdoridagi kreditga o'zining yillik LIBOR+3 foiz stavkasi o'rniga ushbu svop bitimi orqali yillik fiksirlangan 12 foiz stavkadagi to'lovlarni amalga oshirishingiz mumkin va aksincha. Agar tomonlardan biri svop bitimi orqali suzib yuruvchi stavka o'rniga fiksirlangan foiz stavkada to'lovlarni amalga oshirayotgan bo'lsa foiz svop bitimining uzun pozitsiyasini egallagan hisoblanadi. Bunga yana bir misol qilib, yillik 12 foiz fiksirlangan stavkadagi va foiz to'lovlari har oyda amalga oshiriladigan muddati 3 yil bo'lgan 10 ming AQSh dollarlik kreditga ega, 10 ming AQSh dollarlik investitsiyasidan har oyda LIBOR+4 suzuvchi foiz stavka bo'yicha daromad oluvchi kompaniyani olish mumkin. Ushbu svop bitimi orqali kompaniya o'z daromadlarini fiksirlangan stavkaga o'tkazishi va bundan qo'shimcha daromad olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Agar kompaniya foiz svoplar bozorida 10 ming AQSh dollarlik shartli summada oylik LIBOR+4 suzuvchi foiz stavkani yillik 20 foiz fiksirlangan stavkaga almashtira olsa, u har oyda qo'shimcha 0,67 foiz $((20-12)/12 \text{ oy})$ miqdorida foyda ko'radi. Shuningdek, kompaniya o'z daromadlarini fiksirlangan 20 foizga o'tkazadi.

Turli valyutalardagi fiksirlangan foiz stavkani suzib yuruvchi foiz stavkaga almashtirish (fixed – for – floating)

Tomonlardan biri ma'lum bir summadagi va muddatdagi fiksirlangan (yoki suzib yuruvchi) foiz stavkasidagi turli valyutalarda bo'lgan to'lovlarni valyuta kursni hisobga olgan holda suzib yuruvchi (fiksirlangan) foiz stavkasiga almashtiradi. Masalan siz ushbu bitim orqali 150 mln. so'mlik kredit bo'yicha UZIBOR stavkasida har chorakda amalga oshiriladigan foiz to'lovlarni 100 ming AQSh dollarlik kredit bo'yicha yillik 12 foiz fiksirlangan stavkada har chorakda amalga oshiriladigan to'lovlarga valyuta kursi USD/UZS = 1500 bo'lganda almashtirish imkoniyati mavjud. Bunda ma'lum bir belgilangan sanadagi valyuta kursidan, yoki svop bitimi tuzilayotganda amalda bo'lgan valyuta kursidan foydalanish mumkin. Shuningdek, bitimda faqat foiz to'lovlari almashtiriladi, asosiy qarz summasi esa almashtirilmaydi.

Bir valyutalardagi suzib yuruvchi foiz stavkalar almashinuvi (floating – for – floating)

Tomonlardan biri ma'lum bir valyutadagi suzib yuruvchi foiz stavkasida aniqlangan summani boshqa bir suzib yuruvchi foiz stavkasidagi summaga almashtiradi.

Floating – for – floatingsvoplar bir turdagi suzib yuruvchi foiz stavka bo'yicha turli sanalarda amalga oshiriladigan foizli to'lovlar o'rtasida va biznes kunlarini belgilanishidagi turli yondashuvlarni oldini olish uchun ham tuzilishi mumkin. Bu turdagi svoplar amaliyotda spekulativ operatsiyalar uchun qo'llanilmasada, biroq korxona va tashkilotlar aktivlar va passivlarini boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Turli valyutalardagi suzib yuruvchi foiz stavkalar almashinuvi (floating – for – floating)

Tomonlardan biri ma'lum bir valyutadagi suzib yuruvchi foiz stavkasida aniqlangan summani boshqa bir valyutada aniqlanuvchi suzib yuruvchi foiz stavkasidagi summaga almashtiradi. Bitimni tuzishda muddat, turli valyutalar o'rtasidagi kurs, asosiy qarzning foiz to'lovlarni aniqlashda foydalaniladigan shartli summa inobatga olinadi. Bu jarayonni quyidagi misollar orqali to'liq o'zlashtirish

mumkin. Aytaylik, siz xar chorakda 3 yil muddatga olingan 10 ming AQSh dollari miqdoridagi kreditga USD LIBOR 1M suzib yuruvchi stavka bo'yicha foiz to'lovlarini amalga oshirasiz. Turli sabablar bilan siz o'z foiz to'lovlaringizni boshqa bir valyutadagi suzib yuruvchi foiz stavkaga, masalan TIBOR 3M ga o'tkazmoqchisiz. Bunda siz turli valyutalardagi suzib yuruvchi foiz stavkalar almashinuvi ta'minlovchi foiz svopidan foydalanib o'z rejangizni amalga oshirasiz. Albatta bunda kredit muddati va valyuta kursini inobatga olasiz. Bitim tuzish kunida valyuta kursi, yoki hisoblangan forward kursi $USD/JPY = 120$ bo'lsa, 10 ming AQSh dollaridagi kredit 1,2 mlrd Yaponiya yeniga teng bo'ladi va ushbu summa xar chorakda TIBOR 3M stavkadagi foiz to'lovlari uchun asos hisoblanadi.

Pul bozoridagi foiz fyucherslariga opsiyonlar (option on money market interest rate future). Bunday opsiyon o'z egasiga aniq bir narx bo'yicha foiz fyuchersini sotib olish yoki sotish huquqini beradi. Ular faqat birjalarda muomalada bo'ladi, masalan LIFFEda. Yevrodollar va EURIBOR bo'yicha qisqa muddatli funt sterling fyucherslariga opsiyonlardan amaliyotda keng foydalaniladi.

Foiz kafolatlari, "shift" va "pol" shaklidagi shartnomalar (interest rate guarantee, cap, floor). FRAlarga opsiyonlar "foiz kafolati" (IRG) yoki "foiz kapleti" (interest rate caplet) deb nom olgan. FRAlarga yevropacha koll opsiyon yoki "IRG qarzdor" kredit oluvchiga ssuda bo'yicha kelajakda maksimal foiz stavkani qat'iy belgilash huquqini taqdim etadi. FRAlarga put opsiyon yoki "IRG kreditor" aksincha kredit beruvchiga ssuda bo'yicha kelajakda minimal foiz stavkani qat'iy belgilash huquqini taqdim etadi.

"Shift" (inglizcha "cap" – shapka, bosh kiyim) foiz shartnomalari kelishilgan maksimal stavka va aktivlar bo'yicha suzib yuruvchi foiz stavkasi orasidagi farqni to'lash uchun tuziladi. Bunday opsiyon shartnomasini tuzish orqali qarzdor o'z majburiyatlari bo'yicha foizlarni oshish riskidan holi bo'ladi.

"Pol" (inglizcha "floor" – pol (er yuzida o'rnatilgan taxtali qoplama)) foiz shartnomalari esa aksincha, kelishilgan minimal stavka va aktivlar bo'yicha suzib yuruvchi foiz stavkasi orasidagi farqni to'lashni talab qiladi, ya'ni kafolatlaydi. Bu shakldagi opsiyonni tuzish orqali kreditor (qarz bergan shaxs) taqdim etgan krediti bo'yicha foiz stavkasini tushish riskidan himoyalanaadi

"Shift" va "pol" shartnomalarining kombinatsiyasi "kollar" (inglizcha "collar" - bo'yinbog') nomlanadi. Foiz stavkasiga tuzilgan bunday opsiyon investorni foiz stavkalarning keskin tebranishidan himoyalaydi, ya'ni ma'lum muddat davomida foiz stavkalarning maksimal va minimal chegarada tebranishini ta'minlaydi.

17-mavzu. Yevrobozorlarning yuzaga kelishi va ulardagi operatsiyalar

1. Yevrobozorlar va ularga xos xususiyatlar
2. Yevrokredit bozori
3. Yevrovalyutadagi qimmatli qog'ozlar bozori

Tayanch so'z va iboralar

Jahon ssuda kapitallar bozori, pul bozori, kapital bozori, yevrobozor yevrovalyuta, yevrodollar, yevrovalyuta bozori, transmilliy bank, yevrokredit LIBOR, spread, LIBID, stend-bay va rollover shartlaridagi yevrokreditlar, yevrodepozitlar, jahon qimmatli qog'ozlar bozori, yevroqimmatli qog'ozlar, chet el obligatsiyalari, yevroobligatsiya, yevroaktsiya, yevrotijorat veksellari, yevroveksel, yevrovalyuta depozit sertifikatlari, yevronota, yagona yevropa fond bozori, yevrolist, Yevropa ittifoqi birjalari federatsiyasi, anderryter, sindikat bank, investitsion bank, buqa va ayiq taranshlari, kupon stavka.

1. Yevrobozorlar va ularga xos xususiyatlar

Jahon ssuda kapitallar bozori ikkita o'zaro bir-biri bilan bog'liq asosiy sektorga ajraladi va uning tarkibida yevrobozor etakchilik qiladi (1-rasmga qarang).

Birinchi sektor asosan yirik banklar o'rtasidagi qisqa muddatli 1 kundan 1 yilgacha bo'lgan depozit-kredit operatsiyalarni qamrab olgan **jahon pul bozori** hisoblanadi. Iqtisodiyot tarixida pul bozori veksel bozori bilan birgalikda Londonda paydo bo'lganligiga guvoh bo'lish mumkin. Bugungi kunda zamonaviy pul bozori deganda banklar tomonidan birinchi darajali qarzdorlarga beriladigan yuqori likvidli blankali, talab qilib olinguncha kreditlar bozori tushiniladi.

Jahon ssuda kapitallari bozorining ikkinchi sektori kapital bozori hisoblanib, uni ikkita asosiy segmentga ajratish mumkin. Birinchisi ananaviy o'rta va uzoq muddatli xorijiy kreditlar va ikkinchisi 1968 yilda shakllana boshlagan, 1 yildan 15 yilgacha va undan ortiq muddatlardagi kreditlar bozorini o'zida mujassamlashtirgan yevrokredit bozori hisoblanadi.

Xalqaro ssuda kapitallari bozorida yevrobozor muhim rol o'ynaydi. Yevrobozorning rivojlanishi va jahon moliyaviy integratsiyasi jahon iqtisodiyoti taraqqiyoti uchun ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi elementlardan sanaladi. Jahon bo'ylab moliyaviy resurslarni samarali qayta taqsimlash imkonini beradi, tashqi to'lovlar muvozanati buzilganda yuzaga keluvchi muammolarni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqadi, iqtisodiy agentlarga risklardan himoyalaniish uchun muhim vositalarni taqdim etadi. Umuman olganda ushbu bozor moliya bozorida raqobatni kuchaytirib, moliya-kredit muassasalarining ko'rsatadigan xizmatlari qiymatini kamaytirishiga turtki beradi.

Yevrobozorning rivojlanishi jahon bo'yicha moliyaviy resurslarga bo'lgan talab va taklif nisbatini erkin ta'minlanishiga sharoit yaratib beradi. Ushbu bozor korxona va tashkilotlarning moliyaviy resurslarga bo'lgan extiyojini bir mamlakat ichidagi, ya'ni juda kam imkoniyalar mavjud bo'lgan va nisbatan qattiq tartibga solinadigan kapital bozoridan emas, balki turli qiyinchiliklar yoki turli murakkabliklardan ancha

holi bo'lgan, erkin bozor iqtisodiyoti tamoyillari amal qiladigan bozor – yevrobozordan qondirishi mumkin.

Yevrobozor – xalqaro va milliy moliya bozorining bir qismi bo'lib, unda kreditlar va qarzarlar bo'yicha operatsiyalar yevrovalyutalarda amalga oshiriladi. Yevrovalyutalar bozori o'z ichiga banklararo bitimlarni va bankning mijozi bo'lmagan shaxslar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalarni ham qamrab oladi. Yevrovalyutalar bozorining asosiy xususiyati undagi foiz stavkalar jahonda etakchi moliyaviy markazlarning banklararo foiz stavkalari asosida shakllangan bo'ladi. Odatda bu London banklararo foiz stavkasi hisoblanadi. 1950 yillar oxirida yevrovalyuta bozori shakllana boshlagan.

Yevrovalyuta bu mamlakatdan tashqaridagi kredit muassasalariga qo'yilgan va ushbu mamlakatni huquqni va iqtisodiyotni tartibga soluvchi organlari nazoratidan chetda bo'lgan ixtiyoriy shakldagi pul birliklari hisoblanadi. Yevrovalyutadagi "Yevro" so'zi jahondagi ixtiyoriy erkin ayriboshlanadigan valyutalarga nisbatan qo'llaniladi. Masalan, AQShda yapon ienasi "yevroiena" hisoblanadi. Yevrovalyutada, ya'ni mamlakat uchun xorijiy valyutada beriladigan xalqaro bank kreditlarining qariyb 50%dan ortiq qismi AQSh dollarida ajratiladi.

Dastlab, yevrodollar deganda AQShdan tashqarida yevropa banklariga chet ellik fuqarolar tomonidan ko'yilgan dollarlar tushinilgan. XIX asrning oxirlarigacha, ya'ni yevropa banklari tomonidan 3 oylik veksellar depozitlar orqali to'lash yo'lga ko'yilishiga qadar AQShdan tashqarida dollarda qo'yilgan depozitlar amaliyotda ko'plab uchragan. Hozirgi kundagi yevrodollar bozorining avvalgi yevrodollar bozoridan farqli jihatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- halqaro foiz stavkalarining mavjudligi;
- bozor ishtirokchilari soni va operatsiyalarining ko'pligi;
- AQShdan tashqarida dollaridagi depozitlarning kamayishi.

Dastlabki yevrodollarlar, 1950 yillarning oxirida xalqaro banklararo vakillik munosabatlari negizida paydo bo'lgan. Agar AQSh dollaridagi depozit egasi o'z depozitini Amerika bankidan xorijiy bankka o'tkazsa, amaliyotda yevrodollarlar paydo bo'lgan. AQSh dollarining yevrodollarga aylanish xususiyati xorijiy banklarga qo'yilgan AQSh dollaridagi depozitlardan AQShdan boshqa barcha mamlakatlarda kredit resursi sifatida foydalanish mumkinligi bilan belgilanadi. 1960 yillardan boshlab yevrovalyuta bozori o'z tarkibiga AQSh dollaridan tashqari jahon iqtisodiyotida etakchi bo'lgan mamlakatlarning valyutalarini ham ola boshladi.

Yevrovalyuta bozori quyidagi omillar asosida rivojlangan:

- tashqi iqtisodiy faoliyatda xalqaro valyuta-kredit xizmatlarini ko'rsatish turlarini oshirishga bo'lgan ehtiyoj;
- 1950-1960 yillarda jahondagi etakchi valyutalar erkin konvertatsiyasining amaliyotga joriy etilishi;
- mamlakatlar milliy qonunchiligining erkinlashtirilishi hisobiga mahalliy banklar va firmalar foyda olish maqsadida o'z mablag'larini xorijiy banklarga joylashtirishlarini rag'batlantirish.

AQShda 1957 yilda foiz stavkalarining tushishi hisobiga talab qilib olinguncha va 30 kunlik depozitlar bo'yicha foizlarni to'lashni to'xtatilishi natijasida, ko'plab investorlar o'zlarining AQSh dollaridagi mablag'larini xorijiy mamlakatlar

banklariga joylashtirishni afzal bilishdi. Bu esa, o'z navbatida yevrodollarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. 1981 yilda Nyu-Yorkda erkin bank zonasini tashkil etilishi, ya'ni norezidentlar bilan bank operatsiyalari rejimi yoki tartibi yevrovalyuta bitimlarini amalga oshirish tartibi bilan qariyb bir xil bo'lgan rejimning paydo bo'lishi hisobiga evrodollar bozori tarkibiga AQSh ham qo'shildi. "Evrovalyuta" atamasi Osiyo mintaqasida foydalaniladigan AQSh dollarlari (Osiyo dollari), Arab mamlakatlarida ishlatiladigan AQSh dollarlari (arab mamlakatlari dollari), neft mahsulotlari savdosida foydalaniladigan AQSh dollarlari (neft dollarlari)ga nisbatan ham qo'llaniladi.

Yevrobozor ma'lum bir davlat bozori maqomiga ega emas. Shuning uchun, mazkur bozordagi operatsiyalar ma'lum bir davlatning soliq yoki valyutani tartibga solish tizimi ostida amalga oshirilmaydi.

Jahon iqtisodiyotida ko'plab moliya-kredit tashkilotlarini o'zida mujassamlashtirgan bir qator xalqaro moliyaviy markazlar mavjud bo'lib, ular etakchi sanoatlashgan mamlakatlarda faoliyat yuritib, takomillashib kelmoqda. Ayni paytda bunday xalqaro moliyaviy markazlar rivojlanayotgan mamlakatlarda ham shakllanmoqda.

Hozirgi kunda jahon yevrobozorining asosini Nyu-York, London, Tsyurix, Frankfurt-na-Mayn, Tokio, Singapur, Syangan shaharlari tashkil etmoqda. 1980 yillarda Bagama orollari, Panama, Baxrayn kabi yangi moliyaviy markazlar ham jahon iqtisodiyotida shakllana boshladi.

Ushbu bozorlarning xududiy va milliy bozorlardan ajratib turuvchi o'ziga xos xususiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ularda xalqaro hisob-kitob birliklari (xususan SDR, yevro, AQSh dollari) va erkin ayriboshlanadigan valyutalarda yirik miqdordagi moliyaviy resurslar aylanmasi amalga oshiriladi. Yevrovalyuta bozorida foydalaniladigan AQSh dollarining bozor savdo aylanmasidagi ulushi kamayish tendentsiyasiga ega bo'lsa ham, amalga oshiriladigan operatsiyalarda u etakchilik qilib kelmoqda. Yevrobozordagi operatsiyalarda yevro, yevroshvetsariya franki, yevrofunt sterling va boshqa etakchi valyutalarning ulushi ko'payib bormoqda

- valyuta-kredit operatsiyalarining unversallashuvi sodir bo'ladi. Ushbu bozorda nafaqat kredit, balki valyuta va turli kafolatlar bilan bo'yicha operatsiyalar sug'urta xizmatlari hamda qimmatli qog'ozlar bozori bilan uzviy bog'liq ravishda amalga oshiriladi;

- ularda eng ilg'or va zamonaviy aloqa xamda kommunikatsiya vositalaridan foydalaniladi. Yevrobozordagi bitimlar eng zamonaviy texnologiyalar, internet, telefon, telefaks va boshqa vositalar bilan amalga oshiriladi va mazkur bitimlarni asosiy hujjat sifatida qayd etish ham mumkin. Bu kabi bitimlarni amalga oshirishda kafolatni kontragent bankining maqomi, bozordagi o'zni, obro'si yoki tomonlarning xalqaro reyting agentliklari tomonidan berilgan yuqori reyting (AAA) ko'rsatkichlari beradi. Bugungi kundagi internet-benking elektron texnologiyasi mijozlarga bankning masofaiy xizmat ko'rsatish rejimidagi maxsus terminallari yordamida er sharining istalgan nuqtasida joylashgan mijoz bilan turli bitimlarni tuzish imkonini beradi.

- kichik va o'rta darajadagi qarz oluvchilarning ushbu bozorda ishtiroki cheklangan;
- kuchli tarkibiy tuzulmaga ega (jahonning 500ga eng yirik banklari ushbu bozordagi operatsiyalar bilan shug'ullanadi). Yevrobozorning institutsional asosini ko'plab mamlakatlarda o'zining filiallari bilan turli moliyaviy operatsiyalarni amalga oshiruvchi transmilliy banklar (TMB) tashkil etadi.
- yevrovalyutadagi operatsiyalarning milliy valyutadagi operatsiyalarga nisbatan daromadliligining yuqoriligi. Xususan, turli davlatlar bilan taqqoslanganda yevrodepozitlar bo'yicha foiz stavkalar yuqori, yevrokreditlar bo'yicha foiz stavkalar esa past bo'ladi. Chunki, yevrodepozitlar bo'yicha ma'lum bir markaziy bankda majburiy zaxiralash tizimi amalga oshirilmaydi, depozit bo'yicha foiz to'lovlariga daromad solig'i solinmaydi.

Yevrobozordagi operatsiyalarning bir qator turlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Xususan:

- kreditlarni taqdim etish;
- qisqa muddatli bitimlar;
- yevroobligatsiyalarni chiqarish.

Yevrobozor davlatlarning tashqi defitsitlarni moliyalashtirish va ulardagi ortiqcha kapital chiqib ketish jarayoniga ko'mak beradi. Jahon iqtisodiyotida uchun ushbu bozorning afzalligi moliyaviy resurslarni samarali qyta taqsimlashda siyosiy jihatdan betaraf ekanidir.

2. Yevrokredit bozori

Yevrokreditlarning asosiy qismini xalqaro bank sindikatlari taqdim etishadi. Shuning uchun, yevrokreditlarni berish mexanizmini sindikatlashgan kreditlar misolida ham ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

Yevrobozordagi kredit operatsiyalari 1 mln. AQSh dollaridan bir necha yuz mln. AQSh dollari hajmida amalga oshiriladi. Shuningdek, bunda kreditlar garov bilan ta'minlanmasdan va foydalanish maqsadi aniq ko'rsatilmagan holda ham berilishi mumkin.

Yevrokredit bozoridagi foiz stavkalarni turli davlatlarning foiz stavkalariga nisbatan erkin shakllanishi yevrobozorga xos xususiyatlardan hisoblanadi. Xalqaro foiz stavkalar odatda kredit liniyasi bo'yicha kreditlash limiti ochilayotganda olinadi. Yevrovalyuta bozorida kredit foiz stavkalari asosan LIBOR (LIBOR - qisqa muddatli (odatda 6 oylik) yevrovalyutalar (asosan AQSh dollari) bo'yicha London banklararo mablag'lar taklifi stavkasi)ga o'zgarmas kattalikdagi foiz stavkasi (spred (spread) - bank xizmatlari uchun ustama)ni qo'shish orqali aniqlanadi. Yevrokreditlar bo'yicha spred darajasi odatda $\frac{3}{4}\%$ dan 3%gacha bo'lib, uning miqdori kreditga bo'lgan talab va taklifning o'zaro nisbatiga, kredit muddatiga, mijozning kredit bo'yicha to'lovga qobilligiga, kredit riskiga bog'liq. Umuman olganda, yevrokreditlar bo'yicha foiz stavka bazaviy (asosiy (LIBOR)) stavkaga spredni ko'shish orqali aniqlanadi.

Yevrobozordagi depozitlarning foiz stavkasi London banklariaro qisqa muddatli depozitlarning foiz stavkasi LIBID (LIBID) orqali aniqlanadi.

Yevrobozordagi foiz stavkalari milliy bozorlardagi foiz stavkalariga nisbatan mustaqil bo'lishlariga qaramasdan, ular bilan o'zaro bir-biriga bog'liq holda shakllanadi. Shuningdek, xalqaro foiz stavkalari ham milliy foiz stavkalariga o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin, ya'ni ular o'zaro bir biriga aks ta'sirga ega. Jahon ssuda kapitallari bozoridagi foiz stavkalar milliy foiz stavkalarni o'zaro bir-biri bilan muvofiqligini ta'minlashga xizmat qiladi, ya'ni xalqaro foiz stavkalarining tebranish doirasi bo'yicha milliy foiz stavkalari ham o'zgarib boradi. Yevrobozordagi foiz stavkalar muddati, valyuta turi va boshqa jihatlar bo'yicha diversifikatsiyalashgan. 1960 yillardan boshlab jahon bozorida kredit va depozitlar bahosini aniqlashda bozor kon'yunkturasiga mos ravishda o'zgaruvchi suzuvchi foiz stavkalar asosiy rol o'ynamoqda.

Yevrokreditlarning shakllari. Yevrokreditlar yevrovalyutada odatda 10 oydan 12 yilgacha (o'rtacha 7 yilga) va asosan 100 mln. AQSh dollaridan 500 mln. AQSh dollari miqdorida beriladi. Yevrokreditlar bo'yicha foiz stavkalari suzuvchi bo'lib, doimo xalqaro foiz stavkalari (LIBOR, PIBOR, FIBOR) asosida ko'rib chiqiladi. Yevrobanklar yevrokreditga xizmat ko'rsatgani, ishtirok etgani va ushbu jarayonni boshqargani uchun komisson to'lovlar oladi yoki kredit foiziga bank o'z spreadini ko'shadi. Yevrokreditlarni olish juda qulay va tez amalga oshiriladi hamda ushbu kreditlarni uzoq muddat davomida so'ndirishga imkon beriladi. Yevrobanklar mijozning to'lov va kreditni qaytarish qobiliyatini, kredit tarixini o'rgangan holda turli shakldagi muzokaralar natijasida ssuda shartlari to'g'risidagi yozma shartnoma asosida o'z mijoziga yevrokreditlarni taqdim etishadi. Foiz stavkaning o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan zararlarni oldini olish maqsadida banklar qisqa muddatli yevrokreditlar bozorida turli ko'rinishdagi moliyaviy operatsiyalarni amalga oshiradilar. O'rta va uzoq muddatli yevrokreditlar odatda stend-bay va qayta yangilanish (rollover) shartlari asosida taqdim etiladi.

Birinchi holatda bank qarz oluvchiga shartnomada kelishilgan summani turli qisqa (3, 6, 9, 12 oylik) muddatlar bo'yicha alohida-alohida taqdim etish majburiyatini oladi. Shartnomada belgilangan har bir muddat bo'yicha kredit foizi ham alohida-alohida, yevrovalyuta bozoridagi asosiy suzuvchi foiz stavkalar (masalan LIBOR)ning o'zgarishini inobatga olgan holda ko'rib chiqilari. Bu esa, yevrobanklarga o'rta va uzoq muddatli kreditlarni qisqa muddatli resurslardan foydalangan holda taqdim etish imkoniyatini yaratadi.

Ikkinchi holatda, rollover yevrokreditlar turli shartlar asosida berilishi mumkin. Xususan:

1. Yevrobank bitim tuzilgandan so'ng, investitsion loyihani kreditlash uchun mo'ljallangan barcha summani darhol bir martalik to'lov orqali yoki ma'lum bir muddatdan keyin berishi, shuningdek kreditni so'ndirish tartibi ham bir martalik to'lov hisobiga yoki qisman, alohida to'lovlar rejasi orqali amalga oshirilishi mumkin.

2. Amaliyotda keng tarqalgan rollover kredit turlaridan biri bu - kreditning ma'lum bir oraliq muddati davomida mijozning maksimal olishi mumkin bo'lgan kredit miqdorini nazarda tutadi. Bunday kreditni so'ndirish tartibi bir martalik yoki qisman to'lovlar orqali amalga oshiriladi.

3. Kredit shartnomasida ssuda hajmi va uning foiz stavkasini kreditning umumiy muddati davomida har chorakda, yarim yilda yoki bir yilda bir marta va h.k. oraliq muddatlarda qayta ko‘rib chiqish tartibi yoki sanasi belgilab qo‘yiladi.

4. Rollover kreditning maxsus turlaridan biri bu – qarz oluvchiga kelishilgan ma‘lum muddat davomida oldindan belgilangan shartlar asosida zarur bo‘lganda yevrobankdan kredit olish huquqini beradi.

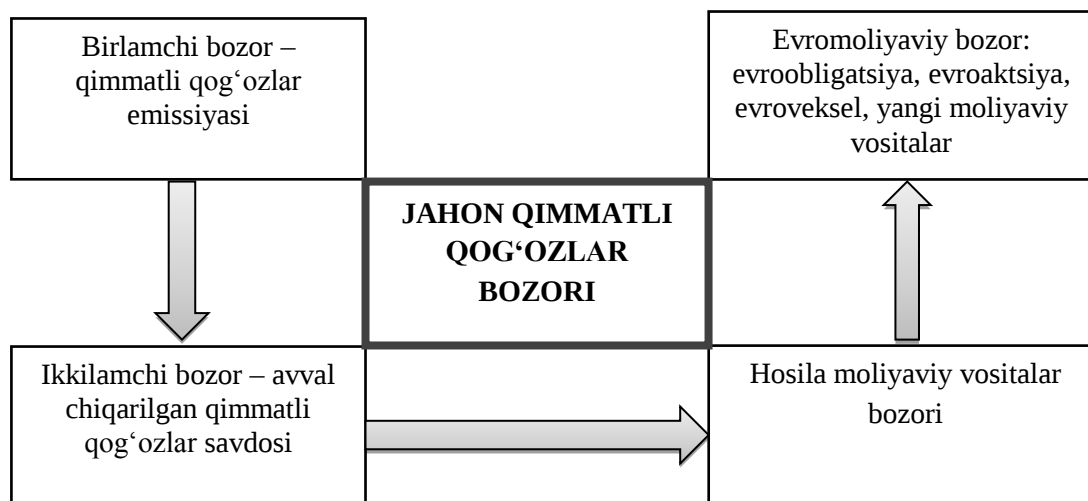
Rollover kreditlarning shakli va shartlari turlicha bo‘lsada, ular uchun ham ba‘zi bir elementlar majburiy hisoblanadi. Xususan, tomonlarning faoliyat tavsifi, kreditning summasi, maqsadi va to‘lov valyutasi, so‘ndirish muddati va tartibi, qiymati va kafolati va boshqalar.

Yevrodepozitlarni muddati 1 kundan 1 yilgacha, ba‘zan 5 yilgacha cho‘zilishi mumkin, odatda ularning muddati 6 oy bo‘ladi. Mazkur bozorda banklararo depozitlarning o‘rtacha summasi 5-10 mln. AQSh dollarini, ba‘zan esa undan bir necha marta katta miqdorni tashkil etadi.

3. Yevrovalyutadagi qimmatli qog‘ozlar bozori

Jahon ssuda kapitallari bozori faoliyati qimmatli qog‘ozlar emissiyasi va oldi-sotdisi amalga oshiriladigan jahon fond bozori bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadi. Ushbu bog‘liqlik aktivlar sekyuritizatsiyasi (inglizcha securities – qimmatli qog‘ozlar), xususan bank kreditlari bilan ta‘minlangan qimmatli qog‘ozlarni chiqarish jarayoni bilan, hosila moliyaviy vositalar yangicha turlarini amaliyotda ko‘payishi bilan kuchayib bormoqda. Aktivlar seyuritizatsiyasiga asoslangan qimmatli qog‘ozlar bankdan qarzdorning kreditni so‘ndirish uchun to‘lagan mablag‘lari hisobidan qoplanadi.

Jahonda qimmatli qog‘ozlarning birlamchi bozorida yangi chiqarilgan qimmatli qog‘ozlarning savdosi, ya‘ni bunda emitent va investor o‘rtasida o‘zaro oldi-sotdi operatsiyasi amalga oshiriladi (2-rasmga qarang).

Jahon qimmatli qog‘ozlar bozori tarkibiy tuzilishi

Ikkilamchi bozorda avval chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar oldingi xaridor va yangi investor o‘rtasida, ya‘ni investorlar o‘rtasida savdo qilinadi. Bugungi kunda hosila moliyaviy vositalar bozori ham jadal sur‘atlar bilan rivojlanib bormoqda.

Yevromoliyaviy bozorda nominali yevrovalyuta, masalan AQSh dollari, yevro yoki Yaponiya ienasi bo'lgan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi qilinadi.

Yevroqimmatli qog'ozlar (euro-securities) bu erkin muomalada bo'luvchi (transferable securities), sindikat anderrayterlar, yoki turli mamlakatlardan bo'lgan ikki ishtirokchi orqali joylashtiriladigan, ularni bir yoki undan ortiq mamlakatlarga sotish rejalashtirilgan, faqat moliya-kredit tashkilotlari orqali ega bo'lish mumkin bo'lgan qimmatli qog'ozlar hisoblanadi.

Bugungi kunda, jahon fond bozorida qimmatli qog'ozlarning yillik emissiyasi hajmi barcha manbalar hisobidan talabgorlarga berilgan xalqaro kreditlar va moliyaviy mablag'larning qariyb yarmini tashkil etadi.

Xalqaro qarz qimmatli qog'ozlar xalqaro fond bozorida kapitalni jalb etishning va operatsiyalarning asosini tashkil etadi. Ularning tarkibida xalqaro obligatsiyalar va notalarni, turli kompaniyalar (korporativ), moliyaviy institutlar va davlatlarning xalqaro qarz qimmatli qog'ozlarini alohida ajratib ko'rsatish mumkin.

Xalqaro qarz qimmatli qog'ozlarini fond bozorlarida muomalada bo'luvchi asosiy ikki, ya'ni yevroobligatsiya va chet el obligatsiyalari shakllari mavjud.

Nominal qiymati obligatsiya joylashtiriladigan mamlakatning milliy pul birligida bo'lgan, ya'ni obligatsiya emitenti uchun xorijiy valyutadagi va ushbu mamlakat fond birjasida kotirovka qilinadigan obligatsiyalar - **chet el obligatsiyalari** hisoblanadi. Masalan, Frantsiyaning Angliyada joylashtirish uchun chiqarilgan qarz obligatsiyalari nominali funt sterlingda ifodalanadi, Angliya fond birjasidagi kotirovka natijalari asosida ingliz investorlari tomonidan sotib olinadi. Ya'ni chet el obligatsiyalari ma'lum bir mamlakatga ushbu davlat qonun-qoidalari asosida joylashtiriladi. Chet el obligatsiyalari ham odatda, jahonning yirik moliyaviy markaz shaharlarida, masalan Nyu-York, London, Yaponiya va boshqa shaharlarda joylashtiriladi. Chet el obligatsiyalaridan foydalanish amaliyotga 500 yildan beri mavjud bo'lsa, yevroobligatsiyalar paydo bo'lganiga hozirda atigi 30 yil bo'ldi.

Bugungi kunda chet obligatsiyalarini asosan rivojlangan mamlakatlar emissiya qilishmoqda. Ba'zi mamlakatlar tomonidan emissiya qilingan chet el obligatsiyalari o'ziga xos nom bilan ataladi. Masalan, Shveytsariya obligatsiyalari - Chocolate Bonds, Yaponiya obligatsiyalari - Samourai Bonds, AQSh obligatsiyalari - Jankee Bonds, Buyuk Britaniya obligatsiyalari - Bulldog va h.k.. jahon fond bozorining ushbu segmenti yevroobligatsiyalarni ko'payishi hisobiga qisqarib bormoqda.

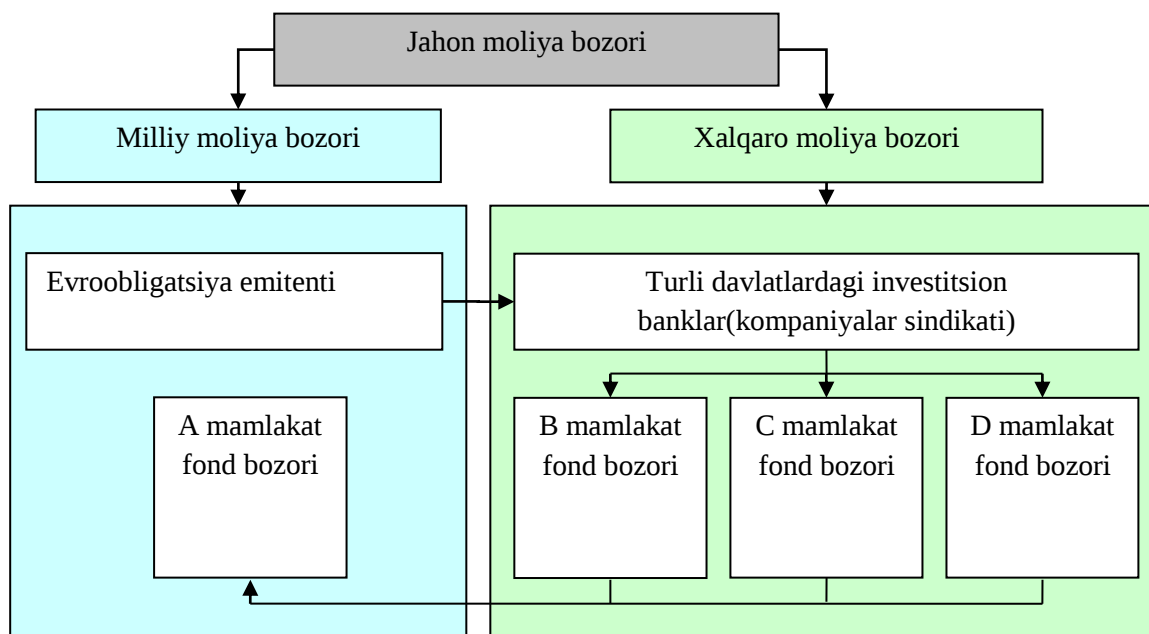
Yevroobligatsiya – xorijiy investorlar orasida xalqaro sindikat anderrayterlari orqali joylashtiriladigan, emitent va xorijiy investorlar uchun chet el valyutasida chiqarilgan qarz munosabatli qimmatli qog'oz hisoblanadi. Yevroobligatsiyalar joylashtirilayotganda jahonning hech qaysi bir mamlakatida ro'yxatga olinmaydi. Yevroobligatsiyalar asosan bank kontsortsiumlari, sindikatlari va xalqaro tashkilotlar tomonidan emissiya qilinadi.

Yevroobligatsiyalarning turi sifatida "dragon" (inglizcha "dragon bonds" atamasidan olingan) obligatsiyalarini qayd etish mumkin. Ular yevrodollar obligatsiyalar bo'lib, osiyo bozorida joylashtirilgan (birinchi navbatda Yaponiyada) va ma'lum bir osiyo birjasida (odatda Gongkong yoki Singapur birjalarida) listinga ega bo'lgan qimmatli qog'oz hisoblanadi.

Yevroobligatsiyalar va chet el obligatsiyalari oʻrtasidagi oʻxshashlik ularni mamlakatlar oʻrtasida kapitalni qayta taqsimlash vositasi boʻlib hisoblanishida, shuningdek, ularni emitent mamlakatlar milliy valyutasidan farqli boshqa valyutada emissiya qilinishida namoyon boʻladi.

Yevroobligatsiyalar va chet el obligatsiyalari oʻrtasidagi farq esa quyidagilardan iborat:

Birinchidan, yevroobligatsiyalar erkin konvertatsiya qilinadigan valyutada emissiya qilinadi. Chet el obligatsiyasi esa uning emitenti uchun ixtiyoriy xorijiy valyutada emissiya qilinadi, yaʼni bunday valyutalar erkin konvertatsiya qilinadigan valyuta boʻlmasligi ham mumkin.

Xalqaro fond bozorida yevroobligatsiyalarning shakllanish mexanizmi

Ikkinchidan, chet el obligatsiyalari joylashtiriladigan mamlakatda roʻyxatga olinadi, uning nominal qiymati joylashtiriladigan mamlakat uchun milliy valyutada boʻladi, u faqat joylashtiriladigan mamlakat fond bozorida muomalada boʻladi. Yevroobligatsiyalar esa, maʼlum bir mamlakatga roʻyxatga olinmasdan joylashtiriladi, bir vaqtning oʻzida bir necha mamlakatlar fond bozorlarida muomalada boʻlishi mumkin, shuningdek, obligatsiya nominali koʻrsatilgan milliy yoki xalqaro valyutaning xususiyati emitentining milliy xususiyatlari mos kelmasligi lozim. Yevroobligatsiyalarni dastlabki joylashtirish toʻgʻridan-toʻgʻri emitent joylashgan mamlakatning milliy fond bozorlarida amalga oshirilmasdan, balki xorijiy mamlakatlar milliy fond bozorlagida amalga oshiriladi va ular orqali emitent joylashgan mamlakat milliy fond bozorlariga kelib tushishi va muomalasi amalga oshirilishi mumkin.

Milliy fond bozori vositasi boʻlgan oddiy obligatsiyalar bilan xalqaro fond bozorining maxsus vositasi boʻlgan yevroobligatsiyalar oʻrtasidagi asosiy farqlar quyidagilarda namoyon boʻladi:

- xalqaro anderrayter konsortsiumlari yoki investitsion banklarni oʻz ichiga oluvchi oddiy sindikatlar tomonidan bir vaqtning oʻzida bir necha mamlakatlarda yevroobligatsiyalar emissiyasi amalga oshiriladi;

- sindikat tomonidan ko'rsatilgan hududlarda joylashtirilgan yevroobligatsiyalar emissiyasi hech qaysi bir mamlakatdan ro'yxatdan o'tmaydi. Yevroobligatsiyalar muomalasi ma'lum bir davlatning obligatsiyalar muomalasini tartibga solishning iqtisodiy-huquqiy me'yorlari orqali tashkil etilmaydi, balki yevroobligatsiyalar asosan xalqaro huquqiy me'yorlar bo'yicha tartibga solinadi;

- yevroobligatsiyalar bir vaqtning o'zida bir necha mamlakatlarga yoki turli mamlakatlar fond bozorlariga joylashtiriladi. Xorijiy investorlar o'zlarining mahalliy birjalaridan yevroobligatsiyalarni sotib olishlari mumkin. Shuningdek, emitent mamlakat investorlari boshqa mamlakatlar orqali o'z fond bozorlariga etib kelgan yevroobligatsiyalarga egalik qilishadi.

- oddiy obligatsiyalardan farqli ravishda yevroobligatsiya nominali bo'yicha to'lanadigan foizdan "daromad manbai sifatida" soliq undirilmaydi. O'zining yuqori daromadini soliqqa tortilishidan olib qochib, uni sir saqlaydigan omonatchini Frantsiyada "belgiyalik dantist" deb ham atashadi.

Yevroobligatsiyalar bozori transmilliy korporatsiyalarning o'rta va uzoq muddatli investitsiyalarini moliyalashtirishning muhim manbalardan hisoblanadi. Davlatlar odatda byudjet daromadlarini ko'paytirish va davlat qarzlarini qayta moliyalashtirish uchun yevroobligatsiyalardan foydalanishadi.

Yevroobligatsiyalarning oddiy konvertirlanadigan shakli ham mavjud bo'lib, ma'lum bir belgilangan muddatdan keyin, emitent kompaniya aksiyalariga ularni almashtirish sharti bilan chiqariladi. Bunday yevroobligatsiyalar egasi emitent kompaniya faoliyatining foydalilik darajasi ortadi degan taxmin bilan ularni sotib oladi. Chunki, odatda konvertatsiya davrigacha yevroobligatsiyalar bo'yicha foiz to'lovlari amalga oshirilmaydi.

Jahon **yevroaktsiyalar bozori** 1983 yildan sinditsiyalashgan kreditlash amaliyoti bilan birga rivojlana boshladi, biroq ularning emissiyasi yevroobligatsiyalarga nisbatan juda kam. Yevroaktsiyalarga konvertirlanadigan yevroobligatsiyalarning muomalaga chiqarilishi jahon qimmatli qog'ozlar bozorida mazkur turdagi segmentlarni o'zaro integratsiyasini kuchaytirdi.

Yevrotijorat veksellari - foiz stavkasi yevrodollar depozit sertifikatlari bo'yicha olingan (odatda o'rtacha 0,25%), 3-6 oylik muddatga yevrovalyutada rasmiylashtirilgan xujjatli veksellardir. **Yevroveksellar** o'rta muddatli qarz munosabatini ifodalovchi qimmatli qog'ozlar hisoblanadi.

Umuman olganda, yevroveksellar bozori hajm jihatdan juda kichik, 1981 yildan boshlab rivojlangan. Yevroveksellar 1984 yildan emissiya qilib kelinmoqda.

Yevrovalyuta depozit sertifikatlari – omonatchining depozitini va unga tegishli foizlarni olish huquqini tasdiqlovchi, yevrovalyutada qo'yilgan pul mablag'lari to'g'risida banklarning yozma guvohnomalari. Yevrobozorda bu kabi sertifikatlar amaliyotda keng qo'llaniladi. Bu kabi depozit sertifikatlarining muddati 30 kundan 3-5 yilgacha bo'lishi mumkin. Yevrobanklar nominali 25 ming AQSh dollari va undan yuqori bo'lgan depozit sertifikatlarini qimmatli qog'ozlarning ikkilamchi bozorida sotish imkoniyatini taqdim etgan holda turli banklar va xususiy korxona yoki tashkilotlar o'rtasida joylashtiradilar. Muomaladagi muddatli depozit sertifikatlari, odatda brokerlarga sotiladi yoki innossament bo'yicha boshqa shaxsga o'tkaziladi. Depozit sertifikatlari yevrobanklarda omonatlarni ko'paytirgan holda,

ularning kreditlash imkoniyati oshiradi va yevrobozorni kengayishini rag'batlantiradi. Yevrovalyutadagi depozit sertifikatlari bo'yicha foiz stavkasi yevrodollar depozitlariga nisbatan past bo'lsada, ularni ikkilamchi bozorda oson sotish mumkin.

Yevronotalar – suzuvchi foiz stavkadagi qisqa muddatli majburiyatlar hisoblanadi. 1980 yildan yevronotalar bilan operatsiyalar amalga oshirib kelinmoqda. Ular ba'zan yevrobank kafolati bilan turli kreditlash vositalariga ham almashtirilishi mumkin.

Yevroobligatsiyalar va **yevronotalarni** o'zaro bir biridan farq qiladi. Yevroobligatsiyalar taqdim etuvchiga ko'rinishida, ya'ni nomi yozilmasdan chiqariladigan qimmatli qog'oz hisoblanadi va savdo tizimlarining depozitariylarida saqlanadi. Bunday nomi yozilmagan qimmatli qog'ozlar odatda rivojlanayotgan mamlakatlarga joylashtiriladi. Yevroobligatsiyalarni chiqaradigan emitentlarga qulaylik yaratish maqsadida ularning ta'minoti uchun zahira shakllantirilmaydi.

Yevronotalar nomi yozilgan qimmatli qog'ozlar hisoblanadi va ular bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda emissiya qilinadi. Yevroobligatsiyalardan farqli ravishda yevronotalar ta'minoti uchun zaxira shakllantiriladi.

Yevropa ittifoqida bosqichma-bosqich yagona **yevropa fond bozori** shakllangan bo'lib, bunda Yevropa ittifoqida joriy etilgan quyidagi tamoyillar asosiy rol o'ynagan:

- bank faoliyatini unifikatsiyalashga ruxsat berish;
- o'zaro axborot almashinishini va tadbirkorlik faoliyatini erkinlashtirish;
- bozor ishtirokchilarni mamlakatlarga qarashliligi bo'yicha nazorat qilish;
- birjalararo axborot almashishning yagona tizimini yaratilishi.

Natijada, Yevropa ittifoqidagi har qanday korxona ushbu hududda qimmatli qog'ozlarni erkin sotib olish yoki sotish, brokerlar esa mazkur hududda joylashgan birjalarda erkin faoliyat yuritish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Shuningdek, hududdagi fond birjalarining kapitallashuv darajasi oshdi va qimmatli qog'ozlar bo'yicha birjadan tashqari savdolarida raqobat muhiti kuchaydi.

Yevropa ittifoqida fond bozorlarini unifikatsiyalashda 1990 yildan hududdagi birinchi darajali kompaniyalarning Yevropa ittifoqi mamlakatlari birjalarida kotirovka qilingan qimmatli qog'ozlarining baholarini o'zida aks ettiruvchi Yevropa kotirovkalari - "Yevrolist"ni joriy etilishi va Yevropa ittifoqi birjalari federatsiyasining tashkil topishi dastlabki asosiy bosqichlardan hisoblanadi.

Yevropa ittifoqida yagona moliyaviy muhitni shakllantirish uchun mamlakatlar moliya bozorlaridagi xususan, milliy fond bozorlariga xos bo'lgan quyidagi asosiy farqlar bosqichma-bosqich bartaraf etib borildi:

– birja operatsiyalarini milliy doirada tartibga solish (qimmatli qog'ozlarni birja savdolariga qo'yishga ruxsat berish, axborotlar oshkor etishga bo'lgan talablar va h.k.);

– birjalarning operatsiyalar hajmi va milliy iqtisodiyotdagi roli;

– qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshiruvchi institutsional investorlar, ya'ni sug'urta kompaniyalari, pensiya fondlari, investitsiya fondlari, banklarning fond bozoridagi roli va o'zni bilan bog'liq farqlar.

Yevropa ittifoqida yagona fond bozori tarkibi shakllantirilgan bo'lib, u o'z ichiga aktsiyalar, obligatsiyalar, davlat qimmatli qog'ozlari va hosila moliyaviy vositalar bilan operatsiyalarga ixtisoslashgan, hamkorlikda yangi tashkil etilgan qo'shma birjalar (Yevropa birjasi, Xalqaro birja, LIFFI va boshq.) va qator segmentlarni oladi.

Yevropada tashkil etilgan yagona ssuda kapitallari va qimmatli qog'ozlar bozorlari yevropa iqtisodiy integratsiyasini tashkil etishda asosiy rol o'ynagan.

Hozirda jahon fond bozorlari infratuzulmasida quyidagi asosiy o'zgarishlar sodir bo'lmoqda:

Birinchidan, savdolarga xorijliklar ishtirok etishi uchun ularga alohida savdo maydonchalari tashkil etilmoqda. Xususan, London fond birjasida yuzlab xalqaro investitsiya institutlari, 500 dan ortiq xorijiy banklar savdo qilishmoqda, 60 dan ortiq mamlakat xalqaro kompaniyalarining aktsiyalari birja listingi ro'yxatida turib sotilmoqda.

Ikkinchidan, jahon qimmatli qog'ozlar bozorida banklarning roli boshqa moliyaviy vositachilar hisobiga qisqarayotgan bo'lsada, ular birjalarning ish vaqtlari tugab, yopilganda savdolar uzluksizligini ta'minlovchi va anonim ravishda qimmatli qog'ozlar kotirovkasini amalga oshiruvchi xususiy elektron brokerlik tizimlarini hamda moliyaviy vositalarning yangi turlarini yaratishmoqda.

18-mavzu. Transmilliy korporatsiyalar xalqaro moliya munosabatlari sub'ekti sifatida

1. Xalqaro korporatsiyalarning yuzaga kelishi va ular faoliyatining mohiyati.
2. Transmilliy korporatsiyalar faoliyatining asosiy xususiyatlari va rivojlanish bosqichlari.
3. Transmilliy korporatsiyalar faoliyatining iqtisodiyot uchun afzalliklari.
4. Transmilliy korporatsiyalar faoliyati rivojlanishining zamonaviy tendentsiyalari.

Tayanch so'z va iboralar

YuNKTAD, ko'p millatli korporatsiyalar, xalqaro monopoliyalar, sho'ba korxona, norezident korxona, global korporatsiyalar, transmilliy bank, transmilliylashuv indeksi, konglomerat birlashish, vertikal birlashish, gorizontal birlashish, parallel birlashish.

1. Xalqaro korporatsiyalarning yuzaga kelishi va ular faoliyatining mohiyati

Hozirgi davrda xalqaro korporatsiyalar jahon iqtisodiyoti va xalqaro moliya munosabatlari rivojlanishining muhim elementlaridan hisoblanadi. Oxirgi yillarda ularning jadal ravishda rivojlanishi jahon xo'jaliklari aloqalarining globallashtirishida, kapital va ishlab chiqarishning baynalmillashuv jarayonlarida namoyon bo'lmoqda. Xalqaro korporatsiyalar jahon xo'jaligi aloqalarining barcha sohalarida faol ishtirokchi bo'lib hisoblanadi. Xalqaro korporatsiyalar bir tomondan jadal rivojlanib borayotgan xalqaro moliya munosabatlarining mahsuli, boshqa tomondan esa, mazkur munosabatlarga ta'sir etuvchi qudratli mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Xalqaro korporatsiyalar xalqaro moliya munosabatlariga faol ta'sir ko'rsatgan holda yangi munosabatlarni shakllanishida muhim o'rin tutadi.

Xalqaro korporatsiyalarning asosiy qismi AQSh, Yevropa ittifoqi mamlakatlari va Yaponiyada joylashgan. YuNKTAD ma'lumotlariga ko'ra 2011 yilda 86000 ta xalqaro korporatsiya qayd etilgan bo'lib, ular filiallarining soni 832000 tani tashkil etgan. Xalqaro korporatsiyalar jahon iqtisodiyotining rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Xalqaro korporatsiyalar filiallari orqali amalga oshirilgan eksportning hajmi jahon eksportining 1/3 qismini tashkil etadi va ularda 77 mln. kishi ishlaydi. Ushbu ko'rsatkich Germaniya iqtisodiyotida band bo'lganlar sonidan ikki baravar ko'pdir.

Xalqaro korporatsiyalarning paydo bo'lishi va taraqqiy etishida jahon iqtisodiyotida ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirishga bo'lgan zaruratning kuchayishi hamda xo'jalik hayoti baynalmillashuvining jadallashuvi muhim o'rin tutdi.

Transmilliy korporatsiyalardan farqli ravishda xalqaro korporatsiyalar egalari yagona davlatning emas, balki ikki yoki undan ortiq davlatlar kapitallarining egalari

hisoblanadi. Ular faoliyatining muhim xususiyati, aktsiyadorlik kapitalini xalqaro ko‘lamda bo‘lib-bo‘lib joylashtirishdadir.

Xalqaro korporatsiyalarning jahon iqtisodiyotiga ta’siri eng avvalo ishlab chiqarishning nihoyatda keng tarqalishi orqali yuzaga keladigan afzalliklarda namoyon bo‘ladi.

Xalqaro korporatsiyalar faoliyatining xususiyatlariga ko‘ra quyidagicha shakllarga ajratiladi:

1. Transmilliy korporatsiyalar – asosiy kompaniya bir mamlakat kapitaliga tegishli bo‘lib, filiallari esa dunyo bo‘ylab tarqalgan kompaniyalardir.

2. Ko‘p millatli kompaniyalar – asosiy kompaniya ikki va undan ortiq mamlakat kapitaliga tegishli bo‘lib, xorijiy bo‘limlari turli mamlakatlarda joylashgan kompaniyalar.

Xorijiy iqtisodiy adabiyotlarda xalqaro monopoliyalarning ko‘pgina tasniflarini uchratish mumkin, ular jumlasiga, ko‘p millatli korporatsiyalar, xalqaro korporatsiyalar, transmilliy va global korporatsiyalar kiradi. Taniqli amerikalik marketolog olim F.Kotler, xalqaro kompaniyalarni tashkil topishi jihatidan to‘rt turga bo‘lgan edi, ya’ni, global kompaniya, transmilliy kompaniya, ko‘p millatli kompaniya va baynalminal kompaniya.

Transmilliy korporatsiyalarning huquqiy tuzilmasi sho‘ba kompaniyalar va filiallarni tashkil etish orqali turli mamlakatlarda amalga oshiriladigan ish faolligini talab qiladi. Ushbu kompaniyalar nisbatan mustaqil ishlab chiqarish va tayyor mahsulotlarni sotish, ilmiy-tadqiqot ishlanmalari va boshqa xizmatlarga egadirlar. Umuman olganda, ular yagona yirik ishlab chiqarish majmuini tashkil etgan holda aktsionerlik kapitaliga faqat ta’sischi davlat vakillari egalik qilishadi. Ayni vaqtda filial va sho‘ba kompaniyalar tashkil etilgan mamlakat kapitali ustunligida aralash korxonalar bo‘lishi ham mumkin.

Ko‘p millatli korporatsiyalar – ishlab chiqarish va ilmiy-texnik asosda bir qator davlatlarning milliy kompaniyalari birlashishidan yuzaga kelgan xalqaro korporatsiyalardir. Mazkur korporatsiyaga misol sifatida 1907 yildan o‘z faoliyatini boshlagan Angliya-Gollandiya kontserni hisoblangan “Royal Dutch Shell”ni keltirish mumkin. Mazkur kompaniyaning kapitali 60:40 nisbatda taqsimlangan. Ko‘p millatli korporatsiyaga misol bo‘lib, Yevropada birmuncha taniqli bo‘lgan mashinasozlik, elektrotexnika injeneriyasi sohasiga ixtisoslashgan Shveytsariya-Shvetsiya kompaniyasi ABB (Asea Brown Boveri)ni keltirish mumkin.

Xalqaro xususiy normalar nuqtai nazaridan ko‘p millatli korporatsiyalarning o‘ziga xos belgilari quyidagilardan iborat:

- ko‘p millatli aktsiyadorlik kapitalining mavjudligi;
- ko‘p millatli boshqaruv markazining mavjudligi;
- xorijiy filiallar ma’muriyatini mahalliy sharoitlarni biladigan kadrlar bilan to‘ldirish.

Oxirigisi, ko‘pgina transmilliy korporatsiyalarga xos bo‘lgan xususiyat hisoblanadi.

Xalqaro korporatsiyalar yuzaga kelishidan buyon bir qancha bosqichlarni boshdan kechirishgan. Zamonaviy xalqaro korporatsiyalarning birinchi avlodi, umumiy tarzda xom-ashyo transmilliy korporatsiyalari sifatida namoyon bo‘lishgan.

Birinchi jahon urushi va urushdan keyingi davrda TMKlar qurol-yarog' ishlab chiqarishga ixtisoslashgan holda o'z faoliyatlarini rivojlantirishdi. Ushbu bosqichda TMKlarning rivojlanishi jahon iqtisodiyotiga va jahon xo'jalik aloqalariga unchalik ahamiyatli ta'sir ko'rsatmadi. XX asrning 40-yillari boshlarida xalqaro monopoliyalarning umumiy soni 300 tadan oshmasdi.

Xalqaro korporatsiyalar yuzaga kelgan davrdan boshlab asta-sekinlik bilan o'z faoliyatlarining istiqboldagi strategiyasini ishlab chiqishdi. Ularning asosiy belgilariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) o'zining ishlab chiqarishini xorijiy xom-ashyo bilan ta'minlash;
- 2) filiallari tarmog'i orqali xorijiy bozorlardagi o'rnini mustahkamlash;
- 3) asosiy mamlakatdagiga qaraganda ishlab chiqarish xarajatlari past mamlakatlarda ishlab chiqarishni joylashtirish;
- 4) tabaqalashtirilgan ishlab chiqarish-savdo-moliya faoliyatiga yo'naltirilganlik.

Mamlakatlar iqtisodiyotiga kapital qiritishiga muvofiq xalqaro korporatsiyalar bir nechta shaklda namoyon bo'ladi:

- xorijiy korxona shaklida, bunda ushbu norezident korxona jami kapitalning 50 foizidan kam bo'lgan qismiga egalik qiladi;
- sho'ba korxona, norezident korxonaning ulushi umumiy kapitalning 50 foizidan oshishi mumkin;
- xorijiy bo'linmalar shaklida, bunda korxona to'liq TTXI hisobidan tashkil etilishi mumkin.

Xalqaro korporatsiyalarning tashkiliy qobig'i, ularning milliy negizi va ko'p miqdordagi sho'ba va boshqa tashkilotlari bilan birgalikda ilmiy-texnika taraqqiyoti jadal rivojlanishining, zamonaviy xalqaro mehnat taqsimoti uchun muvofiq shakl sifatida namoyon bo'ldi.

Etakchi xalqaro korporatsiyalar jahon miqyosida kapital va mehnat kuchlarini umumlashtirib, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirgan va raqobatbardoshlikni oshirgan holda xalqaro ishlab chiqarishni tashkil etadi. Natijada ular o'zlarining global korporatsiyalar shaklidagi yangi darajasiga aylanishadi.

Global korporatsiyalar o'zida yirik moliya-sanoat, ilmiy-texnikaviy va savdo birlashmalarni ifodalaydi. Global korporatsiyalar zamonaviy jahon moliya kapitalining butun qudratini jamlaydi. Xalqaro ishlab chiqarishning yirik salmog'i, shu jumladan, asosiy ilmiy sig'imli qismi, global korporatsiyalar tomonidan nazorat qilinadi. Globallashtirishda nisbatan yuqori darajada kimyo, elektrotexnika, neft sanoati, avtomobilsozlik va bank tarmoqlari faol ishtirok etmoqda.

Mazkur bosqichning xarakterli xususiyati bo'lib nafaqat xo'jalik yuritishning baynalminallashuvi balki, mulkchilikning baynalminallashuvi ham hisoblanadi. Bir vaqtning o'zida uchinchi jihatning ya'ni, boshqarishning baynalminallashuvi ham yuzaga keladi.

Xalqaro korporatsiyalar faoliyati orqali iqtisodiyotda quyidagi imkoniyatlar yaratiladi:

- ishlab chiqarishning yirik hajmi va ko'lami hisobiga mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni kamaytirish;
- ishlab chiqarishning samarali tashkil etilishi hisobiga mehnat taqsimoti va

ixtisoslashuvni yanada chuqurlashtirish;

- tashqi muhit o'zgarishlariga tezda moslashish;
- xorijiy bo'linmalar orqali ular joylashgan mamlakatlardagi bozorlar holatining va mahsulotlarga bo'lgan talab darajasining o'zgarishiga tegishli ma'lumotlarni to'plash hamda tahlil etib borish;
- jahon bozoridagi talabning o'zgarishiga muvofiq strategik loyihalarni amalga oshirish.

Agar kompaniya jahon bozorlarida faoliyat yuritishning quyidagi talablarini kompleks tarzda hisobga olsa, xalqaro korporatsiyalarning strategiyasi global bo'lib hisoblanadi:

- raqobat va bozorlarning umumjahon holatini doimiy muhokama qilish;
- o'zining raqobatchilarini va global raqobat kurashida faoliyat yuritish usullarini yaxshi bilishi;
- o'z faoliyatini umumjahon yoki yirik mintaqaviy ko'lamda amalga oshirishi;
- o'z foydasining ma'lum qismini ilmiy tadqiqot ishlariga yo'naltirishi va yuqori texnologiyali tarmoqlarda faoliyat ko'rsatishi;
- tez moslashuvchan axborot, ishlab chiqarish, moliyaviy texnologiyalar yordamida o'z faoliyatini muvofiqlashtirishi;
- o'zining korxona va ishlab chiqarish filiallarini yagona xalqaro boshqaruv tarmog'iga birlashtirish va boshqa transmilliy korporatsiyalar bilan o'zaro yaqin aloqalar o'rnatishi.

Hozirgi davrda xalqaro korporatsiyalar faoliyati rivojlanishiga xos bo'lgan asosiy xususiyatlar quyidagilardan iborat:

- jahon bozoridagi talabning o'zgarishiga tezda moslashishi;
- umumjahon global strategiyasi doirasida faoliyat ko'rsatib jahon bozorining barcha tarkibiy qismlariga ta'sir o'tkazish imkoniga egaligi;
- ishlab chiqarishning global omillaridan keng tarzda foydalanishi;
- xalqaro korporatsiyalar deyarli dunyoning barcha mamlakatlarida xalqaro ishlab chiqarishning global tizimini yarata olishganligi.

2. Transmilliy korporatsiyalar faoliyatining asosiy xususiyatlari va rivojlanish bosqichlari

Jahon xo'jaligida ro'y berayotgan iqtisodiy jarayonlarning ob'ektiv natijasiga ko'ra vujudga kelgan transmilliy korporatsiyalar o'ziga xos hususiyatga ega. Jahon iqtisodiyotida transmilliy korporatsiyalar xalqaro mehnat taqsimotining faol ishtirokchisi bo'lib, uning rivojlanishiga o'z hissasini qo'shib kelmoqda.

Xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, transmilliy korporatsiyalar, transmilliy banklar, xalqaro moliyaviy markazlar faoliyati doirasining kengayib borishi davlatlar iqtisodiy rivojlanishida sezilarli rol o'ynamoqda.

Transmilliy korporatsiya deganda xorijiy aktivlarga va xalqaro miqyosda iqtisodiyotning biror-bir sohasiga kuchli ta'sir ko'rsatish qobiliyatiga ega bo'lgan yirik ishlab chiqarish birlashmalari tushuniladi.

Transmilliy korporatsiyalarning quyidagi asosiy xususiyatli belgilarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- TMKlar jahon xo'jaligi rivojlanishining, xalqaro mehnat taqsimoti jarayonining faol ishtirokchisi bo'lib, aynan ular globallashtirishni harakatga keltiruvchi kuch hisoblanishadi;

- milliy chegaralarda sodir bo'layotgan jarayonlardan birmuncha mustaqil holda kapitalni harakatlantirish imkoniyatining mavjudligi;

- dunyoning ko'pgina mamlakatlarida o'zining operatsiyalarini amalga oshirgan holda jahon xo'jaligi munosabatlarini tartibga solishda ishtirok etishi;

- TMKlar o'z tarkibiy tuzilmasiga ko'ra, ishlab chiqarish korxonalari, savdo yoki moliyaviy tashkilotlarning xalqaro majmuasi bo'lib, asosiy mamlakatdagi boshqaruv qarorlariga mos holda faoliyat yo'nalishini muvofiqlashtirib boradi;

- aksionerlik kapitalining mulkchilik huquqi faqat ta'sis etuvchi mamlakat vakolatiga tegishli bo'ladi;

- xorijiy bo'linma va sho'ba korxonalar milliy ishtirok darajasiga ko'ra aralash bo'lishi mumkin;

- TMK kapitalining harakati korporatsiya joylashgan mamlakatdagi sodir bo'layotgan jarayonlardan erkin bo'ladi;

- TMKlar asosiy masalalar bo'yicha yagona markazdan boshqariluvchi dunyoning ko'plab mamlakatlarida bo'linmalar, sho'ba kompaniyalarini joylashtirishga asoslangan xalqaro ishlab chiqarish tizimini shakllantirishadi;

- TMKlar ularga yuqori darajada afzallik beruvchi ko'p millatli aksionerlik kapitaliga egalik qilishadi;

- TMKlar dunyoning turli mintaqa va mamlakatlari o'rtasida turli xildagi resurslarni (kapital, ishchi kuchlari va boshq.) taqsimlashni samarali tarzda amalga oshiradi;

- TMKlar ilmiy tadqiqotlar va tajriba konstruktorlik ishlari, nou-xaular, yangi mahsulotlar va texnologiyalarni joriy etish hamda ommalashtirish, ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish sohalarida uzluksiz faoliyat olib borishadi;

- mamlakatlar o'rtasidagi xalqaro iqtisodiy, ilmiy-tadqiqot va texnologik hamkorlik aloqalarining kengayishiga faol yordam ko'rsatadi;

Korporatsiyalar yuqoridagi xususiyatli belgilarga ega bo'lgan holda transmilliy korporatsiya maqomini oladi. Hozirgi kunda faoliyat ko'rsatayotgan ko'pgina korporatsiyalar mazkur xususiyatli belgilarning barchasini o'zida mujassamlashtirgan.

Zamonaviy jahon iqtisodiyotida transmilliy va oddiy korporatsiyalar o'rtasidagi chegara etarlicha farqlanmaydi, chunki iqtisodiyot globallashtirishning rivojlanishi orqali ta'minot bozorlari, ishlab chiqarish hamda mulkchilik munosabatlarida baynalmilallashtirish jarayonlari kuchaymoqda. Shuning uchun, tadqiqotchilar tomonidan TMKlarni ajratishda turli miqdoriy mezonlardan foydalaniladi.

Daslab 1960 yillarda Birlashgan Millatlar tashkiloti tomonidan yillik aylanmasi 100 mln. dollardan ortiq bo'lgan hamda kamida oltita mamlakatda o'zining filiallariga ega bo'lgan korporatsiyalarni TMKlar jumlasiga kiritildi. Keyinchalik esa TMKlarni ajratishda bir qator mezonlar qo'llanila boshladi. Hozirgi kunda BMT

tomonidan quyidagi xususiyatli belgilarga ega bo'lgan korporatsiyalar TMK jumlasiga kiritiladi:

- markazlashgan boshqaruv tizimi asosida muvofiqlashtirilgan iqtisodiy siyosatni yuritishi;
- ishlab chiqarish bo'linmalarining majburiyatlar hamda resurslar almashinuvida bir biri bilan faol hamkorligi;
- yillik savdo hajmi 1 mlrd. dollardan kam bo'lmashligi;
- umumiy moliyaviy aylanma mablag'larining 1/5 qismidan 1/3 qismigacha xorijdagi operatsiyalarga to'g'ri kelishi;
- xorijdagi aktivlar ulushi 25 foizidan kam bo'lmashligi;
- filiallari oltitadan kam bo'lmagan mamlakatlarda mavjud bo'lishi.

Transmilliy korporatsiyalar yuzaga kelishining asosiy sababi milliy davlat chegaralaridan chiquvchi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi asosida kapital va ishlab chiqarishning baynalmillashuvi hisoblanadi.

Kapital va ishlab chiqarishning baynalmillashuvi xorijda ko'p sonli bo'linmalariga ega bo'lgan yirik kompaniyalarni tashkil etish va milliy korporatsiyalarning transmilliyga aylanishi orqali xo'jalik aloqalarining ekspansiyasi xususiyatiga ega bo'ladi. Kapitalni xorijga chiqarish xalqaro korporatsiyalarni tashkil etish va rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

Transmilliy korporatsiyalar yuzaga kelishining sabablari qatoriga, iqtisodiyot tarmoqlarida ishlab chiqarishning keng ko'lamligini ta'minlovchi yuqori iqtisodiy samaradorligini kiritish lozim. Kuchli raqobatlashuv sharoitida raqobat kurashiga dosh berish zaruriyati xalqaro ko'lamda kapital va ishlab chiqarishning bir joyga to'planishiga imkon yaratadi. Natijada yuqori foyda olish va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish imkoniyati yuzaga keladi hamda global miqyosda oqilona faoliyat shakllanadi.

TMKlar rivojlanishining uchta asosiy bosqichini ajartib ko'rsatish mumkin:

Birinchi bosqich XX asrning boshlariga to'g'ri kelib, bu bosqichda TMKlar tomonidan iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan xorijiy mamlakatlarning xom-ashyo tarmoqlariga investitsiya mablag'lari yo'naltirildi, shuningdek ta'minot va sotuv bo'linmalari tashkil etildi. B upaytda xorijda yuqori texnologiyali sanoat ishlab chiqarishlarini tashkil qilish foyda keltirmasdi. Chunki, bir tomondan qabul qiluvchi mamlakatlarda zaruriy malakali mutaxassislar etishmasdi, texnologiyalar esa hali yuqori darajada avtomatlashgan tizimga ega emasdi. Boshqa tomondan esa, korxonlarga yangi texnologiyalarni joriy etish natijasida ularning joriy ishlab chiqarish holatida yuzaga keladigan vaziyatni hisobga olish lozim edi. Ushbu davrda transmilliylashuv jarayoni turli mamlakatlar firmalarining birlashishi, ular tomonidan ta'minot bozorlarining bo'lib olinishi hamda kelishilgan narx siyosatining yuritilishida namoyon bo'ldi.

TMKlar o'z faoliyati davomida xalqaro ishlab chiqarish bilan jahon savdosini o'zaro birlashtirishga erishdilar. Ular o'zlarining xorijiy bo'linmalari va sho'ba korxonalari orqali dunyoning o'nlab mamlakatlarida yagona ishlab chiqarish va moliya strategiyasi bo'yicha faoliyat yuritishadi.

Zamonaviy jahon xo'jaligida TMKlar rolini quyidagi ko'rsatkichlar yordamida ko'rish mumkin:

- TMKlar jahon savdosining qariyb 2/3 qismini nazorat etadi;
- dunyo sanoat ishlab chiqarishining taxminan 1/2 qismi TMKlar hisobiga to'g'ri keladi;
- TMKlar bo'linmalarida barcha ish bilan band aholining qariyb 10% faoliyat yuritadi;
- jahondagi mavjud patent, litsenziya va nou-xaularning deyarli 4/5 qismi TMKlar tomonidan nazorat qilinadi.

TMKlar faoliyati rivojlanishini rag'batlantirishda davlat muhim rol o'ynaydi. Bunda hukumat xalqaro shartnomalar, iqtisodiy va savdo birlashmalari, turli xildagi davlatlararo kelishuvlarni tuzish asosida xorijiy investitsiyalarni jalb etish hamda ta'minot bozorlari bilan ta'minlash orqali o'z TMKlari faoliyatini rag'batlantiradi.

3. Transmilliy korporatsiyalar faoliyatining iqtisodiyot uchun afzalliklari

Jahon iqtisodiyotida globallashuv jarayonlarining kuchayib borishida transmilliy korporatsiyalar muhim o'rin tutadi, ya'ni aynan transmilliy korporatsiyalar globallashuv jarayonlarini harakatga keltiruvchi kuch sifatida qaraladi. Chunki, transmilliy korporatsiyalar filiallarining dunyo mamlakatlari bo'ylab tarqalishi, mazkur mamlakatlar iqtisodiyotida ishlab chiqarishni rivojlanishiga hamda eksport hajmining oshishiga olib keladi. Eksport-import operatsiyalarining rivojlanishi esa, o'z navbatida mamlakatlar iqtisodiyotining ochiqligini ta'minlaydi.

Transmilliy korporatsiyalarda kapitalining harakati, odatda, korporatsiya joylashgan davlatda bo'layotgan jarayonlardan mustaqil ravishda sodir bo'ladi.

Jahon iqtisodiyotida transmilliy korporatsiyalar yirik investitsiya va yuqori malakali mutaxassislarni talab qiluvchi yuqori texnologiyali, ilmtalab sohalarga kirib boradi. Ushbu sohalarni transmilliy korporatsiyalar tomonidan monopoliya qilish tendentsiyasi ro'y bermoqda.

Transmilliy korporatsiyalar o'rtasidagi birlashish va qo'shib olishlar kompaniyalarning mehnat, ilmiy-texnik va moliyaviy resurslarini birlashtirish hisobiga raqobat afzalliklariga erishishga yo'naltirilgan. Shuningdek, ishlab chiqarishni kengaytirish hisobiga iqtisodiy samaraga erishish, yangi bozorlarga kirish, ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash, yangi aktivlardan foydalanish va boshqalarga ega bo'lish imkoniyati yuzaga keladi. Shuningdek, transmilliy korporatsiyalar o'rtasidagi birlashish va qo'shib olishlar jarayoni jahon iqtisodiyoti hamda milliy iqtisodiyotlar rivojlanishiga ta'sir etuvchi muhim omil bo'lib hisoblanadi. Bu holat o'z navbatida transmilliy korporatsiyalarning barqaror faoliyat ko'rsatishiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Transmilliy korporatsiyalar xalqaro moliya munosabatlari rivojlanishida muhim o'rin egallaydi. Chunki, aynan transmilliy korporatsiyalarning faoliyati orqali butun dunyo bo'ylab investitsiyalar oqimi harakat qiladi. Transmilliy korporatsiyalar tomonidan mamlakat iqtisodiyotiga kiritilgan investitsiyalar milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Xususan, mamlakatimiz iqtisodiyotiga ham keyingi yillarda dunyodagi etakchi transmilliy korporatsiyalar tomonidan

investitsiyalar jalb etilmoqda. Bunday transmilliy korporatsiyalar jumlasiga, Coca Cola, Jeneral Motors, Mitsui, Hyundai, Nestle, Samsung va boshqalarni kiritishimiz mumkin.

Transmilliy korporatsiyalar tomonidan mamlakatlar milliy iqtisodiyotiga kiritilayotgan investitsiyalar natijasida mazkur mamlakatning jahon xo'jaligi bilan aloqalari rivojlanib boradi. Bu holat esa, xalqaro moliya munosabatlari rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki, transmilliy korporatsiyalar bir vaqtning o'zida, xalqaro investitsiya munosabatlari, eksport-import operatsiyalari, xalqaro valyuta munosabatlari, xalqaro lizing munosabatlari hamda xalqaro moliya bozorlaridagi operatsiyalar rivojlanishiga o'zining ta'sirini o'tkazadi. Mazkur munosabatlarning barchasini xalqaro moliya munosabatlari o'zida mujassam etadi.

Korporatsiyalarning milliy va jahon iqtisodiyoti uchun muhimligi ular shakllanishi va faoliyat yuritishi jarayonlarining tegishli ilmiy tahlilini talab etadi. Kapital va ishlab chiqarishning keng ko'lamda bir joyga to'planishi asosida yuzaga keluvchi birlashgan korporativ tuzilmalar bugungi kunda milliy va jahon iqtisodiyotining muhim sub'ektlari bo'lib hisoblanadi. Biroq ularning milliy va jahon iqtisodiyotiga ko'rsatadigan ta'siri ijobiy hamda salbiy bo'lishi mumkin. TMKlar quyidagi afzalliklarga ega:

- o'z tuzilmasida ta'minot, ishlab chiqarish, ilmiy-tadqiqot, taqsimlash va sotish korxonalarini birlashtirgan barcha yirik kompaniyalar uchun muhim hisoblangan raqobatbardoshlikni kuchaytirish va samaradorlikni oshirish imkoniyati;

- aktivlarni samarali boshqarish imkoniyati;

- xorijiy mamlakatlarning resurslaridan foydalanish (qabul qiluvchi mamlakatlarning moliyaviy resurslari, ishlab chiqarish imkoniyatlari, ilmiy-tadqiqot salohiyati, xom ashyo resurslari hamda yuqori malakali ishchi kuchlaridan foydalanish) yo'li bilan raqobatbardoshlik kuchaytirish va samaradorlikni oshirishning qo'shimcha imkoniyatlari;

- qabul qiluvchi mamlakatlardagi raqobatchilarning salohiyati, bozorlarning istiqboli haqidagi ma'lumotlarni olish imkoniyati hamda xorijiy bo'linmalar mahsulotlarining iste'molchilarga yaqinligi. Shuningdek, TMKlar bo'linmalari asosiy kompaniya va bo'linmalarning boshqaruv va ilmiy-texnik salohiyatining yuqoriligi natijasida qabul qiluvchi mamlakatlardagi korxonlarga qaraganda muhim afzalliklarga ega bo'ladi.

- mamlakatlar bozorlariga kirishdagi turli xildagi proteksionistik to'siqlarni tovarlar eksportini kapital eksportiga (jumladan, xorijiy filiallarni tashkil etish) almashtirish yo'li bilan olini olish imkoniyati;

- xorijiy bo'linmalarining ishlab chiqarish faoliyatiga asosiy kompaniya tomonidan yaratilgan yuqori texnologiyalar va yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishning doimiy ravishda joriy etilishi;

- dunyoning turli mamlakatlariga o'zining ishlab chiqarishlarini joylashtirish orqali ishlab chiqarish faoliyatida yuzaga keladigan risklarni kamaytirish imkoniyati.

Korporatsiyalarning yirik kapitalning afzalliklari bilan bog'liq bo'lgan ijobiy tomonlari iqtisodiy adabiyotlarda etarli darajada o'rganilgan.

TMKlarning milliy iqtisodiyot uchun quyidagi ijobiy tomonlarini alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

- aholi va sanoat uchun keng ko‘lamda mahsulotlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish imkoniyati;
- milliy iqtisodiyotga yangi fan-texnika yutuqlarining kirib kelishi;
- iqtisodiyotning turli tarmoqlarida barqaror rivojlanishni ta‘minlash;
- mamlakat mintaqalarida iqtisodiy rivojlanishni ta‘minlash;
- yangi ish o‘rinlarini yaratish;
- kadrlar malakasining oshishi;
- resurslardan samarali foydalanish tizimining vujudga kelishi;
- milliy ishlab chiqaruvchilarning xalqaro mehnat taqsimotiga qo‘shilishini ta‘minlash;
- investitsion faollikni oshirish;
- yirik loyihalarni moliyalashtirish imkoniyati va boshqalar.

TMKlarning mamlakatlar iqtisodiyotiga ko‘rsatadigan salbiy ta‘siri ular afzalliklarining davom etishi bo‘lib, asosan, ularning juda yirik o‘lchamdagi moliyaviy resurslarni to‘plashi ularga butun tarmoqlarni va alohida mintaqalarni nazorat qilish imkonini berishi, shuningdek, iqtisodiy rivojlanish sur‘atlariga ta‘sir qilishi bilan bog‘liq. Shuningdek, TMKlarning milliy iqtisodiyot holatiga salbiy ta‘sirlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- milliy ishlab chiqaruvchilar imkoniyatlarini cheklab qo‘yilishi;
- investitsion va ishlab chiqarish jarayonlari rivojlanishida risklarning oshishi;
- monopollashuv holatining yuzaga kelishi;
- TMK tomonidan ichki narxlarning qo‘llanilishi tufayli byudjet daromadlarini qisqarishi;
- milliy iqtisodiyotning birmuncha istiqbolli va rivojlangan tarmoqlarini TMKlar tomonidan egallanishi tufayli milliy korxonalar faoliyatining sustlashuvi.

Shuningdek, qabul qiluvchi, kapitalni xorijga chiqaruvchi mamlakatlar hamda butun jahon iqtisodiyoti uchun TMKlar faoliyatining ayrim oqibatlarini quyidagi jadval ma‘lumotlarida ko‘rishimiz mumkin.

Korporatsiyalar uchun faoliyatning transmilliylashuvi iqtisodiy risklarni pasaytiradi, lekin qabul qiluvchi mamlakatlar uchun bu holat aksincha bo‘ladi. Chunki, transmilliy korporatsiyalar iqtisodiy qiyinchiliklarni boshdan kechirayotgan mamlakatlarni tark etgan holda o‘z kapitalini mamlakat o‘rtasida ko‘chirishi mumkin. Tabiiy ravishda, bunday sharoitlarda transmilliy korporatsiya kapitali chiqib ketgan mamlakatdagi holat yanada yomonlashishi, ishsizlik darajasining oshishi va iqtisodiyot uchun boshqa salbiy holatlarni yuzaga keltirishi mumkin.

Raqobat kurashida o‘z o‘rnini saqlashi uchun har bir TMK doimiy ravishda nazoratidagi kapital hajmini va faoliyat ko‘lamini oshirgan holda rivojlanib boradi hamda muayyan bosqichda uning faoliyati mamlakat iqtisodiyotiga salbiy ta‘sir ko‘rsata boshlaydi, chunki, davlat manfaatlari bilan alohida tuzilmalarning manfaatlari doimo bir-biriga mos kelavermaydi. Yuzaga keluvchi muammolarni oldini olish uchun qanday sharoitlarda TMKlarning mamlakat iqtisodiyotiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkinligini aniqlash hamda ularning faoliyatini tartibga solish mexanizmlarini ishlab chiqish lozim.

4. Transmilliy korporatsiyalar faoliyati rivojlanishining zamonaviy tendentsiyalari

Zamonaviy milliy iqtisodiy tizimning va jahon iqtisodiyotining muhim xususiyati bo'lib, xo'jalik faoliyatining turli sohalarida ishlab chiqarish va kapital to'planishining jadallashgan o'sishi hisoblanadi.

Zamonaviy korporatsiyalar shubhasiz, mamlakatda va jahonda yirik iqtisodiy va moliyaviy markazga aylanishi mumkin. Ularning milliy va jahon iqtisodiyotiga qo'shadigan hissasi yangi iqtisodiy hududni tashkil topishida, milliy va jahon moliya bozorlarini rivojlanishda muhim ahamiyatga ega. Yirik korporatsiyalarning sotish hajmi dunyoning ko'plab mamlakatlari YaIM hajmidan oshib ketadi. Dunyodagi ikki yuzta yirik transmilliy kompaniyalarning umumiy sotish hajmi AQSh, Yaponiya, Germaniya, Frantsiya, Buyuk Britaniya, Italiya, XRR, Braziliya, Kanada, Ispaniyadan tashqari barcha mamlakatlarning YaIM hajmidan ortiqdir. Oxirgi 25 yilda ushbu ko'rsatkich mazkur tuzilmalar uchun ishchilar soni 14,4 foizga oshgani holda deyarli 4 marta ko'paygan.

Ma'lumki, TMKlar zamonaviy jahon xo'jaligining muhim ishtirokchilariga aylanib bormoqda. Sanoati rivojlangan davlatlar uchun aynan TMKlarining xorijdagi faoliyati ularning tashqi iqtisodiy aloqalarining harakterini belgilab beradi. Bu davlatlar eksportida milliy kompaniyalarning o'zlarini xorijdagi filiallariga tovar etkazib berishlari va xizmat ko'rsatishlarining ulushi kattadir.

Hozirgi davrda korporatsiyalarning transmilliylashuv jarayoni kuchayib bormoqda. Mohiyatiga ko'ra, korporatsiyalarning xorijdagi mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonidagi ishtiroki transmilliylashish darajasini ifodalaydi. Korporatsiyalarining transmilliylashuvini aniqlash uchun maxsus transmilliylashuv indeksidan foydalaniladi.

Transmilliylashuv indeksi quyidagi formulaga asosan hisoblanadi:

$$I_T = 1/3 (A_I/A + R_I/R + S_I/S) \times 100 \%,$$

Bunda,

I_T — transmilliylashuv indeksi, %;

A_I — xorijiy aktivlar;

A — umumiy aktivlar;

R_I — xorijiy filiallarda mahsulot va xizmatlar sotish hajmi;

R — mahsulot va xizmatlar sotishning umumiy hajmi;

S_I — xorijdagi shtatlar (ish o'rinlari);

S — kompaniya ishchilarining umumiy shtati.

Zamonaviy TMKlar faoliyatida quyidagi asosiy tendentsiyalar kuzatilmoqda:

- aktivlarning umumiy hajmida xorijiy aktivlar ulushiga ko'ra tasniflashda AQShning TMKlari etakchilik qilishmoqda;

- Yaponiya TMKlarining faoliyati 1970-1980 yillarda boshqa TMKlarga nisbatan birmuncha barqaror bo'lgan, lekin umumiy holda hozirgi vaqtdaham ular TMKlar raqobatlashuvida o'zining mustahkam o'rnini egallab kelishmoqda;

- hozirgi davrda Xitoy TMKlari jadal sur'atlarda o'z faoliyatlarini kengaytirmoqda, shuningdek, TMKlar faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan faol

tadbirlarni amalga oshirayotgan mamlakatlar qatoriga Braziliya, Janubiy Koreya, Hindiston va Malayziyani kiritish mumkin;

- Yevropa TMKlari mashinasozlik, elektrotexnika, avtomobilsozlik, farmatsevtika sanoati kabi yirik xarajatlar talab etuvchi sohalardagi ilmiy tadqiqot va ishlanmalarni rivojlantirishga alohida e'tibor berishmoqda;

- Tarmoq tarkibi nuqtai nazaridan eng yuqori transmilliylashuv indeksini kimyo va farmatsevtika sanoatidagi TMKlar, undan keyingi o'rinlarni oziq-ovqat va elektronika sanoati egallashgan, eng past indeks esa savdo kompaniyalariga tegishlidir.

19-mavzu. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlari

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, maqsadi va asosiy shart-sharoitlari.
2. Xalqaro integratsion birlashmalarning asosiy shakllari.
3. G'arbiy Yevropada iqtisodiy integratsiya jarayonlarining rivojlanish bosqichlari.
4. Iqtisodiy rivojlanish darajasi turlicha mamlakatlarning hududiy integratsiyasiga xos xususiyatlar (NAFTA).
5. Rivojlanayotgan mamlakatlar hududiy integratsiyasining xususiyatlari (MERKOSUR).
6. Osiyo hududiy integratsiyasining xususiyatlari (ASEAN, APEC va h.k.).

Tayanch soʻz va iboralar

Xalqaro iqtisodiy integratsiya, imtiyozli savdo hududi, erkin savdo hududi, yagona bojxona ittifoqi, umumiy bozor, iqtisodiy ittifoqlar, to'liq iqtisodiy integratsiya, ASEAN, EAST, MERKOSUR, KOMESA, ASEAN, LAIA, MDH, EES, Maastrix shartnomasi, BENILYuKS, MEESA, NAFTA, APEC, Shanxay hamkorlik tashkiloti

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, maqsadi va asosiy shart-sharoitlari

Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida ikkita asosiy tendentsiya amal qilmoqda. Bir tomondan jahon xo'jaligida yaxlitlik kuchaymoqda, buning natijasida mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar rivojlanishi, xalqaro savdoning erkinlashuvi hamda zamonaviy axborot texnologiyalari tizimining tashkil topishi kuzatilmoqda. Ayniqsa bu jarayon TMKlar faoliyati orqali namoyon bo'lmoqda.

Boshqa tomondan esa, iqtisodiy jihatdan bir-biriga yaqinlashish va mamlakatlarning mintaqaviy darajada o'zaro birgalikda faoliyat ko'rsatishi, shuningdek yirik mintaqaviy integratsion tuzilmalar shakllanishi hamda ularni jahon xo'jaligi markazlarida mustaqil faoliyat ko'rsatib rivojlanib borishi sodir bo'lmoqda.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya - milliy xo'jaliklar o'rtasida o'zaro barqaror aloqalarning rivojlanishi hamda mehnat taqsimoti negizida yuzaga kelgan mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan birlashuvi bo'lib, ishlab chiqarish tuzilmalarining turli darajada va turli ko'rinishlardagi o'zaro aloqadorligini namoyon qiladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda integratsion jarayonlar ikkita asosiy ko'rinishda, mikro va makro darajalarda namoyon bo'ladi. Mikro darajada bu jarayon qo'shni mamlakatlardagi alohida firmalarning turli shakllardagi iqtisodiy aloqalarni amalga oshirish orqali, shuningdek xorijiy mamlakatlarda o'z filiallarini tashkil etish yordamida yuzaga keladi. Davlatlararo darajada integratsiya mamlakatlarning iqtisodiy birlashmalarini tashkil etish va milliy siyosatlarini muvofiqlashtirish orqali amalga oshiriladi.

Bizga ma'lumki, firmalar hamda ishlab chiqarish korxonalari o'rtasida aloqalarning tez rivojlanishi, tovar almashuvida xizmat ko'rsatish, kapital va ishchi

kuchlarining mamlakatlar o'rtasida erkin harakatini ta'minlashga, iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy, tashqi iqtisodiy va shuningdek mudofaa siyosatlarini, moliya - valyuta sohasidagi harakatlar yagona siyosatga kelishishga qaratilgan davlatlararo tartibga solish zaruriyatini taqozo etadi. Buning natijasida, yagona valyuta, infratuzilma, moliyaviy fondlar, umumiy mamlakatlararo boshqaruv organlariga ega bo'lgan iqtisodiy majmualar tashkil topishi yuz beradi.

Mamlakatlar hududiy integratsiyasidan quyidagi maqsadlar ko'zda tutiladi:

1. Bozorlarni kengaytirish imkoniyatlaridan foydalanish va ishlab chiqarish ko'lamini oshirish hisobiga ishlab chiqarishdagi xarajatlarni kamaytirish.

2. Mamlakatlar o'rtasidagi hamkorlikni yanada rivojlantirish.

3. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarida ishtirok etuvchi mamlakatlarning jahon bozoridagi mavqeini oshirish.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning afzalliklari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- mamlakatlar o'rtasida kapital va ishlab chiqarishning markazlashuv va jamlanish jarayoni yanada tezroq kechadi;

- mahsulotlar, xizmatlar, kapital va ishchi kuchlari bilan jadal almashinuv jarayonlari yuzaga keladi;

- bozorlarning hajmiga qarab mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytira olish imkoniyatlari yuzaga keladi;

- ijtimoiy masalalarni hamkorlikda hal etish imkoniyati paydo bo'ladi;

- mamlakatlar o'rtasidagi raqobatlashuvning kuchayishi sodir bo'ladi, bu holat, yanada yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatadi;

- iqtisodiy o'sish sur'atlarining jadallashuviga erishiladi;

- xalqaro savdo munosabatlarida qulay sharoitlar yaratiladi;

- yangi texnologiyalarni keng tarqalishiga va joriy etilishiga imkon yaratadi.

Iqtisodiy integratsiyaga ta'sir ko'rsatuvchi omillar jumlasiga, jahon xo'jaligida tobora rivojlanib borayotgan baynalmilallashuv va globallashuv jarayonlari, xalqaro savdo aloqalarining rivojlanishi, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, milliy iqtisodiyotlar ochiqlik darajasining ortib borishi kabilari kiradi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning maqsadi bo'lib, istiqbolda mahsulotlar, xizmatlar va ishlab chiqarish omillarining erkin harakatlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish hisoblanadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning sub'ektlari jumlasiga xalqaro ishlab chiqarish va ilmiy-texnik hamkorlik hamda ayirboshlashni amalga oshiruvchi mamlakatlar kiradi. Uning ob'ektlariga esa, ishlab chiqarish, ilmiy-texnik hamkorlik va ayirboshlash predmeti hisoblangan mahsulotlar, xizmatlar, valyuta va ishchi kuchlarini kiritish mumkin.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning shart-sharoitlari sifatida integratsiyada ishtirok etuvchi mamlakatlar ichki bozorining rivojlanish darajasi, mintaqaviy jihatdan yaqinligi, mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsadlarining umumiyligi kabilarni kiritish mumkin.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya shakllanishining asosiy shart-sharoitlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- integratsiyalashayotgan mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishi va bozor

munosabatlaridagi holatining yaqinligi;

- integratsiyalashayotgan mamlakatlarning mintaqaviy jihatdan o‘zaro yaqinligi. Jahondagi integratsion birlashmalarning aksariyati mintaqaviy jihatdan bir-biriga yaqin joylashgan, transport aloqalariga ega bo‘lgan bir necha qo‘shni mamlakatlar guruhi orqali shakllangan;

- integratsion hudud doirasidagi o‘zaro hamkorlik aloqalarida mamlakatlardagi mavjud muammolarning umumiyliigi.

Jahon iqtisodiyotida shakllangan ko‘plab integratsion birlashmalar deyarli bir-biriga o‘xshash vazifalarni amalga oshirishni maqsad qiladi. Bular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- keng ko‘lamdagi iqtisodiy afzalliklardan foydalanish. Iqtisodiy integratsion hudud doirasida bozorlar hajmini kengaytirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, mahsulotlar, xom-ashyo resurslarining erkin harakati uchun sharoit yaratish va boshqalar. Bu holat, mamlakatlar iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb etishni yanada rag‘batlantiradi.

- qulay tashqi siyosiy muhitni yaratish. Ko‘plab integratsion birlashmalarning muhim maqsadi ularda ishtirok etuvchi mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa sohalarda bir-biri bilan o‘zaro manfaatli hamkorlik qilishni nazarda tutadi.

- savdo munosabatlarini rivojlantirishga doir chora-tadbirlarni hamkorlikda amalga oshirish.

- milliy iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish hamda iqtisodiyotni tuzilmaviy qayta qurishga ko‘maklashish.

Ta’kidlash lozimki, iqtisodiy integratsiya ishtirokchi mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasining yaxshilanishi, milliy iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror rivojlanishi uchun sharoit yaratadi.

2. Xalqaro integratsion birlashmalarning asosiy shakllari

Jahon xo‘jaligini rivojlanishining zamonaviy bosqichida turli shakllardagi integratsion jarayonlarni ko‘rishimiz mumkin. Kundan kunga xo‘jalik hayotda integratsion jarayonlar chuqurlashib, kengayib bormoqda. Buni biz integratsion jarayonlarni borishini xalqaro iqtisodiy munosabatlarda savdodan tortib, ilmiy-axborot, tovar ayirboshlashgacha bo‘lgan turli ko‘rinishlarini bir-biriga qo‘shilib borishida ko‘rishimiz mumkin.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy integratsion birlashmalarning bir nechta asosiy shakllari mavjud. Bular quyidagilardan iborat:

- imtiyozli savdo hududi;
- erkin savdo hududi;
- yagona bojxona ittifoqi;
- umumiy bozor;
- iqtisodiy ittifoqlar;
- to‘liq iqtisodiy integratsiya.

Imtiyozli savdo bitimi, mazkur bitim a'zo bo'lgan mamlakatlarga savdoda qulay imkoniyatlar yaratish maqsadida tuziladi. Iqtisodiy integratsiyaning mazkur shakli dastlabki davrlarda

Imtiyozli savdo bitimi ikki yoki undan ortiq mamlakatlar o'rtasida tuzilib, hududning har bir ishtirokchisi uchun barcha tovarlar importiga bojxona to'lovlari qisqartiriladi. Bunda dunyoning qolgan mamlakatlar uchun birlamchi savdo tariflari saqlab qolinadi. Iqtisodiy integratsiyaning bunday shakliga misol sifatida 1932 yilda tashkil etilgan "Britaniya Hamdo'stligi imtiyozlari tizimi"ni kiritish mumkin.

Erkin savdo hududi (ESH) ikki va undan ortiq mamlakatlarning o'zaro kelishuviga asosan, bu mamlakatlarda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan o'zaro savdo qilishda bojlar va boshqa cheklovchi choralarni bekor qilish orqali tashkil etilgan guruhidan iborat. Bitimga a'zo bo'lmagan mamlakatlar bilan savdo aloqalarini amalga oshirishda ESHga kiruvchi har bir davlat o'zining mustaqil savdo siyosatini yuritadi.

Erkin savdo hududlarida yaratilgan shart-sharoitlar tufayli qishloq xo'jalik mahsulotlaridan tashqari deyarli barcha mahsulotlar savdosi amalga oshiriladi. Erkin savdo hududi unga a'zo mamlakatlardan biriga joylashgan mamlakatlararo kotibiyat tomonidan tartibga solinib turiladi.

Erkin savdo hududiga asosan 1960 yilda tashkil etilgan Yevropa erkin savdo assotsiatsiyasi (EAST) kiradi. Uning tarkibida Avstriya, Finlayandiya, Islandiya, Lixtenshteyn, Norvegiya, Shvetsiya kabi bir qator mamlakatlar bor. Yevropa iqtisodiy hududi (1994 y)da esa Yevropa Ittifoqi mamlakatlari hamda Islandiya va Lixtenshteynlar mavjud.

Boltiq bo'yi erkin savdo hududi(1993 y)ga Estoniya, Latviya, Litva davlatlari kiradi;

Markaziy Yevropa erkin savdo hududi 1992 yilda tuzilgan bo'lib, uning tarkibiga - Chexiya, Vengriya, Polsha, Slovakiya mamlakatlari kiradi;

Shimoliy Amerika erkin savdo hududi (1994 y) a'zolari bo'lib Kanada, Meksika, AQSh davlatlari hisoblanadi;

ASEAN mamlakatlari erkin savdosi haqida kelishuvi (1992 y.) – Bruney, Indoneziya, Malayziya, Filippin, Singapur, Tayland davlatlarini birlashtiradi;

Iqtisodiy aloqalarning chuqurlashuvi haqida Avstraliya va Yangi Zelandiya savdo kelishuvi (1983 y) tashkil etilgan;

Bangkok kelishuvi (1993y) – Bangladesh, Hindiston, Koreya Respublikasi, Laos, Shri-Lanka davlatlaridan iborat.

Bojxona ittifoqi – ikki yoki bir qancha davlatlarning bojlar bo'yicha o'zaro chegaralarni bekor qilish va yagona boj tarifi joriy etish yuzasidan o'zaro kelishuvidir. Bojxona ittifoqiga kiruvchi davlatlar orasidagi o'zaro savdoda boj to'lovlari va yig'implari va boshqa cheklovchi tadbirlar olib tashlanadi. Uchinchi (Bojhona ittifoqiga kirmaydigan) davlatlar bilan savdo munosabatlarida bu davlatlar yagona bojxona siyosatini amalga oshiradilar.

Ma'lumki, tashqi iqtisodiy faoliyatni davlatlararo tartibga solishning bu ko'rinishi bojxona ittifoqi qatnashchilari o'rtasida bojsiz savdonigina emas, balki uning tashqi chegaralarida muvofiqlashtirilgan tarif tizimini joriy qilishni ham nazarda tutadi. Bojxona ittifoqining erkin savdo hududidan farqi ham ana shundadir.

Bojxona ittifoqlarini yaratish va ularning shakllanishining aniq natijalari unga a'zo-mamlakatlarning ishlab chiqarish va iste'mol sohasida yuz beradigan tarkibiy o'zgarishlarda o'z aksini topadi: talab va taklif nisbiy ustunlik tabiatiga mos ravishda o'zgaradi. Boshqacha qilib aytganda, bojxona ittifoqi savdoning kengayishiga qarab aholining turmush farovonligini oshiradi, biroq, ayni bir paytda ishlab chiqaruvchilarning arzon mahsulotlaridan qimmatroq tovar ishlab chiqarishga moslashishlari natijasida esa, farovonlikni birmuncha pasaytiradi.

Bojxona ittifoqlari dunyoning juda ko'p mamlakatlarida rivojlangan. Ular quyidagilar: Turkiya bilan EI assotsiatsiyasi (1963y), uning tarkibiga EI mamlakatlari va Turkiya kiradi. Arab umumiy bozori (1964y) – Misr, Iroq, Iordaniya, Liviya, Mavritaniya, Suriya va Yaman. Markaziy Amerika umumiy bozori (1961) – Kosta Rika, Salvador, Gvatemala, Gonduras, Nikaragua. Kolumbiya, Ekvador, Venesuela mamlakatlari o'rtasida tuzilgan erkin savdo hududi (1992 y) – Kolumbiya, Ekvador, Venesuela. Sharqiy Karib havzasi mamlakatlari tashkiloti (1991 y.) – Antigua va Barbuda, Dominika, Grenada, Montserrat, Sent-Kite va Nevis, Sent-Lyusiya, Sent-Vinsenva Grenadinalar.

Umumiy bozor integratsion birlashmalarning ancha murakkab turi bo'lib, u bojxona ittifoqiga ishchi kuchi va kapital xarakatiga qo'yilgan cheklashlarni bekor qilishni qo'shish va iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish orqali tashkil etiladi. Umumiy bozorga integratsiyalashgan mamlakatlar nafaqat tovar va xizmatlar erkin harakati haqida kelishishadi, balki ishlab chiqarish omillari-davlatlar o'rtasida kapital va ishchi kuchlar borasida ham almashuvlar qilishadi.

Bojxona ittifoqini umumiy bozorga aylantirish jarayoni faqatgina savdoni emas, balki iqtisodiy siyosatning boshqa sohalarini ham qamrab oluvchi katta miqdordagi qonuniy me'yorlarni o'zaro uyg'unlashtirish masalalarini ham hal etish bilan bog'liqdir. Shu sababli ichki bojxona to'siqlari va boshqa cheklashlarni bartaraf etish orqali uchinchi dunyo mamlakatlari bilan savdoda umumiy tamoyillarni ishlab chiqish zarurki, buning natijasida milliy chegaralar orqali tovarlar, xizmatlar, kapital va ishchi kuchining hech qanday to'siqlarsiz o'tishiga sharoit yaratiladi. Bundan tashqari umumiy bozorni shakllantirish mobaynida ijtimoiy va hududiy rivojlanish uchun zamonaviy fondlarni yaratishga zaruriyat tug'iladi.

Umumiy bozorni iqtisodiy ittifoqqa aylantirishning zamonaviy bosqichida EIning ahamiyati kattadir. Chunki faqatgina ana shu tashkilot iqtisodiy integratsion jarayonlarning eng yuqori cho'qqisiga intilishini yaqqol namoyish etmoqda.

Iqtisodiy ittifoq yuqoridagi ko'rib chiqilgan barcha integratsion tadbirlarga qo'shimcha ravishda qatnashuvchi davlatlar tomonidan yagona iqtisodiy siyosat o'tkazilishini, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartiblashtirishning davlatlararo tizimini yaratishni taqozo etadi. Unda bojxona tariflari, tovar va ishlab chiqarish faktorlari, mikroiqtisodiy siyosat koordinatsiyalari, valyuta, byudjet, pul sohalarida qonunchilikning unifikatsiyasi ko'rib chiqiladi.

To'liq iqtisodiy integratsiya – integratsiya doirasida yagona iqtisodiy, valyuta va siyosiy ittifoqning shakllanishi, xalqaro savdo, tashqi siyosat, va boshqa hamkorlik sohalarida umumiy siyosatning amalga oshirilishi. Mazkur integratsion hudud doirasida huquqiy qonunchilikning unifikatsiyasini talab qiladi. To'liq iqtisodiy

integratsiya barcha a'zo mamlakatlar uchun yagona valyuta siyosatini talab qiladi. Valyuta munosabatlarida yagona valyuta tizimi va valyuta mexanizmi amal qiladi.

Savdo iqtisodiy ittifoqlarning zamonaviy turlariga xos bo'lgan asosiy xususiyatlar quyidagi jadvalda keltirilgan.

3. G'arbiy Yevropada iqtisodiy integratsiya jarayonlarining rivojlanish bosqichlari

G'arbiy Yevropa iqtisodiy integratsiyasi rivojlanish jarayonini shartli ravishda to'rt bosqichga bo'lish mumkin.

1951 yil aprel oyida tarkibiga oltita davlat kiruvchi Yevropa ko'mir va po'lat birlashmasi tashkil topdi. 1957 yilda shu davlatlar Yevropa iqtisodiy hamjamiyati va atom energetikasi bo'yicha Yevropa hamjamiyati tuzish to'g'risida shartnomaga qo'l qo'ydilar. Hamjamiyat tarkibiga iqtisodiy jihatdan yuqori darajada rivojlangan davlatlar kirdi.

Yevropa ittifoqining tashkil topish va rivojlanish tarixi 1951 yillardan boshlanadi. 1951 yil aprel oyida tarkibiga 6 davlat kiruvchi Yevropa ko'mir va po'lat birlashmasi tashkil topdi. 1957 yilda shu davlatlar Yevropa iqtisodiy hamjamiyati va atom energetikasi bo'yicha Yevropa hamjamiyati tuzish to'g'risida shartnomaga qo'l qo'ydilar. Hamjamiyat tarkibiga iqtisodiy jihatdan yuqori darajada rivojlangan davlatlar kirdi.

Birinci bosqich 50-yillar oxiridan 70-yillar o'rtalarigacha davom etdi. Bu davr Yevropa iqtisodiy integratsiyasi uchun "oltin asr" bo'ldi.

Yevropa iqtisodiy hamjamiyatini yoki "Umumiy bozor"ni tashkil etishning aniq maqsadlari quyidagilardan iborat edi:

- a'zo mamlakatlar o'rtasidagi savdodagi barcha cheklovlarni asta-sekinlik bilan bartaraf etish;
- uchinchi mamlakatlar bilan savdoga umumiy boj tariflarini o'rnatish;
- "Insonlar, kapital, xizmatlar"ning erkin harakati uchun to'siqlarni tugatish;
- Qishloq xo'jaligi va transport sohasida umumiy siyosatni ishlab chiqish va o'tkazish;
- Valyuta ittifoqini tuzish;
- Soliq siyosatini birxillashtirish;
- Qonunchilikni bir-biriga moslashtirish;
- Iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish tamoyillarini ishlab chiqish.

Ushbu yuqoridagi maqsadlarni amalga oshirish uchun boshqaruv tuzilmasi tashkil etildi: bular, EIH vazirlar kengashi, Yevropa hamjamiyati komissiyasi, Yevropa sudi hamda Yevropa parlamentidan iborat.

EIH a'zo-mamlakatlarning mahsulotlari, kapitallar, ishchi kuchi va xizmatlarining umumiy bozorini tashkil etish masalasini hal qilishni o'z oldiga birinchi galdagi maqsad qilib qo'ydi. Buning uchun esa Bojxona ittifoqi tashkil qilindi. Ushbu Bojxon ittifoqi EIH asosida turadi. Bojxona ittifoqi doirasida quyidagilar amalga oshirildi:

- a'zo-mamlakatlar o'rtasidagi savdo aloqalaridagi cheklovlar bartaraf etildi;

- uchinchi mamlakatlar bilan munosabatlar bo'yicha yagona bojxona tarifi o'rnatildi;
- kapitallar, kreditlar, pul o'tkazmalari hamda xizmatlarning erkin xarakatiga erishildi;
- ishchi kuchi migratsiyasining erkinligi ta'minlandi.

Yuqoridagi barcha choralar sanoat integratsiyasining jadallashishiga imkon tug'dirdi.

Ikkinchi bosqich (70-yillar o'rtalaridan 80-yillar o'rtalarigacha) EI tarixida turg'un davr bo'lib hisoblanadi. Shunday bo'lsada bu davrda EIga a'zo-mamlakatlar Yevropa valyuta hamkorligi dasturini qabul qilishga, tashqi siyosiy maslahatlar mexanizmini tashkil etishga muvaffaq bo'ldilar lekin ba'zi salbiy tendentsiyalarning yuzaga kelishi oqibatida g'arbiy Yevropa iqtisodiy integratsiyasini, "yevroskleroz" nomini olgan jiddiy inqirozga uchrashiga olib keldi. 70 yillarning oxiri va 80 yillarning boshlarida EI mamlakatlari o'rtasida rivojlanish darajasining buzilishi kuchaydi. 1981 yilda Gretsiyaning EIga kirishi bilan bu tendentsiya yanada yaqqol namoyon bo'ldi, uning iqtisodiyoti boshqa ittifoq a'zolari bilan solishtirish bo'yicha ancha past darajada edi.

Uchinchi bosqich (80 – yillarning ikkinchi yarmidan 90-yillar boshlariga qadar) – Ittifoq tarkibini kelajakda kengaytirish bosqichi. 1986 yilda Ispaniya va Portugaliyaning qo'shilishi oldindan davom etayotgan davlatlar o'rtasidagi nomutanosiblikni kuchayishiga olib keldi. EIHga kirish vaqtida Portugaliyada aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadi taxminan EIH bo'yicha $3/2$ ni, Ispaniyada esa $3/4$ atrofida bo'lgan. Yangi a'zo – mamlakatlarda taxminan beshtadan bir kishi qishloq xo'jaligida ishlagan, bu paytda EIHda o'n uchtadan biriga to'g'ri kelgan. Shu bilan birgalikda bu davr G'arbiy Yevropa integratsiyasi rivojlanishida Yagona Yevropa Aktining (YaEA) qabul qilinganligi ifoda etadi. EIH rivojlanishida 1987 yilda qabul qilingan YaEA muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ushbu akt umumiy bozorni iqtisodiy ittifoqqa aylantirish yo'nalishlarini belgilab berdi. Ya'ni savdo yo'lidagi barcha to'siqlarni olib tashlash, a'zo-mamlakatlarda ichki chegaralarni ochish, tovar ayirboshlashni jallashtirish, yagona valyuta tizimini joriy etish va barcha fuqarolarning huquqlari tengligi hamda ijtimoiy kafolatlanish tadbirlarini amalga oshirishdan iborat edi.

To'rtinchi bosqich (90-yillar o'rtalaridan XXI asr boshlariga qadar). Yagona Yevropa Akti qoidalariga muvofiq 1993 yil 1 yanvardan Ittifoq chegaralari ichida mahsulotlarning erkin harakatlanishi kiritildi. Bunga muvofiq hamjamiyatning o'n ikki davlat rahbarlaridan iborat a'zosi odamlar, tovarlar, kapital va axborotlarning erkin harakatlanishi uchun ishtirokchi-mamlakatlar o'rtasidagi chegaralarni ochish to'g'risida Shengen bitimini imzoladilar. Haqiqatda Ittifoq doirasida yagona iqtisodiy makon vujudga keldi.

1992 yilda EI to'g'risida Maastrix shartnomasi imzolanib, ushbu hujjatga ko'ra quyidagilar ta'sis etildi:

- Yagona Yevropa fuqaroligi.
- Siyosiy ittifoqligi.
- Iqtisodiy va valyuta ittifoqi.

Yevropa ittifoqi faoliyati davomida a'zo mamlakatlarning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy jihatdan rivojlanishini qo'llab quvvatlashni o'z oldiga eng muhim maqsadlardan biri sifatida qo'ygan.

4. Iqtisodiy rivojlanish darajasi turlicha mamlakatlarning hududiy integratsiyasiga xos xususiyatlar (NAFTA)

G'arbiy Yevropada iqtisodiy integratsiyaning rivojlanish yutuqlari dunyoning rivojlanayotgan mintaqalari diqqatini o'ziga jalb etdi. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasida bir nechta o'nlab erkin savdo hududlari, bojxona yoki iqtisodiy ittifoqlar vujudga keldi.

Integratsiya jarayonlarining sezilarli darajada rivojlanishida Shimoliy Amerika Erkin savdo assotsiatsiyasining (North American Free Trade Area – NAFTA) tashkil qilinishi va faoliyat ko'rsatish jarayoni muhim ahamiyat kasb etdi. Mazkur integratsion hudud jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarda iqtisodiy ahamiyati jihatidan yuqori o'rinda turadi. 1992 yilda AQSh, Kanada va Meksika o'rtasidagi Shimoliy Amerika Erkin savdo assotsiatsiyasini (NAFTA) tashkil etish to'g'risidagi shartnoma imzolandi va u 1994 yilning 1 yanvardan o'z faoliyatini yurita boshladi. NAFTA AQSh, Kanada va Meksika davlatlarini o'z tarkibiga birlashtirgan. Ushbu integratsion birlashma 456,6 mln. aholini o'z ichiga olgan keng hududni qamrab olgan bo'lib kuchli iqtisodiy imkoniyatga egadir. Bu mamlakatlarda har yilgi ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlar 7 trln. AQSh dollarini tashkil etadi. Butun jahon savdosi hajmida ularning ulushi 20% atrofida to'g'ri keladi. NAFTA davlatlari kelishuvida asosan tovar va xizmatlar savdosida cheklashlarni olib tashlash, o'zaro kelishmovchiliklarni hal etish mexanizmlarini ishlab chiqish, bir-biriga nisbatan investitsion muhitni erkinlashtirish masalalari nazarda tutilgan. NAFTAning EIga nisbatan o'ziga xos xususiyati integratsion jarayonlarning simmetrik emasligidir. Kanada va Meksika davlatlari integratsiyalashuv jaryonida AQSh bilan ko'proq yaqinlashishga intilishadi, o'zaro esa kuchsiz bog'lanishgan.

Bitimning asosiy qoidalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- AQSh, Kanada va Meksika o'rtasidagi savdo aloqalarida mahsulotlarga nisbatan bojxona bojlarini bekor qilish;
- shimoliy Amerika bozorini o'zlarining tovarlarini Meksika orqali AQShga reeksport qilish yo'li bilan Amerika bojlarini to'lashdan qochishga harakat qilayotgan Yevropa va Osiyo kompaniyalari ekspansiyasidan himoyalash;
- Meksikada sug'urta va bank ishida Amerika va Kanada kompaniyalarining raqobat va kapital qo'yilmalariga bo'lgan cheklavlarni bekor qilish;
- atrof-muhit bilan bog'liq bo'lgan muammolarni hal qilish uchun uch tomonlama guruhlarini tashkil etish.

NAFTAg a'zo mamlakatlar tomonidan imzolangan shartnoma doirasida quyidagi vazifalarni hal etish ko'zda tutilgan:

- erkin savdo hududini shakllantirish orqali mamlakatlar o'rtasida savdo va investitsiyalarni rag'batlantirish;
- mamlakatlardagi kompaniyalar uchun kelishilgan tadbirkorlik faoliyati ishlab chiqilishi;

- o‘zaro iqtisodiy hamkorlik aloqalarini yanada rivojlantirish;
- intellektual mulkga doir huquqlarni himoya qilish.

Dastlabki ikki yil ichida NAFTAning eksport hajmini oshishi hisobiga qo‘shimcha ish joylarini tashkil etishdagi munosabatlarda faoliyat ko‘rsatishi ishonchlarni oqlamadi. Bundan tashqari, AQSh bilan Meksika savdosidagi ijobiy savdo saldosini yo‘qolib 1995 yilda uning o‘rnini defitsit egalladi. Oxir-oqibatda NAFTAning tuzuvchilar rejasini bo‘yicha to‘la mukammal shimoliy Amerika umumiy bozorini 2010 yilda tashkil etish mumkin deb hisoblandi. Hozirgi vaqtda Amerika iqtisodchilari etarli darajada qudratli bo‘lgan Amerika savdo blokini tashkil etishning modelini ishlab chiqmoqdalar.

5. Rivojlanayotgan mamlakatlar hududiy integratsiyasining xususiyatlari (MERKOSUR)

90-yillar o‘rtalarida Lotin Amerikasi mamlakatlarida integratsiya jarayonlari kuchayib bordi. 1991 yilda tuzilgan va 1995 yil 1 yanvardan kuchga kirgan Braziliya, Argentina, Paragvay va Urugvay o‘rtasidagi shartnomaga asosan ushbu mamlakatlarni o‘zaro yaqinlashtiruvchi yirik mintaqaviy savdo – iqtisodiy ittifoq MERKOSUR (Mercado Comun de Cono del Sur – MERCOSUR) yuzaga keldi (2006 yil iyuldan Venesuela ham a‘zolikka qabul qilingan). Bunda deyarli 90% o‘zaro savdo aloqalarida barcha chegaralovchi to‘lovlar olib tashlandi hamda uchinchi mamlakatlar bilan munosabatlarda yagona bojxona tariflari o‘rnatildi. MERKOSURning maqsadi mintaqada umumiy bozorni shakllantirish hisoblanadi.

MERKOSUR integratsion jarayonlarini muvofiqlashtiruvchi va boshqaruvchi muqarrar tizimga ega. Unga tashqi ishlar vazirligi tarkibidagi umumiy bozor kengashi, umumiy bozor guruhi – ijrochi organ va unga bo‘ysunuvchi 10ta texnik komissiya kiradi. MERKOSURning faoliyati unga kiruvchi mamlakatlar iqtisodiyoti rivojlanishini barqarorlashtirishga, shu jumladan inflyatsiyani jilovlashga va ishlab chiqarishni rag‘batlantirishga yordam beradi. Shu bilan birgalikda valyutani tartibga solish, soliqqa tortishni unifikatsiya qilish hamda mehnat qonunchiligida bir qator hal qilinmagan muammolar mavjud.

MERKOSURning tashkil etilishi o‘zaro savdoning birdaniga oshishiga hamda boshqa mintaqaviy savdo guruhlari bilan savdo-iqtisodiy hamkorlikning kengayishiga olib keldi. Shuningdek, o‘zaro investitsion faollik ham sezilarli darajada oshdi va buning natijasida xorijiy investitsiyalar oqimi jadallashib bordi. MERKOSURning ijobiy faoliyati mintaqadagi siyosiy barqarorlikka sezilarli ta‘sirida namoyon bo‘ldi.

6. Osiyo hududiy integratsiyasining xususiyatlari (ASEAN, APEC va h.k.)

XX asr oxirida Sharqiy Osiyoda integratsiya jarayonlari kuchayib bordi. To‘rtta Osiyo «ajdaho»laridan biri bo‘lgan Singapur, shuningdek NIS «yangi to‘lqinlar» - Malayziya, Indoneziya, Tailand, Bruney, Vetnam, Kambodja, Laos, Myanma va Fillipin davlatlari kiruvchi Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (Association of South East Asian Nations - ASEAN) muvaffaqiyatli

faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Ushbu guruhlar doirasidagi o'zaro muvaffaqiyatli hamkorlik ASEAN qatnashchilari bo'lgan ko'pchilik mamlakatlarning kuchli iqtisodiy o'sishi bilan chambarchas bog'liqdir, shu bilan birgalikda ushbu mamlakatlarning oldindan amal qilib kelayotgan o'zaro savdo aloqalarining yaxshi yo'lga qo'yilganligi hamda hamkorlikning tartibga solib turiladigan shaklining amal qilishidir.

ASEAN 1967 yilda Bangkokda "ASEAN deklaratsiya"si imzolanishi bilan birgalikda tashkil etilgandır. 1976 yilda Bali orolida imzolangan ASEAN kelishuv deklaratsiyasi va Janubi-Sharqiy Osiyoda do'stlik va xamkorlik shartnomasiga asosan ASEANning shartnomaviy tarzda rasmiylashtirilishi amalga oshirildi.

ASEAN rejasida 2000 yilgacha a'zo mamlakatlar 38 ming turdagi tovarlar bo'yicha bojxona to'lovlarini o'rtacha 5%gacha pasaytirish belgilangan. 1995 yil oxirida 2003 yildan to'la erkin savdo hududini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilingan bo'lib voqealarning ijobiy rivojlanishi davom etsa 2000 yildan kuchga kirishi ko'zda tutilgan edi. ASEAN - Janubi-Sharqiy Osiyoda joylashgan mamlakatlarning siyosiy, iqtisodiy va madaniy mintaqaviy xukumatlararo tashkiloti bo'lib hisoblanadi.

ASEANning yuqori organi bo'lib a'zo-mamlakatlar etakchilarining 2001 yildan boshlab har yili o'tkaziladigan sammiti hisoblanadi. Odatda sammit uch kun davom etib bunda, mintaqa bo'yicha tashkilotning xamkorlari bilan uchrashuvlar olib boriladi. Doimiy sekretariat Jakarta shahrida joylashgan bo'lib unga bosh sekretar etakchilik qiladi. Shuningdek, ASEAN doirasidagi har yili o'tkaziladigan 300dan ortiq tadbirlarni o'tkazishga yordam berishda ishlar 29ta qo'mita, 122ta ishchi guruhlar tomonidan amalga oshiriladi.

Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati (Acia Pacific Economic Cooperation – APEC) 1989 yilda Kanberrada, Avstraliya va Yangi Zelandiya bosh vazirlarning tashabbusi bo'yicha tashkil etilgan. APEC qattiq tashkiliy tuzilishdan yoki yirik byurokratik apparatdan holi bo'lgan erkin maslahat forumi sifatida tashkil etilgan va shu tufayli u ko'pincha "APEC forumi" deb ham yuritiladi. APEC sekretariati Singapurda joylashgan bo'lib, o'z ichiga faqatgina APEC a'zo-mamlakatlaridan vakil bo'lgan 23ta diplomatni shuningdek, 20ta mahalliy yollanma xodimlarni oladi.

Sharqiy Osiyoda iqtisodiy integratsiyaning rivojlanish istiqbollari, Osiyo – Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi (APEC) tashkil etilishi bilan sezilarli darajada bog'liqdir. Osiyo – Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi (APEC) – bu hukumatlararo tashkilot bo'lib, o'z ichiga 21ta davlat mintaqasini birlashtirib olgan. APEC Tinch okeani ko'rfazida iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish maqsadida Avstraliyaning taklifi bo'yicha 1989 yilda tuzilgan edi. Dastlab unga 12ta davlat: Avstraliya, Bruney, Kanada, Indoneziya, Yaponiya, Malayziya, Yangi Zelandiya, Filippin, Singapur, Janubiy Koreya, Tailand va AQSh kirardi. Keyingi yillar davomida unga Xitoy, Gonkong, Tayvan, Meksika, Chili, Yangi Gvineya-Papua, 1998 yildan esa Vetnam, Peru va Rossiya ham qo'shilishdi. APEC investitsion va moliyaviy faoliyat bo'yicha rasmiy ravishda maslahat berish huquqiga egadir, biroq uning ishchi organlari doirasida mintaqaviy savdo yuritish tartibi belgilangan, bo'lib tarmoq vazirlari va ekspretlarining u yoki bu mintaqalar xamkorligi masalalari

bo'yicha uchrashuvlari o'tkaziladi. APEC faoliyatining asosiy maqsadlari 1991 yilda Seul deklaratsiyasida belgilangan bo'lib quyidagilardan iborat:

- a'zo mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishiga ko'maklashish;
- a'zo mamlakatlarning yuqori darajada iqtisodiy jihatdan bog'liqligini hisobga olib ko'ptomonlama savdo tizimini mustahkamlash;
- a'zo mamlakatlar o'rtasidagi savdo va moliyaviy sohalardagi hamkorlikni rivojlantirish.

APEC – yirik iqtisodiy birlashma bo'lib, 2007 yil ma'lumotlariga ko'ra unga jahon YaIMini 57% va jahon savdo hajmining 48%dan ortiqrog'i to'g'ri keladi.

Tashkilotning asosiy maqsadi – erkin, ochiq sado tartibini ta'minlash hamda mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlashdan iborat.

1994 yilda strategik maqsadlar sifatida 2020 yildan Osiyo-Tinch okeani mintaqasida erkin va ochiq savdo tizimlarini hamda liberal investitsion rejimini tashkil etish rasmiy ravishda e'lon qilingan. Bir qadar rivojlangan mamlakatlar erkinlashtirishni 2010 yildan amalga oshirishlari zarur. Har bir mamlakat faoliyat yuritishning alohida rejalari asosida yangi tartiblarni joriy etish muddatlarini va o'zining xaq-huquqlarini mustaqil ravishda belgilaydi.

Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi iqtisodiy integratsiya jarayonlarini baholash orqali ko'plab mutaxassislar uni rivojlanishini o'ziga xosligini va alohida shart-sharoitga egaligini ta'kidlaydilar. Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi integratsiya jarayonlarining asosiy xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

Birinchidan, APEC tashkilotida integratsiya jarayonlari davlatlararo xamkorlik uchun zamin yaratuvchi TMKlarning etakchiligi orqali amalga oshmoqda. Shu jumladan bu, xukumatga tegishli bo'lmagan mintaqaviy iqtisodiy tashkilotlar – Tinch okeani iqtisodiy ittifoqi (TES) 1967 yilda va Tinch okeani iqtisodiy xamkorligi bo'yicha ittifoq (STES) 1980 yilda yuzaga kelishi APECni tashkil etishga ancha qulay zamin yaratgandi. Shu bilan birgalikda, TES va STES o'zlarining hukumati bilan mustahkam aloqaga ega bo'lgan hamda ulardan har tomonlama yordam olayotgan milliy qo'mitalar negizida tashkil topgandi.

Ikkinchidan, integratsiya jarayonlari iqtisodiy rivojlanish darajasi turli xilda bo'lgan mamlakatlarni qamrab olgandi. APECning yagona roli shunda ediki, unga XX asrning ikkita yirik iqtisodiy jihatdan kuchli mamlakatlari AQSh va Yaponiya qo'shilgandi, shu bilan birgalikda, XXI asrning iqtisodiy jihatdan qudratli bo'lgan davlati Xitoy ham kirardi.

Uchinchidan, Osiyo – Tinch okeani mintaqasi ko'lamidagi integratsiya o'z ichiga submintaqaviy iqtisodiy ittifoqlarni (ASEAN, NAFTA, Janubiy-Tinch okeani forumi va bosh.) oladi.

Iqtisodiy integratsion jarayonlar jahonning turli hudud va mintaqalarida jadal ravishda rivojlanib bormokda. 1989 yilda Afrika kontinentining shimoliy qismida Jazoir, Liviya, Mavritaniya, Marakko, Tunislardan iborat Mag'rib arab ittifoqi tuziladi. 1981 yilda esa Fors ko'rfazi atrofidagi arab davlatlari (Saudiya Arabistoni, Quvayt, Qatar, Bahreyn, BAA, Ummon)dan iborat hamjamiyat kengashi tashkil etilgandi

20-mavzu. Xalqaro moliya munosabatlarida moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash

1. Xalqaro moliyaviy xavfsizlikning mohiyati va milliy iqtisodiyotdagi o'rni.
2. Moliyaviy xavfsizlikning asosiy tamoyillari va turlari.
3. Jahon moliyaviy muhiti va unda xalqaro moliyaviy xavfsizlik holati.
4. Xalqaro moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash borasida xalqaro hamkorlik aloqalari.

Tayanch so'z va iboralar

Moliyaviy xavfsizlik, xalqaro moliyaviy xavfsizlik, mintaqaviy xavfsizlik, byudjet defitsiti, "xufiyona" iqtisodiyot, byudjet xavfsizligi, soliq xavfsizligi, kredit va bank tizimi xavfsizligi, valyuta xavfsizligi.

1. Xalqaro moliyaviy xavfsizlikning mohiyati va milliy iqtisodiyotdagi o'rni

Keyingi yillarda barcha darajalarda moliyaviy xavfsizlik tizimini shakllantirishning roli jadal sur'atlarda ortib bormoqda. Bu jarayonda makroiqtisodiy xavfsizlikni, har xil soha va tarmoqda faoliyat yurituvchi korxonalar yoki alohida shaxslarning moliyaviy xavfsizligini ta'minlash mamlakat moliya tizimining barqaror rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Ushbu holat hozirgi kunda innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirishning zamonaviy sharoitlarida eng dolzarb masala hisoblanadi. Bir tomondan moliyaviy xavfsizlikni ta'minlashning zarurligi va ahamiyati muhim bo'lsa, boshqa tomondan uning muhim jihatlarini samarali tarzda amalga oshirish tizimini takomillashtirish talab etiladi. Korxonalar va moliya-kredit tashkilotlarida moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash ularning menejerlari tomonidan doimiy ravishda alohida e'tibor beradigan masala sifatida namoyon bo'ladi. Chunki, mustahkam moliyaviy xavfsizlik tizimini shakllantirish pirovardida moliyaviy natijalar holatiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Ma'lumki, ishlab chiqaruvchilar va bozorning boshqa ishtirokchilarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan investitsiya siyosati yirik, shunga mos holda muayyan darajada riskli moliyaviy qo'yilmalar bilan bog'liq bo'ladi. Aniq bir korxona darajasidagi mavjud muhim mikroiqtisodiy omillar qatoriga turli bo'limlar mutaxassislari tomonidan shuningdek, boshqaruv personali tomonidan moliyaviy xavfsizlik tizimini amalga oshirishda puxta asoslanmagan va ehtiyotsizlik bilan qilingan bir nechta siyosatni kiritish mumkin. Shu boisdan, moliyaviy xavfsizlik tizimini mukammal tarzda shakllantirish va mazkur jarayonda risklarni boshqarishga alohida e'tibor qaratish talab etiladi. Bundan tashqari, moliyaviy risklarni boshqarish borasida ishlab chiqilgan uslubiy yondoshuvlardan amaliyotda keng foydalanilmasligi oqibatida moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash bilan bog'liq bir qator muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda. Bularning barchasi, nafaqat mamlakat darajasida balki alohida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar darajasida moliyaviy xavfsizlikning mustahkam va samarali tizimini yaratishning muhim ahamiyatga egaligini ko'rsatmoqda.

Shuningdek, alohida olingan shaxsning moliyaviy xavfsizligini ta'minlash va bu boradagi moliyaviy savodxonligini oshirish ham muhim masala hisoblanadi. Aholining

moliya bozorida bu boradagi ommaviy savodxonligining pastligi iqtisodiyotda global inqirozli hodisalarning yuzaga kelishiga olib keladi. Bunga misol sifatida 2007 yilda AQShda aholining uy-joy kreditlarini qaytarishga qodir emasligi, ularning to'lov qobiliyatining pastligi sharoitida ipoteka inqirozining yuzaga kelganligini keltirish mumkin. Bu nafaqat AQSh bank tizimiga balki, butun jahon iqtisodiyotiga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatdi.

Hozirgi kunda moliyaviy xavfsizlik nafaqat mamlakat iqtisodiyotiga balki har bir shaxsning moliyaviy holatiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Iqtisodiyotdagi beqarorlik va inqirozli sharoitning yuzaga kelishi har bir shaxsning moliyaviy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Xalqaro moliyaviy xavfsizlik masalasini tadqiq etishda xalqaro moliyaviy huquq kabi huquq sohasi muhim hissa qo'shadi. U o'zida xalqaro huquq sub'ektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi me'yorlar va tamoyillar majmuasini namoyon etgan holda xalqaro xavfsizlik va tinchlikni ta'minlash maqsadlarida xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishga yo'naltirilgan. Biroq, xalqaro moliyaviy huquqning mazkur o'quv fani mazmuniga mos kelmaydigan tadqiqot ob'ektlari va predmeti mavjud, chunki xalqaro moliyaviy xavfsizlikda jahon iqtisodiyotida xavfsizlikni ta'minlash jarayonlarining iqtisodiy mohiyatiga asosiy e'tibor qaratiladi.

Hozirgi kunda fanda umume'tirof etilgan nuqtai nazarga ko'ra xalqaro moliyaviy xavfsizlik xalqaro moliyaviy munosabatlar va jahon xo'jaligi holatini o'zida ifodalovchi tushuncha sifatida quyidagilarni namoyon etadi²⁹:

1. Mamlakatlarning barqaror iqtisodiy rivojlanishi ta'minlanadi;
2. O'zaro foydali iqtisodiy hamkorlik uchun shart-sharoit yaratiladi;
3. Oxir-oqibatda dunyo mamlakatlari aholisining aksariyat qismida farovonlik darajasi oshishini ta'minlovchi barqaror rivojlanish va iqtisodiy o'sish namoyon bo'ladi.

Xalqaro moliyaviy xavfsizlik – bu xalqaro bitimlar va institutsional tuzilmalar majmuasi bo'lib, uning asosida bozor xo'jaligi va demokratiyaning umume'tirof etilgan tamoyillari shakllanadi.

Xalqaro moliyaviy xavfsizlik muammosini o'rganish o'ziga muammolarning ikki guruhini qamrab oladi:

1. Umumiqtisodiy jarayonlar (globalashuv, xalqaro savdo va boshq.) bilan chambarchas bog'liq bo'lgan va shular natijasida kelib chiqadigan xavfsizlikning umumiy masalalari;
2. Moliyaviy xavfsizlikning o'ziga xos muammolari (xalqaro iqtisodiy nizolar, “xufiyona iqtisodiyot”, iqtisodiy jinoyatlar, kiberxavfsizlik va boshq.).

Xalqaro moliyaviy xavfsizlikni o'rganishning o'ziga xos murakkabligi quyidagi muhim jihatlarni o'ziga qamrab olgan uch darajali tuzilmani o'zida ifodalashi bilan bog'liq³⁰:

- Milliy moliyaviy xavfsizlik darajasi;

²⁹ Агаркова Л.В. Управление финансовой безопасностью: монография. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2016. – 293 с.

³⁰ Каранина Е.В. Финансовая безопасность (на уровне государства, региона, организации, личности) – Монография. – Киров: ФГБОУ ВО «ВятГУ», 2015. – 239 с.;

- Mintaqaviy (geografik mintaqalar va integratsion hududlar) moliyaviy xavfsizlik darajasi;
- Xalqaro moliyaviy xavfsizlik darajasi.

“Milliy moliyaviy xavfsizlik” tushunchasining mohiyatini ushbu bobning keyingi bo‘limida ko‘rib chiqamiz.

Mintaqaviy moliyaviy xavfsizlik – iqtisodiy xavflar, harbiy tahdidlardan, shuningdek, mintaqaning davlat mustaqilligi va suverenitetiga tajovuz qilish, zarar etkazish bilan bog‘liq chetdan bo‘ladigan hujumlardan ozod bo‘lgan jahon xo‘jaligidagi aniq mintaqada iqtisodiy munosabatlar holatini tavsiflovchi xalqaro moliyaviy xavfsizlikning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Mintaqaviy moliyaviy xavfsizlikning muhim xususiyati bo‘lib, u o‘zining amalga oshishi uchun mintaqalardagi madaniy, tarixiy an‘analar, ulardagi kuchlar tengligining holati, zamonaviy dunyodagi muayyan mintaqalar xususiyatlarini hisobga oluvchi ixtisoslashgan tashkilotlarning mavjudligini talab qilishi hisoblanadi.

Xalqaro moliyaviy xavfsizlik – sub’ektlar iqtisodiy-ijtimoiy evolyutsiyasining turli modellarini saqlagan holda barqaror iqtisodiy rivojlanishning yuridik, iqtisodiy va institutsional shart-sharoitlarini tashkil etuvchi o‘zaro tenglik hamda ishonchga asoslangan milliy, mintaqaviy, xalqaro institutlar va tartib-qoidalarining tizimidir.

Xalqaro moliyaviy xavfsizlik o‘zaro kafillik berishni anglatib hech qaysi tomon jahon xo‘jaligi doirasida tahdidlar va iqtisodiy jihatdan tobelikning mavjudligi sababli na iqtisodiy, na siyosiy, na boshqa turdagi birtomonlama afzallikni ololmaydi. Xalqaro moliyaviy xavfsizlik sub’ektlari bir-birining ichki ishlariga aralashmaslikni, o‘zaro maqbul va foydali hamkorlikni mo‘ljallaydi.

Shubhasiz, tuzilmasi bo‘yicha bunday murakkab tushuncha umumiy majmua sifatida qabul qilinishi lozim. Boshqacha aytganda, moliyaviy xavfsizlikning asosiy yo‘nalishlari, tuzilish tamoyillari, maqsadlari

Xalqaro moliyaviy xavfsizlik tizimining bo‘g‘inlari harakati darajasidan qat’iy nazar bir xil kontseptual fikrlar sifatida qaralishi kerak. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda bunday yondashuv hali to‘liq ishlab chiqilmagan.

Xalqaro moliyaviy xavfsizlik turli bitimlar va institutsional tuzilmalarning mavjudligida xalqaro shart-sharoitlar majmuini o‘zida namoyon etgan holda jahon xo‘jaligi a‘zosi bo‘lgan har bir mamlakat o‘zining ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish strategiyasini mustaqil ravishda tanlash hamda o‘zaro tushunish va hamkorlik asosida tashqi bosim va aralashuvlarsiz amalga oshirish imkoniyatini ta’minlaydi.

Xalqaro moliyaviy xavfsizlikning huquqiy kafolati davlatlarning ijtimoiy va siyosiy tizimidan qat’iy nazar o‘zaro tenglik tamoyillarini tan olishni ko‘zda tutadi. Xalqaro moliyaviy xavfsizlik milliy va butun dunyodagi global muammolarni hal etish bo‘yicha qaror qabul qilishda davlatlarning o‘zaro hamkorligini ta’minlashi kerak. Shuningdek, xalqaro moliyaviy xavfsizlik istiqbolda mamlakatlarning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvini kuchaytirish hamda xalqaro iqtisodiy va moliyaviy institutlar bilan hamkorlikni kengaytirish kabi maqsadlarni ko‘zda tutadi. Moliyaviy xavfsizlikni baholash uchun zamonaviy matematik apparatning murakkab tizimlaridan foydalanish mumkin. Bunda, eng avvalo, moliyaviy xavfsizlik ob’ektlarini modellashtirish masalasi yuzaga keladi va mazkur jarayonda o‘rganilayotgan turli ob’ektlarga mos keluvchi har hil modellarni ishlab chiqish

lozim. Agarda milliy darajadagi yoki alohida mamlakat darajasidagi moliyaviy xavfsizlik ko'rib chiqilayotgan bo'lsa u holda model bitta bo'ladi, korxona doirasidagi xavfsizlik uchun esa, boshqa turdagi modeldan foydaladi. Mazkur masala hozirgi kunga qadar ham to'liq o'z echimini topmagan. Tabiiyki, bunday modellar turli xo'jalik yurituvchi seb'ektlarning iqtisodiy ko'rsatkichlarini baholash uchun taqdim etilgan modellardan ko'ra murakkabroq bo'ladi, chunki moliyaviy xavfsizlik modellarida ko'plab tashqi va ichki omillarni hisobga olish lozim.

Moliyaviy xavfsizlikni o'rganishda yuzaga keladigan ikkinchi masala – bu ishlab chiqilayotgan modellarning tadqiqot usullarini belgilab olishdir. Ta'kidlash kerakki, moliyaviy xavfsizlikni o'rganishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan samarali tahlil usullarining turli xillar mavjud. Ularni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- Ekspert baholash usullari;
- Statistik tahlil usullari;
- Nazariy-o'yin usullari;
- Noaniq tizimlar nazariyasi usullari.

Ekspert baholash amalda deyarli iqtisodiy tadqiqotlarning barcha bosqichlarida qo'llaniladi.

Etarlicha ishonchli baho olish uchun tekshiruv sxemasini oqilona tuzish va uning natijalarini qayta ishlashning matematik apparatidan foydalanish talab etiladi.

Muayyan iqtisodiy muammolarning shartlarini hisobga olgan holda statistik tahlil qilishning turli usullarini keng rivojlantirish maqsadga muvofiq. Ular orasida regression va dispersion tahlil, ko'p o'lchamli statistik tahlil qilish usullarini keltirish mumkin.

Ko'rinishidan, nazariy-o'yin usullar moliyaviy xavfsizlikni baholashda muhim rol o'ynaydi.

Ekspert baholash usullari bir xil yoki boshqacha turli darajadagi iqtisodiy vaziyatni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, mutaxassis ekspertizasi ham tegishli mutaxassislar tomonidan alohida ekspert ekspertizasi asosida amalga oshirilishi mumkin, olingan natijalarni qo'llash orqali tekshirish boshqa usullar asosida amalga oshiriladi. Tabiiyki, ikkinchi yo'l to'g'ri. Biroq, vaqtning etishmasligi va ko'pincha boshqa omillar tufayli faqat ajratilgan ekspertlar tahlilining natijalari bilan cheklanishi kerak.

Davlat moliyaviy xavfsizligining holati uning organlari faoliyati natijasi orqali namoyon bo'ladi: ular jumlasiga, davlatning iqtisodiy rivojlanishining barqarorligini ta'minlash; to'lov-hisob-kitob tizimi va asosiy moliyaviy-iqtisodiy parametrlarining barqarorligini ta'minlash; global iqtisodiy inqirozlar va jahon iqtisodiyoti sub'ektlarining (davlatlar, transmilliy korporatsiyalar, integratsion birlashmalari) kutilmagan ta'sirlarini, shuningdek, milliy iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy tizimdagi "xufiyona" tizimlarning ta'sirini bartaraf etish; xorijga yirik ko'lamda kapital chiqib ketishini oldini olish; milliy byudjet tizimi resurslarini taqsimlash va ulardan foydalanish to'g'risida turli darajadagi hokimiyat organlari o'rtasida nizolarni oldini olish; mamlakat iqtisodiyoti uchun eng maqbul bo'lgan tashqi qarz mablag'laridan foydalanish; moliyaviy sohada jinoyatlar va ma'muriy huquqbuzarliklarning oldini olish.

Korxonaning moliyaviy xavfsizligi korxonaning barqaror faoliyat yuritishini ta'minlash va risklarni bartaraf etish uchun hozirda va istiqbolida korporativ moliyaviy resurslardan samarali foydalanish sharti hisoblanadi. Moliyaviy xavfsizlik ko'rsatkichi uning moliyaviy holatiga boshqa hamkorlarning salbiy ta'siridan kafolatli himoyalashni ta'minlash chora-tadbirlari majmuasini amalga oshirish darajasi bilan tavsiflanadi. Moliyaviy xavfsizlik tizimining asosiy segmentlari sifatida: byudjet-soliq; pul-valyuta; bank-kredit kabilar namoyon bo'ladi.

Ushbu tizimning ustuvor yo'nalishida nafaqat mablag'larni maqsadli ishlatish tamoyillarini saqlab qolishning asosiy omili sifatida, balki sarmoyalangan mablag'larni tez va samarali ravishda qaytarish uchun sharoitlarni ta'minlashga qaratilgan.

Davlat moliyaviy barqarorligini belgilovchi ko'rsatkichlar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin³¹:

- byudjet defitsiti darajasi;
- narxlar barqarorligi;
- moliyaviy oqimlarni tartibga solish va hisob-kitob munosabatlari;
- bank tizimi va milliy valyutaning barqarorligi;
- investorlarning manfaatlarini himoya qilish darajasi;
- mamlakatning oltin zaxiralari;
- moliya bozori va qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanish darajasi;
- mamlakatning tashqi va ichki qarzi holati;
- to'lov balansi taqchilligi;
- investitsiya faoliyatini faollashtirish uchun moliyaviy shart-sharoitlar;

Tizim quyidagi ko'rsatkichlar bilan to'ldirilishi mumkin:

- moliya tizimining barcha darajasida moliyaviy oqimlar va hisob-kitob munosabatlarining barqarorligi;
- to'lov majburiyatlarini bajarish, noto'lovlar darajasi;
- moliyaviy oqimlarning "shaffofligi";
- umumiy aylanmada naqd to'lovlarning ulushi;
- chet elga moliyaviy kapitalning ruxsat etilmagan oqimi;
- pul muomalasining tezligi;
- pul muomalasining qiymati.

Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari ikki guruhga bo'linadi:

1) chegara qiymatlariiga ega bo'lgan, miqdoriy jihatdan aniqlanishi mumkin moliyaviy barqarorlikka tahdidning yoki tanazzulning tanqidiy xarakteridan dalolat beradi;

2) mumkin bo'lgan buzilishni bartaraf etish uchun kuzatilishi kerak bo'lgan sifat shartlari va cheklovlarni tavsiflab beruvchi moliyaviy barqarorlik.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, xalqaro moliyaviy xavfsizlik darajasi jahon iqtisodiyotidagi barcha mamlakatlarning milliy moliya tizimidagi barqarorlik darajasiga, shuningdek ular o'rtasidagi o'zaro moliyaviy munosabatlar holatiga bog'liq bo'ladi. Xalqaro moliyaviy xavfsizlikning mustahkam tashkil etilishi va

³¹ Барикаев Е.Н., Сараджева О.В. Финансовая безопасность: монография. Юнити-Дана, 2013. – 103 с.

ta'minlanishi jahon moliya tizimining barqaror rivojlanishi uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

2. Moliyaviy xavfsizlikning asosiy tamoyillari va turlari

Xavfsizlik muammolari uzoq muddatli davr mobaynida birinchi navbatda harbiy-siyosiy xavfsizlik muammolari sifatida ko'pincha so'zning tor ma'nosida talqin etilgan. Faqat XX asrning ikkinchi yarmi XXIning boshida qator omillarning ta'siri ostida xalqaro moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash vazifasi xalqaro va milliy harbiy, siyosiy va xavfsizlikning boshqa shakllarining umumiy masalalarida mustaqil yo'nalishga aylangan.

Moliyaviy xavfsizlik kategoriyasining ko'p jihatlilikini, uning turli elementlarining murakkabligi va o'zaro bog'liqligini hisobga olgan holda barcha muammoli masalalarni bir zumda aniqlash va ularni bartaraf etish uchun aniq bir echimni taklif qilish imkoniyati mavjud emas.

Moliyaviy xavfsizlik tizimining imkoniyati uning tuzilmaviy tamoyillariga, elementlarning o'zaro ta'siriga, ishlatiladigan vositalar va usullarga bog'liq bo'ladi.

Tashkiliy tamoyillarni aniqlash va shartsiz bajarish moliya-kredit tizimining xavfsizligini ta'minlash tizimini yaratish va samarali ishlashning muhim sharti hisoblanadi. Moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash va takomillashtirish tizimi quyidagi tamoyillarga asoslangan bo'lishi kerak³²:

- qonuniylik (moliyaviy xavfsizlikning barcha sub'ektlari faoliyati amaldagi qonunchilik bazasi asosida, huquqiy normalarda belgilangan tartibda va tartibda amalga oshirilishi kerak);

- munosiblik (tizimning barcha komponentlari aniq nazariy va metodologik asosga asoslanishi kerak);

- boshqariladigan (tizim strukturasi ierarxiasining shartlilik, moliyaviy xavfsizlik tizimiga qo'yilgan vazifalarning murakkabligi va ahamiyatliligi, ularning ijrosi bo'yicha so'zsiz va uzluksiz nazorat zaruriyati);

- tenglik va adolatlilik;

- fuqarolarning moliya manfaatlarini (huquqlarini) ommaviy ravishda va qo'pol ravishda buzilishi jazosiz qolmasligi;

- huquqni muhofaza qilish mexanizmining mavjudligi va samaradorligi, moliyaviy xavfsizlik sohasidagi nizo va nizolarni hal etish mexanizmi;

- ko'p o'lchovlilik (moliyaviy xavfsizlik tavsifining barcha jihatlarini hisobga olish);

- murakkablik (moliyaviy xavfsizlik tarkibiy qismlarining birortasi yo'qligini to'liq qoplashi mumkin emas;

- bo'linmaslik (barcha elementlarning (sub'ektlarning) barcha unsurlarning (sub'ektlarning) xavfsizligini ta'minlash vositasida umumiy xavfsizlikni ta'minlash;

- makroiqtisodiy va mikro darajada moliyaviy manfaatlar muvozanatini ta'minlash;

- moliyaviy xavfsizlik sub'ektlarining barcha darajalarda o'zaro javobgarligi;

³² Купрещенко Н. П. Теневая экономика: учебное пособие. ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2013. – 199 с.

- moliyaviy xavfsizlik sohasida shaffoflik darajasini (davlat sirlarini hisobga olgan holda) maksimal darajada ta'minlash;
- tegishli kontseptsiyalar va dasturlar doirasida moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha davlat strategiyasini ishlab chiqish va qabul qilish zaruriyati;
- moliyaviy ta'minotning milliy manfaatlari davlat darajasida belgilanishi va tasdiqlanishi;
- moliyaviy xavfsizlik sohasida davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari va asosiy yo'nalishlarini aniqlash;
- moliya-kredit sohasining asosiy mezonlari majmui uning xavfsizligini ta'minlash nuqtai nazaridan mavjudligi;
- iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining chegara qiymatlarini aniqlash va ularni hozirgi holat bilan taqqoslash zarurati;
- moliyaviy xavfsizlik tizimining sub'ektlarining funktsiya va vakolatlarini aniqlashtirish va aniq amalga oshirish;
- moliyaviy xavfsizlik tizimining tuzilmaviy shakllanishi va huquqiy rasmiylashtirilishi;
- asosiy moliyaviy xavfsizlik ko'rsatkichlarining doimiy monitoringi.

Shu bilan birga, bunday holat birinchi navbatda “moliyaviy xavfsizlik” va “moliya-kredit sohasining xavfsizligi” kategoriyalarini aniqlaydi, ikkinchisi esa birinchisining ajralmas qismi hisoblanadi.

Ikkinchidan, yuqorida ko'rsatilganlar har qanday nazariyaning asosiy, boshlang'ich nuqtalari sifatida moliyaviy xavfsizlikni tashkil qilish tamoyillariga to'la mos keladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqadigan bo'lsak, moliyaviy xavfsizlik tushunchasining qanchalik keng ekanligini ko'rish mumkin shuningdek, moliya tizimining iqtisodiy tizim sifatida talqin qilinishi markazlashgan va markazlashtirilmagan fondlarni yaratish va ulardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlardir.

Bundan tashqari, moliyaviy xavfsizlik juda murakkab tizim bo'lib bir nechta kichik tizimlar tomonidan tashkil etilgan ko'p tarmoqli tizimni ifodalagan holda ularning har biri o'z tarkibiy va rivojlanish mantig'iga ega bo'ladi.

Byudjet xavfsizligi	Moliyaviy xavfsizlik	Davlat moliyaviy xavfsizligi
Soliq xavfsizligi		Hudud moliyaviy xavfsizligi
Bank-kredit tizimi xavfsizligi		Sohalar moliyaviy xavfsizligi
Investitsion xavfsizlik		Tarmoqlar moliyaviy xavfsizligi
Moliya-pul muomalasi xavfsizligi		Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyaviy xavfsizligi
Inflyatsion-narx xavfsizligi		Alohida shaxslarning moliyaviy xavfsizligi
Sug'urta va fond bozori xavfsizligi		
Valyuta xavfsizligi		

Moliyaviy xavfsizlikning turlari

Moliyaviy xavfsizlik darajasini baholash asosli bo'lishi, tahlilning mohiyati, murakkabligi, xavf va tahdidlarning asosiy unsurlarini tanlash, baholash ishlarining

ketma-ketligi bo'lgan jarayonlarning mohiyatini kiritish parametrlarining mosligi muhim hisoblanadi.

Davlatning moliyaviy xavfsizligi darajasini oshirish faqat moliyaviy, ijtimoiy va siyosiy choralar majmuasini qo'shimcha ravishda qo'llash natijasida erishiladi.

Moliyaviy xavfsizlik o'z tarkibiga ega bo'lib moliyaviy tizimning muammolariga mos bo'lgan xususiyatlarni ajratishga imkon beradi.

Yuqoridagi rasm har xil markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan mablag'larni shakllantirish va ulardan foydalanish uchun shart-sharoitlarni samarali ta'minlashi kerak bo'lgan, moliyaviy xavfsizlikning tuzilmaviy tashkil etuvchi omillar asosida ko'p tomonlama va ko'p bosqichli elementlarni taqdim etadi.

Moliyaviy xavfsizlik juda murakkab ko'p bosqichli tizim bo'lib, u har birining o'ziga xos tuzilishi va rivojlanish mantig'iga ega bo'lgan bir qator kichik tizimlardan iborat.

Davlatning moliyaviy xavfsizligi quyidagilardan iborat:

- byudjet xavfsizligi;
- soliq xavfsizligi;
- kredit va bank tizimining xavfsizligi;
- moliya-pul muomalasi xavfsizligi, investitsiya xavfsizligi;
- inflyatsiya narxlarining xavfsizligi;
- sug'urta va qimmatli qog'ozlar bozori xavfsizligi;
- valyuta xavfsizligi.

Fiskal xavfsizlik tushunchasi davlat va mahalliy byudjetlarning daromad va xarajatlar balansini va byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini inobatga olgan holda davlatning to'lov qobiliyatini ta'minlash holati sifatida tushunilishi kerak. Umuman olganda, davlat byudjetining xavfsizligi byudjet hajmi, byudjet orqali YaIMni qayta taqsimlash darajasi, byudjet defitsitining miqdori, xarakteri va darajasi, ularni moliyalashtirish usullari, byudjetni moliyalashtirish shkalasi, byudjetni shakllantirish, qabul qilishning o'z vaqtida va naqd pul byudjetini bajarish xususiyati, byudjet intizomining darajasi kabilarni qamrab oladi.

Davlatning soliq xavfsizligi davlat soliq siyosatining samaradorligi bilan belgilanadi, u davlat va shaxsning soliq manfaatlarini, soliq to'lovchilarning korporativ manfaatlarini maqbul darajada muvofiqlashtirishi mumkin. Moliyaviy etarlilik nuqtai nazaridan, soliqqa oid xavfsizlik masalasi davlatni e'lon qilingan iqtisodiy mezon talablariga muvofiq optimal tarzda zarur bo'lgan soliq daromadlari bilan ta'minlashga qaratilgan. Shuni esda tutish kerakki, davlatning moliyaviy xavfsizligiga ko'pincha asossiz soliq imtiyozlari ta'sir qiladi. Shu bilan birga, davlatning soliq xavfsizligi soliqqa tortish darajasini optimallashtirishni nazarda tutadi, chunki soliq stavkasining haddan tashqari ko'payishi "xufiyona" iqtisodiyot o'sishiga, biznesni qisqartirishga, soliqlarni to'lashdan qochishga hamda soliq bazasining qisqarishiga olib keladi.

Kredit va bank tizimining xavfsizligi bank tizimining qarzдорlik xavfsizligi va moliyaviy xavfsizligini o'z ichiga oladi.

Davlatning qarz xavfsizligi - muayyan daraja davlat ichki va tashqi qarzlarini hisobga olgan holda mamlakatning ichki va tashqi qarzlaridan samarali foydalanish,

zarur ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarni qondirish uchun etarli bo'lgan ular o'rtasidagi eng maqbul nisbatni saqlab turish lozim, bu esa, mamlakatning moliyaviy tizimini ichki va tashqi tahdidlarga nisbatan barqarorligini ta'minlashga, davlatning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashga imkon beradi, shuningdek, asosiy qarzni va foizni qoplash uchun to'lovlarni amalga oshirgan holda to'lov qobiliyati va kredit reytingining yuqori darajasiga erishishga imkon yaratadi.

Umuman bank tizimi va uning moliyaviy xavfsizligi tarkibiy qismlari ikki jihatdan ko'rib chiqilishi kerak. Birinchidan, umuman mamlakat, shuningdek, alohida mijozlar va kontragentlar uchun o'z faoliyatining moliyaviy natijalari nuqtai nazaridan. Ikkinchidan, mamlakatning umumiy bank tizimi va bank muassasalarining moliyaviy ahvoli uchun kutilishi mumkin bo'lgan tahdidlarning oldini olishga qaratilgan. Umuman olganda, bank tizimining moliyaviy xavfsizligining mohiyati mavjud salohiyatdan samarali foydalanish, bank muassasalarining iqtisodiy manfaatlarini ro'yobga chiqarish, bank tizimiga ichki va tashqi tahdidlarning oldini olish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish, uning barqaror va samarali ishlashi uchun sharoit yaratishdan iborat.

Moliya va pul muomalasining xavfsizligi - bu pul birligining barqarorligi, kredit resurslari mavjudligi va iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan inflyatsiya darajasi va aholining real daromadlari oshishi bilan tavsiflangan pul tizimining holatidir. Shu bilan birga, kreditlar bo'yicha foizlar miqdori pulga bo'lgan tranzaksion talabni to'ldirish va "uzun pullar" siyosatiga o'tish uchun etarli bo'lishi va pul massasi xo'jalik aylanmalariga xizmat qilish uchun etarli bo'lishi kerak.

Investitsion xavfsizlik - investitsiyalar darajasiga erishish, bu investitsiyalarni samarali ishlatish va qaytarish, mamlakatdagi va chet elda xorijiy investitsiyalar hajmining optimal nisbati hisobga olinib, ijobiy milliy to'lovni ushlab turish hisobiga iqtisodiyotning kapital qo'yilmalar hajmi va tuzilishi jihatidan joriy ehtiyojlarini maqbul darajada qondirishga imkon beradi. Shu bilan birga, davlatning moliyaviy xavfsizligini ta'minlash nuqtai nazaridan investitsiya xavfsizligini ta'minlash tizimini shakllantirish inflyatsiyaga qarshi muvozanatlashgan siyosatni amalga oshirish va byudjet taqchilligining kamaytirilishiga erishish zarurligini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak.

Inflyatsiya-narxlar xavfsizligi narxlarning o'sishida namoyon bo'ladi. Lekin, odatda, bu moliyaviy oqimlarning holati va umumiy iqtisodiy muvozanat bilan bog'liqdir. Narxlarning o'sishi moliya bozori, valyuta bozori, byudjet holati, savdo va to'lov balansi bo'yicha vaziyatni aks ettirishi mumkin. Shu sababli, muayyan omillarning ta'siri natijasida yuzaga kelgan iqtisodiyotning umumiy inflyatsiya holati, ko'p hollarda moliya xavfsizligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining moliyaviy xavfsizligi - emitentlar, xaridorlar, savdo tashkilotchilari, treyderlar, investitsiya institutlari, brokerlar, konsultantlarning barqaror moliyaviy ahvolini ta'minlashga qodir bo'lgan kapitallashuvning optimal miqdorini o'zida ifodalaydi.

Birja bozori xavfsizligini baholashda davlat qimmatli qog'ozlar bozori va korporativ qimmatli qog'ozlar bozori hamda uning segmentlari: fond bozorlari, obligatsiyalar, veksellar, xazina obligatsiyalari, jamg'arma sertifikatlar, aktsiyalar va birjadan tashqari bozorlarning xavfsizligi holati muhim o'rin tutadi.

Sug'urta bozorining moliyaviy xavfsizligi, umumiy bozor holati va alohida sug'urtalovchi sug'urta kompaniyalarining sug'urta shartnomalarida ko'rsatilgan mijozlar zararini qoplash hamda samarali faoliyat yuritishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslar mavjudligi darajasi sifatida tushunilishi kerak. Ko'p ob'ektiv va sub'ektiv, ichki va tashqi omillarga bog'liq bo'lgan sug'urta bozorining moliyaviy xavfsizligi avvalo uning rivojlanish holati, moliyaviy ko'rsatkichlari va ishlashi bilan belgilanadi. Shu bilan birga, bu tadbirkorlik sub'ektlarining real moliyaviy ahvoliga ham bog'liq.

Davlatning valyuta xavfsizligi – birinchidan, milliy pul birligi barqarorligini saqlash, xalqaro majburiyatlarni bajarish, to'lov balansining ijobiy qoldig'ini ushlab turish uchun etarli bo'lgan davlatning valyuta mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasi; ikkinchidan, xalqaro valyuta bozorlaridagi shoklardan maksimal darajada himoya qiladigan va ichki eksportni bosqichma-bosqich rivojlantirish uchun optimal sharoitlar yaratadigan, mamlakatga xorijiy investitsiyalarning katta miqdordagi kirib kelishi va global iqtisodiy tizimga integratsiyalashuvini ta'minlaydigan valyuta kursini shakllantirish.

Moliyaviy xavfsizlikning barcha elementlari (turlari) bir-biri bilan o'zaro bog'liq va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan. Moliyaviy xavfsizlikni holat, jarayon va ko'p bosqichli tizim sifatida hamda ko'p omilli kategoriya sifatida tasniflanishi mumkin. Ammo, moliyaviy xavfsizlikning ko'p darajali elementlarini tavsiflash uchun ular tarkibining o'ziga xosligi har bir elementning alohida manfaatlariga bog'liqligini ta'kidlash kerak.

3. Jahon moliyaviy muhiti va unda xalqaro moliyaviy xavfsizlik holati

Globallashuv jarayoni jahon umumiy iqtisodiy makonini shakllantirishga yo'naltirilgan. Uning rivojlanishi ochiq milliy iqtisodiyotlar, tovar va xizmatlar erkin global bozorlari, moliya va ishlab chiqarish omillari asosida integratsiyalangan jahon xo'jaligini yaratishga olib keladi. Globallashuv jarayonining institutsional tizimini tashkil qiluvchi asosiy sub'ektlar bo'lib milliy davlatlar, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar, transmilliy korporatsiya va banklar, xalqaro moliya bozorlari namoyon bo'ladi. Qonun chiqarish va ijroiya hokimligi va vakolatlari bilan ta'minlangan, pul resurslariga ega iqtisodiy boshqarish va tartibga solish tizimi sifatida milliy xo'jaliklarning rivojlanishi va mustahkamlanishida katta rol o'ynadi va o'ynamoqda ham.

Jahon iqtisodiyoti globallashuvini harakatlantiruvchi asosiy kuch hisoblangan xalqaro moliya va axborot inqilobi kompyuterlarning keng tarqalishi va takomillashuvi, internet-texnologiyalarning tez joriy qilinishi, global ilmiy-tadqiqot tarmoqlarining shakllanishi bilan tavsiflanadi. Zamonaviy iqtisodiyotda tashqi iqtisodiy sohaning rivojlanishi, ayniqsa uning valyuta-moliya segmentining rivojlanishi YaIM va ichki ishlab chiqarishning o'sishidan o'zib ketmoqda.

Globallashuv afzalliklaridan avvalo jahon iqtisodiyotidagi etakchi mamlakatlar foydalandi. Xorijiy kapital oqimining kirib kelishi tarixiy maksimum nuqtasiga etdi.

Jahon moliya tizimidagi xavfsizlik darajasi bevosita ushbu tizim rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatish imkoniga ega bo'lgan iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlardagi holatga bog'liq bo'ladi. Mazkur iqtisodiyoti jihatdan rivojlangan

mamlakatlarda yuzaga keladigan inqirozli holatlar nafaqat hamkor mamlakatlarga balki, butut dunyo moliya tizimiga o‘zining salbiy ta‘sirini ko‘rsatadi.

Xalqaro moliyaviy xavfsizlik muammolari bo‘yicha iqtisodiy tadqiqotlarda keltirilgan yondoshuvlarni umumlashtirgan holda xalqaro moliya xavfsizlik tizimi har bir mamlakatni yoki mamlakatlar guruhini quyidagi xavflardan himoya qilishi kerak³³:

- jahon iqtisodiyotida bozor kuchlari faoliyati natijasida jahon iqtisodiy rivojlanish sharoitlarining kutilmaganda yomonlashishi;

- mamlakatlar o‘rtasida o‘zaro kelishuvlarsiz qabul qilingan tashqi iqtisodiy qarorlarning nomaqbul oqibati;

- alohida mamlakatlar tomonidan puxta o‘ylanmagan ichki iqtisodiy qarorlarning salbiy oqibatlari;

- boshqa mamlakatlar tomonidan atayin qilinadigan iqtisodiy tajovuzkorlik;

- transmilliy jinoyatchilik natijasida yuzaga keladigan salbiy global va milliy iqtisodiy oqibatlar.

Yuqoridagi qayd etilganlardan xalqaro moliyaviy xavfsizlikni ta‘minlash bo‘yicha asosiy vazifalar yuzaga keladi:

Birinchi vazifa jahon xo‘jaligining barqarorligini qo‘llab-quvvatlash, butun dunyo mamlakatlari farovonlik darajasining va ishlab chiqarishining o‘rishiga imkon beruvchi sharoitlarni yaratish, global bozorda kutilmagan tebranishlarni cheklash, ularning global iqtisodiy inqirozlar ko‘rinishida avj olishiga yo‘l qo‘ymaslik, shuningdek inqirozlar oqibatini tezlik bilan bartaraf etish kabilardan iborat bo‘ladi. Milliy, mintaqaviy va jahon iqtisodiyotini tartibga solishga qaratilgan nazariy yondoshuvlar bo‘yicha yirik hajmdagi ma‘lumotlar 2008-2009 yillardagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi va uning salbiy oqibatlarini bartaraf etish natijasida shakllantirilgan.

Birinchi vazifani bajarish global bozorda ikkita hodisani mujassamlashtirgan holda murakkablashadi: bir tomondan bozor mexanizmining jiddiy nobarqarorligi; boshqa tomondan milliy suverentitetga asoslangan xalqaro tizimning tarixiy shakllanganligi. Agar alohida davlat doirasida bozor mexanizmidagi muammolarning va inqirozli holatlarning yuzaga kelishi davlat tomonidan bartaraf etilishi mumkin bo‘lsa, butun dunyo miqyosida bunday imkoniyat chegaralangandir.

Ikkinchi vazifa iqtisodiy siyosatda o‘zaro kelishuv asosida yoki birgalikda qarorlar qabul qilishning u yoki bu shakllarini ishlab chiqishdan iborat bo‘ladi.

Har bir davlatning yurisdiksiya sohasi uning chegaralari bilan chegaralanganligi tufayli, istalgan davlat global iqtisodiy jarayonlarga maqsadli ta‘sir etish qobiliyatiga ega bo‘lmaydi. Bundan tashqari, davlatlarning individual harakati bir-biri bilan qarama-qarshilikda namoyon bo‘ladi, global jarayonlar esa, milliy iqtisodiyotlar chegarasida paydo bo‘ladi. Bularning barchasi barqaror rivojlanishni ta‘minlash bo‘yicha davlatlarning alohida, shuningdek mintaqaviy darajada hamkorlik qilishini taqozo etadi.

Xalqaro moliyaviy xavfsizlikni ta‘minlash bo‘yicha uchinchi vazifa xalqaro moliyaviy nizolarni oldini olish, milliy iqtisodiy manfaatlarni himoya qilish uchun

³³ Господарик Ю.П. Международная экономическая безопасность. – 3-е изд., стер. – М.: Университет «Синергия», 2016. - 416 с.;

foydalaniladigan turli savdo-siyosiy vositalarni qo'llash tartiblarini o'rnatish kabilarni o'z ichiga oladi. Xalqaro moliyaviy nizolar ichki yoki tashqi iqtisodiy muammolarni tartibga solish bo'yicha qarorlarni alohida mamlakat qabul qilishi natijasida yuzaga kelishi mumkin. Bunda muammolarni hal etish usullari, metodlari va maqsadlari boshqa mamlakatlarning manfaatlari bilan mos kelmagan holda iqtisodiy nizoni hamda ularning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shuningdek, ushbu masalalarni har bir davlat tomonidan alohida hal etishning imkoni bo'lmagan holda xalqaro hamjamiyatning birgalikdagi hamkorligini talab etadi.

To'rtinchi vazifa umumiy ko'rinishda bitta mamlakat chegarasidan chetga chiquvchi jinoyatchilik sifatida belgilanuvchi transmilliy jinoyatchilikka qarshi kurashishga yo'naltirilgan. Transmilliy iqtisodiy jinoyatchilik noqonuniy yo'l bilan iqtisodiy foyda olishga intilishni chegaralaydi. O'zining amaliy jihatdan namoyon bo'lishiga ko'ra transmilliy jinoyatchilik milliy va xalqaro ko'lamda g'arazli maqsadlarda jinoyatchilikning alohida xavfli ko'rinishi bilan shug'ullanuvchi birmuncha yirik, barqaror va boshqariladigan kriminal tuzilmalarning mavjudligida yuzaga keladi. Korruptsiya va xalqaro huquq talablariga bo'ysunmagan holda g'ayri qonuniy yo'llardan foydalanish orqali soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlash kabi iqtisodiy jinoyatchilik ko'rinishlari jahon iqtisodiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Xalqaro jinoyatchilik milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishga zarar etkazadi, investitsiyalar oqimini izdan chiqaradi va iqtisodiy o'sishni pasayishiga olib keladi. Shuning uchun BMT a'zolari bo'lgan mamlakatlar tomonidan 2015 yildan keyingi davrda rivojlanishning yangi maqsadlariga transmilliy jinoyatchilikka qarshi kurashishning asosiy usuli sifatida huquq ustunligiga erishish maqsadi qo'shildi. uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashishga tegishli bo'lgan strategik va texnik axborotlarni, ish tajribalari va me'yoriy-huquqiy hujjatlarni, uslubiy qo'llanma va ilmiy-texnik adabiyotlarni hamda boshqa ma'lumotlarni almashish, shuningdek konferentsiya, seminar va maslahat kengashlarini o'tkazish kabi hamkorlik shakllari transmilliy jinoyatchilikka qarshi kurashishda yuqori natijaga olib keladi.

Shu tarzda, xalqaro iqtisodiy xavfsizlik tizimini tashkil etishning asosiy tamoyillari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin³⁴:

- iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish strategiyasini har bir davlat tomonidan erkin tanlash va amalga oshirish;
- jahon iqtisodiyoti globallasuvi jarayonida ishtirok etish shakllari va yo'llarining hilma-hilligi sharoitida rivojlanish modellarini majburan qabul qilishdan voz kechish;
- insoniyatning global muammolarini hal etishga yo'naltirilganlik;
- o'zining iqtisodiy, ishlab chiqarish va demografik salohiyati hamda tabiiy resurslari ustidan davlat suverenitetini ta'minlash;
- ishchi kuchlari, g'oyalar, axborotlar, kapital harakati, fan va savdo sohasida jahon hamjamiyati barcha mamlakatlarining o'zaro manfaatli hamkorligi;
- davlatlarning ular tomonidan o'tkazilayotgan iqtisodiy siyosat oqibatlar yuzasidan jahon hamjamiyati oldida javobgarligi;

³⁴ Кондрат Е.Н. Международная финансовая безопасность в условиях глобализации. Основные направления правоохрнительного сотрудничества государств. – М.: «Юстицинформ», 2015. – 592 с.

- jahon hamjamiyatining to‘g‘ridan-to‘g‘ri ijozatisiz iqtisodiy blokada va sanksiyalardan voz kechish;
- iqtisodiy muammolarni tinch yo‘l bilan hal etish.

Yuqorida keltirilgan tamoyillarga barcha mamlakatlarning rioya qilishi jahon miqyosida xalqaro moliyaviy xavfsizlik tizimini samarali tashkil etishga, shuningdek mamlakatlar o‘rtasidagi moliyaviy munosabatlarni o‘zaro manfaatli tarzda yo‘lga qo‘yishga va pirovardida mamlakatlar iqtisodiy barqarorligining oshishiga imkon yaratadi.

4. Xalqaro moliyaviy xavfsizlikni ta‘minlash borasida xalqaro hamkorlik aloqalari

Xalqaro moliyaviy xavfsizlik tizimiga salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi omillarning, jumladan transmilliy jinoyatchilikning kuchayishi, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish borasidagi faoliyatning sustlashishi, norasmiy kapital oqimining kuchayishi kabi holatlar yuzaga kelishi mamlakatlarning bu boradagi o‘zaro hamkorlik aloqalarini rivojlantirishni taqozo etadi.

Mazkur sohaga qarshi kurashishda ta‘sirchan mexanizmlarning ishlab chiqilmasligi oxir oqibatda mamlakatning xavfsizlik darajasining pasayishiga va natijada milliy iqtisodiyot barqarorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

So‘nggi yillar davomida jahon mamlakatlarida moliyaviy xavfsizlikni ta‘minlashda daromadlarni legallashtirish muammosi xalqaro tus oldi va qator mamlakatlar moliya tizimiga salbiy ta‘sir etishi mumkin bo‘lgan asosiy omilga aylandi.

Norasmiy kapital oqimining kuchayishi, noqonuniy yo‘llar bilan orttirilgan pul va boshqa mol-mulklarni legallashtirish davlatning moliyaviy xavfsizligiga tahdid solgan holda, uni bartaraf etish uchun nafaqat milliy, balki xalqaro darajada chora-tadbirlar belgilashni taqozo etmoqda.

Jahon iqtisodiyotida moliyaviy xavfsizlikni ta‘minlash tizimini takomillashtirish va bu borada xalqaro hamkorlikni rivojlantirish maqsadida Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2000 yil 15 noyabrda Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi konventsiyasining 6-moddasida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish xalqaro jinoyatlar qatoriga kiritilgan. Shunga asosan, 2004 yilda Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi (MDH) hududida faoliyat ko‘rsatuvchi Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish Yevroosiyo mintaqaviy guruhi (EAG) tashkil etilgan bo‘lib, uning asosiy vazifalari sifatida aniq yo‘nalishlarni belgilash, hamkorlikda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish, uning samaradorligini baholash, bu ishlarni xalqaro miqyosda muvofiqlashtirish, chuqur tahlil qilish va tajriba almashish belgilangan. O‘zbekiston 2005 yilning dekabr oyidan ushbu guruh a‘zosi.

Vena konventsiyasida belgilangan tartib Yevropa Ittifoqining 1990 yil 8 noyabrda Strasburg shahrida qabul qilingan va keyinchalik mazkur jinoyatga qarshi kurashishdagi Yevropa hamkorligining asosiy huquqiy bazasiga aylangan «Legallashtirish, aniqlash, olib qo‘yish va musodara qilish to‘g‘risida»gi konventsiyada (Strasburg konventsiyasi) yanada rivojlantirildi.

Ushbu xalqaro hujjat mintaqaviy tashkilot doirasida qabul qilingan bo'lsada, uning 37-moddasida Yevropa Ittifoqi a'zosi bo'lmagan davlatlar ham konventsiyaga qo'shilishi mumkinligi qayd etilgan.

Strasburg konventsiyasida 3 ta muhim yo'nalishda tartibga solish nazarda tutilgan:

1. Ishtirokchi davlatlar milliy qonunchiligida mablag'larni legallashtirganlikni huquqiy baholashni birxillashtirish;

2. Mablag'larni legallashtirishga qarshi kurashga qaratilgan milliy chora-tadbirlarni birxillashtirish;

3. Mablag'larni legallashtirishga qarshi kurashishda xalqaro hamkorlik shakllari va amalga oshiriladigan tadbirlar.

Yevropa Hamjamiyati Kengashining 1991 yil 10 iyunda qabul qilingan 91/308-sonli direktivasiga asosan Strasburg konventsiyasi nizomi moliyaviy xavfsizlik tizimini kuchaytirish va jinoiy daromadlarni legallashtirish maqsadida moliyaviy tizimlardan foydalanishni tugatish borasida:

- moliya-kredit tashkilotlari tomonidan hamma mijozlarni to'liq identifikatsiya qilish va 20000 dollardan ortiq qiymatdagi barcha bitimlarni qayd etish borasidagi talablar bajarilishini ta'minlash;

- ushbu tashkilotlar bilan mablag'larni legallashtirishga qarshi kurashuvchi davlat idoralari o'rtasidagi hamkorlikni ta'minlash;

- huquqni muhofaza qiluvchi organlarga ma'lumotlar taqdim etilishini mijozlarga yoki uchinchi tomonga oshkor etishni taqiqlash;

- ko'rsatilgan tadbirlarning barchasi yoki ayrim qismlarini mablag'larni legallashtirish bilan shug'ullanuvchi shaxslar tomonidan foydalanilishi mumkin bo'lgan kazino, valyuta ayirboshlash shoxobchalari kabi tashkilotlar va advokatlar, notaruslar, hisobchilar faoliyatiga nisbatan ham qo'llash singari bandler bilan to'ldirilgan.

Ushbu muammoni bartaraf etish yuzasidan hamkorlik universal tashkilotlar darajasida qabul qilingan xalqaro hujjatlardan tashqari maxsus organlar tomonidan belgilangan chora-tadbirlar bilan ham tartibga solinadi.

Xususan, «Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash bo'yicha maxsus guruh» (Financial Action Task Force on Money Laundering) — FATF guruhi jinoiy faoliyat natijasida olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish standartlarini belgilovchi hukumatlararo tashkilot deb e'tirof etiladi.

FATF guruhi 1989 yilda «Katta ettilik» mamlakatlari tomonidan tashkil etilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashishga qaratilgan siyosatni ishlab chiqish va joriy qilish hisoblanadi.

FATF guruhining asosiy vazifasi noqonuniy daromadlarni legallashtirish yo'lida banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlardan foydalanish amaliyotini cheklash bo'yicha olib borilgan hamkorlik natijalarini baholash va uni yanada chuqurlashtirishdan iboratdir. FATF guruhi o'zining asosiy vazifalarini amalga oshirish doirasida unga a'zo davlatlarda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni

legallashtirishga qarshi kurash borasida ko‘rilayotgan choralar ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Bundan tashqari, FATF guruhi jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish tendentsiyalari va uslublarini tadqiq qiladi hamda bu uslublar va ko‘rilishi lozim bo‘lgan chora-tadbirlar to‘g‘risida ma’lumotlar tayyorlab boradi.

Mamlakatimizda ichki normativ-huquqiy hujjatlar bilan bir qatorda xalqaro standartlar asosida jinoiy daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashni takomillashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Bunda Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (EXHT), Jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish bo‘yicha moliyaviy choralarni ishlab chiquvchi guruh (FATF), Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg‘armasi, Yevrosiyo guruhi (EAG) hamda O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti hamkorligi alohida ahamiyat kasb etadi.

FATF – hukumatlararo tashkilot bo‘lib, uning asosiy maqsadi kelib chiqishi noqonuniy mablag‘lar va daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashishga qaratilgan siyosatni, ya’ni xalqaro standartlarni ishlab chiqish va barcha davlatlarni ularga amal qilishga da’vat etishdan iboratdir.

Bugungi kunda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashishda jahon amaliyotining tahlili asosida bu boradagi qonunbuzarliklarni sodir etish mexanizmlarini aniqlash hamda ushbu ishlarni takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar jamlanib, xalqaro hujjat sifatida FATFning 40 tavsiyasi ishlab chiqilgan va bu tavsiyalar 2012 yilda yangilangan. BMT Xavfsizlik Kengashining 2005 yil 29 iyuldagi 1617-sonli Rezolyutsiyasida barcha davlatlarga FATFning ushbu tavsiyalariga amal qilish belgilangan. FATF tipidagi guruh hisoblangan Yevrosiyo guruhiga (EAG) 9 davlat – O‘zbekiston, Rossiya, Belarus, Xitoy, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Hindiston a’zodir. Yevrosiyo guruhining asosiy maqsadi a’zo davlatlarning o‘zaro hamkorligini va FATF tavsiyalariga asosan jinoiy daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish xalqaro tizimiga integratsiyalashuvini ta’minlashdan iborat. O‘zbekiston ushbu guruhga 2005 yilda a’zo bo‘lgan va uning ishida faol ishtirok etib kelmoqda.

Hozirgi vaqtda FATFning yangi standartlarini o‘rganish va ularni amaliyotga tatbiq etish bilan bog‘liq masalalarni muhokama qilish, bu borada O‘zbekiston tajribasini o‘rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

2018 yilda «O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida»gi Qonun asosida Markaziy bank banklar, mikrokredit tashkilotlari, lombardlar va kredit byurolari tomonidan ichki nazorat qoidalariga hamda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bilan bog‘liq axborotni maxsus vakolatli davlat organiga taqdim etish tartibiga rioya etilishi ustidan monitoring hamda nazorat qilish vazifalarini bajarishni davom ettirib, bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirdi.

O‘zbekiston Respublikasining «Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish to‘g‘risida»gi Qonuni talablari hamda Moliyaviy choralarni qo‘llash bo‘yicha maxsus guruh (FATF) tavsiyalaridan kelib chiqib, maxsus vakolatli davlat organi bilan birgalikda

kredit tashkilotlarida sohaga oid faoliyatni tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy hujjatlar yangi tahrirda ishlab chiqildi.

Xususan, «Tijorat banklarida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha ichki nazorat Qoidalari» (ro'yxat raqami 2886, 23.05.2017 y.) hamda «Nobank kredit tashkilotlarida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha ichki nazorat Qoidalari» (ro'yxat raqami 2925, 04.09.2017 y.) yangi tahrirda ishlab chiqildi.

Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha Yevro-osiyo guruhining xalqaro ekspertlari tomonidan 2019 yilda soha bo'yicha respublikamizda olib borilayotgan ishlar «O'zaro baholash»dan o'tkazilishi rejalashtirilgan. Mazkur jarayon oldidan har bir davlat o'zining jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish tizimini «Milliy baholash»dan o'tkazishi maqsadga muvofiqligini inobatga olgan holda Markaziy bank tomonidan maxsus vakolatli davlat organi bilan hamkorlikda bank tizimidagi sohaga oid tavakkalchiliklarni baholash yuzasidan bir qator ishlar amalga oshirildi. Jumladan, Markaziy bank hamda tijorat banklari xodimlaridan iborat Ekspert guruhi tashkil qilinib, guruh tomonidan bank operatsiyalarini amalga oshirishda jinoiy daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirish bilan bog'liq xatarlarni aniqlash bo'yicha tavsiyaviy xarakterga ega bo'lgan «Uslubiyot» ishlab chiqildi va Markaziy bank Boshqaruvining farmoyishi bilan tasdiqlanib, tijorat banklariga ishda foydalanish uchun yuborildi. Shuningdek, 2017 yilda sohaning «Milliy baholash»dan o'tkazilishi doirasida tijorat banklari tomonidan ko'rsatiladigan har bir xizmatda jinoiy daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirish bilan bog'liq xavf-xatarlarni aniqlash yuzasidan tahliliy ma'lumotlar to'planib, umumlashtirildi va hozirda respublika bank tizimi bo'yicha yagona bahoni belgilash uchun Markaziy bank tomonidan maxsus vakolatli davlat organi bilan amaliy ishlar davom ettirilmoqda.

21-mavzu. Xalqaro moliya munosabatlariga integratsiyalashuv masalalari

1. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyat va uning asosiy tamoyillari.
2. Mamlakat tashqi iqtisodiy faoliyatining ustuvor yo'nalishlari.
3. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish chora-tadbirlari
4. O'zbekistonning xalqaro valyuta-kredit tashkilotlari bilan o'zaro hamkorlik aloqalari.

Tayanch so'z va iboralar

Investitsiya, eksport va import, qo'shilgan qiymat solig'i, aktsiz solig'iga, tovar konsignatsiya shartlari, bank kafolatnomasi, MDH, IHT, ShHT.

1. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyat va uning asosiy tamoyillari

Mamlakatimiz tashqi iqtisodiy siyosati eng avvalo, milliy iqtisodiy manfaatlarni himoya qilgan holda xalqaro moliya munosabatlarida faol ishtirok etishga qaratilgan.

Respublikamizda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirish, iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror o'sishini ta'minlash, yuqori sifatli va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqargan holda jahon bozorlarida mustahkam o'rin egallash, pirovardida aholi turmush darajasini yuksaltirishga qaratilgan strategiya izchil amalga oshirilgan ekan, bu maqsadlarga erishishda tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada takomillashtirishga alohida e'tibor berilmoqda.

Tashqi iqtisodiy faoliyat deganda O'zbekiston Respublikasi yuridik va jismoniy shaxslarining xorijiy davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari, shuningdek xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro foydali iqtisodiy aloqalarni o'rnatish va rivojlantirishga qaratilgan faoliyati tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyatning sub'ekti sifatida O'zbekiston Respublikasi tasarrufiga:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil etishning qonun asoslarini belgilash;
- tashqi iqtisodiy siyosatni, shu jumladan valyuta-kredit siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish, O'zbekiston Respublikasi valyuta fondini shakllantirish va undan foydalanish;
- tashqi iqtisodiy iqtisodiy faoliyat sohasida xalqaro shartnomalar tuzish va ularni ijro etish;
- O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida respublikaning, uning yuridik shaxslari va fuqarolarining iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish;
- respublika hududida chet ellik investorlar faoliyati uchun huquqiy kafolatlarni belgilash;
- O'zbekiston Respublikasi nomidan xalqaro iqtisodiy tashkilotlar va birlashmalarda vakillik qilish;
- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidan kelib chiqadigan boshqa vakolatlar kiradi.

Mamlakatimizning tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi asosiy vazifalar sifatida quyidagilar belgilangan:

– birinchidan, tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish borasida aniq maqsadni ko‘zlab o‘tkazish, tovarlarni eksport va import qilishda xorijiy sarmoyadorlar o‘z daromadlaridan erkin foydalanishlarida birmuncha imtiyozli tartibni joriy etish;

– ikkinchidan, xorijiy sarmoyadorlarni, asosan bevosita kapital mablag‘lar tarzidagi sarmoyalarni respublika iqtisodiyotiga keng jalb etish uchun huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni yanada takomillashtirish;

– uchinchidan, O‘zbekistonga jahon darajasidagi texnologiyalarni olib keladigan, xalq xo‘jaligining zamonaviy strukturasi vujudga keltirishda yordam beradigan sarmoyadorlarga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini o‘tkazish;

– to‘rtinchidan, mablag‘larni eng ustuvor sohalarga – respublika mustaqilligini ta‘minlaydigan agrar sektorni, yoqilg‘i-energetika kompleksini hamda boshqa bazaviy tarmoqlarni rivojlantirishga qodir, tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni o‘zlashtirishga sarflash.

Mazkur ustuvor vazifalarni amalga oshirish maqsadida mamlakatimizda tashqi iqtisodiy faoliyatning huquqiy asoslari yaratildi. Bular jumlasiga, O‘zbekiston Respublikasining “Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida”gi, “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi, “Chet el investitsiyalari to‘g‘risida”gi, “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to‘g‘risida”gi, “Boj tarifi to‘g‘risida”gi, “Eksport nazorati to‘g‘risida”gi qonunlarni hamda “Chet el investitsiyalari bilan loyihalarni amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, “Eksport mahsuloti ishlab chiqaruvchilarni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi, “To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar jalb etilishini rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlarini kiritish mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyatning asosiy printsiplari quyidagilardan iborat:

– tashqi iqtisodiy faoliyat sub’ektlarining erkinligi va iqtisodiy mustaqilligi;

– tashqi iqtisodiy faoliyat sub’ektlarining tengligi;

– savdo-iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishda kamsitishlarga yo‘l qo‘yilmasligi;

– tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishdan o‘zaro manfaatdorlik;

– tashqi iqtisodiy faoliyat sub’ektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlari davlat tomonidan himoya qilinishi.

O‘zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyatning ob’ektlari oldi-sotdi yoki ayirboshlash ob’ekti bo‘lgan tovarlar, ishlar (xizmatlar), har qanday mol-mulkka, shu jumladan, qimmatli qog‘ozlar, valyuta qimmatliklariga, elektr, issiqlik energiyasi va boshqa turdagi energiyaga, transport vositalariga, intellektual mulk ob’ektlariga nisbatan, tashqi iqtisodiy faoliyatda foydalanilishi qonun hujjatlari bilan taqiqlanganlarini istisno etganda, tashqi iqtisodiy faoliyat amalga oshirilishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirayotgan O‘zbekiston Respublikasining yuridik va jismoniy shaxslari tashqi iqtisodiy faoliyat sub’ektlari hisoblanadilar.

Tashqi iqtisodiy faoliyat sub’ektlari quyidagi huquqlarga ega:

– qonun hujjatlari doirasida tashqi iqtisodiy faoliyatda qatnashish shakllarini mustaqil belgilash, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun o‘z xohishiga

ko'ra boshqa yuridik va jismoniy shaxslarni shartnoma asosida belgilangan tartibda jalb qilish;

- tashqi iqtisodiy faoliyat natijalariga, shu jumladan milliy va chet el valyutasidagi daromadga qonun hujjatlariga muvofiq mustaqil ravishda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish.

Tashqi iqtisodiy faoliyat sub'ektlari qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Mulkchilikning shakllari va tashqi iqtisodiy faoliyatining turlaridan qat'i nazar, tashqi iqtisodiy faoliyatning barcha sub'ektlari tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda teng huquqlarga ega bo'ladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat sub'ektlari:

- tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risidagi hisobotni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda taqdim etishi;

- O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirilayotgan tovarlarning O'zbekistonda belgilab qo'yilgan texnikaviy, farmakologiya, sanitariya, veterinariya, veterinariya-sanitariya, fitosanitariya, ekologiya standartlari, talablari, qoidalar va normalariga muvofiqligini tasdiqlovchi hujjatlarni belgilangan tartibda taqdim etishi shart.

Tashqi iqtisodiy faoliyat sub'ektlari zimmasida qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyatning asosiy yo'nalishlari quyidagilardir:

- xalqaro iqtisodiy va moliyaviy hamkorlik;
- tashqi savdo faoliyati;
- chet el investitsiyalarini jalb qilish;
- O'zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyati.

Xalqaro iqtisodiy va moliyaviy hamkorlik ishlab chiqarish, moliya, bank va sug'urta faoliyati, ta'lim va kadrlarni tayyorlash, turizm, sog'liqni saqlash, ilmiy-texnikaviy, madaniy, ekologiya, gumanitar va boshqa sohalarda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyat sub'ektlarining xorijiy davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari, shuningdek xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro foydali aloqalarni o'rnatishi va kengaytirishga qaratilgan tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishdir.

Tashqi savdo faoliyati xalqaro tovarlar, ishlar (xizmatlar) savdosi sohasidagi tadbirkorlik faoliyatidir.

Tashqi savdo faoliyati tovarlarni, ishlarni (xizmatlarni) eksport va import qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tovarlarning O'zbekiston Respublikasi bojxona hududidan ularni qayta olib kirish to'g'risidagi majburiyatni olmasdan olib chiqib ketilishi, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, tovarlar eksportidir.

Tovarlarning O'zbekiston Respublikasi bojxona hududiga ularni qayta olib chiqib ketish to'g'risidagi majburiyatni olmasdan olib kirilishi tovarlar importidir.

O'zbekiston Respublikasining yuridik yoki jismoniy shaxsi tomonidan xorijiy davlatning yuridik yoki jismoniy shaxsi uchun ishlar bajarish (xizmatlar ko'rsatish), ularning bajarilish (ko'rsatilish) joyidan qat'i nazar, ishlar (xizmatlar) eksportidir.

Xorijiy davlatning yuridik yoki jismoniy shaxsi tomonidan O'zbekiston Respublikasining yuridik yoki jismoniy shaxsi uchun ishlar bajarish (xizmatlar ko'rsatish), ularning bajarilish (ko'rsatilish) joyidan qat'i nazar, ishlar (xizmatlar) importidir.

Chet ellik investorlar tomonidan tadbirkorlik faoliyati ob'ektlariga hamda qonun hujjatlarida taqiqlanmagan faoliyatning boshqa turlariga kiritilayotgan moddiy va nomoddiy ne'matlarning barcha turlari hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulkka bo'lgan huquqlar, shuningdek chet el investitsiyalaridan olinadigan har qanday daromad O'zbekiston Respublikasi hududidagi chet el investitsiyalari deb e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida chet el investitsiyalarini amalga oshirish shakllari va tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasidan tashqaridagi tadbirkorlik va boshqa faoliyat ob'ektlariga moddiy va nomoddiy ne'matlarni hamda ularga bo'lgan huquqlarni qo'yish bilan bog'liq tashqi iqtisodiy faoliyat sub'ektlari harakatlarining yig'indisi O'zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyati deb e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyati qonun hujjatlarida belgilangan tartibda quyidagi yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

yuridik shaxslar tashkil etish yoki ustav fondlarida (kapitallarida) ulushbay asosda, shu jumladan mol-mulk va aktsiyalar sotib olish yo'li bilan qatnashish;

O'zbekiston Respublikasidan tashqarida vakolatxonalar, filiallar va boshqa alohida bo'linmalar ta'sis etish;

qimmatli qog'ozlarni, shu jumladan xorijiy davlatlarning rezidentlari tomonidan tasdiqlangan qarz majburiyatlarini sotib olish;

kontsessiyalarni, shu jumladan tabiiy resurslarni qidirish, izlab topish, qazib olish yoxud ulardan foydalanishga mo'ljallangan kontsessiyalarni qo'lga kiritish;

mulk huquqini, shuningdek, erga hamda boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqini qo'lga kiritish.

O'zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyati xorijiy davlatning qonun hujjatlarida va O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa shakllarda ham amalga oshirilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyat sub'ektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlanishini kafolatlaydi.

Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari tashqi iqtisodiy faoliyat sub'ektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilayotgan faoliyatiga aralashishga, shuningdek tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda ulardan qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan hujjatlarni talab qilib olishga haqli emas.

Mamlakatimizda tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

tashqi iqtisodiy faoliyatning qonunchilik negizini shakllantirish va takomillashtirish;

valyuta bilan tartibga solish;

soliq bilan tartibga solish;

tarif va notarif tartibga solish;

O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy manfaatlariga rioya etilishi uchun himoya, kompensatsiya va dempingga qarshi choralarni qo'llash;

tashqi savdo faoliyatini amalga oshirish tartibini belgilash, shu jumladan, miqdoriy cheklovlar o'rnatish hamda tovarlarning ayrim turlari eksport va import qilinishi ustidan davlat monopoliyasini o'rnatish;

eksport-import operatsiyalarini amalga oshirishda talab qilinadigan hujjatlarning to'liq ro'yxatini belgilash;

o'z xossa hamda xususiyatlariga ko'ra yalpi qirg'in qurolini (yadroviy, kimyoviy, bakteriologik (biologik) va zaharlovchi qurol) hamda uni etkazib berish vositalarini (raketalar va yalpi qirg'in qurolini etkazib berishga qodir boshqa texnika vositalarini), boshqa turdagi qurol-yarog' hamda harbiy texnikani yaratishda muhim hissa qo'shishi mumkin bo'lgan, eksport nazorati ob'ektlari ro'yxatlarida ko'rsatilgan tovarlar, asbob-uskunalar, ilmiy-texnika axboroti, ishlar va xizmatlar, intellektual faoliyat natijalariga nisbatan eksport nazoratini o'rnatish;

olib kiriladigan va olib chiqiladigan tovarlarni sertifikatlash;

texnikaviy, farmakologiya, sanitariya, veterinariya, veterinariya-sanitariya, fitosanitariya, ekologiya standartlari, talablari, qoidalari va normalarini belgilash;

tashqi iqtisodiy faoliyat sub'ektlari uchun preferentsiya va imtiyozlar berish.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish qonun hujjatlariga muvofiq boshqacha usullarda ham amalga oshirilishi mumkin.

2. Mamlakat tashqi iqtisodiy faoliyatining ustuvor yo'nalishlari

Keyingi yillarda O'zbekistonning xalqaro hamjamiyatda hamda iqtisodiy maydondagi nufuzi va mavqei oshib bormoqda. Bunda davlatimiz hukumati tomonidan mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasining puxta ishlab chiqilganligi, iqtisodiy islohotlar maqsadi va vazifalari, ularni amalga oshirish yo'llarining aniq va to'g'ri ko'rsatib berilganligi bu yo'ldagi yutuq hamda marralarning salmoqli bo'lishiga imkoniyat yaratmoqda.

Ma'lumki, tashqi iqtisodiy faoliyat milliy iqtisodiyot rivojlanishining muhim vositasi bo'lib hisoblanadi. U mamlakatning jahon hamjamiyatiga bo'lgan aloqasini ifodalab, uning istiqbolini belgilab beradi. Eksport salohiyatini oshirish orqali mamlakat ichida ixtisoslashtirilgan ishlab chiqarishning rivojlanishiga erishiladi. Mamlakat eksporti hamda importining qiymati o'rtasidagi farq, ya'ni saldo tashqi iqtisodiy faoliyat samaradorligining muhim iqtisodiy ko'rsatkichi bo'lib hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich milliy daromad darajasiga ko'p tomonlama ta'sir etadi. Sababi, import va eksport hajmidagi sezilarli o'zgarish ham mamlakatdagi daromad, bandlik va narx darajalarida muayyan tebranishlarni keltirib chiqarishi mumkin. Keyingi yillarda mamlakatimizda keskin raqobatlashuv sharoitida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning jahon va mintaqaviy bozorlarda xaridorgir bo'lishi va mustahkam o'rin egallashi uchun bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish uchun xorijiy sarmoyalarni ustuvor yo'nalishlarga keng jalb qilish, ularga kafolat va imkoniyatlar berish, litsenziyalar, nou-xaular sotib olishga qaratilgan izchil siyosat olib borilmokda.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni takomillashtirish va rivojlantirishda qo‘yidagilarni ustuvor yo‘nalishlar sifatida keltirish mumkin:

- Respublikaning eksport qudratini rivojlantirish va yanada mustahkamlash, eksportga yo‘naltirilgan iqtisodiyotni shakllantirish;

- eksport imkoniyatlarini kengaytirish, jahon bozorlariga kirib borish uchun, avvalo, qimmatbaho xomashyoni qayta ishlash negizida tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi qo‘shma korxonalarni rivojlantirish zarur. Eksportni kengaytirishga qaratilgan strategiyani faol qo‘llash bilan bir qatorda importning salmog‘ini qisqartirishga qaratilgan siyosatni izchillik bilan o‘tkazish, o‘zimiz ishlab chiqarishimiz mumkin bo‘lgan tovarlar va maxsulotlarning chetdan keltirilishini oqilona darajada kamaytirib borish talab qilinadi;

- tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish, xo‘jalik ishlarini yurituvchi sub‘ektlarga xorijiy sheriklar bilan bevosita aloqalar o‘rnatishda, o‘z maxsulotini chet ellarda sotishda ko‘proq erkinliklar berish, tovarlarni eksport va import qilishda birmuncha imtiyozli tartibni joriy qilish borasida aniq maqsadni ko‘zlab siyosat o‘tkazish;

- xorijiy investitsiyalar jalb qilish orqali amalga oshirilayotgan sanoat loyihalarning bir-biriga bog‘liqligini ta‘minlash, ular o‘rtasidagi o‘zaro iqtisodiy va ishlab chiqarish hamkorlik va infratuzilmani rivojlantirish va bu orqali import o‘rnini bosuvchi va eksportga mo‘ljallangan tayyor mahsulot ishlab chiqarish va etishtirishga erishish;

- olib borilayotgan islohotlarda hududiy diversifikatsiya siyosatini yanada kuchaytirish, nafaqat markaziy xududlarda balki chekka tumanlarda ham yirik sanoat ob‘ektlarini qurishni keng yo‘lga qo‘yish;

- tashqi iqtisodiy faoliyat tarkibiy qismlari majmuini ixtisoslashtirilgan tashqi savdo, lizing, konsalting va sug‘urta firmalari, tashqi aloqalarni rivojlantirish manfaatlari va shartlariga mos keladigan transport, aloqa va kommunikatsiyalar tizimlarini vujudga keltirish;

- xalqaro xuquq va tashqi iqtisodiy faoliyat, bank tizimi, hisob-kitob va statistik hisob sohasida malakali kadrlar tayyorlashni tashkil qilish.

Tashqi iqtisodiy faoliyatning mazkur yo‘nalishlarini izchil tarzda amalga oshirish orqali mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish mamlakatimiz iqtisodiyotining jahon iqtisodiy hamjamiyatida munosib o‘rin egallashiga imkon beradi.

O‘zbekiston Respublikasining eksport salohiyatini rivojlantirish buyicha yaqin kelajakka mo‘ljallangan strategiyasining asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

birinchidan, eksportni rag‘batlantirish uchun avvalo, barqaror makroiqtisodiy sharoit yaratish, inflyatsiya sur‘atini prognoz darajasida ushlab turish, valyuta almashtirish kurslarining keskin tebranishlariga yo‘l qo‘ymaslik;

ikkinchidan, xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlarning mulk shaklidan qat’iy nazar, import qilinayotgan ishlab chiqarish vositalarini olish uchun bir xil imkoniyatga ega bo‘lishlarini ta‘minlash;

uchinchidan, etuk mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlash borasidagi islohotlarni davom ettirish;

to'rtinchidan, eksport salohiyatini rag'batlantirish maqsadida ishlab chiqarish tarmoqlarida yuqori texnologiyalardan foydalanish ko'lamini kengaytirish;
beshinchidan, mamlakatda erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish va rivojlantirish asosida eksport salohiyatini oshirish.

3. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish chora-tadbirlari

Globallashuv jarayonining hozirgi bosqichidagi muhim yo'nalishlardan biri – O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish hamda jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuv jarayonlarini kuchaytirish hisoblanadi. Bu borada mamlakatimizning ko'plab mamlakatlar bilan iqtisodiy hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yishi, jahondagi turli iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlarning teng huquqli a'zosiga aylanishi e'tiborga molikdir.

Tashqi savdo aloqalari xalqaro hamkorlikning muhim sohalaridan biri bo'lib, turli mamlakatlar bilan ilmiy-texnik, madaniy aloqalarni yo'lga qo'yish ular o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatish iqtisodiyotni faol va har tomonlama rivojlantirish, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etishda yordam beruvchi vositadir.

Mamlakatimizda tashqi savdo aloqalarini rivojlantirish, jahon bozorlariga yuqori sifatli tayyor mahsulotlar bilan kirib borish va mustahkam o'rin egallash, eksport hajmini oshirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda.

Hozirgi davrda mamlakatimizning tashqi iqtisodiy faoliyatidagi asosiy strategiyasi import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarishni tashkil qilish bilan birga eksportga yo'naltirilgan mahsulot ishlab chiqarishni rivojlantirish va o'zining jahon bozorida raqobatbardoshligini kuchaytirishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasining jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvida uning xududiy va global darajadagi raqobatbardoshligi bo'yicha qiyosiy ustunligi, tashqi iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va uni amalga oshirish bilan ko'p jihatdan bog'liq. Amalga oshirilayotgan tarkibiy islohotlar bo'yicha qizg'in munozaralarning mavjudligiga qaramasdan, tashqi iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda, mamlakatning geografik, ishlab chiqarish va texnologik, mehnat resurslaridan foydalanish samarasini inobatga olish muhim o'rin tutadi. Chunki, xalqaro mehnat taqsimotining kuchayishi xalqaro moliyaviy munosabatlar ishtirokchilaridan yuqori darajadagi raqobatbardoshlikni talab etadi.

Mamlakatimizning tashqi iqtisodiy sohasida tashqi savdo hajmi va eksportni tizimli ravishda jadal oshirishga qaratilgan tarkibiy o'zgarishlar amalga oshirildi, xususan, valyuta siyosati liberallashtirildi, ma'muriy to'siqlar bartaraf etildi, eksport qilinadigan meva-sabzavot mahsulotlari uchun narxlarni shakllantirish va to'lovning bozor mexanizmi joriy qilindi.

Shu bilan birga, amalga oshirilayotgan tadbirlarning samaradorligi ustidan muntazam ravishda olib borilayotgan monitoring tashqi savdo va eksportning umumiy ijobiy dinamikasiga qaramasdan ular hajmlarining real o'sish sur'atlari iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sur'atlariga muvofiq emasligini ko'rsatmoqda.

Birinchi navbatda raqobatbardosh afzalliklarga ega bo'lgan tarmoqlarda bir qator tizimli muammolar va kamchiliklarning saqlanib qolayotganligi eksport hajmlarining salmoqli o'sishini ta'minlashga to'sqinlik qilmoqda. Jumladan:

birinchidan, ishlab chiqarish quvvatlaridan va keng turdagi xomashyo, shuningdek, mehnat resurslari mavjud bo'lgan hamda tashqi bozorlarda raqobatbardosh bo'lgan yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlarni ishlab chiqarishni ta'minlovchi afzalliklardan to'liq hajmda foydalanilmayapti;

ikkinchidan, eksport qiluvchi korxonalar faoliyatini moliyaviy qo'llab-quvvatlash vositalari rivojlanmayapti, eksportoldi va eksportni moliyalashtirish mexanizmlari mavjud emas;

uchinchidan, chuqur marketing tadqiqotlarini o'tkazish, uzoq muddatli barqaror tashqi bozorlarni shakllantirish va xorijda tashqi savdo infratuzilmasini yaratishga etarli darajada e'tibor qaratilmayapti;

to'rtinchidan, har xil xizmat turlari eksportini tashkil qilish va ilgari surish bo'yicha tizimli ishlar mavjud emas, ularni ko'rsatish uchun zarur infratuzilma rivojlanmagan.

Tovarlar va xizmatlar eksporti hajmini tubdan oshirish, eksportbop mahsulotlar nomenklaturasini kengaytirish, tashqi savdo muvozanatini ta'minlash va valyuta tushumlarini ko'paytirish maqsadida 2018 yil 20 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Eksportga ko'maklashish va uni rag'batlantirishni kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori qabul qilindi.

Tadbirkorlik sub'ektlariga quyidagilarda har tomonlama ko'maklashish asosiy vazifalari etib belgilandi:

yuqori qo'shilgan qiymatga ega eksportbop raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirish, xizmatlar (turistik, tibbiy, ta'lim, transport, qurilish va boshqalar) eksporti hajmini keskin oshirish hamda ularni ko'rsatish uchun tegishli infratuzilmani jadal barpo etish;

o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni etkazib berishda hamkorlarni izlash hamda tashkilotlar va korxonalar bilan shartnomalar tuzish.

Mazkur vazifalarni samarali ijrosini ta'minlash maqsadida Eksportni qo'llab-quvvatlash milliy tizimini tashkil etildi va uning asosiy vazifalari belgilandi:

a) eksport faoliyatiga axborot-tahliliy ko'maklashish bo'yicha:

eksportni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash sohasida davlat siyosatini takomillashtirish, eksport salohiyatini rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlarini amalga oshirishda ko'maklashish;

marketing, narx shakllanishi, transport logistikasi, sertifikatlash, standartlashtirish va sifat nazorati, soliq hamda bojxona ma'muriyatchiligi (shu jumladan, xorijdagi) masalalari, "yagona darcha" tamoyili asosida tashqi bozorlarga kirish sharoitlari bo'yicha eksport qiluvchilarga va ularning chet eldagi hamkorlariga axborot va maslahat ko'magini ko'rsatish;

xorijiy xaridorni izlashga va eksport shartnomasini tuzishga qadar muzokaralar jarayoniga, shu jumladan, ularning loyihalarini tayyorlashga ko'maklashish;

respublika vazirliklari va idoralari, viloyatlar hamda tuman hokimliklari bilan milliy mahsulotlarni chet elga eksport qilish, eksport qiluvchilarni eksportni qo'llab-quvvatlash bo'yicha chora-tadbirlar, mavjud imtiyozlar va preferentsiyalar, vakolatli davlat organlarining vazifalari va funktsiyalari to'g'risidagi ma'lumotlar bilan ta'minlashda tizimli hamkorlikni ta'minlash;

hududlarda axborot-maslahat markazlari tarmog'ini tashkil etish;

mahalliy eksport qiluvchilar, ishlab chiqariladigan mahsulotlar va xizmatlar bazasini ta'minlash orqali elektron tashqi savdo maydonchalarini yuritish, ishlab chiqarish va eksport faoliyati bilan shug'ullanadigan tadbirkorlik sub'ektlariga etakchi xalqaro elektron tijorat maydonchalariga kirish uchun yordam ko'rsatish;

ishonchli sifatli mahsulot etkazib beruvchi sifatida mahalliy ishlab chiqaruvchilarning halolligini isbotlash uchun, shu jumladan, har yili "Made in Uzbekistan" milliy ko'rgazmasini, tarmoq va mintaqaviy tovarlar ko'rgazmalari va savdo yarmarkalarini o'tkazish, xalqaro ko'rgazmalar va taqdimotlarda ishtirok etish yo'li orqali o'zbek brendlari va mahsulotlarini xorijda ilgari surish bo'yicha "Made in Uzbekistan" dasturini amalga oshirish;

eksport qilishni boshlayotganlar uchun o'quv seminarlari va treninglar, tadbirkorlar uchun xorijiy mamlakatlarga tashqi savdo masalalari bo'yicha savdo missiyalari tashkil etish va o'tkazish;

b) eksport faoliyatini moliyaviy qo'llab-quvvatlash qismida:

eksport qiluvchi korxonalarni moliyaviy resurslar bilan ta'minlash, noxomashyo eksport hajmi, milliy eksport qiluvchilar va ularning mahsulotlarini sotib oladigan mamlakatlar sonini oshirishga ko'maklashish;

ko'rgazma stendlarini tashkil etish va respublika korxonalarining xalqaro savdo yarmarkalari, taqdimotlarida ishtirok etishi, shu jumladan, an'anaviy milliy mahsulotlar va brendlarni potentsial bozorlarda ilgari surishni moliyalashtirish;

milliy mahsulotlarni xorijiy vakolatli organlar tomonidan rasmiylashtirilishi orqali standartlashtirish va sertifikatlashtirishning ham respublikadagi, ham xorijdagi xalqaro tizimlarini joriy etish bilan bog'liq xarajatlarni qoplash maqsadida eksport qiluvchi korxonalarga maqsadli moliyaviy yordam ko'rsatish;

moliyaviy qo'llab-quvvatlash va milliy eksportni sug'urtalashning zamonaviy mexanizmlarini muvaffaqiyatli qo'llagan xorijiy mamlakatlar tajribasini inobatga olib, shu jumladan, xalqaro moliyaviy institutlarni jalb qilgan holda eksportoldi va eksportni moliyalashtirish, eksport kreditlari va tavakkalchiligini sug'urtalash mexanizmlarini joriy etish;

savdoni moliyalashtirish uchun xalqaro va xorijiy moliya institutlarining qarzlari va imtiyozli kreditlarini jalb qilish;

boshqa kompleks moliyaviy va konsalting xizmatlarini ko'rsatish.

Mamlakatimizning xalqaro moliya munosabatlari va jahon xo'jaligiga integratsiyasi majmui aniq belgilangan maqsadlar hamda ularni amalga oshirishga qaratilgai asosiy tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Birinchidan, respublika milliy iqtisodiyotining kuchli eksport bo'g'inini tashkil etuvchi va uning jahon bozorida munosib o'rinni egallashini ta'minlovchi bo'g'inlarni aniqlash.

Ikkinchidan, iqtisodiyotning eksport sohasida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash usulidan keng foydalanish.

Bu usullar quyidagilardan iborat:

- eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni kengaytirish uchun imtiyozli foizlar bo'yicha uzoq muddatli kreditlar ajratish, mo'ljallangan investitsiyalarni sug'urtalash;

- eksportyorlarga milliy ishlab chiqarish va uning xorijiy raqobatchilari ishlab chiqarishi xarajatlari o'rtasidagi farqni qoplash;
- davlat tomonidan respublikaga ilg'or texnologiyalar, tajribalar va bilimlarning kirib kelishi uchun subsidiyalar ajratish;
- eksport va importni litsenziyalash yoki chetga mol chiqarishga va chetdan uni olib kelishga ruxsatnomalar berish;
- ishlab chiqarish jarayonida katnashuvchi, xorijdan keltirilgan xomashyo va materiallar, asbob-uskunalar hamda jihozlar ulushini bosqichma-bosqich kamaytirish va boshqalar.

Shu bilan birga xalqaro moliya sohasidagi siyosat milliy valyutani mustaxkamlash va uni boshqa valyutalarga erkin almashuvini ta'minlashni, ichki narxlarini jahon bozori narxlariga yaqinlashtirish maqsadida baholar islohotini tugallashni, tashqi iqtisodiy faoliyatning me'yoriy-xuquqiy asoslarini xalqaro talablar darajasiga etkazishni nazarda tutadi.

O'zbekiston uchun bu sohadagi asosiy strategik maqsadlar quyidagilardan iborat:

- O'zbekiston Respublikasining jahon iqtisodiy tizimi integratsiyasiga qo'shilib borishini ta'minlash;
- eksport potentsialini rivojlantirish;
- import va import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish;
- investitsiya siyosatini takomillashtirish;
- xorijiy investitsiyalarni jalb qilish;
- eksport mahsulotlari ishlab chiqarish zonalari va erkin iqtisodiy hududlarni rivojlantirish;
- tashqi iqtisodiy faoliyat infratuzilmasini rivojlantirish.

Hozirgi kunda quyidagilar O'zbekiston tashqi iqtisodiy siyosatining imtiyozli yo'nalishlari bo'lishi lozim:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni maqsadga yo'naltirilgan holda liberallashtirish siyosatini o'tkazish;
- eksport va import tuzilmasini, ularning ishlab chiqarish salohiyatini rivojlantirish yo'li bilan takomillashtirish;
- respublikamizdagi eksportga mo'ljallangan, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqaruvchilarning manfaatlarini himoya qilish va qo'llab-quvvatlash;
- xorijiy kapitalni avvalo moddiy eksportga yo'naltirilgan va import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarishga jalb qilish;
- mamlakatni jahon transport tizimiga yanada integratsiyalashuvini rivojlantirish.

Yuqori texnikaviy saviyadagi tayyor mahsulot ulushining oshirilishi yuqorida aytib o'tilgan chora-tadbirlar ichida muhim o'rin tutishi lozim, buning uchun esa quyidagilarni bajarish zarur:

- respublikamizdagi eksportchilarning mahsulotini sotish bozorini shakllantirishda muhim rol o'ynovchi xorijiy mamlakatlardagi korxonalar bilan O'zbekistondagi eksportchi korxonalar o'rtasida kooperatsiya aloqalarining shakllanishiga ko'maklashish;

- yuqori ilmiy sig'imli mahsulotlar ishlab chiqarishga mo'ljallangan loyihalarni amaliyotga keng joriy etish;

- eksportning intellektual mulk ob'ektlari litsenziyalarini hamda nou-xau shaklida texnika va tijorat sirlarini sotish, injiniring va lizing sohalarida xizmatlar ko'rsatish kabi turini rivojlantirish yo'li bilan respublikamizda erishilgan fan-texnika yutuqlarining jahon xo'jaligi aylanmasiga kirib borishini tezlashtirish.

- ilmiy loyihalarga, xususan, amaliy fan va texnologiyalar transferti sohasidagi ilmiy loyihalarga bozor yo'nalishini berish uchun sharoitlar yaratish maqsadida innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlashning samarali tizimini ishlab chiqish;

- innovatsiya jarayonini davlat tomonidan va tijoriy qo'llab-quvvatlashning optimal uyg'unlashuvining asosiy yo'llarini belgilab olish hamda ilmiy-texnikaviy loyihalarni tijorat ahamiyatiga ega bo'lgan natijalar darajasigacha etkazish;

- yuqori darajali marketing tadqiqotlari o'tkazish, tijoratlashtirish va texnologiyalar menejmenti sohasidagi yutuqlarni o'rganish, xorijiy bozorlarning kon'yunkturasi sig'imi, talabning mavjudligi hamda raqobatchilarning narx siyosati, kooperatsiya, qo'shma korxonalar tashkil etish bo'yicha hamkorlar qidirish yuzasidan tahliliy ma'lumotlarni o'rganish zarur bo'ladi.

Globalashuv sharoitida milliy xo'jaliklarning umumjahon mehnat taqsimotida faol ishtirok etishi ularning muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishining muhim shartiga aylanib bormoqda.

4. O'zbekistonning xalqaro valyuta-kredit tashkilotlari bilan o'zaro hamkorlik aloqalari

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach erkin ochiq bozor iqtisodiyotini shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirish uchun zarur bo'lgan siyosiy, huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarni barpo etish yillari sifatida munosib tarixiy voqelikka aylandi. Shuningdek, mamlakatimizda barqaror bank tizimi yaratilishi bilan xalqaro moliyaviy munosabatlar ko'lami yanada kengayib bordi, bu holat o'z navbatida xalqaro moliya institutlari va tijorat banklari o'rtasida o'zaro xamkorlik aloqalari rivojlanishiga qulay shart-sharoitlar yaratdi. Hozirgi kunda mamlakatimiz tijorat banklari hamda xalqaro moliya institutlari o'rtasida bir qator samarali loyihalar amalga oshirilmoqda, bu esa respublikamiz iqtisodiyotini taraqqiy etishida mustahkam rol o'ynamoqda.

Bugungi kunda xalqaro moliyaviy institutlarning amaliy aloqalariga qisqacha to'xtaladigan bo'lsak, ulardan Xalqaro Valyuta Fondi (XVF), Jahon banki, Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot Banki (ETTB), Osiyo Taraqqiyot Banki (OTB) kabi yirik moliyaviy tashkilotlar bilan juda izchil va faol ishlar olib borilmoqda. Mazkur tashkilotlar biz tanlagan yo'l va amalga oshirilayotgan islohotlarning to'g'ri ekanligiga qat'iy ishonch hosil qilganliklari uchun ham yaqin hamkorlik aloqalarini olib bormoqdalar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992 yil 2 iyulda O'zbekiston Respublikasining "Xalqaro valyuta fondi (XVF)ga a'zolik to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi 1992 yil 21 sentyabrda XVFga a'zo bo'lib kirdi

hamda Vazirlar Mahkamasining 93-F raqamli 1993 yil 27 martdagi Farmoyishiga muvofiq respublikaning XVF imzo kvotasiga to'lov amalga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki xalqaro moliya tashkilotlarining aloqa agentligi va avuarlar depozitariysi hisoblanadi va O'zbekiston Respublikasining mazkur muassasalarga a'zoligi bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirish vakolatiga ega.

O'zbekiston Respublikasining hukumati bilan kelishgan xolda Moliya vazirligi va Markaziy bank yuqorida qayd etilgan xalqaro tashkilotlar oldidagi qarz mablag'lar olish, to'lov foizlarini berish va respublika nomidan qarz majburiyatlarini joylashtirish bilan bog'liq moliyaviy majburiyatlarning o'z vaqtida bajarishni ta'minlaydi.

O'zbekistonga XVFning missiyasi texnikaviy yordam ko'rsatish va xukumatda hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida konsultatsiyalar o'tkazish maqsadida muntazam kelib turadi. Missiyaning faoliyati iqtisod, moliya sho'ba va statistika sohasidagi ishning axvolini o'rganishga, shuningdek, keyingi iqtisodiy islohatlar yo'nalishini aniqlashga qaratilgan.

XVF ekspertlarining o'rganishlari natijasi bo'yicha tavsiya va analitik materiallar ishlab chiqiladi, makroiqtisodiyot sohasidagi mavjud muammolarni xal qilish yo'llari haqida tavsiyalar tayyorlanadi, bular barchasi Markaziy bank tomonidan amaliyotda hisobga olinadi.

Bundan tashqari XVF bilan bitimning "Valyuta tartibiga nisbatan majburiyatlar" moddasiga muvofiq Fond missiyasi bir yilda kamida bir marta O'zbekistondagi joriy makroiqtisodiy va valyuta siyosatining obzorini o'tkazadi. Missiya ishi natijalari bo'yicha tegishli hisobot tayyorlash bilan birga XVF ijrochi direktorlari kengashi muhokamasiga olib chiqiladi.

Xalqaro Valyuta Fondi ekspertlari bilan birgalikdagi xamkorlik va ishlash muayyan ijobiy natijalarni berdi.

XVF bank qonunchiligini, buxgalteriyaning hisobga olish hisob raqamlari yangi rejasini xalkaro standartlarga muvofiq ishlab chiqishga, shuningdek hisobga olish va hisobotning yangi tizimini joriy etishga ko'maklashdi, bu bank nazorati samarasi va uning me'yoriy negizi darajasini oshirish imkonini berdi. XVFning texnikaviy ko'magi to'lovlar elektron tizimini joriy etish va statistika ma'lumotlari yig'ish tizimini yaxshilashga olib keldi.

XVF kreditlari milliy valyutani qo'llab-quvvatlash, to'lov balansini mustaxkamlashga ajratildi va bevosita O'zbekiston hukumatiga beriladi.

XVF raxbariyati va ekspertlari texnik yordam berish va Xukumat hamda Markaziy bankda maslahatlar o'tkazish maqsadida bir necha bor O'zbekiston Respublikasiga tashrif bilan keldi.

O'zbekiston Respublikasi va XVF tomonidan iqtisodiy va moliyaviy masalalar bo'yicha imzolangan Memorandumda respublika iqtisodiyoti islohotini davom ettirish, valyuta bozorini erkinlashtirish, xalqaro joriy operatsiyalar bo'yicha milliy valyutani ayirboshlash qilinishi ta'minlash uchun zarur sharoitlarni yaratish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ko'rsatilgan.

1992 yil sentyabr oyidan boshlab O'zbekiston Respublikasi Jahon bankining teng huquqli a'zosi hisoblanadi. 1992 yil 2 iyulda O'zbekiston Respublikasining

“Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, Xalqaro taraqqiyot assosiasiasi, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlikda O'zbekiston Respublikasining a'zoli to'g'risida”gi qonuni kuchga kirdi. Hozir Toshkentda Jahon bankning vakolatxonasi faoliyat yuritmoqda.

Jahon bankining mamlakatga ko'mak berish bo'yicha mo'ljallangan Strategiyasi doirasida Davlatning ustuvor yo'nalishlarini qo'llab-quvvatlash uchun amalga oshirilayotgan dasturlar to'plami asosiy 4 yo'nalishga qaratilgan:

- 1) iqtisodiy o'sish uchun sharoitni yaxshilash;
- 2) qishloqlarda iqtisodiy o'sish imkoniyatlarini oshirish;
- 3) aholiga xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirish;
- 4) atrof-muhitni boshqarish hamda global ommaviy ehtiyojlarning taqdim etilishi.

Hozirgi kunda mamlakatimizda Jahon banki bilan hamkorlikda quyidagi loyihalar amalga oshirilmoqda:

- Qishloq xo'jaligi korxonalarini qo'llab-quvvatlash loyihasi;
- Irrigatsiya infratuzilmalari va drenajlarni rekonstruktsiya qilish loyihasi;
- Maktab ta'limini rivojlantirish loyihasi;
- Farg'ona vodiysida suv resurslarini boshqarish loyihasi;
- Samarqand va Buxoro shaharlarida quvurlar tizimi va tozalash inshootlarini rekonstruktsiya qilish loyihasi;
- Sanoat korxonalarida energiya samaradorligini oshirish loyihasi;
- Sirdaryo viloyatida suv ta'minotini yaxshilash loyihasi;
- Talimarjon issiqlik elektr stantsiyasi (IES) qurilishi loyihasi;
- Sog'liqni saqlash tizimini modernizatsiyalash loyihasi (Salomatlik-3);
- Elektr energiyasidan foydalanishni nazorat qilish va hisoblashning avtomatlashgan tizimini joriy etish loyihasi;
- Olot va Qorako'l tumanlarida suv ta'minotini yaxshilash loyihasi va boshq.

Mamlakatimizning Osiyo Taraqqiyot Banki bilan o'zaro hamkorlik aloqalari etarli darajada faol rivojlanib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi 1995 yilda Osiyo taraqqiyot bankiga (OTB) a'zo bo'lgan.

O'zbekistonda OTB bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan dastur va loyihalar 4 ta muhim sohalarga yo'naltirilgan. Bular:

- qishloq xo'jaligi;
- xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish;
- transport va bojxona tranziti sohalarida mintaqaviy hamkorlik;
- bolalikni himoya qilish va boshlang'ich ta'limni egallashga qaratilgan ijtimoiy xizmatlarni takomillashtirish.

OTB va O'zbekiston o'rtasida so'nggi yillarda infratuzilma, transport va aloqa tarmoqlarini rivojlantirishni jadallashtirish dasturi doirasida Maroqand – Qarshi uchastkasida temir yo'llarni elektr energiyasi bilan ta'minlash loyihasi, qishloq joylarda tasdiqlangan namunaviy loyihalar asosida uy-joy qurilishi loyihasi, Andijon shahrida suv ta'minoti va sanitariya xizmatlarini yaxshilash loyihasi, Jizzax viloyatining Zafarobod va Arnasoy tumanlarida, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatida qishloq aholi punktlarida suv ta'minotini

yaxshilash loyihasi, elektr energiyasidan foydalanish samardorligini oshirish hamda elektr energiyasini nazorat qilish va hisoblashning avtomatlashgan tizimini joriy etish loyihasi bo'yicha bitimlar imzolangan.

Shu bilan bir qatorda OTB va mamlakatimiz hukumati o'rtasida Quyosh energiyasi bo'yicha qo'shma xalqaro ilmiy tadqiqot institutini tashkil etish to'g'risida Memorandum imzolangan. Mazkur Memorandumga asosan OTB tomonidan quyosh energetikasini rivojlantirish loyihalarini amalga oshirishga mablag'lar ajratilishi ko'zda tutilgan.

O'zbekistonda Osiyo Taraqqiyot Banki bilan amalga oshirilgan dasturlar va loyihalar xususan qishloq xo'jaligi, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, irrigatsiya, suv resurslarini boshqarish, transport va bojxona tranziti hamda bolalikni muxofaza qilishga yo'naltirilgan ijtimoiy xizmat ko'rsatish turlari va boshlang'ich ta'limni yaxshilash kabi sohalarni qamrab olgan.

O'zbekiston 1992 yildan Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki a'zosi hisoblanadi. ETTB O'zbekistonda xususiy sektorni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashni amalga oshiruvchi eng yirik investorlardan biri hisoblanadi.

ETTB O'zbekistonda o'z faoliyati ettita yo'nalishini belgiladi. Bular quyidagi sohalarni rivojlantirishga qaratiladi:

- moliya sektori va bank infratuzilmasi;
- kichik va o'rta korxonalar;
- bozor infratuzilmasi;
- energetika majmuasi;
- paxtani qayta ishlash va engil sanoatning boshqa tarmoqlari;
- sayyohlik infratuzilmasi;
- tabiiy resurslarni o'zlashtirish.

O'zbekiston Islom Taraqqiyot bankiga 2003 yil 3 sentyabrda a'zo bo'lib kirgan. Ushbu bank tomonidan mamlakatimizda qator loyihalarni moliyalashtirish amalga oshirildi, jumladan, mintaqaviy tez tibbiy yordam markazlarini zarur jihozlar bilan ta'minlash, elektr energiyasi uzatish tarmoqlarini qurish, kichik va xususiy biznes uchun moliyalashtirish liniyalari, kollejlari va umumta'lim maktablarini qurish va jihozlash, davlat moliyasini boshqarish islohotlarini o'tkazishga ko'maklashish va boshqalar.

Islom taraqqiyot banki tomonidan O'zbekiston Respublikasida kichik biznesni rivojlantirish, energetika, sog'liqni saqlash, ta'lim kabi sohalarga yo'naltirilgan bir qator loyihalarni amalga oshirish borasida hamkorlik aloqalari yo'lga qo'yilgan.

Hozirda Islom taraqqiyot banki O'zbekiston hamkorlik qilayotgan xalqaro moliya institutlari orasida etakchi o'rinlardan birini egallab, mamlakat iqtisodiyotida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasining Islom taraqqiyot bankiga qisqa vaqt oralig'idagi a'zoliqi mobaynida, Bank bilan moliyaviy va texnik hamkorlik barqaror rivojlanib, ijobiy istiqbollarga ega bo'ldi.

Yuqoridagilarga asoslangan holda, shuni xulosa qilishimiz mumkinki, Xalqaro Valyuta Fondi, Jahon banki, Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki hamda Islom taraqqiyot banki mamlakatimizda qator istiqbolli

loyihalarni amalga oshirishda o'zining mablag'larini ajratish bilan faol ishtirok etmoqda.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar va boshqa manbalar

Asosiy adabiyotlar

1. Ataniyazov J.X. Xalqaro moliya munosabatlari. Darslik. –T.: «Iqtisod-moliya», 2020. – 612 b.
2. Jumayev N.X., Ataniyazov J.X. va Alimardonov E.D. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari (1-qism). Darslik. Iqtisod-moliya. 2020. – 168 b.
3. Ataniyazov J.X., Tojiyev R.R., Alimardonov E.D. va Mirzayev M.A. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari (2-qism). Darslik. Iqtisod-moliya. 2020. – 160 b.
4. Эскиндаров М., Звонова Е. Мировые финансы. Учебник. – М.: КноРус, 2019. – 424 с.
5. Frederic S. Mishkin., Stanley G. Eakins. Financial markets and institutions. Pearson. – 9th ed. 2018. – 808 p.

Qo'shimcha adabiyotlar

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 sentyabrdagi «Valyuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida»gi PF-5177-sonli Qarori. www.lex.uz.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 16 iyuldagi «Xalqaro moliya institutlari va xorijiy hukumat moliya tashkilotlari ishtirokidagi loyihalarni tayyorlash va amalga oshirish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-3857-sonli Qarori. www.lex.uz.
8. Блохина И.М. Международные финансовые организации и их роль в международных финансовых отношениях. «Экономика и социум» №3(34) 2017.
9. Кузнецов А.В. Международные финансовые институты и вызовы многополярности. Вестник РУДН. International Relations. 2017 Vol. 17 No 1. с. 9-21.
10. Felix I. Lessambo. International Financial Institutions and Their Challenges. A Global Guide for Future Methods. Palgrave Macmillan Us. 2015. – 261 p.

Axborot manbaalari

11. www.gov.uz – (O'zbekiston Respublikasining hukumat portali).
12. www.stat.uz – (O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi rasmiy veb sayti).
13. www.lex.uz – (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi).

14. www.cbu.uz – (O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy veb sayti).
15. www.unctad.org – (BMTning Savdo va rivojlanish bo'yicha komissiyasi rasmiy veb sayti).
16. www.scopus.com – (Xalqaro ilmiy ma'lumotlar bazasi).
17. www.worldbank.org – (Jahon banki rasmiy veb sayti).
18. www.imf.org – (Xalqaro valyuta fondi rasmiy veb sayti).